
0087057117042

TROELS-LUND

HISTORISKE FORTÆLLINGER

TIDER OG TANKER

II BIND

KØBENHAVN OG KRISTIANIA
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
1911

INDHOLD AF II BIND

III BOG

SUNDHEDSBEGREBER I NORDEN I DET 16. AARHUNDREDE

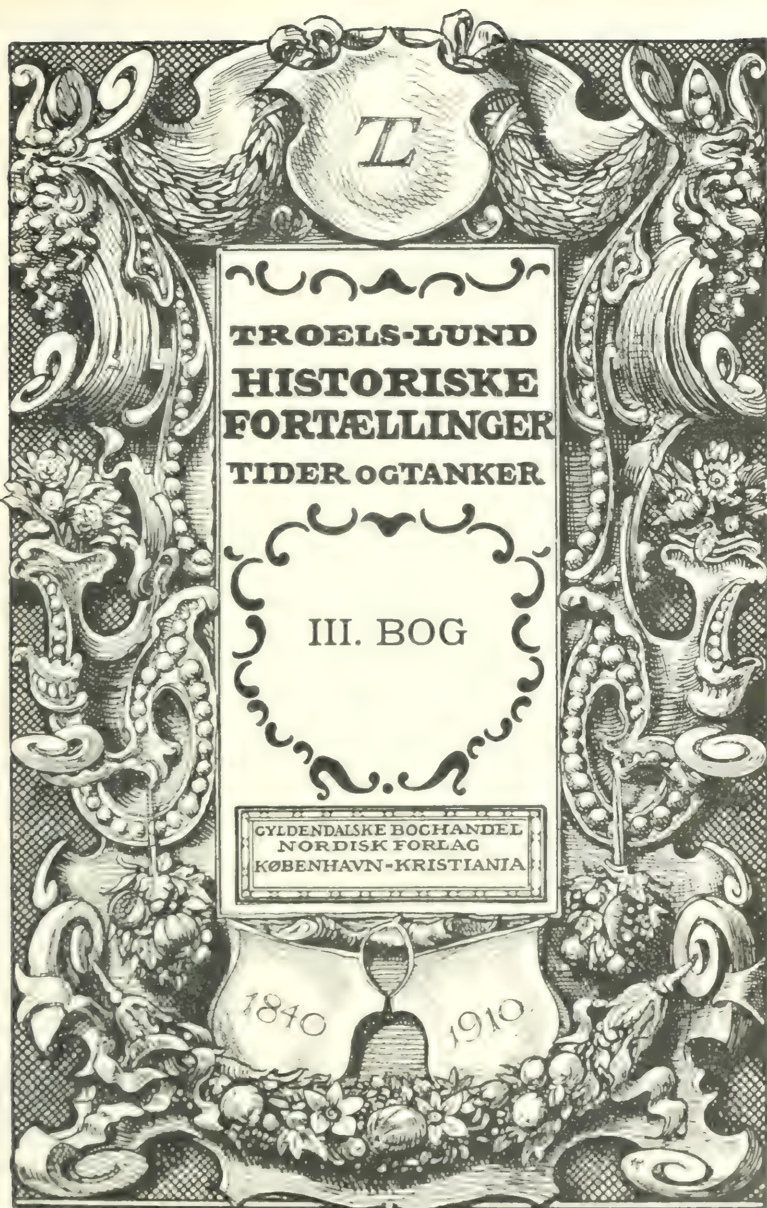
IV BOG

PEDER OXE

TROELS-LUND

HISTORISKE FORTÆLLINGER

TIDER OG TANKER

TL
TROELS-LUND
HISTORISKE
FORTÆLLINGER
TIDER OG TANKER
III. BOG
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN-KRISTIANIA
1840
1910

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN

SUNDHEDSBEGREBER I NORDEN
I DET 16. AARHUNDREDE

1

DER er intet, som vi alle ved første Øjekast mener at vide saa god Besked om, som hvad det er at være sund. Derfor vækker en forudgangen Tids Sundhedsbegreber, hvor de afviger fra en seneres, altid hos denne Forbavselse, Medlidenhed og Latter. Som det er gaaet andre, vil det engang gaa os. Fremtiden vil le ad vore Sundhedsbegreber og vor Sundhedspleje. Vi har ingen Midler til at hindre dette. At sætte sig krænket til Værge herimod hjælper ligesaa lidt, som om man vilde sikre sig ved lutter forsigtigt afvejede Udtalelser og Forholdsregler. Latteren er os vis.

Grunden hertil ligger i selve Sundhedsbegrebernes Form og Indhold. De er og maa ifølge Sagens Natur altid være affattede i en sikker og bydende Form. De skal jo kunne optræde med Myndighed som Regler og Paabud. Men samtidig afviger de ofte i Indhold fra deres Forgængere i en Grad, der synes at overskride alle Grænser. Ikke blot kaster de sig fra Modsætning til Modsætning. Men to Tidsalderes Syn paa, hvad der ligger for, og hvad der i den Anledning bør gøres, kan stundom være i den Grad forskellige, baade hvad Forudsætninger, Slutningsmaade og Resultat angaar, at de synes overhovedet slet ikke at omhandle samme Sag. Det gør de paa en Maade heller ikke. De har kun Navn tilfælles.

Thi intet Emne er saa vagt og vidtsvævende og kan lande paa saa uventede Punkter som Begrebet „Sundhed“. Der er næppe den Sag mellem Himmel og Jord, hvortil man ikke med en vis

Ret kan henføre Sundheden og sige: herpaa beroer den. Dette er imidlertid af den Slags Sandheder, som vi kun nødigt og delvis indrømmer. Naar den udspiles historisk, i Form af Slægternes vekslende Opfattelser, erkender vi den. Men vi vægrer os ved at tilstaa, at den samme Forvirring er tilstede hos vort eget Slægtled, endsige hos enhver af os.

Ikke desto mindre maa vi for at naa til Forstaaelse frem ad denne Vej. Lad os for at lette Indrømmelsen forgylde Pillen og begynde med at erklære: I Dig og mig har Udviklingen indtil Dato naaet sin højeste Blomst. I Dig og mig er alle Fortidens Erfaringer opsparede tilstede. Hvad forstaar da Du og jeg ved at være sund?

Det nærmest liggende Svar er vel: Det at være sund ytrer sig i at være smertefri eller endog føle et vist Velbehag. — Meget vel. Men er nu denne Smertefrihed, dette Velbehag af blot legemlig Art eller udkræves dertil ogsaa en tilsvarende sjælelig Tilstand? Sorg, Frygt, Fortvivlelse kan jo ligesom Sindssyge ikke blot udvidske den rene legemlige Velbehags-Fornemmelse, men endogsaa angribe selve Legemet, gøre det virkelig sygt. — Ja, saa maa vi altsaa bestemme det at være sund som en ikke blot legemlig men tillige sjælelig Tilstand.

Men er vi først naaede saa vidt, fører Vejen ustandseligt videre. Vi maa indrømme, at det at være sund er en Tilstand, der afhænger ikke blot af den enkelte alene, men af en utallig Mængde Forhold opad, udad og indad til. Hvor opsatte vi end er paa at finde Grænsen, er vi ikke istand til at afstikke denne bestemt mellem den enkeltes Sundhed i og for sig og saa hans Religiøsitet, hans moralske Begreber, hans Evne til at skaffe sig Føde og Klæder, hans Afhængighed af Vejrlig og endelig rent ydre Tilfældigheder som, om han har været sammen med en smitsom Syg eller er kommen til at træde sig en Splint i Foden. Som Led i et større Hele sættes den enkelte derhos uafbrudt i Sving af omgivende Forhold, og hans „Sundhed" er betinget af disse, en Kastebold for snart alt mellem Himmel og Jord.

Dette er det stik modsatte af en Forklaring paa, hvad Sundhed er. Det at være sund viser sig at bero paa alt muligt. Af

lutter prisværdig Iver for at imødegaa alle Tilfælde har Forklaringen gjort sin Forbindtaske saa fyldig, at den er bleven til en Sæk, der omfatter hele Tilværelsen. I dette Mylr bliver den enkeltes lille Sundhed ikke til at finde igen.

Lad os da begynde forfra, men fra første Færd begrænse os og uden Hensyn til alt det meget, der betinger Sundheden, blot holde os til denne selv alene som rent legemlig Tilstand. Sundhed er en fortsat legemlig Smertefrihed eller endog Velbehags-Fornemmelse. Under denne Form kender enhver af os den. Men nærmere lader den sig heller ikke udtrykke. Det er en umiddelbar Tilstand, der kun lader sig fornemme.

Paa en betænkelig Maade opgiver man rigtignok ved denne Forklaring hvert Hensyn til, hvorledes Sundhed skal opnaaes, bevares eller genvindes. Men lad os alligevel for en Stund følge den. Sundhed er en fortsat Tilstand af Smertefrihed eller Velbehag. Men enhver Velbehags-Fornemmelse kræver for at fortsættes Afveksling, ellers gaar den tilsidst over til en Fornemmelse af Ubehag. Erfaring viser da ogsaa, at det menneskelige Legeme er i en uafbrudt Veksel af Tilstande: i Bevægelse, i Ro, vaagent og sovende, trængende og ikke trængende til Næring osv. Parvis hører disse Tilstande med til Sundheden. Men mellem dem ligger der hyppigt en Følelse af Smerte og Ubehag — Træthed f. Eks., Sult og Tørst, — der netop væsentlig bidrager til at forhøje Behaget ved Overgangen til den modsatte Tilstand.

Men saa hører jo altsaa ogsaa Smerte og Ubehag med til Sundhed! Og bag ved disse daglige Overgange ligger der andre endnu større og mere vidtstrakte, men lige saa regelmæssige: fra Barn til voksen, fra voksen til Olding, fra Olding til Død. Kan man være sund i alle Aldere? Eller er kun Væksten Sundhed, Aftagen Usundhed? Hvad enten man paastaar det ene eller det andet, kommer man i uløselig Vanskelighed. Thi erklærer man kun det voksne Enkeltvæsen for sundt, saa nødes man til at paastaa, at det at være ung er en Sygdom. Og lader man alle Overgangene rummes indenfor Sundhedens vide Ramme, saa tvinges man til at indrømme, at Døden selv er en Del af Sundheden. I begge

Tilfælde er ens Forklaring af Sundheden sprængt, bristet for et Tryk enten indad eller udad.

Begrebet Sundhed viser sig da at være ligesaa flygtigt og vidtomfattende, lige saa vanskeligt at faa Ram paa som selve Livet. Førend man fuldt har forklaret, hvad det er at leve, har man heller ikke forstaaet, hvad det er at være sund. Thi Sundhed flyder som let Skumbrus ovenpaa selve det at leve. Men det har lange Udsigter med at forklare, hvad Livet er.

Kan vi da ikke foreløbigt maaske nøjes med en af disse halve Forklaringer, der uden at give fuldt Svar dog antyder, hvad man mener, f. Eks.: Sundhed er en Gennemsnits-Tilstand, et Middelforhold mellem Yderligheder, eller lignende?

Desværre lider en saadan praktisk Forklaring af den afgørende Mangel, at den i Praksis er uden Værd. Thi det Midtpunkt, hvorom der ønskes Svar, forbliver i Virkeligheden uopklaret og er hyppigt ikke andet end en blot tænkt Størrelse, der slet ikke er til. Vi kender det samme fra andre „Middelforhold". To Lande f. Eks. med en og samme, tiltalende Middelvarme kan begge være lige ubeboelige, det ene fordi det Aaret rundt er taaget og sludfuldt, det andet paa Grund af uudholdelig Sommerhede og Vinterkulde. Paa Kysten ved Kanalen mellem England og Frankrig ligger Grænsen for „dagligt Vande", den egentlige Strandlinje, to Gange i Døgnet højt oppe paa tørt Land, to Gange i Døgnet dybt under Vandet. Ganske paa lignende Maade, hvad Sundhed angaar. Det er praktisk set en grumme utilstrækkelig Oplysning om en febersyg, at han egentlig maa siges at befinde sig vel og være normal, for saa vidt hans Feberhede udlignes ved hans Feberkulde.

Spørgsmaalet om, hvad Sundhed er, forlægges ved denne Slags tomme Gennemsnitssvar kun fra det indholdsløse Midtpunkt til de virksomme Yderpunkter. Men herved ægges og tilspidses det netop, idet det drejes om til: hvor begynder Sygdom? Det er endnu kun en uskyldig og akademisk Tankeøvelse at ville forklare, hvad det er at være sund. Men det er den haarde, smertelige Virkelighed, naar det hedder: „Jeg er syg, hvad skal jeg gøre for atter at blive sund?" Det er selvfølgelig under denne

Form, at Spørgsmaalet har rejst sig gennem Tiderne. Og det er med denne nagende Brod i sig, at det fremdeles den Dag i Dag raaber om Svar.

Som det vil ses, har altsaa enhver Tidsalder ment — og enhver enkelt af os tror fremdeles uvilkaarligt det samme — let og sikkert at kunne forklare, hvad det er at være sund. Men ved nærmere Undersøgelse viser det sig, at Svaret spreder sig, tyer til de mest forskellige Forhold, søger hist, søger her, men vender dog bestandig næsten tomhændet tilbage. Og det er dog magtpaaliggende at faa Besked. Thi det drejer sig om andet og mere end blot løjerlige Fordomme, en pudsig Uvidenhed hos tidligere Slægtled. Disse vekslende Svar gennem Tiderne indeholder selv en skjult Klagelyd; de er kraftige, men famlende Forsøg paa at bringe Hjælp til den lidende Menneskehed.

2

De forskellige Sundhedsbegreber afspejler sig, som sagt, tydeligst, hvor Sagen selv ligger simplest for og det ikke længer blot halvt i Leg hedder: „hvad er Sundhed?“ men for ramme Alvor: „er dette Sygdom? saa hjælp mig derimod!“ De forskellige Sundhedsbegreber ligger med andre Ord klarest for Dagen i de forskellige Lægemidler og Helbredelsesmaader.

Hvor vi saa vender Blikket hen, tilbage i Tiden eller omkring i vor Samtid, opdager vi en Masse forskellige Maader at helbrede paa, hver hvilende paa sin ejendommelige Forudsætning. Der er ikke det imellem Himmel og Jord, hvor man ikke har ment at finde Sygdommens Aarsag eller Lægemidlet derimod. Gud, Forbøn, Velsignelser, Forbandelser, Trylleformularer og Ceremonier, Himmellegemernes Gang, Sollys, Maaneskin, Luft, Jord, Vand, Ild, Mennesker, Pattedyr, Fugle, Krybdyr, Fisk og Planter — helt og holdent eller blot enkelte Bestanddele deraf Ædelstene, Metaller og alle Mineralier, Varme eller Kulde, den syges egen Vilje, „Naturen selv“ — alene eller bistaaet med

andre Midler til indvortes Brug, blot udvortes eller endog virkende paa Afstand, — Ro eller Bevægelse, andres Tanker, Sympathi eller Antipathi, Tal, hemmelige Magter, Afdøde, onde Aander, Djævelen — alt har i broget Forvirring tjent til Forklaring af Kilden til Sygdom, Kilden til Helbredelse og tjener dertil endnu den Dag i Dag.

For saa vidt kunde der synes at være noget ret haabløst i at ville klare sig en enkelt Tids Sundhedsbegreber, da jo til enhver Tid kun den mest brogede Forvirring ses at raade. Rent i Almindelighed taget holder dette naturligvis Stik. Men nærmere set frembyder der sig dog visse Mærkepunkter, der kan tjene til Hold for en fyldigere Forstaaelse og lade spore en fremadskridende Udvikling.

Allerede det, at de forskellige Tidsaldere har haft et forskelligt Livssyn, medfører en ikke ringe Forskel i deres Opfattelse af Sundhed og Sygdom. Vore hedenske Forfædre f. Eks. saa Livets Lykke i Kamp, den største Ulykke i at dø „Straadød" paa Sottesengen. For dem maatte den højeste Sundhed ytre sig i at dræbe og dræbes. Sygdomme deltes i de to: hæderlige og uhæderlige. Ulivssaar førte til Valhal, snigende Syge til Hel. — Da Romerriget stod i sin Kraft og den stoiske Lære hyldedes af dets bedste Mænd, var Livets Maal for dem at hævde sig selv og fremme sin Vilje. Sygdomme vurderedes efter den Grad, i hvilken de virkede hæmmende paa Friheden. Den ypperste og afgørende Kur, der stod i Hvermands Magt, naar de gik for vidt, var selv at tage sig af Dage. — For Middelalderen var Livets højeste at afdø fra Verden. Naar det af Sygdom og frivillige Savn udtærede Legeme, pint af Smerter, stivned i Død, saa var Værket fuldbragt, Lutringen til Ende. Usynligt fatted da den visne Haand Livsens Krone. — For vor Tid er Livet en fortsat Styrkeprøve mellem Sundhed og Sygdom, hvori de nærmeste med kærlig Omhu, Lægekunsten med bestandig nye Finesser søger at gribe ind, medens Samfundet forretningsvant, ligegyldigt-deltagende ser til. Tidens Løsen og Varemærke er: „Saalænge der er Liv, er der Haab."

Selvfølgelig har Opfattelser som disse aldrig i den Grad be-

hersket en Tidsalder, at de har formaaet at omforme alles Sind, helt udrydde Tilbøjeligheden til modsatte Forklaringer. Men ligesaa klart er det, at idet de har besjælet Tidens ledende, har de paatrykt Tiden selv dens Præg og anvist Lægekunsten højst forskellige Opgaver. Det gjaldt i det hedenske Norden om hurtigt at hele Saar, ikke om Kundskab til indvortes Sygdomme. I Stoikernes Tid fik det Betydning at kende den Gift, der lettest endte Livet. I den kristelige Middelalder gjaldt det om Bøn og om at skelne mellem Guds og Djævelens Lægemidler. I Nutiden kommer det an paa at dulme Smerter og spinde Livet ud.

Jævnsides med denne Veksel af Livssyn har der fundet en Fremadskriden Sted i den menneskelige Kundskab til Naturen og dens Kræfter. Saa langt vor historiske Viden rækker, lader en Udvikling i saa Henseende sig paavise. Ikke jævn ganske vist. Grækerne og Romerne vidste f. Eks. langt mere end Folkene i Middelalderen. Og Nutids Viden, selv om den overgaar den græsk-romerske, dækker den næppe helt paa ethvert Punkt. Men en Udvikling har der fundet Sted. Og særlig den stigende Kundskab til det menneskelige Legemes Bygning og Levevirksomhed har medført en voksende Færdighed i dets Behandlingsmaade. Selv om man da ikke med Sikkerhed tør paastaa, at f. Eks. Kirurgien nu i alle Henseender staar højere end i Grækernes og Romernes Dage, indeholder dog selve Kirurgiens Kunst det mest uomstødelige Bevis for Lægekunstens Betydning og for, hvor stor den Fremgang er, der har fundet Sted, siden de første Mennesker gjorde deres første raa Iagttagelser og Forsøg.

Tilsammen danner disse to: en Tidsalders Livssyn og dens Kundskab til Naturen de to Hovedforhold, hvoraf dens Bestemmelse af Sundhed og hermed dens hele Sundhedspleje afhænger. Det kunde med denne Forudsætning synes nok, straks at vende os til vor egentlige Opgave: en Betragtning af Tilstanden i Norden i det 16de Aarhundrede. Denne vil imidlertid kun ret kunne forstaas ved Kendskab til Lægekunstens tidligere Udvikling. Vi kaster derfor først et flygtigt Blik paa Hovedpunkterne heri.

3

Det første Folk, hos hvem Lægekunsten spillede nogen fremtrædende Rolle, var, saa vidt vides, Ægypterne. Deres livlige Sind, deres Evne til at anstille Iagttagelser og deres Trofasthed i at opbevare disse gjorde dem selvskrevne til at gaa i Spidsen. Hertil kom, at deres religiøse Begreber og Skikke, særligt Balsameringen, gav dem rig Lejlighed til at erhverve Kundskab om det menneskelige Legemes Indre. Man sammenligne hermed blot Anatomiens Vilkaar i Middelalderen og langt ind i den nyere Tid, hvor det var forbundet med de største Vanskeligheder at faa Lejlighed til at undersøge Menneskelegemets Indre, og man vil forstaa, hvilket naturligt Forspring Ægypterne besad.

Der er tre Iagttagelser, der melder sig som de første og grundlæggende for al Lægekunst. Det er, at ethvert Menneske uafbrudt baade vaagen og i Søvne drager Aande, hvad der er kendeligt paa, at det regelmæssigt bevæger Brystet. Dernæst at Legemet er fyldt med rødligt Blod, som løber ud deraf, hvor man saa slaar Hul. Endelig at alle har Trang til at indtage Føde; denne synes at passere hele Kroppen, thi efter nogen Tids Forløb udskilles atter fra modsat Side visse Dele, ubrugelige, men med Legemets Varme. Alle disse tre Forhold viser sig at være nødvendige for Livet. Thi naar Aandedrættet ophører, eller for meget Blod rinder ud, eller naar en i lange Tider ikke faar Føde, indtræder Døden. At en er død kendes netop paa, at han ikke aander, Blodet i ham er ikke længer som forhen, og han spiser ikke mere.

Det var disse tre Grundiagttagelser, som Ægypterne anstillede og derpaa byggede deres første almindelige Slutninger. Det var ud herfra, at de besvarede det Spørgsmaal, selve Tilværelsen stiller til enhver: hvad er Forskellen mellem at være levende og at være død, hvad er Livet? Deres Erfaringer syntes at give tre forskellige Svar: Aandedrættet, Blodet, Føden. At Livet skulde være det uforstaaelige Aandedræt, der ligesom Vindpustet ikke selv var synligt, var en svær Tanke at fatte. Det er Spor af denne

Forklaringsmaade, der kommer igen i Fortællingen i første Mosebog om, at Gud dannede Adam og indblæste ham Livets Aande gennem Næsen. Hos Ægypterne førte den tidligt til Læren om en Mennesket iboende Aande eller Sjæl, der i Døden løsnedes fra Legemet, men atter skulde vende tilbage og tage den ventende Mumie til Bolig.

Tiltalte denne Forklaring end Ægypternes Tro, saa mættede den kun halvt deres Virkelighedssans. De henvistes da naturligt til et af de to andre Svar: Livet er Blodet, eller Livet er Føden. Men af disse to lød det sidste saa usandsynligt. Thi vist var det dog, at et Menneske i meget lang Tid kunde undvære Føde og alligevel leve. Nogen nær og inderlig Forbindelse mellem Liv og Føde kunde der altsaa ikke være. Heller ikke kunde det falde naturligt at tænke sig den Føde, som nys maaske befandt sig i en Skaal langt fra en, i næste Øjeblik som den vigtigste Del af ens Indre. Da franske Filosofer i Slutningen af det 18. Aarhundrede opstillede den Forklaring, at Livet er Føden, var det ogsaa kun med den pirrende Bifornemmelse af, at de hermed sagde noget, der maatte forekomme den almindelige Opfattelse stødende.

Den tredje Forklaring laa et kvikt og naturiagttagende Folk som Ægypterne langt nærmere: Livet er Blodet. Herved blev begge Former for Trang — den til det hemmelighedsfulde og den til det virkelighedssikre — tilfredsstillede. Thi om man saa gav et Menneske ikke andet end den hvide Mælk at drikke, saa forvandledes denne hurtigt i ham paa en vidunderlig Maade til Livets egen Saft, det røde Blod. Og hvor inderligt Liv og Blod var forenede, fremgik noksom af, at Livet ikke blot langsomt svandt bort — ugevis, som efter Mangel paa Føde — nej, i et Nu var omme, naar f. Eks. Hoved skiltes fra Kroppen og Blodet brusede ud. Der kunde ikke være nogen Tvivl: Blodet er Livet.

Ud fra disse Forudsætninger naaede Ægypterne til en Række Resultater, der anviser dem en Hædersplads som den videnskabelige Lægekunsts Grundlæggere. Man maa her ikke lade sig skuffe af, at deres Erfaringer saa tidt iklædte sig Form af

blot religiøse Paabud og Skikke. Det var jo en og samme Stand, Præsterne, der dyrkede de aandelige Interesser, saa vel de religiøse som de videnskabelige. Al Videnskab var paa en Maade Religion, og i hvert Fald kun som Religion var den i Stand til at trænge ud iblandt Folket. Ægypternes Lægekunst maa da ligesom udklares af deres Lære om, hvorledes et Menneske skal leve for at tækkes Gud.

„Man skal bevare sig selv ren.“ Tilsyneladende er dette kun et lidet oplysende Udtryk. Vi har saa tidt hørt det anvendt baade i ligefrem og i overført Betydning, at det falder som det naturlige for os. Der hører Eftertanke, næsten Selvovervindelse til for at indrømme, at det maatte ligge nærmere for et Oldtidsfolk at udtrykke det rette Gudsforhold paa anden Maade f. Eks. ved: at være højtidsklædt, agtpaagivende, lydig eller lignende. I Virkeligheden betegner Fordringen, at bevare sig selv ren, baade som almindelig Leveregel og som Udtryk for det rette Gudsforhold en i Sundheds-Blik meget vidt fremskreden Udvikling.

Ægypterne tog det i strengeste Forstand. Herodot[1] beskriver dem saaledes: „De ere overmaade gudfrygtige, mere end alle andre Folk. Dette giver de tilkende ved stadigt at vadske deres Drikkekar, og saadan gør ikke blot Enkeltmand, men alle hver eneste Dag. De bære linnede Klæder, der bestandig maa være nyvadskede, herpaa lægger de den største Vægt. Selv Omskærelsens Skik holder de paa af Renligheds Hensyn.“ Bad og Barbering hørte derfor med til de daglige Fornødenheder. Saa vel Skæg som Hovedhaar afragedes (Fig. 1). „Ja,“ siger Herodot, „Præsterne barberer endog hver tredje Dag hele deres Legeme, for at der ikke skal findes mindste Smuds eller Kryb paa dem, naar de betjener Guderne. De tager koldt Bad fire Gange i Døgnet, to Gange om Dagen, to Gange om Natten.“

Da efter ægyptisk Opfattelse Blodet udgjorde Livet, maatte der vises særlig Omhu for at bevare Blodet rent. Her opstillede de den Hovedregel: Sygdomme bringes ind i Legemet ved Føden. I dette Forhold maatte da anvendes en tredobbelt Art af Renlighed. For det første maatte ganske udvortes alt være rent, Kar, Bægre, Knive, Hænder. Men dernæst maatte der kun

nydes Kød af „rene“ Dyr. Sondringen mellem rene og urene Dyr, der jo som bekendt senere optoges af Jøderne, gik væsentlig ud paa, at Dyrets Renhed afhang af dets Føde. Dyr, der fortærede andre Dyr, var urene; Dyr, der kun levede af Planteføde, var rene. Derfor var Svinet, som altædende, urent. Ingen Svinehyrde maatte betræde et ægyptisk Tempel. Og den, der paa sin Vej tilfældigt kom til at røre ved et Svin, havde straks med Klæderne paa at ile ud i Nilen og bade sig[1]. Selvfølgelig maatte Mennesket heller ikke selv være Rovdyr og fortære Blod. Man lod derfor dette saa vidt muligt løbe fra. Det er hertil der sigtes i de gammeltestamentlige Udtryk: „Blodet er Dyrets Sjæl, det skal Du ikke nyde“. Ifølge den ene af de to Beretninger i første Mosebog om Verdens Skabelse var jo Mennesket og alle Dyr oprindeligt kun bestemte til at leve af Planteføde.

Fig. 1. En helt barberet Ægypter. Træstatue fra omkring Aar 3000 f. Kr. i Kairo Museet.

Men endnu en tredje Form for Renlighed maatte anvendes. Blodet inde i Menneskelegemet skulde holdes rent ved, at dette blev renset som ethvert andet Kar, og intet usundt fik Lov til at sætte sig fast. I denne Anledning anvendte Ægypterne hyppigt Brækmidler og Lavement. Engang hver Maaned skulde man derhos foretage en grundigere Udrensning ved at bruge Afføringsmidler tre Dage i Rad[2].

Følgen af denne gennemførte Renlighed var en fortrinlig Sundhedstilstand. Herodot, der maa indrømme dette, kan dog ikke lade være med at tilføje: „Jeg holder nu for, at naar Ægyp-

terne næst efter Libyerne er de sundeste af alle Mennesker, saa kommer dette af, at de ikke har forskellige Aarstider, men altid en og samme."

Hvor højt Lægekunsten stod, og hvor stor en Anseelse den nød hos Ægypterne, faar man maaske det bedste Indtryk af ved at se, at de havde gjort Skridtet fra Læger i Almindelighed til Specialister. Forholdene i Ægypten c. 450 Aar f. Kr. beskrives saaledes: „Enhver Læge giver sig kun af med enkelte Sygdomme, ikke med alle. Det vrimler derfor med Læger. Der er Øjenlæger, Hovedlæger, Tandlæger, Underlivslæger, Læger for indvortes Sygdomme o. s. v."[1].

Denne Tilbøjelighed til at sondre i Enkelttilfælde udgjorde paa engang Ægypternes Styrke og Svaghed. Den var et Udtryk for en opmærksom og paalidelig Naturiagttagelse, men røbede tillige en vis stiv Goldhed, Mangel paa Evne til at kunne samle i almindelige Overblik. Derfor blev deres Bidrag til den fælles Udvikling kun en Sum af enkelt-staaende Iagttagelser. Det brudstykkeagtige vanskeliggjorde tillige Opbevaringen. Særligt hvad Afføringsmidler angik, lige fra de mildeste til de allervoldsomste, der kun anvendtes til Balsamering, synes Ægypterne at have besiddet en vidtforgrenet Viden, hvoraf maaske kun den mindre Part er naaet ned til Eftertiden.

4

Ægypternes aandelige Arvtagere blev Grækerne. Ligesom i Grækenland alle mulige Gudesagn og Forestillinger om Guder i Dyreskikkelser var mødtes baade fra Øst og Syd, saaledes samledes ogsaa her alle Slags Helbredelsesmaader med babylonisk, persisk og ægyptisk Tilsnit og fandt livlig Deltagelse, troende Tilhængere. Men ligesom Gudernes Dyreformer efterhaanden tabte sig i Grækenland og gav Plads for den guddommelige Menneskeskikkelse, saaledes gik det ogsaa Helbredelsesmaaderne. De afklaredes og forædledes her, og selv den

ægyptiske Kundskabsmængde blev ved at vokse paa græsk Grund til en anden, en højere Art af Viden.

Den ældste blot modtagende Tid i Grækenland var præget af de samme Ejendommeligheder, som Lægekunsten bærer Mærke af overalt paa sit første Udviklingstrin: den var en uklar Blanding af Gudsfrygt, Trylletro og Erfaring. Præsterne var her som allevegne dens Udøvere. Men medens disse Forhold i Babylon og østerpaa længe vedblev at udøve deres Tryk og truede med at tage Lægekunsten fangen under skummel Tro paa onde Aander, der kun veg for Besværgelser, klarede det mærkeligt op under Grækenlands Himmel. Der var allerede paa dette Trin et langt lysere Skær med Gry af noget nyt over Tempelsygeplejen i Grækenland. Apollon, Digtekunstens og Musikens Gud, var jo ogsaa Lægekunstens Guddom. Templerne laa smukt paa Bjærghøjder, i Lunde, hvor varme Kilder udsprang. Klimatisk set var Templerne paa Kos (Fig. 2), paa Knidos, i Epidauros (Fig. 3) o. s. v. en Slags Sanatorier[1].

Men ogsaa den Kur, der her anvendtes, var af en ejendommelig Art, med Spirer til nyt. Tilsyneladende var det som i Østerland blot Gudens Hjælp, der paakaldtes. Men dette foregik paa en egen sundhedsfremmende Maade. Først efter flere Dages Renselse ikke blot ved Bøn og Offring, men tillige ved Badning og Faste indlodes den syge. Under Musik og Sang og hellige Ceremonier ledtes han af Præsterne ind i Helligdommen. Et Leje beredtes ham her paa Skindet af den Vædder, han havde ofret. Og naar han saa om Natten sov ind herpaa, tilsagde Guden ham i Drømme det Lægemiddel, hvorved han skulde helbredes. — Mangen Læge i Nutiden vilde vistnok være villig til at foreskrive en lignende Kur, hvor — for at bruge Nutids Udtryk — Sundhedspleje og Suggestion gik Haand i Haand.

Utallige Vidnesbyrd bekræftede, at Orakelsvarene havde medført Helbredelse. Efterhaanden blev det Skik i Templerne paa Kos og Knidos at indridse paa Metalplader den syges og hans Sygdoms Navn samt det Lægemiddel, som Oraklet havde tilraadet. Lidt efter lidt dannedes der saaledes, tilsyneladende under blot religiøs Form som Offer-Tavler fra de helbredede, en

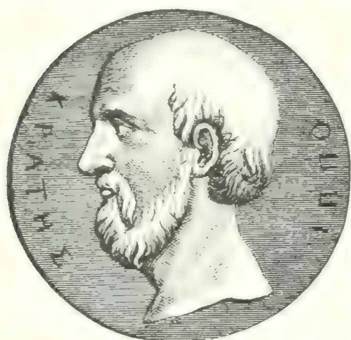
Fig. 2. Resterne af Templet paa Kos.
(Efter Arabantinos: *ἀσκληπιος και ἀσκληπιεία* 1907.)

Fig. 3. Epidauros. Udsigt fra det Bjærg, hvor Teatret laa, ned over Templets Slette.
(Efter Arabantinos: ἀσκληπιὸς καὶ ἀσκληπιεῖα 1907.)

Lærebog i Lægemidler. Da sluttelig ikke blot det hemmelighedsfulde mere og mere indskrænkedes, men ogsaa videbegærlige Lærlinge, der ikke vilde være Præster men blot Læger, optoges i Templerne, var Udviklingen fuldbyrdet. Af Tempel-Lærlingene paa Kos fremgik Grækenlands ypperste Mand paa Lægekunstens Omraade, Hippokrates.

Hippokrates (Fig. 4) — Euripides' og Phidias', Sokrates' og Platons store samtidige — var født paa Kos 460 f. Kr. og døde i Larissa i Thessalien 377. Hvormange af de talrige Skrifter, som gaar under hans Navn, der virkelig er forfattede af ham, hvormange blot af hans Lærlinge, er vanskeligt at klare. Vist er det, at fra ham skriver sig et helt nyt Syn paa Sygdom og dens Behandling. Det nye, der bryder igennem, er ikke udtømt ved den Rigdom af Kendskab til det menneskelige Indre og til de forskellige Sygdommes Art, der her viser sig, eller ved den Renhed, Varme og selvhengivende Omhu, hvormed Lægens Kald her er opfattet. Der ligger en hel ny Forstaaelse bagved, som bringer alle de hidtil spredte Enkeltheder i levende Enhed. Dette samlende Midtpunkt er Hippokrates' Opfattelse af Legemets Liv. Livet bestaar hverken i Blodet eller i Aandedrættet eller i den tilegnede Føde alene. Det er altsammen blot Livsytringer. Det egentlig levende er, at Legemet er en Organisme, en hensigtsmæssigt ordnet Helhed, en Mikrokosmos. Sygdommen er Brud paa denne skønne Enhed. Men det bedste Middel herimod er Organismens egen iboende Kraft, der jo netop tilstræber Enhed og Helhed. Naturen selv er den ypperste Læge.

Fig. 4. Hippokrates.
(Efter en Mønt fra Kos.)

Hvad er da den enkelte Læges Opgave under en Sygdom? At hjælpe Organismens egen Natur til at fjerne det skadelige og generhverve Sundhed, hjælpe den til at læge sig selv. Dette op-

naas ved i Begyndelsen af Sygdommen at forholde sig blot afventende og tilrettelæggende gennem stræng Diæt, der afskærer Feberen fra Tilførsel. Har saa Naturen faaet Ro til at virke og drive de sygelige Vædsker sammen, rede til Flugt, indtræder Afgørelsen, Krisen, hvor det gælder om at faa dem udstødt paa rette Vis og ad rette Vej. Her er Lægens vigtigste Opgave. Her kommer det an paa kyndigt, roligt og med sikker Aandsnærværelse at gribe ind og hjælpe Naturen ved at fjerne de onde Vædsker ad rette Vej, altsaa drive dem tilbage ind paa denne rette Vej, hvis de truer med at indslaa en forkert. De tre vigtigste Midler hertil er Udtømmelser ved Opkastning, Afføring og Aareladning. Om denne sidste, der jo lader sig anvende overalt paa Legemet, er det Lægens Opgave at afgøre, om den i det enkelte Tilfælde skal anvendes nærved det syge Sted eller netop fjernt derfra, samt være klar over, om der hermed tilsigtes Helbredelse eller blot at stille Smerte[1].

Hippokrates' Lære om Menneskets Indre og om dets Vædskers Sammensætning og Betydning holdt sig til det 16. Aarhundrede e. Kr. Vi vil senere faa Lejlighed til at blive bekendt med dens Hovedtræk. Hans Opfattelse af Naturens egen lægende Kraft har holdt sig til vore Dage og deles, bevidst eller ubevidst, endnu af mange. Ligger der i Eftertidens Tilslutning et Bevis for dens Betydning, saa fremgaar denne endnu bestemtere ved en Sammenligning med hans Fortid. Forskellen mellem ham og Ægypterne laa ikke blot i, at han fyldigere og mere samlet end de kendte Menneskets Indre og Sygdommenes Arter. Ikke heller blot i, at han dristigt anvendte Aareladning. Men Hovedforskellen laa i Opfattelsen af Mennesket selv. For Ægypterne var dette blot en Art vandrende Mumie, der gennem uafbrudt Renvadskning, indvendig og udvendig, skulde bevares ren, indtil den endelig sattes paa sin sidste Plads i Graven, hvor den ventede paa engang at skulle tages i Brug i Osiris' Boliger. For Hippokrates var Mennesket mere end Mumie. Det var et levende Væsen, Afbilledet af den hele herlige Tilværelse. Som i denne gik ogsaa i Mennesket Hensigtsmæssighed, Skønhed, Sundhed, Liv i eet. Naturen tilstræbte — i Verden som i det enkelte Men-

neske — selve det at leve. Den var selv sin egen Læge. Derfor var ogsaa det at være Læge et Menneskes skønneste Kald.

Der ligger i denne skønhedsberuste Tro paa Livet en Genklang af den Tidsalder, hvori Hippokrates levede. Hans Opfattelse er tydeligt nok i Slægtskab med Samtidens Forvisning om, at Legemet ved Gymnastik, Sjælen ved Musik former sig skøn og sund; i Slægt med den Skønhedstrang, der befolkede Gader og Torve med Statuer i Tillid til, at hele Folket ved Synet heraf vilde forædles. Og som Sokrates fandt det højeste i Mennesket i den guddommelige Orakelstemme i dets Indre, Platon derimod i selve Menneskétanken, saaledes gør Hippokrates paa Lægekunstens Omraade den samme Bevægelse. Det lægende er ikke Guddommens Orakelsvar i Nattens Mørke til den syge paa Vædderskindet i Templet. Det lægende er Legemets egen iboende Natur, selve dets Liv.

5

Hippokrates' Lære var som en skøn Drøm, et begejstret Helhedsindtryk, der bagefter under Dagens Møje og Slid kunde være vanskelig nok at fastholde. Hos Grækerne og ikke mindst hos Romerne skiltes da ogsaa ofte det i den forenede og indgik nye selvstændige Dannelser.

Der var først Læren om Naturen som sin egen Læge. Denne Lære holdt jo dog ikke Stik. Alt døde tilsidst, det skønne endte som hæsligt, det levende som Lig. Hvad var Grunden hertil? Mon ikke den, at Livet ikke var noget i og for sig og stærkere end Døden, men alt kun en skiftende Blanding af det eneste reelle, de smaa Atomer, der under Omtumlingen snart faldt i Skikkelsen „Liv", snart i Skikkelsen „Død". Denne Forklaring tiltalte en vis Side af den græske Tanke; dens bitre, kolde Følgeklarhed virkede som skarp Morgenfriskhed. Tidligt havde Materialismen faaet Indpas i den græske Filosofi, og den veg ingensinde helt, men fandt stadigt nye Talsmænd.

Omsat i lægevidenskabelig Form maatte denne Opfattelse ytre

sig i, at paa „Naturen“ kunde der i Sygdomstilfælde ikke bygges. Den kunde lige saa vel gøre Skade. Thi Legemet var kun en Sammenhobning af Atomer med tomme Rum eller Porer imellem. Alt efter Atomernes gunstige eller ugunstige Aflejring kunde de give Plads for Bevægelighed, altsaa for Sundhed og Liv, eller trykke, knuge til Død. Lægekunstens Opgave var under disse Forhold enten ved voldsom Bearbejdelse eller ved blidere Behandling, alt efter som det nu i de enkelte Tilfælde passede bedst, at bringe Atomerne i rette Leje, gøre det forhærdede poret og bøjeligt, stramme det slappe. Den berømteste Repræsentant for denne Retning var den græske Læge Asklepiades, der nedsatte sig i Rom, hvor han havde en udbredt Praksis lige til sin Død Aar 56 f. Kr. Da han paastod, at han i Modsætning til alle Tilhængere af Hippokrates var Indehaver af en virkelig Kurmetode, kaldte man Asklepiades' Retning for den „metodiske“.

Men man kunde jo ogsaa gaa den stik modsatte Vej og netop lægge Eftertrykket paa Hippokrates' Ord, at „Naturen“ er det egentlig lægende. Jo mere man grundede over, hvad denne „Natur“ egentlig var, des mere maatte man ledes til i den at se noget flygtigt, hemmelighedsfuldt, ugribeligt. Livet var usynligt ligesom Menneskets Aande. Men det var mere end menneskeligt Aandedræt. Det var Gud selv, der aandede paa den døde Masse, saa at den levede, det var Udstrømninger af Verdenssjælen, der, hvor den bredte sig, bredte Liv. Denne Forklaring kunde snart forflygtiges saa stærkt, at det egentlig værende ikke var Legemet selv men blot Legemets Idee, snart som hos Stoikerne nærme sig Materialismen, idet Guds eget Væsen tænktes som noget materielt, som Ild f. Eks. Fælles for hele den „spiritualistiske“ Lægekunst blev det, at det, hvorpaa det kom an, var at paavirke den Syges „Aand“, enten ad Lønvej ved at paavirke „Principerne“ for hans „Funktioner“, eller mere forstaaeligt ved at styrke hans Livskraft, opildne hans Levemod. Den mest bekendte Læge af den „spiritualistiske“ eller „pneumatiske“ Retning var Athenæus, der levede omkring Aar 50 efter Kr. Hans Navn er især knyttet til hans Iagttagelser af Pulsen, og Benyt-

telsen af denne som Gradmaaler for Sundheden. I dens regelmæssige Gang saa han Livskildens harmoniske Rislen, dens enkelte Slag var Vingeslaget af den i Pulsaarerne indeværende Livets Aand. Meget betegnende har han skrevet om „fysisk og moralsk Sundhedspleje“ [1].

Fig. 5. En Læge i det 2det Aarhundrede efter Kristus. Glyptoteket i København.

Men endelig kunde man jo som praktisk Læge (Fig. 5) helt opgive at tænke over, hvad „Naturen“ egentlig var. Det, der i de enkelte Tilfælde forelaa, var: Denne er syg, hvorledes skal jeg bedst helbrede ham. Det gjaldt da blot om ad Erfaringens Vej at faa fastslaaet, hvilken Virkning de enkelte Lægemidler havde. Saa fik det være det samme, om man tankemæssigt kunde begrunde, hvorfor de maatte virke netop saaledes, og hvad den egentlige Aarsag til Sygdom var. I denne praktiske Helbredelsesmaade, hvor Lægevidenskab underordnedes Lægekunst, synes Grækerne og Romerne at have staaet højt. Det var paa en Maade det alderældste Standpunkt, der her

genindtoges, hvor der blot spurgtes om: hvad hjælper mod det? Men den hele Retning var baaren oppe af en omgivende fin Kultur, en gennem Aarhundreder skolet Dannelse, der gav den enkelte Takt til at undgaa Udskejelser. Et blivende Minde om denne Skole er bevaret i dens Erfaringsresultat, at Opium er et af de ypperste smertestillende Midler.

Alle disse tre Hovedretninger — den metodiske, den spiritualistiske og den blot erfaringsmæssige — vare Enkeltudløbere af Hippokrates' alsidige Opfattelse. Oldtidens sidste og berømteste store Læge, Galenus, søgte atter at indfange dem og samle dem alle paany til Enhed. Galenus[1] var født i Pergamum i Lilleasien 131 e. Kr. og var som skabt for denne Opgave. Omhyggeligt oplært i alle Datids Videnskaber, begejstret fra Ungdommen for en Læges Kald, studerede han baade i Smyrna, Alexandria og sluttelig i Rom, hvor han vandt et stort Navn som Læge. Midt i sin ypperste Kraft, kun 37 Aar gammel, vendte han hjem til sit kære Pergamum. Men Kejser Markus Aurelius drog ham atter tilbage til Hovedstaden, hvor hans omfattende Virksomhed først endte ved hans Død omtrent Aar 200. I et Kæmpeværk samlede Galenus hele Hippokrates' Lære, tilsat og forbedret med alle de i de mellemliggende 600 Aar, ikke mindst af Galenus selv indvundne Erfaringer. Hans Skrift blev for Lægevidenskaben, hvad Aristoteles' Skrifter blev for Filosofien og Naturvidenskaben: et sjældent Vidnesbyrd om Oldtidens Dannelse, en Beholder, hvori Fortids Kundskaber opbevaredes under Middelalderens trange Tider, Genstand for ærbødig Forbavselse næsten Tilbedelse og for pedantisk Eftersnakken i halvandet tusind Aar. Som et Monument, mejslet af den ædleste Kunst, aflokkede det Beundring, værnede det Mindet, kvalte det hvert spirende selvstændigt Liv, saa vidt dets brede Fodstykke rakte.

6

Middelalderen i Evropa ligner, hvad Lægekunst angaar, en vanrøgtet Have, hvor den Haand, der havde opelsket de forædlede Planter, er borte, og Ukrudtet derfor faar Lov til at brede sig. Sporene af Oldtidens Lægekunst forsvandt ikke ganske, men trængtes blege og opløbne op i en Krog. I Salerno holdt saaledes Resterne af en latinsk Lægeskole sig, skød i Tiden fra Aar 850 til henimod Middelalderens Slutning stadigt nye Skud, lange, tynde, men med en bedre Tids Racemærker. Medens dette var Rester af romersk Videnskab, gik græsk Lægevidenskab over Alexandria i Arv til arabiske Lærde.

Fjærnt mod Øst ovre ved Buchara, Balck og Ispahan — nu tildels aandelige Ødemarker, dengang langt videre fremskredne end Evropa — levede omkring Aar 1000 den lærde Avicenna. Medens man i Sydevropa kun ventede paa Verdens Undergang, og i Nordevropa myrdede Danske i England eller Vikingerne hinanden indbyrdes paa „Ormen hin Langes“ Dæk, fordybede han sig histovre i Aristoteles' Filosofi, gav en fortrinlig Fremstilling deraf og forfattede sin berømte Lægebog „Kánon“, der i henved 600 Aar skulde danne Grundlag for Lægevidenskaben.

Ganske naturligt vendte ogsaa Lægekundskab med Araberne tilbage til Evropa over Spanien. Her var Frederik Barbarossas, Philip Augusts, Valdemar den Stores berømte samtidige den stille Lærde Averroës. Skøndt han virkede som Kadi (Dommer) i Sevilla, senere i sin Fødeby Cordova, og som Livlæge i Marokko, fik han Tid til ikke blot at oversætte Aristoteles paa Arabisk — Kilden til de latinske Oversættelser og Bearbejdelser i Middelalderen — men tillige til at udforme en selvstændig filosofisk Opfattelse og til at skrive sit bekendte medicinske Værk, hvis fordrejede Navn paa evropæisk er „Colliget“.

Ingen kan uden Beundring se paa, hvad Araberne har ydet paa det lægevidenskabelige Omraade. Og dog tegner sig netop gennem deres græske Forbilleder — Hippokrates og Galenus, hvis Skrifter de studerede, oversatte og flittigt benyttede — et Grundrids af ædlere Linjer, der indeholder en Dom over dem

og deres Færd. Af en mere ildfuld Folkeæt manglede de, selv om de tanketøjledes, Grækernes Klarhed og overlegne Ro. De dreves, hvad Lægemidler angik, enten ud i det eventyrlige og fantastiske, eller de søgte at bøde paa Manglen af den lykkelige græske Simpelhed ved samvittighedsfuld Medtagen af alt muligt. Herved opstod de to Retninger, der prægede deres Lægekunst. Enten en Tro paa, at det sjældne, det kostelige er det ypperste lægende; en medfødt Hang, som de kun med Møje bekæmpede. Eller det endnu hyppigere: Anvendelsen af det stærkt sammensatte, saa at Lægemidlet blev til en „mixtura“ af det mest forskellige. Hensigten hermed var paa een Gang at bøde paa de enkelte Bestanddeles Usikkerhed og at ramme enhver af en Sygdoms talrige Ytringsformer. Men i begge Retninger savnedes Grækernes Maadehold. Baade det eventyrlige og det sammensatte gjorde siden overordentlig Lykke i Evropa. Lysten til det eventyrlige bekæmpedes først; den anden Tilbøjelighed kun langsommere. De endnu i vor Tid ikke helt udryddede vidtløftige Recepter bærer Mærker af at stamme fra Arabernes Lægemetode.

Baade Salerno-Skolen og den arabiske Kunst var af ædel Afstamning sammenlignet med alt det Ukrudt, der ellers i Middelalderens Evropa bredte sig paa Lægekunstens Omraade. Alle Fortidens Fremgangsmaader og Opfattelser lige fra den ældste, mørkeste Tid kom atter til Ære og trivedes frit under de to nu givne Forudsætninger: en Flok barnlige Folkeslag omvendte til en Kirke af fremmed, østerlandsk Oprindelse.

Man nøjedes da ikke med at gøre det en Gang af Grækerne foretagne Fremskridt tilbage igen og atter blot helbrede ved Hjælp af Gud. Ulykken var, at den Gud eller de Guder, hvorpaa man troede, var ifølge deres persisk-babyloniske Oprindelse af dobbelt Art: en Lysets Gud og en Mørkets Gud, Vorherre og Djævelen. Mellem dem herskede der evig Strid. Og Sygdom var paa en Maade Stridens Genstand. Een Ting stod dog alle klart: Sygdom kunde ikke overvindes ved Lægemidler alene. Den kunde kun sejrrigt bekæmpes ved Trylleri enten i Guds eller i Djævelens Navn. Herved var Jævnmaalet sænket, og man stod atter paa Naturfolkenes laveste Trin, hvor al Erfaring var

borte og den enkelte rædselslagen henvist til enten hvid eller sort Trolddom.

Den hvide Trolddom bestod i Korsets Tegn, Vievand, Oplæsning af uforstaaede latinske Bønner, allehaande Tryllemidler som Krucifikser, Mariabilleder, „Agnus dei", i Valfarter til helliges Grave, Berøring af Helgenlevninger eller blot Paakaldelse af Helgener, hvoraf hver havde sin Sygdom som Særfelt, St. Judas: Hoste, St. Knud: Lamhed, St. Klara: rindende Øjne o. s. v.

Den sorte Trolddom var Anvendelse af et Utal af hemmelige Midler, tilsyneladende betydningsløse, som et Baand med Knuder, en tvedelt Gren, en Sømstump, et Par Haar o. s. v., eller meningsløse Ramser, Tegn og Ceremonier, der næsten lignede de hvide. Man maatte have gaaet i den „sorte Skole" eller dog lært lidt mere end sit Fadervor for at fatte Forskellen og Betydningen. Selvfølgelig opnaaedes Virkningen af den sorte Trolddom altid ved Djævelens Hjælp. Og den hele Fremgangsmaade var derfor forkastelig og straffedes paa Livet. Men hvor var Grænsen? Ingen Moderssjæl kunde skarpt paavise den. Og den virkelig kyndige Læge, der med Held anvendte et naturligt Lægemiddel, var maaske mere end nogen anden udsat for Mistanke om at øve den sorte Kunst.

Det var disse Forhold, der lagde deres uhyggelige Skær over hele Middelalderen. Den i Oldtiden indvundne Klarhed over den menneskelige Natur var ved Folkevandringernes Rystning atter bleven grumset op med Kirkelærens Bundfald. Ud fra Læren om ikke blot en Gud, men ogsaa en Djævel var det ikke muligt at blive klog paa, hvad Sygdom og Død egentlig var. Var det Guds Opdragelsesmidler eller var det Djævelens Angrebsmidler, var det Guds eller Djævelens Værk? Og havde man overhovedet Lov til at forsøge at helbrede? Det maatte synes en formastelig Gudsbespottelse enten at sætte sig op imod Guds Vilje eller at tro sig i Stand til at hindre den Djævelens Vilje, som Gud ikke selv vilde eller formaaede at afværge. Lægekunsten selv var maaske Menneskeslægtens tydeligste Syndemærke, dens mest forvorpne Brøde.

Mellem disse Modsigelser svingede Middelalderen. Ingen vidste Besked. End ikke den, der førte de unge Folk an, Kirken. Snart var Naturen og det naturlige, denne Verden, noget uskyldigt, og det var god Gerning at mætte den hungrige, klæde den nøgne, helbrede den syge. Snart var denne Verden netop det onde, og al den Færd burde regnes i Pagt hermed, som hindrede Mennesket i at afdø fra Verden, fra det onde. Ungdom og Sundhed blev da Djævelens Venusbjerg, selvplagende Hentæring den rette Vej til Livet og Gud, medens Lægekunst blev djævelsk Trods, syndigt Forsøg paa at spærre Vejen til Himlen.

Hvilket der var hvilket, mægtede ingen at forklare. Med samme Ret kunde en dygtig Læge blive velsignet af Kirken og brændt for sine Kunster. Thi hans Kunst var ikke enten hvid eller sort Trolddom, den var paa een Gang begge Dele. Det afhang blot af Tilfældet, hvem det kom til at gaa ud over. Livet var et Spil, hvor Sundhed og Lykke var „Sortepeer". Det var Pligt gennem Opofrelse og Afkald stadigt at lade dem gaa videre til en anden. Ifølge Spillets Regler blev saaledes den inderligste Godhed eet med det værste Lumskeri. Ve den, der tilsidst blev greben i at sidde inde med „Sortepeer"!

7

Af dette uklare Taagehav dukkede det 16. Aarhundredes Opfattelse op. Ikke voldsomt og pludseligt som ved en Naturomvæltning, men langsomt, sikkert, i halvt umærkelige Overgange. Heller ikke dog under den let overskuelige Form, at Taagen simpelthen lettede. Nej, medens den veg paa enkelte Punkter, rullede den sig samtidigt tættere sammen paa andre, saa at Lys og Skygge fordeltes paa en endnu skarpere Maade. Medens Naturkundskab og Naturstudium f. Eks. tiltog, voksede især i Norden Djævletroen og Frygten for Djævelens Indgriben i Livet i en overordentlig Grad, saa at det middelalderlige Mørke blev dobbelt mørkt og rædselsvækkende.

Det 16. Aarhundrede frembyder da den Ejendommelighed, at det udgør et Slags Prøvekort paa alle Tiders Opfattelser. Og vel at mærke ikke i afbleget, men snarere i mere udpræget, opglødet Form. Dets Tro paa Guds ligefremme Indgriben var mere inderlig og selvklar end hos noget Naturfolk. Dets Begejstring for græsk Lægevidenskab var mere glødende og sejrssikker end i Hippokrates' egne Dage. Avicennas og Averroës's dristigste Recepter syntes simple og letforstaaelige. Mere middelalderlig end Middelalderen selv, ansaa man hele denne Verden for overladt alene til Djævelens Forgodtbefindende, saa at det vrimlede med Smaadjævle, talrigere end Støvgran. Og samtidigt dyrkede man Naturstudiet med en begejstret og tillidsfuld Tro, der ikke taalte Skranker eller veg for Modstand, men anede Forbindelse mellem Stjernernes Veje, Menneskets Væsen, den oversete Urt og Vædsken i Destillérkolben, der maaske kunde blive til Guld.

Det er denne Ejendommelighed ved det 16. Aarhundrede, der giver det dets særlige Betydning. Alle Tidsaldre er samlede her, ikke i forkrøblede, men i Pragteksemplarer. Alle Opfattelser af, hvad Sundhed, hvad Lægekunst er, som vi før saa blot begrebsmæssigt antydede, og som vi selv maaske ubevidst ofte vakler imellem, de findes her lyslevende, stærkere farvede, mere hensynsløst tænkte, end vi vilde have været i Stand til. Derfor vil det 16. Aarhundrede, Renæssancens Tid, indenfor Lægekunsten staa som den Tidsalder, hvortil man stadigt vender tilbage, ikke just for de store Fremskridts Skyld, men for de enkelte Særformers Skyld, for den storstilede Tydelighed, hvormed de forskellige Opfattelser her hver især fremtræder.

Det gælder ved et Emne som dette om ikke at tabe Forstaaelsen ved at sprede sig for meget og ville kræve Kendskab til alle Forhold. Det er klart, at til enhver Tid vil der være stor Forskel mellem dannedes og udannedes Begreber om Sundhed og Lægemidler. Og de udannede er ifølge Sagens Natur jo altid de talrigste. De udannedes Begreber er imidlertid ikke blot de mindst klare og begrundede, men tillige de mindst forskellige, idet her de enkelte Tidsaldre glider næsten uden Overgange over

i hinanden. Vi vil derfor netop for Forstaaelsens Skyld holde os til de færre dannede. I det 16. Aarhundrede som den Dag i Dag giver de ikke blot det tydeligste Svar. Men som de ledende og toneangivende meddeler de os, om ikke hvad Mængden i Øjeblikket mener, saa dog, hvad den snart efter, netop ved deres Svar, vil komme til at mene.

Vi vil derfor i det følgende søge at vinde et Overblik over netop de dannedes Forstaaelse, det brogede Billede, de stærke Modsætninger, der i det 16. Aarhundrede — ofte rummede indenfor en og samme Bevidsthed — udgjorde Svaret paa: Hvad er Sundhed, og hvorledes bevares den?

8

Lad os som Udgangspunkt vælge: Hvad kendte de dannede i det 16. Aarhundrede til det menneskelige Legeme og dets Virksomhed? Hvorledes tænkte de sig det legemlige Liv? Først naar dette Spørgsmaal er besvaret, besidder vi Forudsætningen til en fyldig Forstaaelse, kender den fælles Jordbund, hvori de forskellige Opfattelser voksede.

Da efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse og Konstantinopels Fald 1453 Studiet af den klassiske Literatur havde taget sit mægtige Opsving, blev Oldtidens Erfaringer paa Fysiologiens Omraade Fælleseje Evropa over. Enhver dannet Mand vidste nu i Hovedtrækkene Besked om, hvad Hippokrates og Galenus havde lært, henviste med Stolthed til disse som Bevis for sin Opfattelses Rigtighed. Selv om der hist og her var blandet en Del Tilsætninger med, som Grækerne vilde have taget Afstand fra, var dog det samlede Billede — ihvorvel Nutiden ikke længere godkender det som det rette — saa naturligt og klart, at det maatte forekomme enhver som selvindlysende sandt:

Den Verden, hvori vi lever, er de fire Elementers Verden. Alt bestaar af Ild, Luft, Jord og Vand. Ilden er hed, Luften kold, Jorden tør, Vandet vaadt. Disse fire Elementer udgør ikke blot

Bestanddele af den store Verden (Kosmos), men ogsaa af hvert enkelt Menneske, der jo med Grund betegnes som: lille Verden (Mikrokosmos). Af de fire Elementers forskellige Blanding afhænger vort Befindende. Enhver veed jo, at Legemets Sundhed er betinget af det rette Forhold mellem varmt og koldt, fast og flydende.

Som bekendt forekommer disse Elementer dog aldrig i ren, ublandet Form i vort Legeme, men har indgaaet indbyrdes Forbindelser. Det er ikke den rene Ild, der findes i vort Indre, saa at man f. Eks. kunde tænde et Lys derved. Og dog føler enhver daglig Branden derinde, mærker den i Mavens Varme, naar det, man har spist, bliver kogt sammen og fordøjet, fornemmer den i Hjertets Gløden, som ideligt maa svales gennem Lungerne ved Indaanding af den kolde Luft, der saa atter udaandes varm. Naar det rette Forhold under Sygdom er forrykket, mærker man i Feberen, hvorledes Ilden strømmer gennem alle Lemmer.

Rettelig set er Legemet en Beholder, hvor paa den snildeste Maade den omsluttende Hud er udspændt over og holdt oppe af Knokkelbygningens Teltpæle. I alle Legemets Bevægelser ytrer Vekselspillet mellem Sener og Knokler sig. Med finere Leddeling end i den bedste Jærnrustning, som i et Skib med en Mængde Tove til alle Mastens Stænger og Knæer er her opnaaet Bevægelighed i hvert Lem og Led. Men Legemets som Skibets egentlige Betydning ligger dog naturligvis i: Hvad har det inde?

Hvad rummes i Legemets Beholder? Enhver har Svaret herpaa: noget flydende. Skøndt alle fire Elementer er forenede i Legemet, viser det sig, som jo ogsaa rimeligt er, at det tørre og faste især er til Stede i Hud og Knokler, det vaade derimod i Beholderens Indhold. Tilsammen er de underkastede Varme og Kulde. Men Legemets vigtigste Indhold, det, som det danner Beholderen for, det egentlige Liv deri, udgøres altsaa af Vædskerne.

Disse Vædsker er ikke af en og samme Slags, men fire forskellige, hver med sin Farve, Smag, Sammenhæng og Plads. Der er den hvidgraa Slim, det røde Blod, den gule Galde og

den sorte Galde. Slimens Hovedsæde er Hjernen, Blodets Hjertet, den gule Galde har hjemme i Leveren, den sorte i Milten. Disse fire er Livets Vædsker. De forudsætter gensidigt hverandre; thi hvis blot en enkelt af dem manglede i et Menneske, maatte det dø. Men idet de saaledes betinger hverandre, glider de paa een Gang over i hverandre og danner Modsætning til hverandre, og disse Overgange giver Livet dets Præg.

For at forstaa dette fuldt maa vi se Legemet i dets Forhold til den ydre Natur. Om Vinteren tager Slimen til. Det kendes paa, at paa denne Tid af Aaret spytter man mest, løber Næsen mest, er der størst Tilbøjelighed til alle Former for Ildebefindende, hvorved Slimen spiller en Rolle. Og ganske naturligt. Thi Slimen (paa Græsk: Flegma) er kold og sejg som Vinteren. De svarer til hinanden. Derfor gør Vinteren godt paa Hjernen. Du tænker paa denne Aarstid mest koldt og klart, uden Trang til overilet Beslutning.

Med Foraarets Komme tager Blodet til. Det er kendeligt paa, at Huden rødmer og brunes, man føler sig paa een Gang let og varm og dog let for varm, Blodet stiger til Hovedet, Næseblod er almindelig. I den ydre Natur foregaar noget lignende. Dagene længes, Varmen tager til, Regn bliver hyppig. I April skifter Vejret ofte Sind, Solskin og Regnskyl ligger nær ved hinanden. Og med Grund, thi Foraaret er paa een Gang varmt og fugtigt. Det samme spores i Menneskets Sind, naar Blodet (Sangvis) er det herskende: stærke, ubestemte Længsler, „sangvinsk" Stemning, let til Glæde, let til Taarer, men sjælden nogen fast Beslutsomhed.

Om Sommeren tager den gule Galde til, og Leveren udvider sig. Du kan kende det paa Hudens Farve, hvor Foraarets Rødme afløses af den gulbrune Lød. Føler du dig utilpas, opkastes Galde. Om Sommeren er der derimod mindst af Slim i Legemet. Aarstiden er jo tør og varm og derfor mest ugunstig for denne Vædske. I den store omgivende Natur kan om Sommeren heftige Tordenvejr afløse den stille Dag. Og med en mærkelig Kraft fremmes det Værk, hvortil Planen alt var til Stede i Vinterens hylsterdækkede Knop: Knop bliver Blad, bliver Blomst, bliver

Frugt, bliver Frø. Med hensynsløs rivende Fart. Saa forfølger ogsaa Mennesket fyldt af den gule Galde sit Maal. Den koleriske (galdefyldte) er stærk i Vilje, stærk i Uvilje.

Om Efteraaret endelig er det den sorte Galde, „Melankoli", der tager til og derfor bliver den herskende. Efteraaret er jo tørt, og Kulden begynder. Paa denne Aarstid er der mindst Blod (Sangvis) i Legemet. Virkningen er ens i Naturen og Menneskesindet. Medens alt derude visner og skrumper ind, Stormen hvirvler Sommerens Udbytte: Blade, Blomster og Frugter af, og Naturen er gold til ny Frembringen, saa er ogsaa Mennesket tungsindigt og uden „sangvinsk" Lyst og Evne til at begynde paa noget nyt. Den megen sorte Galde i Milten gør, at alt forekommer En sort, gør hele Mennesket „melankolsk". Og let forstaaeligt. Thi naar Vædskerne, „humores", udgør Legemets egentlige Liv, saa maa den for disse ugunstigste Aarstid, den tørre og kolde, tage paa „Humøret".

Hermed er Kredsløbet omme. Det vender med indre Nødvendighed tilbage i sig selv. Thi selv den træge, sorte Galde maa tilsidst tørres ind. Og idet nu Vinterkulden begynder med lange Nætter og Vinterslud, saa forløses ikke blot Fugtigheden derude, men Panden friskes, Humøret stiger, om end i Naturen som i Mennesket ofte kun i Sneens og Isens bundne Form. Slimen i Hjernen tager atter til, Sindet vinterlysnes. Aarstiden er kendelig paa Istapper og Snue.

Som Sneen paa Bjergene smelter, strømmer ned, bringer Oversvømmelse, frugtbargør og udtørres, alt i Løbet af et Aar, saaledes ogsaa i Mennesket under Vædskernes aarlige Fald fra Hjerne, til Hjerte, til Lever, til Milt.

Den Misforstaaelse, som stadigt ligger nær og ikke noksom kan afvises, er den altfor bogstavelige Opfattelse. Hver af de fire Vædsker hersker vel til sin Tid, men ikke desto mindre er de og maa de nødvendigvis alle til enhver Tid være til Stede. Ellers vilde Mennesket dø. Ganske som i Naturen. Selv om de fire Aarstider bestandigt veksler, er i enhver af dem varmt og koldt, tørt og fugtigt til Stede om end i forskelligt Forhold. Hvis blot en af disse fire helt forsvandt, vilde Naturens Liv være forbi med det samme.

De fire Vædsker i Mennesket svarer til de fire Elementer: Vand, Ild, Jord, Luft, og til de fire Aarstider: Foraar, Sommer, Efteraar, Vinter. Men de svarer ogsaa til og forklarer os Menneskets Levealdere. Hos Barnet og den unge spiller Blodet Hovedrollen; den gule Galde i den modne Alder, i en noget ældre Alder den sorte Galde, og endelig hos Oldingen Slimen. Ikke blot dog paa de store Tidsrum, Aaret og Livet, sætter de deres Præg, de ytrer sig ogsaa i hvert enkelt Døgns forskellige Tider. Sangvis, Blodet, hersker fra Kl. 3 Morgen til Kl. 9, den gule Galde eller Kolera fra Kl. 9 til 3, den sorte Galde, Melankoli, Kl. 3 til 9 og endelig Flegma, Slimen, om Natten Kl. 9—3[1].

Var der end maaske noget i disse Forklaringer, der hist og her kunde antyde, at de var opstaaede hos et Folk og under et Himmelstrøg, hvor Menneskesind og Aarstider havde et noget andet Præg — i Norden vilde man f. Eks. næppe være faldet paa at betegne Efteraaret som tørt — saa gjemtes dette ganske over deres uforlignelige Evne til at give troværdigt Svar paa alle Spørgsmaal. Og denne Evne tiltog netop, jo videre de Spørgsmaal var, der stilledes. Det vanskeligste Spørgsmaal af alle, det om Grunden til den store Forskel mellem de enkelte Mennesker indbyrdes i Ydre, Evner, Karakter og hele Maade at tage Livet paa, det klaredes saa nemt og naturligt ved det simple, men afgørende Svar: Deres Vædsker er forskellige. Hos een hersker det sangvinske, hos en anden det melankolske, hos en det koleriske, hos en anden Flegma. Da Vædskerne aldrig er ens blandede i to, er heller aldrig to Mennesker ganske ens. Selv mellem Børn af samme Forældre kan der være den største Forskel.

Og det nærmest liggende og dog flygtigste af alle Spørgsmaal: Hvorfor er jeg selv nu dvask, nu ivrig, nu bedrøvet, nu glad? det klaredes som Fod i Hose ved det simple Svar, det beror paa „Humøret", paa hvordan Vædskerne, humores, er blandede i Øjeblikket. At Svaret var det rette, kunde enhver fornemme. Thi naar du er dvask eller sover, saa mærkes det, hvorledes det sangvinske, Blodet, trækker sig tilbage, og alle Yderdele bliver kolde, saa at den sovende trænger til at tildækkes. Men bliver

du ivrig og tager fat, saa risler Varmen gennem dig, ikke Blodets, men den indre koleriske, den hede Galde. Den kan gøre bleg af Iver og udskiller det fugtige, idet du spytter i Hænderne og bruger Lemmerne, saa at Sveden springer frem. Er du glad og alting viser sig rosenrødt, saa hersker det røde Blod; er du bedrøvet, synes alting dig sort, saa har den sorte Galde Overhaand.

Den mærkeligste, men mest hemmelighedsfulde Virkning udøver dog Vædskerne, idet de lidt efter lidt omformer hele Beholderen, Legemet selv. Sit tydeligste Udtryk har dette i Legemets Vækst, dets Omformning fra spæd til voksen og atter nedefter fra kraftig Mand til svag Olding. Passer man nøjere paa, vil man se, at Omdannelsen foregaar rykvis, især til visse bestemte Tider, der afmærker selve Vædskernes Sammensætning og Virkemaade. Disse afsluttende Tidspunkter viser sig at være hvert syvende Aar. Ved det første syvende Aar kommer Tænderne frem paany hos Barnet, de Tænder, der skal beholdes. Ved det fjortende Aar indtræder Kønsmodenheden o. s. v. Ved det syv Gange syvende Aar er Forstanden fuldt modnet. Med ti Gange syv Aar er endelig Menneskets Levetid omme. Disse saakaldte „klimakteriske“ Aar betegner ikke blot Overgangstider i Legemets Ydre, men først og fremmest i Vædskernes indre Liv. Vise Mænd har erklæret, at Vædskerne selv omdannes i Løbet af syv Aar, saa at efter syv Aars Forløb er der intet mere tilbage af det Legeme, der var for syv Aar siden.

Her var Grænsen sat for, hvad et Menneske overhovedet kunde vide om sit Legeme og dets ejendommelige Form for Liv. Den hele Forklaring udmærkede sig ved en afsluttet Simpelhed og Klarhed, som Eftertiden ikke endnu har naaet. Da man senere opdagede Blodomløbet, Ernæringslivets kemiske Enkeltheder og især Nervernes ejendommelige Betydning og Virkemaade, ændredes det gamle Billede. Man gik over fra i Legemet at se det vædskefyldte Kar til at lægge ensidig Vægt paa Befordringsmidlerne. Man saa i Legemets Liv først et sindrigt forgrenet Postvæsen, saa en ypperlig ordnet Arméforsyning og slutteligt et fint Telegrafnet, lutter Udtryk for de nye Opdagelsers overvældende Virkning, men hver især kun et ensidigt Tilløb til at

forklare Helheden. Man gik fra Karsystemet til Snoresystemet. Men disse sorte Streger paa en Tegning og disse lærde Forklaringer gav, selv om de var nok saa videnskabeligt korrekte, ikke saa tydeligt et Billede som det tidligere. Den gamle Forklaring besad et Fortrin, som kun opnaas ved lang Alder og Erfaring: den kunde tiltale enhver i hans eget Sprog og ud fra hans bestemte Forudsætninger.

Thi hver Husmoder, der kendte til Optænding, Saltning, Brygning eller havde maattet omkoge Frugtsaft, der var gaaet i Gær, havde Forstand paa noget af det, der foregik i Legemets vædskefyldte Beholder. Hver Dreng, der havde knebet for mange umodne Æbler eller blot kunde skelne Julebryg fra Surtøl, hver voksen, der mindedes sin Rus, vidste af Erfaring, at Befindendet afhang af Vædskerne. Og de virkelig kyndige, lige fra dem, der studerede og disputerede om Galenus' Skrifter, til dem, der ofrede hele deres Eje til Smeltediglen i Haab om paa Bunden at finde „de vises Sten", de levede og aandede i dette Billede, der for dem rummede hele Sandheden.

9

Medens Forestillingen om, hvad Legemet var og hvoraf Befindendet afhang, saaledes i det 16. Aarhundrede var, om end med forskellig Klarhed, dog nogenlunde ens for de fleste, saa indtraadte Forskellen, saa snart man gik videre og spurgte, hvad der da fremkaldte Sygdom og hvorledes den skulde helbredes. Her naaede Modsigelsen mellem Svarene til en saadan Højde, at man ikke skulde tro det muligt, at de fredeligt kunde rummes indenfor samme Slægtled, endsige da i en og samme Bevidsthed.

Det første Svar var det teologiske: G u d e r A a r s a g t i l a l S y g d o m. Den sendes direkte fra ham til Tegn, til Advarsel, til Straf. Intet Middel vilde være i Stand til at afværge den, thi det er Guds egen Haand, der her griber ind i Begivenhedernes Gang.

Denne Forklaring syntes at stemme med Bibelens Ord. Det hed jo, at Gud slog David og Job med Sygdom. Det stod skrevet, at Døden kom ind i Verden ved et Menneske og trængte igennem til alle Mennesker, fordi de syndede alle. I Paradisets Have derimod havde Adam og Eva ikke kendt til Ildebefindende, Sygdom eller Død.

Denne Lære havde vel bestandigt været Kirkens. Men i Middelalderen var den fremtraadt i mildere, mere uklar Form. Den Gang havde der været ligesom en Stødpude mellem Gud og Menneskene: Paven, Kirken og alle Helgenerne. Middelalderen igennem vidste ingen rigtigt, hvor Gud hørte op og Puden begyndte. Det var ikke muligt at skelne, om det var Gud eller blot Præsten, der hjalp, naar denne helbredte en syg ved Korsets Tegn, Haandspaalæggelse, Vievand eller ved til Gavn for ham at ofre Jesus paany i en Messe. Og anraabte man Helgener, og det hjalp, hvo havde saa hjulpet? Nedenfra set tog det sig i hvert Fald ud, som om det var dem. Og det var ogsaa som Tak til dem, at man bagefter bragte Gaver til deres Alter.

Den almindelige Forklaring, hvormed man havde slaaet sig til Ro, var da den, at det hele var eet, Kirken og Gud, saa at det var en og samme Kraft, der virkede lige fra Stænkekosten ved Indgangsdøren og helt op til Paven, Kristusbarnet selv og dets Forældre Gud Moder og Gud Fader.

Men alt dette blev ved Reformationen erklæret for Overtro og falsk Lære. Vievand, Sidealtre, Helgener og Mariabilleder ryddedes ud af Kirken. Tilbage blev kun et tomt Bedehus og en barsk Øvrighed i Himlen, bestaaende af tre voksne Personer, lutter Mænd. Denne Gud var ikke saa let at komme til Rette med som Middelalderens. Reformationens Gud var altid inderst i sit Hjerte vred paa Menneskeheden, tilgav den aldrig, at dens første Par havde spist af Æblet i Paradisets Have. Den retfærdige Straf herfor var og blev alle senere Menneskers evige Fortabelse. Herimod hjalp intet menneskeligt Forsøg paa at gøre det skete godt igen. Ved egen Hjælp at ville trænge ind i Haven igen var kun ny Himmelbrøde. Alene af Naade, uden mindste

menneskelig Fortjeneste uddeltes Troens lille Havenøgle til de faa udvalgte.

Under saadanne Omstændigheder blev ogsaa den jordiske Øvrighed, Guds Stedfortræder her nede, en anden. Kongen var ikke længere, som tidligere Paven, Guds fortrolige, det paalidelige Tyende, der kendte Guds Vilje ud og ind, og hvem Nøglerne til alt var betroet. Kongen kunde ikke eftergive noget paa Guds Vegne, ikke helbrede saa meget som en Koldfeber. Han var og havde Grund til at være lige saa ængstelig og sky overfor Gud, som hele hans Folk. Ganske naturligt blev det fra nu af Skik at indlede næsten enhver Lov med, at den var udstedt for at afværge Gud den Almægtigstes store Fortørnelse.

Guds Fortørnelse over Menneskenes Synder gav sig tilkende under en dobbelt Form, dels som Advarsel, dels som Straf. Den mildeste Form for Advarsel var et ydre Tegn, beregnet paa at vække vedkommendes Opmærksomhed og Frygt, for saaledes i Tide at holde ham tilbage. Den strængeste Form for Straf var Døden, timelig og evig. Midt imellem laa den Form for Tilkendegivelse af Mishag, der var den hyppigste og den lettest forstaaelige: Sygdom.

Sygdom var altsaa et Under, Guds direkte Indgriben i Naturforholdene, for at afholde den enkelte fra yderligere Synd. Her kunde man med Grund skelne mellem to Arter Tilfælde, idet Gud enten lod en uvedkommende blive syg til Gru og Advarsel for rette vedkommende, eller han ramte straks denne. Religiøst set var der intet stødende for Tanken ved, at Gud saaledes valgte en Omvej og straffede en tilsyneladende uvedkommende. Thi ifølge Læren om Arvesynden var alle ikkun idel Syndere og hjemfaldne til den haardeste Straf.

En meget sædvanlig Form for denne guddommelige Omvej var Fødsel af Misfostre. Den var mild og dog tydelig. Thi disse smaa Skind maatte vel antages ikke selv at lide synderligt derved, men samtidig var de gruelige at se paa (Fig. 6). Guds Mishag med Katolicismen gav sig saaledes i Tyskland tilkende ved hyppige Misfoste med Munkehætter, om hvilke Luther fandt sig foranlediget til at skrive en Betænkning. — I Danmark fangedes

1550 i Øresund en Fisk med Menneskehoved, hvorpaa fandtes en Munkekrans ɔ: Tonsur, og iøvrigt havde den Klæder og Skæl som en Munkekappe[1]. En senere vantro Tid har søgt at bortforklare den som en Blæksprutte. Den 18. Oktober 1568 blev et Barn født paa Østergade udi København uden Ansigt[2]. Henimod 1580 antoges Gud at have tabt Taalmodigheden, og „i Norge viste sig Tegn, hvoraf man tydelig kunde spore, at den yderste Dag var for Haanden". Sildefangsten tog saaledes mærkeligt af, Torske- og Makrelfangsten ligesaa. „Mange fine unge Geseller blev paa Søen." „Aar 1578 regnede det i hele Bergens Egn i en 30—40 Miles Omkreds med store, gule Mus, der havde en Hud som unge Gæslinger, og naar de faldt i Vandet, svømmede de til Land; de gjorde stor Skade paa Græsset, som de opaad tilligemed Rødderne." [Lemæner]. (Fig. 7). „Mange Monstra og Vanskabninger blev fødte baade af Dyr og Fruentimmer." „Mangen smuk Købmandskarl i Bergen er pludselig død." Og hvor forfærdelig var ej det Tegn i Solen, som saas 1580 i Oslo!

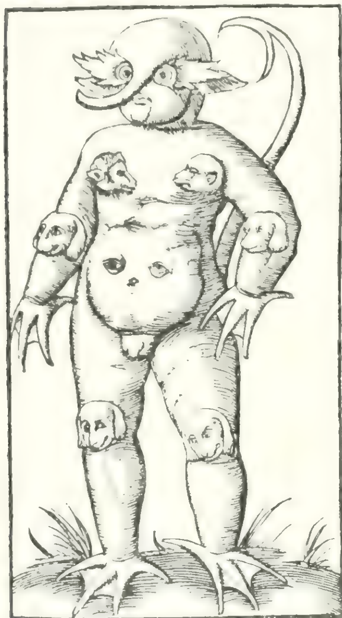

Fig. 6. Misfoster, født i Krakov 1547. (Sebastian Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

Men Nordmændene var uforbederlige. „Hverken høj eller lav agtede saadanne Tegn. Nogle sagde, at det var usandt. Andre mente, at Bogtrykkerne gjorde det grovere, end det var, for at tjene Penge derved. Nogle sagde rent ud: Landløgnere skal man jo ogsaa have. Andre paastod, at det hele var blot Slumpetræf. — Men det var ikke Fabel- og Kærlingesnak, og Bogtrykkerne gjorde det ikke for sin Vindings Skyld, da Profiten derved i Sandhed kun var ganske ringe. For at gendrive alle disse

lod da Gud 1581 den 7. Juli i Oslo tildrage sig, hvad alle have set og som er udgaaet offentlig paa Tryk saaledes":

„. . . . . En Gris fødes her.
Med alle monne han forfærdelig være.
Denne Gris monne Mund og Tænder have,
Desligeste Øren som en Abe.

Fig. 7. Lemæner paa Vandring.

Dernæst Øjne som en Hare,
Store, sorte, skinnende og klare.
En Næse dertil, det siger jeg dig,
Havde han som du eller jeg.
Men for i Hovedet monne han have
Et Horn, som ogsaa bøjed tilbage.
Det Horn, jeg vil dig sige for sandt,
Var ligesom Næsen af Elefant.
Paa Kroppen monne han være bar,
Hvid og slet foruden Haar.
Det er sket i Sandhed saa
Ligesom her forskrevet staar."

Udlægningen af dette Tegn var ikke vanskelig. „Svinet betød ugudelige Mennesker, som fører et epikuræisk Liv, af hvilke Folk der er mange i Norge. Med de Tegn, som sker, driver de sine Abespil (derfor Abeørerne). De sover i sine Synder, ligesom Haren sover med aabne Øjne. Menneskenæsen betyder den store Syndestank, som er allevegne i Landet. Den hvide Kvindehud betyder den store Utugt, som især ved Sildefisket bedrives. Hornet betyder, at Landet og især Marstrand skal straffes og gaa tilbage, ligesom Hornet bøjes over Ryggen“ [1].

Det blev ikke den Gang til noget med Verdens Undergang. Enten har Tegns-Udlæggeren som Normand overvurderet Norges Betydning og været altfor ilter — han maa jo dog til Slut nøjes med blot at lade det gaa ud over Marstrand, — eller ogsaa er maaske virkelig en oprindelig tagen Beslutning atter bleven opgiven. Vist er det, at de mærkelige Sild, der senere fangedes, viste sig ikke at medføre Følger ud over Kongen af Danmarks og Norges Død 1588.

Medens Datiden efter saadanne fejlslagne Udlægninger skød sig ind under Guds Langmodighed, var der et Forhold, hvor den ikke tillagde Gud denne Egenskab. Ubønhørligt forfulgte Gud de nye Moder. Overfor disse antoges Gud sjældent at nøjes med blot at sende Misfostre og lignende Tegn. Nej, selve Straffen i Form af Synderens Sygdom og Død fulgte i Reglen øjeblikkelig efter. Modernes Historie var da i Virkeligheden Nøglen til Sundhedstilstanden, til Sygdommenes skiftevise Rækkefølge.

I et Forhold, der forekommer Nutiden saa uforstaaeligt og usandsynligt som dette, er det forsigtigst kun at afhøre Vidner af ypperste Rang. Sjællands Biskop, Peder Palladius, udtaler sig Aar 1556 saaledes:

„Hver kan se sig tilbage udi dette sidste hundrede Aar, hvad for Straf der er kommen ind i Danmark efter løsagtige Klæder, Adfærd og onde Sæder. Exemplum: For det første nogle Aar,

før jeg blev født, som jeg har spurgt i Sandhed, der man indførte her i Riget, mod Rigens ærlige Dragt, Klædebon og løsagtige Sæder ud af Valland, da fulgte straks derfra med efter de „velske Roer“, som den Tid var gængse og man nu plejer at bande med . . . Nu den Klædebon er vel længe siden borte og aflagt, derfor er ogsaa Sygen forsvunden, dog i Mands Minde og med en saadan Banden til Ihukommelse.“

„For det andet, der de hispaniske Sæder og Klædebon droges herind i Riget med den Løsagtighed, dem fulgte, da kom ogsaa derfra den hispaniske Skab herind i Riget, som er ogsaa en gruselig Straf af Gud og er formildet af Guds Naade og Barmhjertighed som den anden tilforn.“

„For det tredje, den Tid, de frantzosiske løsagtige Noder og Fagter i Klæder og Sæder blev indførte her i Riget, da kom de Pokker derfra herind i Riget med og hænger endnu fuldt hart ved. Og det var i min Barndomstid, hvorfor man maatte ødelægge almindelige Badstuer allevegne, som den Badstue i min Fødeby Ribe. Var [blev] endnu aldrig optagen siden, det jeg kan faa at vide, alligevel at Stedet beholder sit gamle Navn og Gaden desligste, som de kalder Badstuestræde.“

„For det fjerde henved 30 Aar siden eller noget mere, der Guds Fortørnelse kom herind fra England, da fulgte den engelsk Svedesyge herind med og hastigt foer Riget igennem som en fortærende Ild og slog mange ned, saa vel dem, som aldrig saa England, som dem, der saadanne fremmede Sæder indførte“ . . .

„For det femte, nogle Aar derefter kom den hede Syge af Skotland for lige saadanne Sagers Skyld, og siges den at være saa almindelig en Syge i Skotland som „den kolde Syge“ her i Danmark. — Jeg vil intet tale om den Spedalske Sygdom, som synes at være vandret fra Jødeland og hid, ikke heller om Kræft, den faldende Sot item om den Draabe eller Slag, som man bliver rørt med og kaldes almindelig Popelsi. Disse ere visselig hver komne fra sit Hjørne i Verden for Synd og Ondskabs Skyld. Det kan man kende paa Island, Færø og andre Udøer, som fremmede kommer ikke hen *til* saa alminde-

ligt at føre dem nye Klæder og nye Sæder at efterfølge. De roser deraf og takker Gud, at de næppeligen vide af nogen Sygdom at sige al deres Alder igennem, indtil de er gamle, udlevede Mænd. Og de vidste ikke heller af saadant at sige udi den gyldne Alder, som var før Syndfloden.“

Om den allernyeste Mode „Pludderhoser“ udtaler endelig

Fig. 8. Titelbilled til Professor, Dr. theol. Musculus: Hosenteufel. Frankfurt a. d. Oder 1555.

baade Biskop Palladius og den brandenborgske Biskop Musculus, hvis Skrift (Fig. 8) han oversatte paa Dansk, sig i de voldsomste Udtryk. „Man siger for sandt, endog jeg har ikke selv set det, at i dette Aar en mægtig Mands Søn, hvilken jeg ikke tør nævne for hans Værdigheds og Ypperligheds Skyld, skulde have ladet sig gøre tre Kiler paa saadanne Pludderhoser, at jeg haver stor Under derpaa, at Jorden har ikke opslugt saadant et overgivent og gudsforgaaende Menneske . . . Jeg frygter, at timelig Straf er

altfor ringe, Gud skal ville hjemsøge det med Dommedags evige Straf"[1].

Kunde Sjællands Bisp give saa sikker Besked om Sygdoms Aarsag, er det intet Under, at hans Forklaring hurtigt blev den

Fig. 9. Biskop Peder Palladius.
(Efter et Stik af Haas.)

almindeligt antagne. I en dansk Læsebog, kaldet „Børne-Spejl", udtrykker Rektor Niels Bredal Tanken paa Vers saaledes:

Siden danske fik engelske Klæder at drafve,
Monne de og engelske Svedesyge have.
Der frantzoske Klædebon kom her i Land,
Kom og frantzoske Pokker blandt Kvinde og Mand,
Desligeste med flere nye Klædebon og Sygdom at have,
Som er en Advarsel og timelig Plage[2].

Man skulde tro, at letfattelige og paalidelige Oplysninger som disse maatte være tilstrækkelige til at standse Modernes Veksel

og dermed de skiftende Sygdommes Gang over Landet. Men nej. Selve Udfaldet viste bedst, hvor bundfordærvet den menneskelige Natur var, og hvor gyldig en Grund der var til at slaa disse udmajede Arvesyndere ned. Eftertiden, der har friere Overblik, har lettere ved at indse dette end Samtiden selv. Thi denne blev end ikke vár, at det netop var dem, der skulde vide bedst Besked, der fremturede grueligst i Synden. Fulgte ikke Sjællands Bisp, Peder Palladius, selv Moden, baade hvad Pibekrave og krusede Haandlinninger angik! (Fig. 9). Var ikke Præsterne fuldt saa adrætte som nogen anden Stand til at følge efter! Og var ikke Christian den Fjerde selv lige fra Haarpisken og den nedfaldende Krave (Fig. 10) til de bredskaftede Støvler den, der vitterligt gav Tonen an med Hensyn til nye Moder!

Med denne Bagtanke faar Datidens Advarsler ligesom en dobbelt Bund, og Indtrykket vokser i Uhygge. Vi skimter med Rædsel Pibekraven om Pastor Sthen's egen Hals, medens han ved Fru Mette Ulfstands Baare udtordner til de forsamlede: „qvotidie crescunt peccata, det er, Synden hun vokser og formeres hver Dag. Som vi maa se paa den forgiftede Djævels Hoffærdighed udi Klæder, hvor Folk vanskaber dem selv dermed, med de blaadictens Kruser og Kraver om Halsen, hvilket er et Forvidende til den blaa Helvedes Lue. Summa, allehaande Synder tage Overhaand“ [1].

Og man tænker uvilkaarlig paa Kongens og de højlærdes egen Hovedbeklædning, naar man læser følgende opskræmte Brev fra Christian den Fjerde til Sjællands Bisp og det teologiske Fakultet: „Vider, at eftersom aldeles ingen Tvivl er, at Gud den allermægtigste jo højligen fortørnes af den store Hofart, som Menneskene udi denne Tid følger, særdeles med deres Klædebon, toppede Luer [Huer] og anden letfærdig Klædedragt, saa at endog Gud i Himmelen sin særdeles Mishag til saadant, ved underlige Fødsler og adskillige Tegn tidt og ofte giver tilkende. Thi beder vi Eder og naadigst ville, at I det flittigt af Guds Ord overveje og Os Eders Betænkende meddeler, hvad derudi gudeligen kunde anordnes“ [2].

End ikke et varmt følt Brev som dette gaar Ram forbi: „Endog

det er i saadan en bedrøvelig Tid [Trediveaarskrigen], ser man ingen Pønitensetegn hos vore Folk, men nye Moder og hoffærdig Klædedragt gaar i fuld Svang. Ak Gud forbarme sig herover!

Fig. 10. Christian den Fjerde.
(Maleri paa Jægerspris.)

Fostrene af Moders Liv vidner med andre store Lande- og Stadplager, at saadan Hofarts Stank mishager Gud højlig. Man havde saa god en Forhaabning, at saadan Letfærdighed skulde blevet forbudet paa alle vore Prædikestole og i Skriftestolene, men her hørtes ikke et Ord herom« [1].

En Nutids Læser bliver ikke rørt over, at en københavnsk Præst anbefalede sig hos sin overordnede, Kansleren, ved saadan Nidkærhed. Man lodder blot Syndens Dybde ved at spørge sig selv: mon virkelig denne gejstlige Veraaber, da Parykker kort efter blev moderne, selv afholdt sig fra slig Hoffærdighed! eller besteg ikke ogsaa han Prædikestolen og talte i Skriftestolen mod Tidens Fordærvelse — iført samme?

Men svinder ved denne Dobbeltbelysning Glorien om Datidens ledende, saa fordeles paa et andet, væsentligt Punkt Lys og Skygge anderledes, end hin Tid tænkte sig. Medens man overfor disse selvgode Irettesættere mindes Ordene: „Den Tjener, der veed sin Herres Vilje, men ikke gør derefter, bør have mange Hug“, saa lærer man netop til Gengæld at beundre den Langmodighed, hvormed hine Slægter behandledes, den Skaansomhed, hvormed Sygdomme som Modernes Følger og Straf kun delvis fik Lov at virke.

Thi det maa i Sandhed kaldes Langmodighed, at — skøndt Sjællands Bisp allerede 1556 havde vidst saa god Besked om, hvad Meningen var med Sygdomme, og hvert Barn i Danmark efter 1568 kunde udtrykke det samme paa Vers; skøndt Verdens Undergang 1580 maaske var bleven opgivet, og Grisen i Oslo af 7. Juli 1581 havde talt for lutter døve Øren — at saa ikke hele denne vanartede Slægt til Straf blev slaaet med Sygdom, saa den skulde mærke det, men at desuagtet den gamle, milde Behandlingsmaade fremdeles blev anvendt med blot Misfostre til Tegn og Advarsel. Ud fra dette Synspunkt bliver man nærmest rørt ved at læse Præsten Hans Nielsens Bog 1625: „Sørgeligt Spektakel og Vundertegn nu nyligen set paa et nyfødt Pigebarn udi Mørkøje, liggendes i Sokkelunds Herred udi Gladsaxe Sogn, til et ynkeligt Skuespejl for alle dem, som genstridigen imod Guds alvorlige Trudsel holder hart ved deres nye Noder, høje Toppe og forargelige Klædedragt“. Det lille Puds (Fig. 11) havde „bag paa Hovedet en høj, bred, rund Bue af Kød, noget i Højden spidsagtig, i Munster som hine virkede Huer, som nu af Kvindekønnet, Adel og Uadel, fattige og rige, fast ubetænket og modvilligen mod mange saadanne Guds Vredes

Tegn og daglig Formaning bruges". Hvad hun har formaaet at virke var vel desværre kun ringe. Stort mere tør man heller ikke tillægge hendes Lidelsesfælle, der sendtes 25. Aug. 1628 til Nakskov, og om hvem ligeledes en Bog udkom for dog nogenlunde at udbrede og forøge Virkningen. Dette lille Sendebud, der ventelig var en Dreng, bar som Syndens Mærke „Laar, der var ganske stakkede med tykt Kød, ligesom de store, hvide Bukser at lignes ved; Benene var ligesom de Støvler med store, opsmøjede Kraver".

Fig. 11. Sørgeligt Spektakel og Vundertegn paa et nyfødt Pigebarn i Mørkhøj.
(København 1625.)

Ærlig talt, Tiden trængte til haardere Konfekt. De kejserliges Indfald i Nørrejylland under Trediveaarskrigen bragte da ogsaa Konsistorium til at advare — uvist iøvrigt med hvilket Held — Studenterne ved Københavns Universitet mod nye Moder, der omstændelig beskreves. Der hørte selve de fortvivlede Forhold under Københavns Belejring 1658—59 til for blot at faa dens Befolkning til saa meget som at aflægge de „nibbede Huer" [1].

Sygdom var altsaa efter det 16de Aarhundredes Anskuelse Guds Straf for Synden, særligt de nye Moder. Sygdom kunde ordentligvis kun afvendes og helbredes ved, at man aflagde de nye Moder. Men det gjorde man jo ikke. Der var da kun een Udvej tilbage: at afbede den. Dette Middel anvendtes med største Eftertryk baade i det 16. og det 17. Aarhundrede. Allerede Christian III begyndte hermed, og efterhaanden blev Afholdelsen af tre Bededage i Rad, gerne i Begyndelsen af Februar, til en saa hyppigt tilbagevendende Forholdsregel, at det næsten kunde kaldes staaende Skik. Hensigten hermed angaves naturligvis lidt forskelligt: „paa det Gud almægtigste naadig vil afvende sin Vrede og Straf"; „da Gud almægtigste med hans faderlige Ris og Straf naadeligen har hjemsøgt os og vore Lande i nogle Aar med Dyrtid og i nærværende Aar med Pestilence og med andre heftige og farlige Syger, da haver vi nødtørftig betænkt o. s. v."; „da Gud almægtigste har hjemsøgt os og vore Riger, udi det han har hedenkaldt til sin evige Riges Herlighed den stormægtigste Konge Frederik II, og endnu ved denne uhørlige og usædvanlige Vejrlig, som siden og indtil denne Dag har været, paaminder os, at Sygdom, Hunger og Dyrtid, som slig Vejrlig plejer at følge, og end det værre er, maa være at forvente, med mindre hans guddommelige retfærdige Straf med en alvorlig og kristelig Bøn forekommes og afvendes, da have vi o. s v."

Man havde oprindeligt begyndt paa at holde en enkelt Bededag om Ugen, gerne Onsdag eller Fredag, i det mindste i Købstæderne. Men denne Skik veg for det kraftigere Middel at samle alle Bønner paa tre Dage i Rad over hele Riget og saaledes ved en samlet Folkeoptræden tildrage sig Guds Opmærksomhed og om muligt Bønhørelse. Men hertil krævedes selvfølgeligt, at alle skulde være med. Det paalagdes derfor alle og enhver, adelig og uadelig, at møde i Kirken paa Bededagene, „findes nogen herudi forsømmelige, ville vi derover lade straffe som vedbør". Men lige saa lidt gik det an, at disse tre Dage blev til festligt Folkestævne, hvor man netop ved nymodens Dragter drog Guds Vrede over sig. Det befaledes derfor at møde sømmeligt klædte, „uden

Pral". At Syndsbekendelsen, som aflagdes paa disse Bededage, blev særlig streng under strenge Tider, f. Eks. Trediveaarskrigen, var ganske naturligt[1].

Med disse Bededage var den teologiske Forklarings Helbredelsesmidler i Virkeligheden udtømte. Naar Sygdom i hvert enkelt Tilfælde var et Udslag af Guds direkte Indgriben, gaves der jo overhovedet intet andet sikkert Middel end ved Bøn, ved kraftig Massebøn at søge den igen tilbagekaldt. At dette da ogsaa var et virksomt Middel, havde man mange Beviser for. Et af de mest iøjnefaldende var, hvad der hændte Christian III selv. „Han laa dødelig syg i Lund, men Gud alene forlængede, som bekendt er, hans Liv paa mange Aar for hans og Undersaatternes Bøns Skyld"[2]. Eller Lensmanden paa Bergenhus 1576, der var syg, „levede som et ufornuftigt Dyr, vilde fortvivle og sad en hel Vinter paa Slottet i Bergen og vilde ikke høre eller vide noget af Gud; indtil han endelig formedelst den almindelige Kirkebøn i alle Kirker for ham kom sig igen"[3]. Enhver anden Behandlingsmaade af Sygdom, selv om den holdt sig nok saa nær til det kirkelige, var derimod kun Tvivl og Synd. Det maatte derfor billiges, naar man f. Eks. skred ind mod den paa Fyn udbredte Skik, at helbrede Øjensvaghed og Susen for Ørene ved indviet Altervin[4].

Men selvfølgelig tyede dog mange til Anvendelse af formentlige Lægemidler, det er: Midler, der ved deres egen Kraft, uafhængig af Bøn, skulde kunne virke. Den til Grund liggende Dobbelthed i Tankegang har fundet et troskyldigt Udtryk i en Ligtale over Christian III, holdt af den kongelige Livlæge Jacob Bording, der efter Tidens Skik samtidigt var Teolog. Han siger: „Men endskøndt Kong Ezechias ikke tvivlede om Guds Forjættelse, at han skulde leve længere, forkastede han dog ikke Lægernes Raad, men lod et Plaster berede af Figen, for at faa den Byld lægt, hvoraf han var plaget."

I disse Ord brydes ubevidst, men dog tydeligt to forskellige Naturopfattelser, Teologens og Lægens. Hvilken der var den stærkeste fremgaar af de Ord, der følger efter: „Ogsaa dette kom til Kong Ezechias' store Lyksalighed og særdeles Berøm-

melse, at Solen for hans Skyld blev holdt tilbage i sin Gang[1] o. s. v."

Vi staar her ved en Hovedgrund til den teologiske Sygdomsforklarings Styrke: Den havde ikke Modvægt i en Opfattelse af Naturen som et lovbundet Hele. Vel var en saadan gryende til Stede i Troen paa Stjernernes Magt. Men hos de allerfleste gjorde denne Tro sig kun blinkvis gældende, afløstes snart paany af den gammeldags kirkelige, hvorefter Naturen i sig var et intet, stadigt kun opholdt ved Guds gentagne Skaberbliv. Nutiden, der er vænnet til i Naturen at se noget sammenhængende, kædet sammen ved Aarsag og Virkning, har ondt ved at forestille sig en Tankegang hos voksne, dannede Mennesker, hvorefter alt, hvad der foregaar omkring en, kun er en Sum af løse Billeder, der forevises i belærende Øjemed. Og dog tænkte de fleste den Gang sig det saaledes. Et Par Eksempler vil maaske kunne anskueliggøre dette. En grundig og fortræffeligt skrevet Fremstilling af den nordiske Syvaarskrig indledes f. Eks. saaledes:

„Imidlertid dette forefaldt (den uforvarende Begyndelse paa Krigen), vidnede Gud klarligen af Himlen med mange og adskillige Tegn, at saadan Overvold ikke befaldt ham, og at hans retfærdige Ris og Straf overhængede disse Riger, uden de betimeligt med Anger og Pønitense det afvendte. Man saa ofte om Aftenen og om Natten gloende Krigshære udi Skyerne drage sammen i deres fulde Slagtordning; udi København slog Lynild og Torden (!) ned i Alteret og Altertavlen i Skt. Nikolaj Kirke; man hørte og mange ufødte Børn græde udi Moders Liv; med meget andet, som den gemene Mand agtede ringe om, saa Herren foraarsagedes at hjemsøge dem med Krig og Orlog"[2].

Her kunde Sagens Betydning maaske endnu tænkes at have fremkaldt Troen paa Guds Indgriben. Men ogsaa denne Forklaringsgrund mangler ved følgende norske og danske mærkelige Begivenheder fra Foraaret 1570. „Den 30. April kom Amund Laurenson's Kyllinger frem af Skallen. Den 3. og 4. Maj skrev Amund Laurenson mig til til Bergen, at en af hans Kyllinger gol udi disse to Dage ligesom en gammel Hane, den tredje Dag ud

igennem og den fjerde, dog ikke saa ofte som paa den tredje, og at de Bønder saa Ild falde af Himlen ned i Havet"[1] (Fig. 12). — „1570 blev paa Marken meget Vand omvendt til Blod her i Sjælland, hvorudi denne Feder var dyppet i Sandhed og fik denne Farve og Lød, som man maa her se." „Den 17. Juni blev Lammekød, som var soden [kogt], omvendt til Blod i Dr. Rasmus' Hus. Den 20. Juni blev Groffenbrad [Oksesteg] desligeste Blod, hvilket Hofmesteren og Kansleren med andre flere af Adelen og de højlærde saa. Desligeste straks derefter gik det ogsaa med Gryn"[2]. Intet Optrin maler maaske Datidens Natur-

Fig. 12. Fiske og Orme falder ned fra Himlen.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

opfattelse bedre end disse forvandlede Gryn i Dr. Erasmus Lætus' Køkken, hvor alle Datidens bekendte Mænd samledes for at se Underet: Peder Oxe, Niels Kaas o. s. v., medens Tidens største Teolog, Niels Hemmingsen, øjeblikkelig i et latinsk Digt udlagde, hvad Gud varslede med Grynene[3].

Troen paa Gud som nærmeste og eneste Kilde til al Sygdom kan have en dobbelt Virkning. Den kan lamme og slappe Foretagelsesaanden, undergrave Forsigtighed og Iver for at anvende Forebyggelsesmidler. Men omvendt kan den ogsaa udruste den syge med en Taalmodighedens og Hengivelsens Kraft, der vanskeligt i samme Grad lader sig opnaa ad andre Veje. Spor af den slappende Virkning synes oftere at kunne paavises i det

16. Aarhundrede, Spor af den styrkende derimod sjældnere. Maaske kommer dette af, at sligt saa let dølger sig for en senere Granskers Blik. Skøndt Glimt af det dybeste i Mennesket, formaar saadanne Lysspor sjældent at præge en Tid, men forbliver ofte blot en Løndom hos de enkelte. Men hertil kommer dog tillige, at det 16. Aarhundrede næppe heller var gunstig for en saadan Selvhengiven i Guds Vilje. Man betragtede Sygdom kun som Syndens Straf, ikke som en opdragende Prøvelse. Man saa kun i Tro og Rettroenhed Forbindelsen med Gud. Taalmods ydmyge Forstaaelse og Slægtskabsfølelse var formastelig, en Satans Løgn som enhver anden Fortjeneste ved de nu aflagte „gode Gerninger“.

10

„I Norges Beboere! haver dette for Øje! Hver Dag, naar I gaar ud af Eders Huse, ser I de høje, nøgne og ufrugtbare Klipper (Fig. 13); men saaledes skabte ikke Gud det i Begyndelsen. Da var hele Verden skøn, grøn og jævn, smykket med Skov, Løv og Græs. Men senere, da Syndfloden kom, ødelagde den i uhyre Grad disse Egne, og derved blev Landet saa sønderrevet og afvadsket, som det nu er“ [1].

Ja, saaledes forholdt det sig. „Den gyldne Alder, som var før Syndfloden“, var nu omme. Den Gang havde alle baade Mennesker og Dyr levet kun af Planteføde. Der var den Gang ingen Forskel paa rene og urene Dyr, fra Mennesket til Myggen og Loppen var alle Vegetarianere. Først da Syndflodens Vande tørredes og en ny, grovere Slægt skulde vokse op, gav Gud denne Tilladelse til at fortære Kød, Mennesket Dyrets, men ikke omvendt, ihvorvel dette nu ofte sker.

Sligt stod baade at læse sig til i første Mosebog (Kap. 1 og 9) og stemmede vel med, hvad Grækere og Romere berettede om en oprindelig Guldalder. Men hvad var da Grunden til dette forfærdelige Fald? — Synden. — Og hvo var atter Skyld i Synden? Hvo fremkaldte Syndefaldet? — Djævelen, Manddraberen,

den onde. Hvad enten man med Kirkelæren tænkte sig hele Fordærvelsen indtraadt straks med Adams og Evas Fald, eller man læmpede hine Steder i Mosebog sammen med græsk-romerske Forfattere og tænkte sig Menneskehedens Fald som sket i to Afsatser — først ud af Paradis, saa ved Syndfloden ud af Guldalderen — det ene og afgørende stod fast: Det var Syn-

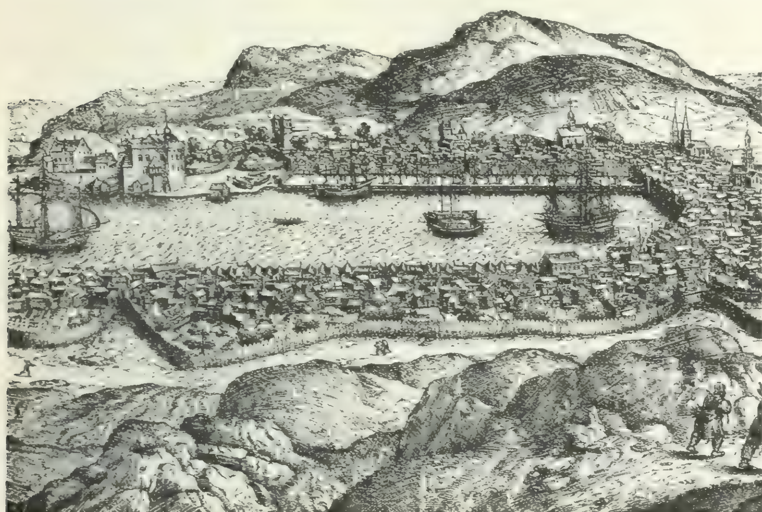

Fig. 13. Bergen i det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

den, der var Skyld i alle Ulykkerne. Og Skyld i Synden var atter Djævelen, denne Verdens Fyrste.

Men var dette den rette Forklaring, saa kunde der jo ikke være nogen Tvivl om, at det var D j æ v e l e n, d e r v a r A a r s a g t i l a l S y g d o m. Han kaldtes jo i Skriften for Manddraber, fordi han var Aarsag til, at Døden kom ind i Verden. Men den samme, der fremkaldte Død, maatte ogsaa være Grunden til dens svagere Former, Sygdom. Og dette stemmede vel med det Nye Testamente. Største Parten af de der omtalte Sygdomme var jo netop Djævelens Værk i den mest ligefremme Form som Djævlebesættelser.

Med denne Forklaring af Sygdom og Død, der jo desværre var lige saa bibelsikker som sandsynlig, ja selvindlysende, blev der trukket et sort Forhæng mellem hvert menneskeligt Øje og Livet. Jo mere man saa til og grundede, des mere sikkert blev det, at alt var sort. Denne Verden, det vil sige alt neden for Himlen: Jorden og den forfærdelige Kælder derunder, Helvede, tilhørte Djævelen. Selv Guds Søn var jo, da han steg herned fra

Fig. 14. Djævle forurener Altervin. Kalkmaleri i Ørslev Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup 1886 i Nationalmuseet.)

Himlenes Rige, bleven ført af Djævelen ude i Ørkenen saa til en Afgrund, saa til et højt Bjerg med vid Udsigt, og sluttelig endt med selv at maatte dø, endog han var uden Synd. Thi Verden var Satans. Intet Under da, at denne vovede at forurene alt paa Jorden, plumpe Uhumskhed endog i Guds Søns dyrebare Blod, i selve Altervinen (Fig. 14). Det vrimlede allevegne med Smaadjævle i Billion- og atter Billionvis. Sygdom og Død var som Myrekløe det tydelige Udtryk for, at enhver var befængt, besat, Fanden i Vold.

Denne det 16. Aarhundredes anden Forklaring paa, hvad

Sygdom var: Sygdom stammer fra Djævlen, var saaledes lige saa solidt begrundet som den første: Sygdom stammer fra Gud. Begge udgjorde de, skøndt hinanden stik modsatte, de to Sider af samme Blad, Retten, Vrangen. Ensidigt at fastholde Troen paa Djævelen maatte imidlertid nødvendigt føre til Vanvid. Een Gang for alle at søge Trøst hos Gud alene og stole paa hans Kærlighed og Almagt lod sig heller ikke gøre. Thi Gud var først og fremmest vred paa Menneskene; og almægtig i videste Forstand var han ikke. I denne Verden delte han i hvert Fald Magten med denne Verdens Fyrste, Satan. Der var da ikke andet for end at gaa paa Akkord, skiftevis tillægge enten Gud eller Djævelen Skylden for Sygdom og Død. Ethvert rettænkende Menneske, det vil sige alle med Undtagelse af dem, der ligefrem forskrev sig til Fanden, maatte søge at krydse sig frem gennem Livet. Siden man ikke kunde gaa i Havn paa den guddommelige Kyst, maatte man søge at holde sig midtstrøms for i det mindste at undgaa at strande paa Djævelens.

Denne Usikkerhed i Grundforudsætningen kastede en underlig Uklarhed over hele Tidens Opfattelse. Medens man i det ene Øjeblik erklærede Gud for eneste Aarsag til Sygdom og Død, tvivlede i det næste dog ingen om Satans Evne til ogsaa at volde dem. Skiftevis erklærede de samme Mænd Gud i Stand og ude af Stand til at helbrede for Satans Plager i denne Verden. De samme Øvrighedspersoner forfulgte Djævelen og hans Tilhængere med Baal og Brand og tyede dog selv i Sygdomstilfælde til Brug af mildest talt tvivlsomme Midler. En yndet Læges Udsigter svingede mellem Hæder og Velstand og Død paa Baalet.

Selvfølgelig var der størst Tilbøjelighed til at tilskrive Djævelen alle pludselige Former for Sygdom og Død. „Den 29. Maj 1567 faldt Jørgen Fyrbøder ned fra Vor Frue Taarn i København af Trolddom forblindet“ [1]. Da hin ovenfor omtalte Lensmand paa Bergenhus kom sig ifølge Folkets Forbøn, „maatte hans Tjener, som han holdt meget af og alene kunde lide om sig, betale Legen. Da han hellig Trekongers Aften vilde gaa i Seng, tog Djævelen ham, stødte ham ud af et lidet Vindue paa et Taarn og kastede ham fra denne Højde ned paa den haarde

Plads, saa „man maatte samle hans adspredte Stykker“ [1]. „Den 23. Maj 1615 forgik Skipper Jacob Rubbertsön med sin Kone og en Mængde Folk, Borgere, Geseller og 6 Skippere, da de skulde gaa til Søs fra Bergen til Holland. En Troldkvinde, Mary Geith, havde købt en anden Kone til at gøre dette. Derfor blev Mary Geith og en anden Troldkvinde brændt. Men den Kvinde, som Mary Geith havde købt, hende drejede Fanden Halsen om paa i Fænglet Skt. Hans Nat“ [2].

Djævelen besørgede alle Slags Forretninger, lige fra Drab, langvarigt Sygeleje, Fødsler af dødfødte og ned til Arm- og Benbrud, ondt i en Finger og blot Kneb i Maven. Et Utal af slige Tilfælde lader sig ved Tingsvidner godtgøre. For blot at nævne et Par Begivenheder fra de højeste Kredse i Danmark, saa blev Hr. Iver Krabbe 1551 dræbt af Fanden efter Anmodning af to Kvindfolk. Da Øvrigheden senere, ved at strække dem paa Stige over en sagte Ild, anmodede dem om flere Oplysninger, meddelte de, „da de havde omvendt sig fra Djævelen til Gud og annammet Sakramentet og saae Døden for Øjne og vidste, at det vilde gælde enten det evige Liv eller Fordømmelse“ som ganske sikkert, at det var to Karle, Peder Knudsen og Peder Jensen, der havde tilskyndet dem. Disse dømtes derfor som lige saa skyldige i salig Iver Krabbes Død. — 1580 blev Didrik Blomes Hustru forgjort, saa at hun døde deraf. De fem Kvinder, der efter hendes Sigende ombragte hende, blev heldigvis alle grebne og brændte. — 1588 døde Fru Anna Ahlefeldt, gift med Asmus Ahlefeldt til Nør. Hun havde i lange Tider været forgjort, saa at hun ikke kunde staa op af Sengen, ihvorvel hun hvert Aar fødte et Barn; men i dette Aar „blev hun endelig med Guds Tilladelse helt ombragt af dem, der havde forgjort hende“. De skyldige Hekse blev alle brændte [3]. Omvendt gik det Fru Anna Bille, gift med Ejler Brokkenhus til Nakkebølle. Hun var ogsaa forgjort, saa at hun fødte 15 dødfødte Børn. Men 1597 kom hun og hendes Mand efter Troldkvinderne og fik alle de uadelige blandt disse brændt, hvorefter hun selv kom til Helsen igen [4]. Af bekendte danske Mænd og Kvinder i det 16. Aarhundrede var Axel Viffert, Fru Margrethe Valkendorf, og Fru Anna Har-

denberg, Johan Ruds Hustru, alle for en Tid livsfarligt forgjorte, den sidste vistnok af Fru Karen Gyldenstjerne paa Boller.

Som Eksempel paa Massemord fra Djævelens Side kan anføres hele den danske Flaades Undergang med Mandskab i tusindvis Natten den 29. Juli 1566 ved Gotland. Den ydre Foranledning var ganske vist Storm. Men denne skyldtes atter Djævelen, der var bevæget hertil af nogle Troldkvinder — ikke engang for deres egen Skyld, men af saa lurvet en Grund, som at en Værtinde i København havde betalt dem for at skaffe en ombordværende Kaptajn af Dage, saa at hun kunde beholde hvad Gods, han havde givet hende i Forvaring. Troldkvinderne blev naturligvis brændt[1].

Under saadanne Forhold antog Beretninger om Sygdommes Forløb en hel anden Form end nu til Dags. Ovennævnte Fru Anna Hardenberg har efterladt sig en underlig Blandingsform, der paa engang er Bøn til Gud, Trusler mod Mennesker og Veraab over Djævelens Efterstræbelse, skreven skiftevis med sort og rødt Blæk, under hendes Svaghed, da hun var forgjort af Fru Karen Gyldenstjerne[2]. Det tydeligste Eksempel paa en Sygeberetning fra Datiden er dog maaske følgende, der angaar hendes Søster, og ordret lyder saaledes:

„Fru Mette Hardenberg, Rigsraad Præben Gyldenstjernes Hustru, blev i Aaret 1597 meget forulejliget af Djævelen. Den onde Aand fulgte hende mere end seks Uger. Item har han slaget og draget hende, naar hun har nævnet Gud, saa hendes Krop sad i blodigt Kød. Item har han slaget hendes Median og Lunge-Aare, saa at hendes Ærmer ere løbne fulde af Blod, og var nær løben hende ihjel. Item har han stukket hende i hendes Skinneben, saa det sidder endnu udi Ribber og Saar. Og blev han stedse hos hende“.

„Dog har Gud kommet hende til Hjelp, saa det kom hende for en Nat, at hun skulde staa op og gaa til Vallø (Fig. 15) og gaa der i et Kammer, som kaldes Taarnkammer, dèr skulde hun blive frelst. Saa har hun om anden Dagen beredt sig dertil og gaaet til fornævnte Vallø, som var tre Mil fra hendes Gaard. Og endog der kørte mange Godtfolk [adelige] hos hende, er hun

dog gaaet slet frem hos dem; og da fulgte den onde Aand hende, saa hun kunde stedse se ham løbe paa Vejen og hoppe over Gærder og Bække. Item paa den anden Side har hun set en Engel fulgtes med sig paa Vejen."

Fig. 15. Vallø opført 1581—85.
(Fotografi af Kr. Hude.)

„Da hun var kommen ind i det Kammer, har den onde Aand disputeret mundtlig med hende, saa mange Godtfolk hørte derpaa, som stod udenfor Døren, og forundrede de sig storligen derpaa; og da talte hun imod ham af Skriften. Saa har Gud hjulpet hende. Og den onde Aand har ikke været hos hende siden. Men hun er om anden Dagen dragen derfra og bleven smuk[t] sund og tilpas. Item den Kæp, hun havde i sin Haand,

da hun gik til Vallø, har hun lagt i Kammeret og ladt den dèr blive liggende. — Dette fornævnte bekender hendes Husbond og hun selv, endog hun gider ikke gærne talet derom som han, men han vil ikke dølge det, men siger, han vil have det ud paa Tryk“ [1].

Denne Sygehistorie er et Tidsbillede af sjælden malerisk Virkning. Klart og simpelt gøres her Rede for en fra vor vidt forskellig Tankegang. Træffende gengives en Del Smaatræk, grebne lige ud af Livet: de adelige Slægtninge og Venner, der i spændt Forventning til Vogns følger med paa Vejen for at se, om Kuren vil lykkes, og siden staar aandeløse udenfor Døren og lytter, medens hun disputerer med Djævelen. Ægtefællernes naturligt glade Udtryk: „hun er bleven smukt sund og tilpas,“ eller maaske endog: „smuk, sund og tilpas.“ Og den ypperlige Betegnelse af Forskellen mellem Parret: h u n gider ikke gærne tale derom; men h a n siger, han vil have det ud paa Tryk.

Djævelen kunde af mange Grunde falde paa at gøre et Menneske sygt eller dræbe det. Sligt beroede vel ofte paa et blot og bart Lune. Dog var der især tre Anledninger, der næsten ufejlbarligt medførte Djævelens Nærværelse og Virksomhed. Det var nye Moder, Banden og Trolddom.

Djævelen var næsten ligesaa agtpaagivende overfor n y e M o d e r som Gud. Og intet Under. Thi han vidste selvfølgelig ypperlig Besked med, at kun faa Ting drillede den treenige Gud i den Grad som ny Façon paa Hatte, Kraver og Benklæder. Nærmere set var det vel endog Djævelen selv, der opfandt dem og indskød Menneskene dem som nye Ideer. Men medens Gud stedse kun var vred over nye Beklædninger — den første Beklædning var jo ogsaa fremkaldt af den første Synd — udfoldede Djævelen netop i dette Forhold ofte en ikke ringe Grad af Humor. Det var saaledes et baade fint og pudsigt Svar, en Djævel — endda en af det underordnede Personale, en „Hosedjævel“ — gav, da en Præst i Brandenburg ivrede mod de nye Pludderhoser. Biskop Musculus, hvis Skrift Peder Palladius har oversat paa Dansk, beskriver selv Optrinet saaledes:

„Med os fattige Prædikere er det til forgæves; vi ere altfor

svage mod denne Djævel, dersom verdslig Øvrighed ikke vil lægge deres Haand paa med. Thi det er en stærk Djævel. Prædikanternes Advarsel, Paamindelse, Truen og Formaning slaaer han hen i Vejret, eller gør sig en Spot deraf. Som end i dette Aar vederfores en af mine Prædikanter. [Dr. Musculus var Biskop i Frankfurt a. d. Oder]. Den Tid, han havde prædiket haardeligen og drabeligen paa Prædikestolen mod disse utugtige, forkludede Hoser, gjorde samme Hosedjævel ham det til Spot og Trods, at han hængte den anden Søndag saadanne lumpne Hoser tværtover fra Prædikestolen."

Selv om følgende Behandling var lidt grov, saa var den dog i visse Maader ret godmodig, især naar Hensyn tages til, at Vorherre antoges at straffe Folk, der fulgte saadan Mode, med evig Fordømmelse. Denne Gang var det selve Djævlenes Øverste, der optraadte. Og det var igen de forfærdelige Pludderhoser, hvorom det drejede sig, dette Klædebon, for hvilket efter Biskop Musculus' Ord „ikke aleneste Gud, de hellige Engle og alle fromme Folk, men endogsaa Djævlene selv grue og undsee sig." Begivenheden maa være foregaaet kort efter Aar 1550. Bispen beretter: „Som man siger for vist og i Sandhed, at nu en kort Tid forleden var en frommer Mand hos en Maler og bestilte sig en Tavle og bad, at han vilde male Dommedag derpaa med stor Alvorlighed og Gruselighed, og besynderlig at han vilde male Djævelen paa det allergrummeste. Og Maleren gjorde sig allerstørste Flid dertil og malede Djævelen paa det allergrummeste med saadanne formaledide Hoser med Overtog, ligesom de unge Kompaner nu drage dem. Der er Djævelen kommen og gav den Maler en vældig Kindhest og sagde, at han havde gjort ham Vold og Uret, at han havde saa malet ham. Thi han sagde sig aldrig at være saa grum og gruselig, som han havde afkontrafejet ham med de pjaltede Lumpehoser eller Vadstøvler."

Tog Djævelen selv saaledes paa Veje i Tyskland, vil man forstaa Dybden af hans Ondskab, da han nogen Tid derefter indskød en Maler i Danmark den gudsforgaaende Tanke at afbilde paa Korvæggen i en Kirke, de hellige Trekonger i — Pludderhoser (Fig. 16). Hvor den Maler er endt, kan enhver indse. Men

et Under, at ikke Lynet tillige er slaaet ned og har tilintetgjort den saa forfærdeligt besudlede Kirke.

At Djævelen imidlertid ogsaa i al Alvor og paa Forretnings

Fig. 16. De hellige Trekonger i Pludderhoser. Kalkmaleri paa Kormuren i Estruplund Kirke i Nørrejylland.
(Efter Akvarel af Eigil Rothe, 1899, i Nationalmuseet i København.)

Vegne var med i de nye Moder fulgte af sig selv. „Vore unge Kompaner lade sig gøre stakkede Kjortler og Mantler, som ikke kunne skjule Remmene endsige Kilen, og lade saa forklude deres Hoser og lade gøre Kilen forpaa med Helvedes Flammer og

Klude umaadelig stor, at Djævelen sidder og koger der ud paa alle Sider, aleneste til Forargelse og et ondt Eksempel, ja, at arme vanvittige og uskyldige Piger forledes og forlokkes deraf, ja skændes og voldtages deraf, thi hvad for Tanker og Huskud, de nødes til at faa deraf, giver jeg Dig selv at betænke. Du ved det vel og gør det netop derfor“ [1].

At det at bande let kunde hidkalde Djævelen laa i Sagens Natur. Naar dennes Magt var saa stor og han altid kun lurede paa en Lejlighed, maatte det være forbundet med den allerstørste Fare at henlede hans Opmærksomhed paa sig. Det hjalp ikke det allermindste, om man forsigtigt tog sine Forholdsregler og bandede ud efter: Det er Fanden tage Dig sandt; der løjst du, Tremmen sla Dig osv. Blot ved at høre sit Navn nævnet var Djævelen straks tilstede og tog Sæde i den, der havde nævnet det. Hvor uhyre en Fare sligt rummede og hvor stærkt man var udsat herfor f. Eks. ombord paa et Skib, hvor mange var samlede, er let at forstaa. Selv ved den mindste Ed kunde man øjeblikkelig faa Djævelen med ombord. Udenbords var allerede nok. Standsede ikke nogle smaa Sataner blot ved at klynge sig om Kølen paa Skibene hele den danske Orlogsflaade paa Vejen til Skotland 1589, da den skulde overføre Prinsesse Anna som Brud!

Derfor var ogsaa al Banden ombord, særligt naturligvis i aaben Sø og under Krigsforhold, strængt forbudt. I „Skibsartiklerne“, der udstedtes for den danske Flaade i Syvaarskrigens første Aar den 20. Juli 1563, lyder Paragraf 19 saaledes: „Skal ingen nævne Djævelen eller paakalde noget ondt, ikke heller sværge eller bande, den Stund Skibet er under Sejl. Hvilken som findes det at gøre, den skal Mestermanden straffe efter Skibsretten uden al Naade“ [2].

Den nærmest liggende Følge af at bande var, at Djævelen blev siddende i en selv, saa at man altsaa blev „besat“, „djævlebesat“. Som Sjællands Bisp udtrykte det: Man kan ved at bande og bede saa og saa mange Skokke fare i sig tage Munden saa fuld, at man kan ikke spytte dem ud mod sin Næste, men de bryde ud af Øjne og Næse. Thi ligesom Herren er nær for dem, der

kalde paa ham, saaledes er ogsaa Djævelen nær alle dem, der kalde paa ham[1].

Prøven paa, om en var besat, var forholdsvis nem at anstille. Man lod vedkommende fremsige „sine Budord, Troen og Fadervor“. Kunde han det, var han ikke besat. Var han derimod virkelig besat, formaaede han ikke dette. Thi — som Peder

Fig. 17. Djæveluddrivelse. „Jesus drev en Djævel ud, han var dum [ɔ: døvstum]. Dèr Djævelen foer ud, da talede den dumme“.
(Niels Hemmingsen's Postille 1576.)

Palladius sagde — „den onde kan ikke dette lide, ja tør vel straks vrænge hans Mund op til begge hans Øren og komme hans Øjne til at staa aabne som en brændende Ild og komme ham til at skraale, at de maa høre ham en hel By igennem, som det gik den fattige Hans Skram i Farringløse ved Ringsted, den Tid jeg bad ham læse og den Tid, vi faldt ned og bad for ham.“

Tog den syge saaledes paa Veje, var det tydeligt nok galt fat, og der maatte anvendes skrappere Midler, Djævleuddrivelse (Fig. 17). Præsten maatte da læse over ham. Det vil sige, naar den syge ikke selv formaaede at fremføre Guds Ord, skulde Præsten gøre det paa hans Vegne til Gunst for ham og blive ved hermed saa længe, indtil ingen Satan kunde holde ud længer at høre derpaa, og Besættelsen altsaa hørte op. Denne Kur, der synes overmaade ofte at være anvendt, var dog ikke ganske farefri. Den kunde allerede blive meget langvarig, naar Fanden var sejg. Men hyppigt afkræftede han tillige Virkningen ved under Læsningen at pine den syge, saa at dennes Skrig ganske overdøvede Guds Ord. Endelig tog han ikke sjældent selv til Orde og gendrev Præsten. Ve da denne, naar han ikke kunde svare igen, eller hvis han f. Eks. havde vigtet sig ved at bruge græske eller endog hebraiske Fyndord uden at være Sproget rigtig mægtig. Det kunde i saa Fald gælde hans Hals.

Forsigtigst var det derfor at følge Biskop Palladius' trykte Anvisning af 1547 og kun oplæse de deri anførte mange og lange Skriftsteder paa dansk. Det sidste af disse maatte alene ved sin Uforstaaelighed synes istand til at kunne gøre det af selv med den stædigste Aand. Det lød saaledes: „Der Michael Engel trættedes med Djævelen om Mose Legeme, da turde han ikke føre sig ind paa ham med nogen Bespottelighed Dommen sagde: Herren straf dig!“ Sluttelig skulde Præsten oplæse Besværgelsens Ord: Far her ud du urene Aand! osv., og hermed var den syge helbredet for denne Sinde[1].

Djævelens værste Form for Virksomhed øvedes dog ved T r o l d d o m. Herved forstodes en Handling af en, der havde givet sig Djævelen i Vold og ved dennes Hjælp var i Stand til at beherske Naturens Kræfter. De allerfleste Ulykkestilfælde og uventede Sygdomme skrev sig netop fra denne indirekte Indgriben, hvor Djævelens Kraft laantes ud og fik Fart og Maal ved at hægtes til et ondt Menneskes Vilje. Djævelen nægtede aldrig,

hvad hans Tilhængere bad om, og disse havde selvfølgelig Masser af Uvenner, som de ønskede at tilføje Ondt.

Ved Hjælp af Aktstykker i Hobetal er man i Stand til at kunne paavise i alt væsentligt, hvorledes saadanne Sygdomme og Ulykker fremkaldtes. I Reglen var det tilstrækkeligt at udtale det onde Ønske: „ske Dig en Ufærd!" „gid Du faa Skam derfor!" eller lignende, og Ondet indfandt sig, sjældent dog straks, i Reglen tre Dage, i de fleste Tilfælde ikke udover otte Dage efter, at Ønsket var udtalt. Virkningen indtraadte næsten altid pludseligt, idet vedkommende faldt, forvred et Lem, blev „sanseløs", følte uventet stærk Smerte, eller med eet mistede „Lykken", saa at alt fra nu af gik galt. Grunden til, at Virkningen indtraadte saa sent, maa uden Tvivl søges i den onde Hensigt at ville skjule, hvem der var Aarsag. Saa meget des større Fordringer stilledes der til Øvrighedens Kløgt og Sporsans. Den viste sig Opgaven voksen. Det var saaledes flinkt besørget af Borgmestre og Raad i Ribe at faa Gertrud Povls pint, strakt og brændt alene paa det ene Bevis, at hun ved et Barselgilde havde sagt til en Pige, der nægtede hende Mad: „Du skal engang faa Skam derfor". Hvor meget saa hendes Søn bad for hende, hjalp det ikke, thi Sagen selv var klar nok: Otte Dage efter havde nemlig samme Pige maattet gaa til Bartskær med sin Finger, der var bleven bullen, og det var endt med, at han havde taget et helt Led af den[1].

Da Øvrighedens Paapasselighed saaledes gjorde det farligt aabent at udtale det onde Ønske, gik man ofte en anden Vej og forbandede hemmeligt en Genstand, der skulde være Budbringer. Dette var blot forsigtigere; nogen Forøgelse af Sygdommens Heftighed synes ikke ad denne Vej at være tilsigtet eller opnaaet. Som Eksempel blandt tusinde kan nævnes to Kvinders Fremgangsmaade i Kornerup ved Roskilde, da de ønskede at forgøre Gaardmand Laurits Fynbo sammesteds. De plukkede en Urt og læste over den: „Jeg binder dit Hjerte, Laurits Fynbo, med dette Baand, dit Legeme og alle dine Lemmer og Indvolde, din Lykke og al din Velfærd med dette Baand, ligesom Vorherre bandt Djævelen med de haarde Stenrødder til evig Tid." Da saa

Laurits Fynbo en Dag stod alene i sin Lade, kastede de udefra Urten over Laden ind i Gaarden. Han blev ganske rigtig syg tredje Dagen derefter[1].

Den Opgave, der krævede længst Tid, var at forgøre et endnu ufødt Foster. Sikrest udførtes dette ved at danne et Barn af Voks (Fig. 18), bære det paa sig i 40 Uger, faa det døbt af en Præst og derpaa om muligt begrave det i den rigtige Moders Stolestade. Sligt slog næsten aldrig fejl. Indtil femten Børn i Rad i samme Ægteskab var paa den Maade blevne tvungne til at komme dødfødte til Verden. Dog var i dette Tilfælde ogsaa Brudesengen forinden bleven maalt med et Baand, hvorpaa der under Vielsen var slaaet Knude, samt tre Staalkors og Haar, indsvøbte i Papir omvunden med sort Traad, anbragt ved dens Fødder.

Fig. 18. En norsk Signekælling med Voksbarn i Nutiden.
(Tegning af H. Gude.)

Maaden, hvorpaa Sygdomme, der var fremkaldt ved Trolddom, atter helbredtes, var af forskellig Art. Den simpleste var, at vedkommende blot tog sit onde Ønske tilbage. Hine to Kvinder i Kornerup gjorde Laurits Fynbo rask igen paa en lidt besværligere Maade ved „tre Gange at gaa aved om en Kilde og samtidigt læse." Men ofte kunde det jo hænde, at den, der havde fremkaldt Sygdommen, ønskede, at den skulde vedblive, medens andre ved lignende Midler søgte at hæve den. Herved kunde der opstaa meget indviklede Kampe, hvor det kom an paa, hvis Kraft der var størst. Fælles for alle de lægende Tryllemidler var, at de anvendte Vorherres Navn som det formentlig stær-

keste. De „signede“, det er, de søgte ved Guds Hjælp at hæve den udtalte Forbandelse. For at nævne et Eksempel: Karine Plougmands i Skelskør signede for Tandværk saalunde:

Præst læser Læst over Sten.
Orm æder Tand til Ben.
Gud og den hellige Læst
Fri den slemme Gæst
I Navn Gud Faders, Gud Søns og Gud den Helligaands![1]

Paa den mest besynderlige Maade flettedes saaledes djævelsk og kristeligt Trylleri sammen, og der var ingen væsentlig Forskel hverken i Hensigten eller Maaden, hvorpaa en Signekælling og Landets øverste Gejstlige signende læste over en, hvem Djævelen havde slaget med Sygdom. Hvor dybt denne Tillid til Gud trængte ned, kan ses af et lille Træk som dette. En Troldkvinde, — der havde været med til at forgøre og ifølge egen Tilstaaelse deltaget i de natlige Gilder paa Ullemose, hvor alle de paa Egnen, der forstod Djævelens Kunst, samledes i 7000 Djævles Navn, og Satan selv var Høvedsmand, altsaa en efter alles Opfattelse bundfordærvet Kvinde, sikker paa Helvede, — dette Udskud afgav følgende barnlig troskyldige Bekendelse: „Siden jeg er bleven greben, staar den Onde for mig hver Nat ligesom en stor Kat, hans Øjne brænde som Lys.“ — „Er Du ræd for ham?“ — „Nej. Jeg gør Korsets Tegn, saa gaar han.“ Et mere betegnende Udtryk for Tidens Begrebsforvirring end en Heks, der gør Korsets Tegn og herved fordriver Djævelen, er ikke let tænkeligt.

Tittede der i saadanne Udbrud en Stump Tanketraad frem, som muligt ved at gribes og vindes op kunde have gjort Ende paa Ureden, saa sørgede Gejstligheden, Øvrigheden og den offentlige Mening for, at sligt ikke skulde ske. Med fortvivlet Enstemmighed sloges det fast, at her gjaldt ingen Naade. Folkeligt udtryktes dette ved, at ingen, der var forgjort, kunde fuldt komme sig igen, saa længe den, der havde virket det, endnu var i Live. Det gik hermed som med Bid af gale Hunde. Dræbtes ikke Hunden, kunde Biddet, selv længe efter, bryde op paany og volde vedkommendes forfærdelige Død. Teologisk lød Tanke-

gangen saaledes: Djævelen er Verdens største Onde. Øvrighedens Magt er for ringe til at ramme ham. Men at slutte Pagt med ham er den forfærdeligste af alle Sygdomme, der medfører timelig og evig Død for en selv og andre, og dette Folkeonde kan og skal Øvrigheden raade Bod paa ved skaanselsløst at udbrænde hver angreben Plet. Derfor paa Baalet med hver Heks og hver Troldkarl!

Denne offentlige Sundhedspleje gennemførtes med en fortvivlet Kraft. Baalene lued i Danmark, i Norge, i Sverige (Fig. 19), hele Evropa over, om end heftigst i Landene med de nye Statskirker. Hvilken Vildskab brænder der ikke i Ord som disse, og hvilken rædselsfuld Tilstand maler de ikke, — udvortes som indvortes, — dobbelt fordi det er en Hædersmand som Peder Palladius, der udtaler dem til brave Bønderfolk rundt om paa Sjælland: „Troldkvinderne faa nu deres rette Løn. De kunne nu ikke længere bare dem i denne klare Evangelii lyse Dag. De faa nu en Verdsens Skam. Af Verden med dem! Det er dog deres fortjente Løn. De brændte jo lidt tilforn en Hob af dem i Malmø, i Køge og andensteds. Og høre vi til, at der sidder atter en Hob af dem greben i Malmø og skulle brændes. I Jylland og Smaalandene er de paa Jagt efter dem som efter Ulve, saa der blev nu nylig greben og brændt paa Als og paa de andre smaa omliggende Lande ved 52 Troldkvinder. Den ene røber den anden, saa de følges ad“ [1].

Fig. 19. Heksebaal i Mora (Dalarne).
(Efter Kobberstik i Gravenhaag 1670.)

Hvad der nu trehundrede Aar efter gør det maaske stærkeste Indtryk ved denne djævelske Brandkur er ikke de fortvivlede Ofres Jamren, den er jo længst forstummet, men — Kurens Berettigelse forudsat — en rolig og nøgtern Undersøgelse af selve dens Anvendelse. For Nutiden er der ikke mindste Tvivl om, at disse Læger tog fejl i deres Bestemmelse af Smittens Gang

og Udbredelse. Bestandig gentager i Hekseprocesserne det samme sig: først besværger de fængslede deres Uskyldighed. Saa strækkes de paa Stige, pines, tilstaar og dømmes til Baal. Sluttelig pines de endnu et Par Gange „med Døden og Saligheden for Øje“ og bekender at have til Medskyldige: — alle hinandens Bekendte, ofte Byens Præst, Borgmesterens eller en Raadmands Kone, kun aldrig deres egne Børn og virkelig kære. Hvorefter en ny større Razzia begynder, saa vidt muligt dog med Forbigaaelse af Bedrestillede.

Enhver i Nutiden mærker straks, at man her er paa Vildspor og forfølger ikke den virkelige Sygdoms mulige Smittevej, men en forpint, fortvivlet, hævnsyg Tankegangs Spor. Omvendt ser man den sunde Fornuft udtrykt i et sølle Skind som Betlersken Maren Christens i Ribe. Da de begyndte at brænde løs her blandt hendes Bekendte, søgte hun bort fra Byen. Men dette var Bevis nok. Det godtgjordes, at hun engang, da hun betlede, havde undersøgt en Tøndes Indhold ved at stikke sin Kæp ned gennem Spunsen. I sin Uskyldighed svarer hun til sin Undskyldning: „Ja, men det var den rene Ende af Kæppen, jeg stak ned.“ Hun pines nu Gang paa Gang, og angiver hele Byen fra Borgmesterens Kone og ned til hendes egne Jævninge, ganske efter Behag og eftersom hun bliver spurgt. Men hvergang hun upint spørges, om hun har sagt Sandhed, svarer hun: „Nej, jeg veed slet intet.“ Tilsidst opgives hun som haabløs og brændes alene[1]. Man ser den praktiske Raadsnarhed overfor saadan „Lægebehandling“ udtrykt i en Kvinde i Bergen 1566, der fremfor offentlig Pleje foretrak Husraad. Da hun stod for Retten paa Raadhuset, rev Byfogden Hovedklædet af hende og opdagede, at hun bar om Hovedet et Baand med tre Knuder i, hvad der øjeblikkelig stemplede hende som Heks. Da hun lidt efter førtes ned i Raadhusets Fængsel og var bleven alene her, „kværkede [ɔ: kvalte] hun sig selv“[2].

Men dernæst var „Djævlekurens“ Anvendelse meningsløs og umulig i sig selv. Hvis det at benytte hemmelige, overtroiske Midler var tilstrækkeligt Bevis for, at man var djævlesmittet og moden til Baal, saa fandtes der ikke et Menneske i Landet, der

ikke var angrebet og trængte til Behandling. Rettelig anvendt vilde Kuren bogstavelig have affolket Landet. Thi hvo nøjedes alene med den evangeliske Kirkes Naademidler? Der var jo heller ingen Væsensforskel mellem verdslig og kirkelig „Signen". Efter Palladii Ord var enhver Jordemoder, der anvendte gamle katolske Skikke, en Heks og trængte til at svies, thi hvor hun var, var Djævelen inden Døre[1]. Men Katolicismen og katolsk Overtro sad mere eller mindre fast endnu i enhver. Et Par spredte Eksempler oplyser bedst Forholdene. „Hellig Ludse", der blev brændt i Lund 1546, bekendte, at „Jep Tordsen [ɔ: Jakob Sparre] havde sendt Bud efter hende, da han var forgjort af to Kvindfolk, som han siden lod brænde. Hellig Ludse kom da til ham og signede ham, saa at han fik Bod. Ligeledes maatte hun signe ham, hver Gang han var anklaget for Kongen, eller naar han skulde i Rette til Landsting. Da han engang havde jaget i to Dage i sin Raahave uden at faa noget Dyr, sendte han Bud efter hende, da Raahaven maatte være forgjort. Hun kom da did forklædt i Bondeklæder og gik ned langs Raahaven og slog paa hvert Rev med en Kvist og signede samme Rev. Saa fik han siden to Dyr den Dag. — Alt dette bekendte Hellig Ludse i Jesper Brockenhus' og Kongens Prædikants og fleres Nærværelse, da hun var bunden paa Stigen for Ilden"[2].

Kunde det her muligt komme til at svide ogsaa til Jakob Sparre, saa var enhver saadan Mulighed vistnok udelukket lige overfor Christian den Fjerdes højt betroede Embedsmand Sigvard Grubbe. Og dog var denne ikke bedre end de andre. Han fortæller i sin Dagbog følgende fra en Rejse i Sverige 1618: „Overnattede vi i Aaby hos Præsten Hr. Hans. Her fik jeg fat i en „Hestebottere" [Dyrlæge], som med nogle Ord kurerede min Hest, som var bleven temmelig halt, da vi passerede Hulvejen"[3]. Eller var Gejstligheden og Kirken selv et Haar bedre, naar det f. Eks. i en Præsteindberetning fra Skaane 1624 hed om Kirken i Lille Slogerup: „I den vestre Gavl ere to Blodstene indfattede, fattige Folk til Hjælp i grasserende Blodgang, hvoraf mange ere hjulpne"[4]. Eller endelig Kongen selv, Christian den Fjerde. Var det Kirkens Naademidler, han benyttede,

da han Skt. Hans Nat 1639 søgte til Helene Kilde? Det hedder herom i hans Optegnelser: „Juni 23 drog jeg fra Frederiksborg til S. Lenis Kilde. — Juni 24 brugte jeg det Vand af S. Lenis Kilde; gav jeg de fattige 150 Dalere. Begav jeg mig ud til den Norske og sejlede jeg hen paa Vejen til Neustadt“ [1].

Ildkuren mod Djævelen var saaledes efter Nutids Skøn yderst mislig. Først og fremmest ramte den aldrig den rette vedkommende selv, men kun hans tilfældige Ofre. Lægerne tog dernæst tydeligt nok fejl af Smittens Veje og lod sig lede paa Vildspor af meningsløse Angivelser. I Virkeligheden fortjente egentlig alle at brændes. Men da dette selvfølgelig ikke gik an, blev Ildkurens Anvendelse tilfældig og vilkaarlig. Djævelen synes at have spottet sine Forfølgere ved at lade den mod ham rettede Lue, som Ilden i en Ovnsmund, række Tunge og slaa ud mod dem, der pustede til den. Lægerne selv var med andre Ord særlig udsatte for at blive brændt.

I dette sidste Forhold ytrede sig maaske tydeligst Ildkurens Mangelfuldhed. Det, man vilde ramme, var den onde Hensigt. Men da denne jo var usynlig, havde den kun til ydre Kendemærker de to: alskens ligegyldigt Hokuspokus og en ved Pinsler afnødt Tilstaaelse. Men ganske de samme Kendemærker havde den gode Hensigt, thi ved Pinsler kunde man tilsidst nøde enhver til at tilstaa hvadsomhelst. Og var det blot de ligegyldige Hokuspokus, hvorpaa det kom an, saa var der her en ganske jævn og umærkelig Overgang fra det hellige til det vanhellige. Alt katolsk var jo nu djævelsk. Selve Hoc est corpus meum [Dette er mit Legem], som det hed i den katolske Messe, var jo paa Dansk blevet til „Hokuspokus“. Men kunde Nadverens Indvielsesord blive til Gøgl, hvad Hold havde man saa paa „Signen“, Korsets Tegn og Skriftsteder? Intet anvendt Middel kunde i og for sig bevise Lægens Uskyldighed, og det beroede altsaa paa Tilfældigheder, om ikke den, der ivrigst bekæmpede Djævelen og hans Plager, netop herved stemplede sig som fuldt værdig til Baalet.

At enhver „klog Mand“ eller „klog Kone“ herefter var stærkt udsat, fulgte af sig selv. De gik simpelthen ind med i de Djævleforskrevnes store Masse. Det var Naade, naar i Stavanger 1584

Jacob Jonson slap med Livet. Han kendte Ord, der værgede mod Gigt, Skurv, Fossegrim, Fjeldtrolde, Kirketrolde og „mod andet saadant Prakkeri". Han slap med at staa aabenbart Skrifte og under Livsstraf at love aldrig at ville „bruge saadan Forfængelighed mere" [1]. Selv det at være Præst sikrede ikke. Hr. Joachim i Skaane var paa et hængende Haar nær bleven strakt paa en Stige, ligesom det skete med Præsten Hr. Jens „saa hardt, at hans Lemmer maatte skilles ad", blot fordi han ejede Christiern Pedersens Lægebog, paa hvis Bagside der i Udgaven af Malmø 1533 var trykt et „Lykkerad" [Lykkehjul], og „hvori man kunde læse sig til om Regnfang, Ingefær, Vin og hvad andet der var Lægedom for Kvinder" [2].

Det tydeligste Eksempel er dog maaske Præsten Jens Hansen Rusk, der var Præst i Lønne Sogn ved Ringkøbing Fjord 1580. Han var lægekyndig og erhvervede sig efterhaanden stor Anseelse blandt Egnens Folk i vid Omkreds ved sine heldige Kure. Hans dobbelte Stilling som Læge og Præst gjorde, at han kunde helbrede baade ved naturlige Midler og ved Læsning over forgjorte. Hans travleste Tid var ved Sommer- og ved Efteraarsmarkedet i Ribe, hvor han satte sine fjærntboende Patienter Stævne. Han synes her af Mangel paa Tid stundom at have helbredt forgjorte ved istedenfor den lange Læsning over dem at give dem det virksomste Gudsord skriftligt. Dette fældede ham.

Efter en 30aarig Virksomhed anklagedes han. Det bevistes, at Kristen Hansen Højbjerg for en femten Aar siden havde „faaet ondt i hans Bene og Lemmer, saa at han fast ingen Ro havde og mente, at han var forgjort." Han var i den Anledning dragen til Ribe ved Midsommer-Markedet for at raadspørge Hr. Jens, og denne gav ham en Seddel med Guds Ord skrevet paa, hvilken han skulde bære paa sig. Da Kristen Højbjerg fik Sedlen paa sig, forlod Ondet ham. Men i Rughøsten blev Sedlen borte, og straks blev han syg paany. Han søgte da Hr. Jens paa Ribe Høstmarked, denne skrev ham en ny Seddel, som han da siden havde baaret paa sig og aldrig havde han senere mærket til Ondet. I denne Anledning blev Hr. Jens Hansen Rusk anklaget for Trolddom, og den 1. Februar 1611 offentlig brændt [3].

11

I sin berømte Lægebog „om Sundhedens Bevarelse" (de conservanda valetudine) skriver Henrik Ranzau: „Den første Aarsag til Sygdom er de første Menneskers Fald, hvorved Synden og Døden indkom i Verden. Den anden Aarsag er Stjernernes Indflydelse. Gud har nemlig skabt dem ikke blot til, at vi ved dem kan bestemme Aar, Maaneder og Dage, men for at de skal være Tegn for os, hvorfra vi kan gøre Slutninger med Hensyn til Fremtiden. Thi det lavere afhænger af det højere. Himmellegemerne udøver en vis, hemmelig Virkning og Indflydelse paa de lavere Forhold, hvorved Vædskerne i vore Legemer forandres, forøges og formindskes efter Stjernernes Stilling og Beskaffenhed. Den daglige Erfaring, der er den sikreste Læremester i alt, viser dette saa tydeligt og indlysende, at det ikke trænger til yderligere Bevis. Vil nogen ikke fæste Lid hertil, saa betragte han blot Maanens Indflydelse, som især er virksom overfor Vædskerne, og han skal føle sig overbevist. Thi i tiltagende Maane tiltager ogsaa Vædskerne, Blodet, Hjernen, Marven i Mennesker og Dyr. Vort Legemes Vædsker styres altsaa af Himmellegemerne; men af slette Vædsker opstaar Sygdomme, af Sygdomme Død."

„Gud hersker dog baade over de lavere Legemer og over alle Stjernerne og deres Indvirkninger. Han enten fremskynder eller hindrer deres Løb og Indflydelse. Alle Tilbøjeligheder, opstaaede af Stjernernes Indvirkning, holder han i sin Haand, saa at han stundom ifølge sin uendelige Godhed afvender Sygdomme og sender Bedring, stundom ifølge sin hemmelighedsfulde, retfærdige Dom forstærker dem paa Grund af vore Overtrædelser og lader Sygdommene forværres" [1].

Kort og saa klart, som Emnet tillader det, er i disse Ord givet Omridset af Datidens tredje Forklaring: Sygdom foraarsages af Stjernerne. Ligeledes har Henrik Ranzau forsøgt at bringe denne Forklaring i Samklang med de to tidligere: Gud er Aarsag til Sygdom, Djævelen er Aarsag til Sygdom.

Nutiden har let ved at se, at der ved denne meteorologiske

Forklaring saa lidt bringes nogen virkelig Klaring til Veje, at de to tidligere, i sig uforenelige Forklaringer herved blot yderligere fordunkles og forvirres. Det 16. Aarhundrede blev ikke dette vár. Begejstret saa man i Stjernetydningen den rette Løsning paa Livets Gaade, hilste i dens dristige Paastande den fælles Lov, den Sandhedsmagt, der omspændte alt fra Himmel til Jord.

Fra denne Side set forstaas først Stjernetydningen ret, viser sig som hvad den i Virkeligheden var: det første, eventyrlige, men kraftige Forsøg paa en Naturforstaaelse. I Modsætning til de to tidligere Forklaringer, der lod Sygdom og Død skyldes Guds eller Djævelens vilkaarlige Indgriben, vovede den at udtale: Sygdom og Død er selv kun Ytringer af den samme Lov, der gør sig gældende fra Stjernernes Veje til det mindste Støvgran. At et saa dristigt Greb efter hele Gaadens Løsning paa een Gang nødvendigvis maatte gribe fejl, er os nu ligesaa forstaaeligt, som at man dog greb ret ved i det mindste at gribe efter det rette.

Efter Stjernetydningens eller den meteorologiske Forklaring er hele Verdens Orden letfattelig. Den danner en uhyre Kugle. Yderst ligger Fiksstjernehimlen, der omslutter alt. I Midten ligger Jorden eller de fire Elementers Verden. I det vældige Mellemrum endelig mellem Jorden og Himlen bevæger de syv Planeter sig; inderst og nærmest Jorden: Maanen, saa Merkur, Venus, Solen, Mars, Jupiter og Saturn (Fig. 20). Alt, hvad der foregaar nede i vor Verden, er ikke andet end Planeternes Virkninger paa Jordens eller de fire Elementers vædskefyldte Kar. Maanen slæber Flod og Ebbe efter sig i Luften, i Havet, i Træernes Safter, i Menneskenes, i Dyrenes Vædsker. Solen udspænder paa lignende Maade Forskellen mellem Hede og Kulde, idet den paa sin Gang fremkalder Vaar, Sommer, Høst og Vinter. Paa samme Vis rører de fem andre Planeter op i det tørre og det fugtige, det hede og det kolde, idet de alt efter deres Stillinger og Virkemaade ægger til Tørke, til Storm, til Regn, til Tordenvejr eller pestbringende Stille.

Som det vil ses, er der den største Overensstemmelse mellem Jordens det store og Menneskets det lille vædskefyldte Kar,

mellem Jordlegemet og Menneskelegemet. Thi ogsaa enhver af os paavirkes udefra af Varme og Kulde, Tørhed og Fugtighed. Vort Befindende, ja hele vort Liv, afhænger af disse omgivende Forholds Indflydelse. Vor Vækst og vor Aftagen, vor Barndom, Ungdom, Manddom og Alderdom, Sygdom og Død — hvad er

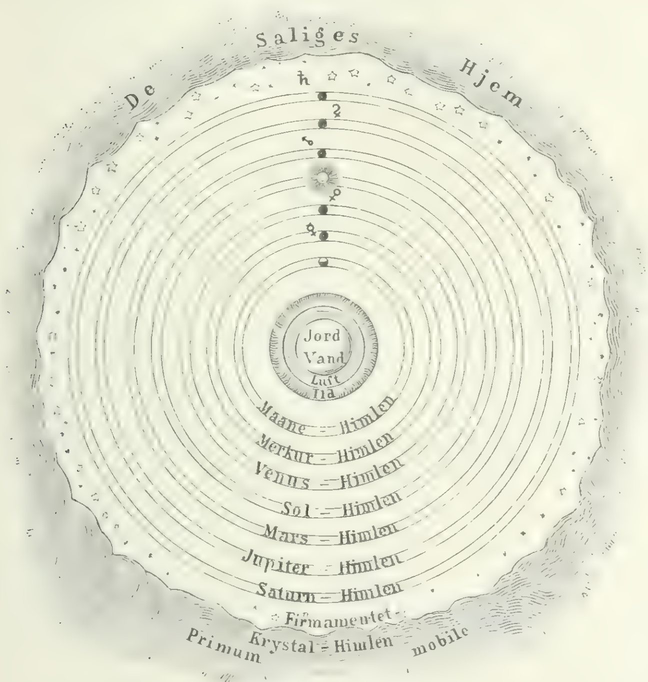

Fig. 20. Verdensbygningen efter middelalderlig Opfattelse.

det andet end Ebbe og Flod, skiftende Aarstider, ødelæggende Uvejr, fremkaldte udenfra, virkende ind efter i vort eget Legeme! Her standser den almindelige Opfattelse, nøjes med den blot udvortes Lighed i, at hver enkelt af os har ogsaa sin Vaar, sin Høst ligesom den store Natur. Men den klare, skarpe Tanke trænger videre, forfølger Forbindelsen og standser ikke, før den har fulgt Lysstraalen paa hele dens Vej fra Planeten til Menneskelegemet.

Thi der er mere end blot udvortes Lighed mellem Menneskelegemets og Jordens det vædskefyldte Kar. Der foregaar nøjagtigt det samme i begge. Planeterne paavirker det lille Kar lige saa direkte og lige saa sikkert som det store. Med tilstrækkelig Kundskab til Himmelforhold vil man kunne forudsige fuldt nøjagtigt, hvorledes hvert enkelt Menneskelegeme i Kraft af de i dets Fødselsstund virkende Stjerner vil blive: dets Udseende, dets Sammensætning, dets Tilbøjeligheder, dets Sygdommes Art og dets Levelængde.

For lettere at forstaa dette, der ved første Øjekast synes utroligt, kan det være gavnligt at sammenstille det med rent dagligdags Forhold. En dygtig Husmoder kan af de fire Bestanddele: Mel, Smør, Æg og Sukker bage et Utal af forskelligartede Kager, der ikke ligner hinanden hverken i Ydre, Smag, Næringsværdi eller Holdbarhed, altsammen alene ved at veksle mellem Mængden af de Bestanddele, der blandes i Dejgen til hver, og ved at udsætte denne Dejg for forskellig Grad af Varme. Noget ganske lignende foregaar, idet de himmelske Husmoder-Øjne udvælger for hvert enkelt Menneske ved dets Tilblivelse den forskelligartede Sum af de fire Elementer, hvoraf det skal sammensættes. Forholdet er her blot langt mere indviklet end paa Jorden. Dernede vælger kun Husmoderens to Øjne, ledede af een Tanke. Hist oppe er det syv forskellige Planet-Øjne, der udvælger, hvert drevet af sin Drift. Og i højst forskellig, aldrig paany gentagen, Art og Maade luer de med deres Flammeblik Varme og Fasthed i den udvalgte Sammensætning.

Planeternes Vilkaarlighed i Valget af de fire Elementdele, som de udskilte til hvert Barnelegeme, maatte forekomme det 16. Aarhundrede endnu mere fremtrædende, end den nu til Dags vilde forekomme os. Hin Tid kendte jo kun de to „Planeters“, Solens og Maanens, Baner, og det endda ufuldkomment nok. Om de fem andre troede man, at deres Baner virkelig var, som de tager sig ud fra Jorden, aldeles uregelmæssige. Snart staar en af disse fem tilsyneladende stille, saa gaar den i lige Linje frem, saa tilbage, saa paa Skraa mod Fiksstjernernes Strøm, saa bliver den helt borte. Vel gættede Kopernikus, at Planetbanerne,

sete fra Solen, tager sig ud som Cirkler, idet de kredse om Solen. Men dels sluttede kun de færreste sig i Begyndelsen til denne Lære, dels paaviste ogsaa først Kepler i Begyndelsen af det næste Aarhundrede det rette Forhold, at de bevægede sig i Ellipser om Solen. For Mængden af Iagttagere i det 16. Aarhundrede stod de fem Planeter med deres besynderlige Glans — blaalig, grønlig, rødlig — og deres uregelmæssige Baner paa samme Vis, som de havde staaet for Oldtidens Stjernetydere, som Udtryk for det blot vilkaarlige. Derimod var man nu meget tilbøjelig til i dette vilkaarlige at se ikke Planeternes, men Guds Vilje.

Men hvorledes kunde man da beregne deres Virkninger? At de udøvede en saadan, ligesom Solen og Maanen, kunde der ikke være nogen Tvivl om; men hvorledes bestemme denne? Ganske simpelt ved Iagttagelse af deres Stilling i Fødselsøjeblikket. Den Blanding af de fire Elementer, som findes i ethvert Barn, dets heraf følgende Sindsform, dets Skæbne, Sygdomme, Død, alt lader sig aflæse paa Himlen ved at iagttage, i hvilket Stjernebillede hver af de syv Planeter befinder sig i dets Fødselsøjeblik. Thi, som Tyge Brahe udtrykte det, hver af de store Fiksstjerner er vel i sig ufrugtbar, men befrugtes af Planetens Tilstedeværelse i dens Tegn.

Atter her gælder det blot om at gribe et tilsvarende Hverdagsbillede for at forstaa Datidens Tankegang. De ansaa Himlen for en Uhrskive, der lod sig aflæse nede fra Jorden. Paa Uhret bevæger sig jo, drevne af en usynlig indre Kraft, to Visere, en længere og en kortere, i hurtigt og langsomt Løb. De peger skiftevis paa Tal i Omkredsen og giver herved skiftevis disse Betydning, „befrugter ved deres Nærværelse de i sig ufrugtbare Tal“. Tallet 11 f. Eks. betyder, berørt af den lille Viser, at det om en Time er Middag eller Midnat, berørt af den lange Viser, at der mangler fem Minuter endnu i en fuld Time.

Ganske paa lignende Maade paa Himlens den store Uhrskive. Ogsaa her bevæger sig — drevne af en usynlig Kraft, den guddommelige Vilje — Planeternes Visere omkring og „befrugter Fiksstjernernes Tal“. Men dette store Himmeluhr er langt besvær-

ligere at aflæse end de mindre jordiske. Himmelskiven har nemlig ikke blot to Visere, men de syv Planetvisere. Og Tallene paa Himmelskiven staar ikke som paa den jordiske blot langs Omkredsens Rand, de fylder hele Skiven. Der peges skiftevis paa dem, idet de syv Visere ikke stadigt har samme Længde, men i deres Baner snart kryber sammen og bliver ganske smaa, snart strækker sig i deres fulde Længde. Himmelskivens Uhr er da meget svært at tyde, og Stjernetydningens Kunst er overmaade vanskelig. Den besværliggøres jo yderligere ved, at Iagttagelsen næsten aldrig er samtidig med Fødselen, men at man ofte først flere Aar efter denne faar den Opgave at stille vedkommendes Horoskop. Man maa saa først gennem Beregning genfremstille Skivens daværende Udseende, for dernæst gennem Udlægning at afgøre, hvad alt dette betød. Men hvad enten nu Stjernetydningens Kunst er svær eller ej, den højeste, den mest himmelske af alle Kunster er den. Thi vist er det, i Stjernerne staar skrevet alt, hvad der skal foregaa paa Jorden. Og intet Under: de virker jo selv, hvad der foregaar.

Hvad der falder Nutiden vanskeligst at gaa ind paa i denne Opfattelse, er den Vægt, der lægges paa selve Fødselsøjeblikket. Med vor Tids Naturkundskab vilde man ud fra samme Opfattelse vel snarere betegne Undfangelses-Øjeblikket som det naturbestemmende, ligesom man heller ikke vilde tænke sig Fosteret i Moders Liv unddraget Paavirkning af de himmelske Kræfter. Endelig vilde vi med Nødvendighed maatte tænke os Stjernernes Virksomhed som uafbrudt fortsat. Men herved vilde hele Stjernetydningen i gammeldags Forstand sprænges med det samme. Thi Stjernernes Indflydelse i hvert enkelt Øjeblik fik da naturligvis langt større Betydning end den, de havde øvet i det fjerne Fødselsøjeblik.

Det 16. Aarhundrede havde en svag Fornemmelse af disse Indvendingers Vægt, men smuttede under. Enkelte af Datidens dygtigste Mænd, Melanchthon f. Eks., anede, at det af-

gørende Øjeblik maatte være Undfangelsens. Ude af Stand til at omstyrte hele det hidtidige Grundlag for Stjernetydningens ærværdige Videnskab, gik han paa Akkord med sin bedre Viden ved den usande Paastand, at Stjernernes Stilling gerne er saa nogenlunde ens i Undfangelses- og Fødsels-Øjeblikket. Langt farligere var dog den anden Indvending, at Stjernernes Indflydelse nødvendigvis fortsattes. Tyge Brahe og andre betydelige Astronomer var sig selvfølgelig dette fuldt bevidst. De lærte jo netop alle som een, at f. Eks. de tre Planeters Møde 1524 i Stjernetegnet „Fiskene" havde fremkaldt dette Aars ganske usædvanlige Regnmængde. De forklarede jo den dødbringende Smitsot, der 1580 hærgede Evropa, som en ganske naturnødvendig Følge af de mange Planeters Møde samme Aar i „Tvillingerne", „Jomfruen", „Vandmanden" o. s. v. Hvor kunde da en saa skarpsindig Mand som Tyge Brahe undgaa den Slutning: enten maa Horoskoperne for alle dem, der døde i dette Aar af Farsoten, have lignet hverandre, hvad umuligt kan have været Tilfældet; eller ogsaa maa Stjernestillingen 1580 have været stærkere end alle de forskellige afblegede Stjernestillinger for disse mange Ofre i deres forskellige Fødselsøjeblikke. Det virkelige Øjeblik har altid Overmagten over det forbigangne. Selve Meteorologien maa omstøde Stjernetydningens Lære om Fødselsøjeblikkets Betydning.

Tyge Brahe saa lidt som hans Samtid gjorde denne Slutning. De fastholdt tværtimod begge Former for Lære: Meteorologi og Stjernetydning. De koblede dem sammen, fastholdt Solens og Maanens synlige Virkninger: Aarstidernes Veksel, Ebbe og Flod o. s. v. som det store, indlysende Bevis for Lærens skjulte, usynlige Del: Fødselsøjeblikkets alt afgørende Betydning. Nutidens Bevidsthedsstrøm vilde ikke være i Stand til at bære en Isblok af samme Form i denne Stilling. Den maatte med Nødvendighed vende Mølle, slaa om og flyde paa sin brede Del, saa at det spinkle Underlag kom for Dagens Lys i al sin Spinkelhed. Hvorfor skete ikke det samme i det 16. Aarhundrede?

Ganske simpelt, fordi Læren om Fødselsøjeblikkets Betydning den Gang havde en langt bredere Fod, bundede dybere i

den almindelige Bevidsthed end al Meteorologi. Kun til en vis Grad var Læren om Stjernernes Indflydelse en Naturforklaring. Forestillingen om Naturvirkning og Naturlove var endnu saa ung og spæd. Den gamle Tro paa Gud som den stadigt indgribende og vilkaarligt virkende var endnu den stærkeste. Og det var denne, der havde iklædt sig Naturlovs Form i Stjernetydningen. Naar da Gud styrede gennem Stjernernes Tøjler, var det ikke, fordi han ikke lige saa godt kunde gribe umiddelbart ind, men som Tyge Brahe udtrykte det: „fordi det ifølge hans uudgrundelige Visdom har behaget ham at lade alt, hvad der sker i Verden, kun middelbart fremgaa af ham.“ Stjernestillingen ved Barnets Fødsel, eller om man foretrak dette Udtryk: Barnets Fødsel ved netop denne Stjernestilling, var Udtrykket for Guds indgribende Vilje iklædt sin mest ophøjede Naturform.

Derfor bevarede man, skøndt man ad anden Vej maaske vidste noget mere Besked, netop med Flid den gamle Forestilling om Fødselens afgørende Betydning modsat Undfangelsens og alle andre Øjeblikke. Det var i Fødselsstunden, at Gud slap en Sjæl løs fra Himlen til Jorden. Der foregik et dobbelt i dette Øjeblik: Fosteret fremgik af Moders Liv til Dagens Lys og alle Planeters Skin. Og Sjælen fløj i et Tankenu fra Himlen forbi alle de samme Stjerner og Planeter, der i Øjeblikket var virksomme. Sjæl og Legeme prægedes i samme Stund af et og samme himmelske Stempelslag. Den Mønt, hvortil de i Forening blev slagne — Metalarten, Værdien, Præget, Formen — holdt sig, kunde ikke andet, men blev hvad den var, hele Livet igennem.

Hvo, der trængte til at give denne Forestilling klarere Naturform, havde et ypperligt Middel hertil i den gængse Opfattelse af Legemet som det vædskefyldte Kar. Det var netop dette, der fik sin Form og sit Indhold i denne Stund. Af Planeternes Stilling afhang Fordelingen af Blod, den gule, den sorte Galde og Slim i den nyfødte. Kunde nogen tvivle? Var ikke en Krebseklo tom i aftagende Maane! Og naar Maanen kunde rejse en Flodbølge paa mange Fods Højde, formaaede den vel ogsaa at

bevæge den Smule, der gik til af Vædsker i en nyfødt. Men af den Blanding, som de syv Planeters Stilling i dette Øjeblik fremkaldte, afhang alt følgende. Hvad her foregik, kunde senere blot udformes videre ved Næring og Vækst; omformes kunde det ikke mere. Der var visse Blandinger, der ligefrem umuliggjorde Liv. I saa Fald fødtes Barnet dødt. Naar Sol og Maane staar ugunstigt, Mars er i Opgang og Saturn befinder sig i Dyrekredsens ottende Hus, bliver Barnet saa godt som altid dødfødt. I Reglen bliver det svage og kortlevende Børn, der fødes, naar Solen og Maanen er i Konjunktion, især naar det er Maanen, der gaar mod Solen. Selv om dette Onde stundom mildnes ved andre gunstige Stjerners Hjælp, medfører det dog altid Ulemper. „Dette er i den Grad vel bekendt, at ikke blot Aristoteles har udtalt, at Legemer fødte i Solens og Maanens Konjunktion bliver svage, men selv erfarne Jordemødre og Mødre gaar i Frygt for de Børn, der er fødte saaledes, paa Grund af den Svaghed, der maa ventes."

Dette er saa simpelt og let forstaaeligt, at enhver, der tænker herover, straks ser, at det ikke kan være anderledes. Hvad gør nemlig Planeterne i Fødselsøjeblikket? De gyder deres Lys og Kraft i Barnets Vædsker. Beskinnes det gunstigt, faar Blodet sin rette Sammensætning og Styrke. Barnet bliver sundt. Er Lyset mindre gunstigt, udvikles Slimen for stærkt. Barnet faar da svage Ledemod, bliver kirtelsvagt og sygeligt. Er Lyset endnu mindre gunstigt, lægges Grunden til de Sygdomme, der hidrører fra, at Vædskerne ikke er tilstrækkelige, men det tørre har været stærkere end det fugtige, saaledes f. Eks. Spedalskhed, Tæring o. s. v. Har Lyset endelig haft saa ringe Magt, at det tørre og kolde ganske har overvundet Livets Safter, fødes et lille Lig.

At alt øvrigt følger af dette første, er ligeledes let forklarligt. Den, hos hvem Blodet er rigeligt og sundt, bliver sangvinsk. Den, hos hvem Galden er mest udviklet, bliver kolerisk eller, hvis det er den sorte, melankolsk. Den, hos hvem Slimen har Magten, bliver flegmatisk. Dette spejler sig atter Livet igennem i det ydre og i alle Forhold. Du kan ikke tage Fejl af, at den sangvinske er dannet fortrinsvis af det hede og det vaade, og at

hans Natur har mest af Luften i sig. Han faar røde Kinder, bliver solbrændt, Haaret blødt og blankt. Han er flygtig, varm, kærlig, og man faar ham kær. Han taler meget og har et godt Hjerte. Han bliver sjælden meget høj eller meget lille, men af Middelhøjde, faar godt Huld, men bliver ikke fed. Han vil avle flere Sønner end Døtre. — Til den koleriske er der gaaet mest Ild med. Han er hed og tør. Du kan kende ham paa, at han er bleg, drikker mere end spiser, er mager, af smaa Lemmer, har stridt Haar og er større ovenfor Beltestedet end nedenfor. Luften rødmer ham ikke synderligt, han beholder sin gullige Lød. Han er nærmest smuk, snild paa meget, taler gerne, frygter intet, gaar paa, men er stundom for heftig og derfor ustadig. — I den melankolske er der mest af Jord, han er kold og tør. Hans Bleghed er mere graalig end den koleriskes, iøvrigt drikker han meget som denne, men æder lidet. Han er sygelig, har ofte ondt i Maven. Har haardt Kød, men blødt Sind, er sorgfuld, gerrig og har onde Begæringer. — Den flegmatiske endelig har mest af Vandets Natur i sig, er kold og vaad. Han har ikke stærke Farver, tyndt Haar, smaa Hænder, er lad og bliver meget svær [1].

Planeternes Indvirkning er dog selvfølgelig langt mere sammensat end blot den at give hvert Barn mere eller mindre af hvert Element. Dette ses alene af, at Elementerne kun er fire, men Planeterne syv, og hver af disse virker paa sin Vis. Som nogenlunde paalidelig Erfaring turde vel opstilles følgende: Hvis f. Eks. Saturn fik Lov til at virke alene, vilde den gøre dem, der fødtes under dens Opgang, sorte, lodne, grimt udseende, svinske, platfodede, vredagtige, af Mellemhøjde og let kendelige paa en Dusk Haar paa Brystet. Hvis Jupiter fik Lov til alene at virke, vilde den gøre dem, der fødtes under den, smukke baade i Aasyn og Fremtræden, med fyldigt Ansigt, fint, glat Haar, straalende skønne Øjne, de to Fortænder større end de andre, med værdig Gang, hæderlige, religiøse, ikke altfor virksomme, med anselig Figur, og Tilbøjelighed til lidt Skaldepande o. s. v. [2].

Men det vanskelige ligger i, at de enkelte Planeter jo aldrig faar Lov til at virke alene. De staar for det første i et bestemt

Stjernebillede, der enten forstærker eller svækker deres Virkning. Dernæst optræder de saa godt som aldrig enkeltvis, men flere i Flok, i indbyrdes Konjunktion eller Opposition eller Vinkelstilling, hvorved de enkeltes Virkninger paa forskellige Maader læmpes og ændres. Endelig indtræffer jo Fødselen paa en bestemt Ugedag. Men hver af disse svarer til en af de syv Planeter og er herved i Stand til yderligere enten at styrke eller at svække Stjernestillingernes Virkninger. Summen af det hele blev derfor et ganske overordentlig vanskeligt Regnestykke. Og Vanskeligheden forøgedes yderligere ved, at alle Stjernestillingerne, der, tegnede paa et Papir jo kun giver et fladt Billede, skulde, hvad Virkningerne angik, ligesom rejses op og ses i Højdemaal, for at det rette Tidspunkt i vedkommendes Liv kunde bestemmes, da den og den Begivenhed virkelig vilde indtræffe. Saa meget des mere maatte man beundre den Kundskabsfylde og utrættelige Flid, der medførte, at saa mange Horoskoper alligevel gennem Udfaldet fik det slaaende Bevis for, at de var rigtigt udregnede.

Det kunde ved første Øjekast synes en højst unyttig Viden, som man gennem et rigtigt stillet Horoskop (Fig. 21) fik om sit Livs Sygdomme og sin Død. Thi naar Stjernernes Virkninger ikke kunde ændres, var her jo ingen Forandring eller Hjælp mulig. Og kunde de ændres, vilde Horoskopet vise sig at have taget fejl. Denne Betragtningsmaade var dog paa Grund af sin Sneverhed og Ensidighed falsk. Thi Gud stod jo over Stjernerne og kunde, naar han vilde, gribe ind. Derfor var ethvert forstandigt Horoskop ogsaa affattet i Udtryk som disse: Paa det og det Tidspunkt trues vedkommende af den og den Fare eller Sygdom, der synes uundgaaelig, med mindre Gud naadeligen maatte ville afvende den. Selve det, at man kendte Faren, gjorde i de fleste Tilfælde ogsaa ens Bøn til Gud inderligere, saa at Faren maaske netop herved blev afvendt. Men dernæst var der jo ogsaa noget, der hed Menneskets Frihed. Stjernerne viste kun,

hvad der vilde ske, hvis ikke Gud afværgede det, eller Mennesket selv styrede forbi. Og endelig, selv om det ikke skulde afværges eller undgaas, kunde Mennesket netop ved sin Viden om det tage Sagen paa bedste Maade. Den, der havde sit Horoskop i Orden, blev ikke overmodig i Lykke, fortvivlede ikke i Sygdom og Ulykke, men som en god Husholder gjorde han Regnskabet op og beskikkede sit Hus, naar Døden skulde komme.

Fig. 21. Et Horoskop udregnes.
(Efter Jost Amman 1568.)

Ved Hjælp af disse tre Punkter: Stjernernes Bestemmelse, Guds Vilje og Menneskets Frihed lod altsaa Livet sig ligesom tre-vinkle og beregne. Man blev i Stand til at gøre sit Bestik og leve rettelig under hvilken som helst Slags Forhold. Kun een Mulighed var endnu til Stede, der stod som en lille, sort, truende Sky paa Horisonten. Det var den, at Djævelen skulde blande sig i det og bringe Forvirring i det hele. I saa Fald var al Beregning magtesløs.

Men fraset denne Mulighed var Stjernetydningen Livets Kompas. Ogsaa Kompasnaalen stod jo urolig og viste forkert i Tordenvejr, men var dog uundværlig under daglige Forhold. Og netop under daglige Forhold viste Stjernetydningen alle sine gode Sider. Thi de Oplysninger, som et godt stillet Horoskop gav, var i en kyndigs Haand ganske fortrinlige. Som en ypperlig Huslæge tog det sig af en og hjalp, hver Gang Sygdom stod for Døren. Dette var en simpel Følge af den inderlige Forbin-

delse, der herskede mellem alle Enkelthederne. Hver Oplysning var et godt Raad, og Helheden maaske det bedste Bevis paa denne Naturforklarings dybe Sandhed.

Stjernetydningens lægevidenskabelige Betydning beroede paa den Kendsgerning, at de enkelte Dele af Menneskets Indre svarede til hver sin Planet. Hjernen svarede til Maanen, Hjertet til Solen, Lungerne til Merkur. Leveren stod under Jupiter, Nyrerne under Venus, Galdeblæren under Mars, og Milten, som gemmer den sorte Galde, under Saturn, der er Melankoliens Herre. At dette forholdt sig saa, kunde let godtgøres gennem den daglige Erfaring. Man behøvede blot at lægge Mærke til disse samme Legemsdeles højst forskellige Modtagsomhed overfor Sygdom eller blot overfor almindelig Aareladning, alt eftersom deres herskende Planet i Øjeblikket var ved Magt eller ikke.

Men forholdt dette sig saaledes, fik man igennem et rigtigt stillet Horoskop de mest værdifulde Oplysninger om sin Helbredstilstand. Forholdet mellem ens indre Dele svarede jo ganske til Planeternes Stilling i Fødselsøjeblikket. Og forlængst havde Erfaringen ligeledes banet Vejen, saa at man vidste, hvad Følgerne var af, at Fødselsstunden indtraf i det ene eller det andet af Dyrekredsens tolv Tegn: Den, som er født under Væderen, er af Martis Natur og kolerisk. Under Tyren af Veneris Natur og melankolsk. Under Tvillingerne af Merkurs Natur og sangvinsk. Under Krebsen af Maanens Natur og flegmatisk. Under Løven af Solens Natur og kolerisk o. s. v. Ogsaa rent i Almindelighed, til Valg af Livsvej f. Eks., kunde slige Oplysninger have Værdi. Hvilken Krigskarl maatte der ikke kunne komme ud af en, der var født under Løven, af Solens Natur og kolerisk. Og hvilken Dvaskepeter truede ikke den med at blive, der var født under Krebsen, af Maanens Natur og flegmatisk. Alt vel at mærke, hvis de øvrige Planeter i deres Stjernebilleder, og Timen, da Fødselen foregik, understregede og ikke atter udvidskede de i sig klare Skrifttræk.

Man fik kort og godt at vide gennem sit Horoskop, tydeligere end gennem Røntgenske Straaler nu til Dags, hvorledes man

saa ud indvendig, hvilke Legemsdele der udgjorde ens Styrke, og hvilke man skulde spare paa og pleje, samt hvorledes Blandingen af ens Vædsker var. Det var aldeles afgørende Oplysninger. Hvor kunde f. Eks. ikke den rutte med sit Blod, der var født om Foraaret, medens Solen var i opadgaaende, af Veneris Natur og sangvinsk? Han kunde lade sig aarelade saa tidt, det skulde være, alene for den Spas' Skyld at se Blodet sprøjte mod Loftsbjælken. Og omvendt: En, der var født under Vandmanden, af Saturns Natur og melankolsk, maaske tilmed født efter Solnedgang, i aftagende Maane og med Saturn i Opgang, ham kunde man slaa ihjel med en Aareladning, og sin Fjerdedags Feber var han vis.

Hvor behagelige eller ubehagelige end Oplysningerne var, som man fik — man fik dem. Herved var det afgørende vundet, at man kunde tage sine Forholdsregler. Der hørte ikke megen Forstand til at vide, at den, i hvis Vædsker det hede og vaade havde Overmagten, den, der altsaa var sangvinsk, skulde særlig i Forsommeren og før Middag vogte sig for, hvad der var hedt og vaadt. Han skulde ligesom Kolerikeren i Sommertiden holde sig til det kolde. Han havde bedst af at nøjes med en tør Rundtenom og lade Kolerikeren være ene om at slukke sin indre Brand med surt Øl. Omvendt en tør og kold Melankoliker, intet var hannem godt som en kraftig Lutendrank eller Hypokras med Akvavit, en rigtig „Hybenkradser“.

Gjaldt alt dette allerede, medens vedkommende var rask, saa havde det endnu mere Gyldighed, naar han blev syg. I Stjernerne stod hans Sygekost og rette Behandlingsmaade skreven. Selvfølgelig var denne forskellig efter de forskellige Sygdomme, ligesom ogsaa disses Gang svarede til deres egen forskellige Art. Dog var der noget for alle Sygdomme fælles, der stod i tydeligt Forhold til Planeternes Gang. Dette var de saakaldte kritiske Dage. Paa disse tog som bekendt Sygdommen en afgørende Vending, idet enten Feberen stillede af og Bedring indtraadte, eller Feberen tog til og alt gik mod det værre. Disse kritiske Dage var i enhver Sygdom enten den 7de eller den 14de eller — dog sjældnere — først den 21de.

Men heri laa det tydeligste Bevis for, at de var fremkaldte af Maanen. Da denne bruger omtrent 28 Dage til at gennemløbe alle Dyrekredsens tolv Stjernebilleder, gennemløber den altsaa en Fjerdedel heraf i syv Dage. Men Tegn, der staar i „kvadrat Aspekt“ til hinanden, har i Reglen modsat Natur. Væderen har f. Eks. Mars-agtig Natur, medens Krebsen er i Slægt med Maanen. Tyren er beslægtet med Venus, men modsat Løven, som er Solens Hus. Det er da ganske i sin Orden, at Maanen, der jo udøver saa stærk en Virkning paa Menneskets Vædsker, maa under en Sygdom fremkalde Omslaget, naar den paa den syvende Dag eller den fjortende Dag staar i et Tegn modsat det, hvori Sygdommen begyndte. Om dette Omslag skal blive til det bedre eller det værre afhænger for en Del af, om de øvrige Planeter i samme Øjeblik ser gunstigt eller ugunstigt til[1].

Forholdt dette sig uomtvisteligt saa, er der Grund til at fremhæve en sindrig Gisning, baade fordi den stod i smuk Samklang hermed og fordi den skyldes vor lærde Landsmand, Statholderen Henrik Ranzau. Han fremsatte den Formodning, at de saakaldte „klimakteriske Aar“, det syvende, fjortende Aar o. s. v., i hvilke de store Forandringer foregaar i det menneskelige Legeme, skyldes en lignende himmelsk Aarsag. Saturn, den fjerneste og langsomste Planet, bruger omtrent 28 Aar til at gennemløbe Dyrekredsen. Ogsaa den har ligesom Maanen en overordentlig Indflydelse paa Menneskets Vædsker. Det er da højst sandsynligt, at Omslaget i Menneskets Tilstand hvert syvende Aar fremkaldes af og svarer til Saturns samtidige Stilling i et af Dyrekredsens Tegn, der staar i „kvadrat Aspekt“ til det for syv Aar siden[2].

At Horoskoper angav rette Dødsaar og Dødsaarsag er der Masser af Eksempler paa. Naar Udfaldet dog i en Mængde Tilfælde ikke blev som forudsagt, saa var der naturligvis her en Fejl til Stede. Men denne laa meget hyppigt slet ikke i Horoskopet, men udenfor dette.

Det var saaledes en almindelig, men ganske urigtig Antagelse, at det maatte gaa Børn, der var fødte i samme Stund, eller i hvert Fald dog Tvillinger, ens, saa at man altsaa her kunde

nøjes med et enkelt Horoskop. Af saadanne Børns forskellige Skæbne vovede endog enkelte at slutte, at al Stjernetydning var Humbug. Men — som blandt andre Henrik Ranzau har paavist — ganske med Urette. Det er nemlig meget sjældent, at Tvillinger fødes virkelig samtidigt. Der er i de fleste Tilfælde et Mellemrum mellem deres Fødsel, saaledes som der var mellem Esaus og Jakobs. Og blot en Afstand af en halv Time kan medføre de allerstørste Forskelligheder.

At to, der er fødte i samme Stund, men paa vidt adskilte Steder, maa faa meget forskellig Skæbne, er indlysende. De er jo fødte under forskellig Polhøjde. Endelig, selv om i samme Stund en Kongesøn fødes paa Slottet og en Stoddersøn i Hytten ved Siden af, saa behøver derfor ikke deres Skæbner at blive ens. De er ikke stillede ens paa Menneskestigen, og „de Virkninger, som Stjernerne udøver, er af forskellig Art alt efter Forskellen mellem dem, imod hvem de udøves“ [1].

En anden Art Fejl, der heller ikke med Rette burde regnes Stjernetyderen til Last, var den, at Fødselsøjeblikket maaske var fejlagtigt opgivet og hermed hele den maaske i og for sig rigtige Beregning omstødt. Denne Fejl forekom meget hyppigt. I de allerfleste Tilfælde var der ved Fødselen jo kun Kvinder til Stede, der ikke agtede paa Uhret. Og selv om de maaske virkelig passede paa, hjalp dette ikke synderligt, da Pendulet endnu ikke var opfundet og derfor alle Uhre gik forskelligt. Var det saa maaske tilmed ved Nattetid, maatte de fleste nøjes med den højst upaalidelige Oplysning, naar det nærmeste Taarnuhr første Gang faldt i Slag efter Fødslen. At en saa usikker Tidsangivelse kunde medføre store Fejl i et Horoskop, hvor de mest forskellige Følger tidt afhang blot af en Forskel paa nogle faa Minuter, er let forklarligt. Men Fejlen var i saa Fald ikke Stjernetyderens, men andres.

Man kunde vel tværtimod snarere opstille som almindelig Regel, at naar ingen Fejl var begaaet og Horoskopet rigtigt udregnet, saa slog det til. Skade blot, at kun selve Udfaldet kunde afgøre dette. I hvert Fald fik den afdøde ingen reel Nytte af, om man — som Tyge Brahe foreslog det — bagefter rettede de

fejle Horoskoper ved at sammenholde dem med vedkommendes Liv og Død og saaledes fik udregnet det rigtige Fødselsøjeblik.

12

Der er noget vist velgørende ved, naar man har været saa højt til Vejrs og hørt først Gud, saa Djævelen, saa Stjernerne udlagte som alle Sygdommes Aarsager, atter at befinde sig paa det jævne i Datidens fjerde Forklaring: Sygdom stammer fra Vædskerne. Det var Hippokrates' og Galenus' gamle Svar, som Studiet af Oldtidens Literatur nu vakte til Live paany. Det hviskedes beroligende ved Sygesengen; det fløj som lærd Konfetti mellem iltre Parter ved de talrige Disputatser.

Sygdom stammer fra Vædskerne. Fra Vædskerne. Thi hvis Mennesket kun havde een Vædske i sig, hvis Mennesket udgjorde en Enhed, saa vilde det ikke føle Sygdom og Smerte. Eller, selv om det gjorde dette, saa vilde Midlet herimod ogsaa kun være eet. Men nu er Midlerne mange, som Sygdommene er mange.

Vædskerne i Mennesket — Blodet, Slimen, den gule og den sorte Galde — maa alle fire være til Stede, for at Mennesket overhovedet skal kunne leve. Livet er en Flamme, der tændes, brænder og tilsidst slukkes. Saalænge den brænder, næres den af den Livets Olje, der er sammensat af disse fire Vædsker. Men Sammensætningen er ikke til enhver Tid en og samme. Den veksler tværtimod bestandig. I Barndommen og Ungdommen, om Foraaret, i Døgnets første seks Timer er Blodet det fremherskende. I den første Manddom, om Sommeren og i Døgnets andet Kvartér er den gule Galde ved Magten. Om Efteraaret, i den senere Manddom, i Døgnets tredje Kvartér er Blodet i Lavmaal og den sorte Galde i Højmaal. Hos Oldingen endelig, om Vinteren og i Nattens sidste Del er Slimen den overvejende. Dette er Vædskernes rytmiske Bevægelse, der naturligvis er svagest i Døgnets fire Tider, tydeligere i Aarets, tydeligst i Livets de fire Aldere.

Men foruden disse regelmæssige Ebbe- og Flodtider i Vædskerne, kan der opstaa andre, der sætter dem i uventet, heftig Bevægelse og forstyrrer den naturlige Ligevægt imellem dem. Det er disse uregelmæssige Forskydninger med de deraf følgende Ulemper og Smerter, der kaldes Sygdomme. Hvad er Grunden til, at disse opstaar?

Fraset de rent udvortes Foranledninger, fremkaldte ved, at selve Beholderen beskadiges, idet f. Eks. et Lem afhugges eller lignende, hvor jo det herved fremkaldte Blodtab ikke trænger til yderligere Forklaring, — maa alle andre Sygdomme antages at opstaa ved den Vædskernes Fornyelse, som uafbrudt finder Sted. Denne Vædskernes Fornyelse foregaar ad dobbelt Vej, dels gennem Ernæringen, dels gennem Aandedrættet. Ingen af disse to Former for ny Paahældning kan undværes; udebliver de, dør Mennesket. Men som en Følge af Paahældningen kan let de forhaandenværende Vædsker blive sat i forkert Røre og herved Sygdom opstaa.

Ønsker man at vide, ad hvilken af de to Veje Sygdommen i Vædskerne er opstaaet, skal man efter Hippokrates lægge Mærke til følgende: „Naar flere Mennesker paa samme Tid lider af en og samme Art Sygdom, maa man slutte, at Aarsagen er fælles, og at den skriver sig fra noget, som alle bruger; men dette er netop Luften, som vi indaander. Thi det er klart, at hver enkelts forskellige Føde ikke kan være Skyld i en Sygdom, der strækker sig til unge og gamle, Mænd og Kvinder, dem, der drikke Vin, og dem, der drikke Vand, dem, der spise Bygbrød, og dem, der spise Hvedebrød, dem, der maa slide i det, og dem, der kun arbejder lidt. Aarsagen ligger da ikke i Føden, der jo er forskellig, men i Luften, som alle indaander, og som sikkert nok stundom ogsaa indeholder Dunster, der er skadelige. Omvendt, naar paa samme Tid Sygdomme af alle Slags opstaa, saa er det klart, at Føden hos de enkelte er Sygdommens Aarsag, og der maa da anvendes en Behandling modsat den, der har fremkaldt Sygdommen; der maa skiftes Føde“[1].

De Sygdomme, der staar i Forbindelse med Føden, er lettest at bestemme og behandle. „Hvis det er det varme eller det kolde,

det tørre eller det fugtige, der gør Mennesket Skade, saa bør en dygtig Læge helbrede det kolde ved Hjælp af det varme, det varme ved det kolde, det fugtige ved det tørre, og det tørre ved det fugtige. Men lad os nu tænke os et Menneske ikke videre stærkt, snarest af svag Legemsbeskaffenhed, og at samme Menneske spiser Korn ganske som det kommer fra Loen, raat og uden Tillavning, ligesaa: raat Kød og dertil drikker Vand. Jeg er vis paa, at det skal ikke vare længe, førend han med saadan Føde skal føle baade svære og mange Ubehageligheder. Han vil lide Smerter, blive mager, hans Fordøjelse vil komme helt i Uorden, og han vil ikke kunne leve længe."

„Hvilket Lægemiddel skal man nu anordne under saadanne Omstændigheder? Det varme eller det kolde, det tørre eller det fugtige? Intet af dem. Thi kun naar det er et af disse, der har gjort ham syg, skal man anvende det modsatte til at helbrede. Ellers skal man bruge sin Omtanke og i et Tilfælde som dette forandre Føde, lade ham faa Brød istedetfor Korn, kogt Kød for raat, og Vin at drikke efter Maaltidet. Det er umuligt andet, end at den syge vil komme sig ved denne Forandring, med mindre da hans Sundhed er bleven helt nedbrudt af hans lange daarlige Ernæring. Hvad skal man nu, hvis han kommer sig, sige har helbredet ham? Er det kolde Bestanddele, der har gjort ham syg, varme, der har gjort ham rask? eller maaske omvendt? Jeg tror, man vil komme i Forlegenhed ved at skulle svare herpaa, thi er det det varme eller det kolde, det tørre eller det fugtige, som man fjærner, idet man laver Korn til Brød?"

Nej, de Tilfælde, som Virkeligheden stiller os for Øje, er sjældent saa simple, at det hele er gjort med at svare koldt for varmt, tørt for fugtigt eller omvendt. „Det menneskelige Legeme rummer bitre Stoffer og salte, søde, sure, skarpe, flove og tusind andre, hvis Egenskaber veksler i det uendelige, alt efter Mængde og Styrke. I rette Blanding og Ligevægt mærkes de ikke, fremkalder de ingen Fornemmelser. Men naar et enkelt af dem udskiller sig fra de andre og træder ud, saa bliver det synligt, saa volder det Smerte. Ligesaa forholder det sig med de Næringsmidler, der ikke passer for Mennesket, og hvis Fordøjelse gør

7*

det sygt. Ethvert af dem har en Egenskab, der ikke vil gaa i Spænd med det øvrige, noget bittert, noget salt, noget surt, eller hvad det utæmmelige stærke nu er. Herunder lider vor Sundhed, ganske som naar et Stof inde i vort Legeme har udskilt sig og ikke længer lystrer den fælles Enhed."

„Læg f. Eks. Mærke til, naar den bitre Vædske, som man kalder den gule Galde, tager for stærk Overhaand. I hvilken Ængstelse, Hede, Svaghedsfornemmelse ytrer den sig ikke! Men i samme Nu, som den syge enten af sig selv eller ved Hjælp af et Opkastningsmiddel befries for denne Galde og bliver udtømt, er al Smerte og Feberhede borte med det samme. Men saalænge disse Vædsker er paa Spil, uden Kogning, uden Blanding, saa gives der ingen Maade at faa Smerten og Feberen til at standse"[1].

De Sygdomme derimod, der staar i Forbindelse med Luften, er vanskeligere at bestemme og behandle.

Det gaar med Luften indenfor det menneskelige Legeme som udenfor det, at den er allestedsnærværende, den stærkest virkende Kraft af alle, men usynlig. „Hvad er Blæst? en Strøm af Luft. Stiger den i Styrke, saa rykkes Træer op med Rode, Havet vælter sig i høje Bølger, og Skibe af umaadelig Størrelse løftes som ingenting i Vejret. Hvor er Luften ikke? Hele Rummet mellem Himmel og Jord er opfyldt af Luft. Dens kolde Pust fremkalder Vinter, dens varme Sommer. Solens, Maanens og alle Stjerners Gang er betinget af Luften. Thi Lufttræk er Ildens Næring, og uden Luft kunde Ilden ikke leve. Ogsaa Havet er gennemtrængt af Luft, thi hvor skulde ellers Svømmedyrene kunne leve, hvis ej de kunde drage Luft af Vandet? Jorden endelig er den Grund, hvorpaa Luften hviler, Skuepladsen for dens Kraft, thi intet er lufttomt."

Ganske ligesaa indenfor det menneskelige Legeme. Luften er den usynlige, uundværlige, stærkeste Kraft overalt. Standser Aandedrættet, saa er Livet forbi med det samme. Gennem Lungerne trænger Luften ind, svaler og nærer den indre Varme, bobler som Pulsslag gennem Aarerne, gennemtrænger alle Vædsker. Kan da nogen tvivle om, at Luften er den vigtigste Kilde

ogsaa til alle Sygdomme? Usporligt smitter den Vædskerne, hidser Feberilden op, faar Brystet til at gaa som et Hav i Blæst og stamper som Hammerslag i Pulsaarerne. Men dens Virkemaade er ikke aabenlys som Fødens. Sygdomme, der hidrører fra Luften, lader sig ikke fortrænge ved blot at skifte Ernæringsmaade. Behandlingen er her langt vanskeligere.

Som det vil ses, er Spørgsmaalet om Sygdommenes Natur blevet bestandigt mere indviklet. Det begyndte med, at, da alt kun bestod af det varme og det kolde, det tørre og det fugtige, helbredtes Sygdom simpelthen ved Anvendelse af det modsatte: for megen Varme ved det kolde, for megen Tørhed ved det fugtige o. s. v. Saa viste det sig, at i de fleste Sygdomme, alle dem, der hidrører fra Mad og Drikke, var Sagen ikke hermed gjort. Sygdom bestod her i en Overhaandtagen af noget enkelt, det sure eller det søde, det bitre eller det salte, det skarpe eller det flove o. s. v., og den veg kun, naar dette Overherredømme hævedes. Endelig viser det sig nu, at i Sygdomme, der stammer fra Luften, og det gør de egentlig alle, er det Sygdomfremkaldende usporligt. Men saa synes Helbredelse at maatte være enten udelukket eller ganske overladt til Tilfældet.

Tilsyneladende er Vejen her spærret for Lægen og hans Kunst. Men ogsaa kun tilsyneladende. Ved nærmere Eftersyn dukker der nemlig visse afgørende Holdepunkter op, der frembyder Mulighed for Indgriben. Sygdom er efter Hippokrates' Forklaring — i hvert Fald efter det 16. Aarhundredes Forstaaelse heraf — et i Regelen udefra hidført Misforhold i Vædskernes Sammensætning. Det giver sig til Kende i, at noget „gør ondt“. Der er en naturlig Trang hos enhver til, at dette skal høre op. Men det hører først op, naar „Ondet hæves“.

Den opmærksomme Iagttager vil i denne Forklaring straks blive to Ejendommeligheder vár. Sygdom er et „Onde“, en Forstyrrelse i en tidligere Harmoni, der har Trang til atter at genoprettes. Og Sygdom har ikke sin Rod i den angrebne Legems-

del, men er blot et Misforhold i Vædskernes Sammensætning. Den lader sig derfor skumme af foroven, ligesom det overflødige urene, der flyder ovenpaa, naar Safter koges.

I disse to Synsmaader er hele Opfattelsen givet. Sygdom er ikke noget naturligt og selvfølgeligt. „Naturen“ søger netop selv at bekæmpe den og blive af med den. I den menneskelige Natur har derfor Lægen sin bedste Forbundsfælle mod „Ondet“. „Naturen“ er selv sin ypperste Læge.

Denne Naturens Hensigtsmæssighed, dens „Teleologi“, udgjorde et af Datidens taknemmeligste og mest uudtømmelige Emner. Uvilkaarligt gled enhver ind deri, og ofte kom man, selv i lærde Afhandlinger, ikke videre. Datidens barnlige Snaksomhed paa dette Omraade bliver mere forstaaelig, naar det erindres, at Naturens Hensigtsmæssighed dengang var en ny Tanke. I Strid med Middelalderens Begreb om Naturen som det tomme eller det forbandede, greb den, forkyndt af Oldtidens beundrede Forfattere, nu alle dannede. Paa Lægekunstens Omraade afgav den en meget bekvem Forudsætning. Thi naar Menneskenaturen selv tilstræber det sunde og altid paa bedste Maade hjælper med til at blive Sygdommen kvit, skulde det være underligt, om Helbredelse ikke opnaaedes.

Heller ikke Bestemmelsen af, hvad Sygdom var, frembød uovervindelige Vanskeligheder. Sygdom var „Ondet“, der var fløjet paa en og atter skulde fjærnes. Det bestod blot i Vædskernes forstyrrede Harmoni, der atter maatte kunne genvindes. Det havde ikke sin Rod i noget enkelt, bundangrebet Punkt, i noget uopretteligt, men var ifølge sit Væsen blot forbigaaende. I denne Opfattelse af „Sygdommen“ skelner man tydeligt nok de to hyppigste Ildebefindenders kendelige Træk: Feberen og Værk i Lemmerne. Hvad der gør Trækkene bløde, er ikke blot et oprindeligt græsk, lyst Blik paa Livet, men tillige Mangel paa tilstrækkelige anatomiske og fysiologiske Kundskaber. Der er endnu Ungdom og let Fod, ingen Tyngsel af Kundskabernes Bylt, i det 16. Aarhundredes Forklaring: Sygdom er et Onde, der har Sæde i Vædskerne; den er kendelig paa de to Ytringsformer: Smerter hist eller her, og Feber.

Og det lyse Syn er endelig paa Veje til at tage alt Fodfæste fra Sygdommen i følgende Forklaring: Hvad er Sygdommens Hovedkendetegn, Feberen, andet end selve Naturens Forsøg paa at udskille „Ondet“, blive det forstyrrende kvit? Feberheden, det korte Aandedræt, den heftigt bankende Puls, det er jo altsammen de synlige Udtryk for Naturens Travlhed med at faa Kedlen bragt i Kog, og Ondet udskilt gennem Kogning. Sygdom er selv Naturens Stræben imod Sundhed.

Ud fra Forudsætninger som disse maatte Lægens Hverv blive det at komme „Naturen“ til Hjælp. Naturen var Jægeren, Lægen kun en Klapper, der havde at hindre Ondet i at sætte sig fast noget Sted eller at bryde den forkerte Vej ud og herved undgaa Naturens fældende Skud. Lægens Opgave delte sig da altsaa i de to: først afspærre, saa drive.

Afspærringen bestod i at afskære de to Veje, ad hvilke Vædskerne hidtil havde faaet Tilførsel. Det var jo gennem Føde og Luft. Den syge blev altsaa sat paa Sultekur. I modsat Fald udsatte man sig nemlig for at nære Feberen i Stedet for den syge. Kun den tyndest mulige Lædskedrik var i Sygdommens Begyndelse tilladelig, al anden Næring forbudt. Samtidigt hermed afspærredes den syge fra Luften, idet alle Vinduer og Døre i Værelset, hvor han laa, omhyggeligt holdtes lukkede. Lod man ham nemlig faa frisk Luft, udsatte man sig for det samme: „at nære Feberen“, da ingen jo vidste, om ikke netop denne Sygdom var hidført gennem Luften. En Sygestue i det 16. Aarhundrede krævede varm og ufornyet Luft. Denne Del af Kuren vilde muligt have været den værste, hvis ikke Datidens Bygningsskik her barmhjertigt havde ydet Hjælp. En Kamin var, hvad enten den om Sommeren stod tom eller om Vinteren lyste med brændende Favnestykker, altid en hensynsløs Luftfornyer.

Drivningen af Ondet var naturligvis den vanskeligste Del af Lægens Virksomhed. Han skulde hindre det i at sætte sig fast, og han skulde drive det den rette Vej. For at trække Ondet bort fra Hoved og Indre anvendte man den gamle Regel, at det modsatte fortrænger. Sjældnere synes man dog at have vovet sig til at bruge Kulde mod Hede. Man foretrak at fremkalde endnu

stærkere Varme andensteds og saaledes gennem højere Bud lokke Afsætningen did. Feberbaal tændtes paa denne Vis i Form af Surdejg under Fødderne, spanske Fluer og Trækplastre paa Yderdelene. Men den afgørende Opgave var dog naturligvis ikke blot at faa Ondet til at flytte sig, men at drive det helt bort. Da Ondet jo altid havde sin Rod i Vædskernes urigtige Fordeling, i Regelen for stærk Overflødighed af en enkelt Art Vædske, var hermed den afgørende Fremgangsmaade given. Der maatte tømmes paa Karret for at skaffe Ondet Afløb. Sligt kunde foregaa opefter, nedefter eller ved at bryde Hul hvor som helst. Opkastning, Afføring og Blodaftapning blev Datidens egentlige Lægemidler.

Lægens Kunst bestod i at afgøre, naar det rette Tidspunkt var kommet til at anvende et af disse tre Midler, og i at bestemme, hvilket af dem der skulde anvendes. Det var nemlig urigtigt at ville skaffe Afløb, medens Vædskerne endnu vare „raa". Man skulde vente, indtil „Kogningen" havde fundet Sted. De skulde heller ikke alle samme Vej. Galde skulde opefter. Slimen derimod, der flyder fra Hjernen og let vil sætte sig fast i Brystet, skulde nedefter. Blodet skulde naturligvis udefter. Men hvor skulde der i saa Fald slaas Hul? Det kunde kun Lægens Visdom afgøre. Da imidlertid de virkelige Lægers Tal kun var meget ringe, tog i Praksis Forholdet sig i Reglen saaledes ud: De mange vædskefyldte Kar trængte stadigt til at tømmes. Da det nu ikke var Hvermands Sag at afgøre, om f. Eks. Prikken i Brystet, Spænding i Underlivet eller Susen for Ørene betød Slim, Blod eller Galde i Overflødighed, saa gik man forsøgsvis frem og hældte Karret først paa en Led, saa paa en anden, sluttelig ved Bartskærs Hjælp paa en tredje, indtil der var kommen Orden paa Vædskerne.

Og det var en Fornøjelse at se, hvor sligt hjalp og herved bekræftede hele Læren om Vædskerne som „Ondets" Sæde. Ikke blot Sygdom, men hvad man fordum havde holdt for „Synd" ja „Dødssynd" lod sig feje ud ved kraftig Opkastning og Afføring. Livslede f. Eks. (Fig. 22), som man i den katolske Tid havde regnet blandt „Dødssynder", afløstes og forvandledes

efter Karrets behørige Udtømmelse til sin bestemte Modsætning: lyst Sind, Velvilje og Længsel efter en Bid Mad.

Henrik Ranzaus ovenomtalte Lægebog (de conservanda valetudine) giver os et tydeligt Billede af, baade hvorledes denne Opfattelse formede sig i en gennemdannet Bevidsthed, og hvorledes de dertil svarende Forhold tog sig ud hos de bedst stillede i Samfundet, førend de altfor stærke Overdrivelser endnu havde gjort sig gældende. For tilfulde at forstaa Vægten af hans Ord, maa man erindre, at denne Bog oprindeligt kun var nedskreven som Livserfaringer og faderlige Raad, bestemte for hans Sønner. Da den med hans Tilladelse Aar 1576 blev trykt i Leipzig, oplevede den Oplag paa Oplag baade i Leipzig, Frankfurt og Antwerpen, Prag og Basel[1], et godt Bevis for, at den svarede til Tidens Trang. Forfatterens Maadehold og Alsidighed viser sig blandt andet i, at han ikke er en blind Beundrer af Hippokrates, men søger, som tidligere berørt, hermed at forene Læren om, at Sygdom stammer fra Gud, fra Djævelen og fra Stjernerne. Ifølge sin Plan angiver Bogen ikke den haarde Kur, som Lægen i Nødsfald skal anvende, men den milde daglige Fremgangsmaade, som enhver, der vil leve sundt, bør følge.

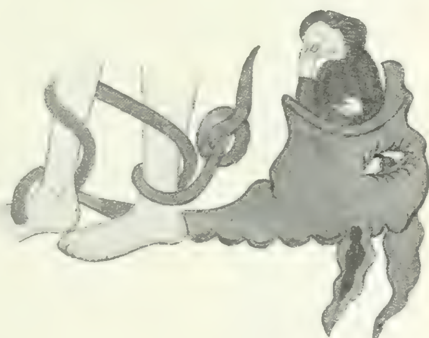

Fig. 22. Dødssynden: Livslede. Kalkmaleri i Tirsted Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Henrik Ranzaus Tankegang er denne: Vædskerne i Mennesket holdes i Orden ved daglige Udsondringer af det unyttige eller overflødige. Det sker under tre Former: Sved, Afføring og Vandladning. Gennem Sveden udkoges den overflødige, vandagtige

og kolde Vædske. Undertiden er det nødvendigt at fremkalde Sved, f. Eks. under pestagtige Febre, hvor denne skadelige Vædske maa lokkes ud, da den truer de indre Dele. Sved kan fremkaldes ved Stene, som man har gennemtrukket med Vin, derpaa hedet ved Ild og omvundet med Linned. Den bedste Sved er den, der faas ved Ridning, Jagt og fornøjelige Legemsøvelser. Men efter saadanne Øvelser skal I lade Sveden aftørre ved en Afgnidning, undgaa Kulde og hylle Eder til. Thi Overgangen fra Varme til Kulde er farlig.

Ved Afføring fjernes det unyttige, der er blevet tilovers ved Kogningen i Maven. En løs og let Mave er en af de vigtigste Betingelser for Velbefindende. Thi de Udrensninger, der sker af sig selv ved Naturens Hjælp (beneficium), er de sundeste. Det udsondrede Skarn skal hverken være for haardt eller for flydende, men blødt, saa at det fjernes med Velbehag og Lethed. For stor Tørhed vidner om, at den indre Hede er for stærk; for stor Fugtighed betegner en Svaghed i de indre Dele. Afføring skal finde Sted to Gange daglig, om Morgenen, naar I er staaede op, og om Aftenen, naar I vil gaa til Sengs. Hold aldrig en Vind tilbage, naar I er alene! — I denne sidste Tilføjelse røber Henrik Ranzau sig som Hofmanden. Den bekendte Humanist Erasmus erklærer i sin Bog „om Høflighed i Omgang“ [1] det for tilstrækkeligt i andres Nærværelse blot at „fortone Lyden ved samtidigt at hoste“ (tussi crepitum dissimulare).

Urinen (Fig. 23) er Smudset fra Lunge og Hjerne. Den maa gives Afløb saa ofte der er Lejlighed dertil, thi det er usundt at holde den tilbage.

Men foruden disse daglige og regelmæssige Udsondringer er der andre Former for Udtømmelse, der ligeledes ved visse Lejligheder kan være gavnlige, ja nødvendige for Sundhedens Skyld. Det er de tre: Blodaftapning, kunstigt fremkaldt Afføring og Opkastning.

Blodets Nytte i Legemet er, at det nærer alle Dele og fornyer deres Liv. Naar man aftapper Blod, gaar der derfor sammen med det overflødige Blod Livsaander og Livskraft til Spilde. Galenus har med Rette bemærket, at uafholdne, Drukkenbolte

og Fraadsere bliver ikke synderligt bedre ved Aareladning. Selv om I da foretager hyppige og voldsomme Øvelser, maaske ikke lever Livet ganske efter en Lineal og heller ikke stedse viser tilbørligt Maadehold, saa vil jeg dog bestemt fraraade Eder, saalænge I er raske, hyppigt at bruge Aareladning, især ved streng Vinter eller i den hede Sommertid. Man udsætter sig saa let for,

Fig. 23. En Læge undersøger Urin.
(Cessole: Guioco del Scacchi. Firenze 1493.)

at den tomme Plads i Aarerne, som det livfulde Blod har forladt, skal blive optaget af Vand. Noget helt andet er det, naar I er syge, lider af Blodrigdom eller en stadig Betændelse. Saa bryd min Regel og lad en dygtig Læge aarelade Eder!

Dog raader jeg til heller at bruge Blodkopper (Fig. 24 og 25). De er ikke saa farlige som den sædvanlige Aareladning, ved hvilken Jærnet undertiden kan skade Aaren, saa at hele Armen svulmer op. Enkelte Læger og Stjernetydere paastaar, at dette staar i Forbindelse med en bestemt Stjernestilling ved vedkom-

mendes Fødsel. Naar Aareladning senere hen i Livet foretages i samme Tegn, kan Døden let blive Følgen.

Tidligere var det Skik at bruge Igler, men nu er dette gammeldags. Min Faster, der var Abbedisse i Itzehoe Kloster og døde i en Alder af 80 Aar, plejede hvert Aar, saalænge hun levede, at bruge Igler i Stedet for Blodkopper. Hun var nemlig fyldig og blodrig. Jeg skal ganske kort fortælle, hvorledes hun bar sig ad. Det var især mellem Pinse og St. Hansdag eller omkring Bartholomæusdag, at hun anvendte Kuren. Saa satte hun fire Igler paa hver Fod og to paa hver Arm, stundom tillige ogsaa nogle mellem begge Skulderbladene for at trække Blodet fra Hovedet. — Igler (Fig. 26) skal paasættes Kl. 12 Middag og maa, saalænge de trækker, ikke tages af førend Kl. 6 Aften. De falder i Reglen af af sig selv. Vil de ikke, kan man komme lidt Salt paa Hovedet af dem, saa slipper de snart. Hullerne, som de har bidt, skal lukkes med Linolje eller Svamp, thi ellers vælder der undertiden blodige Taarer ud af dem.

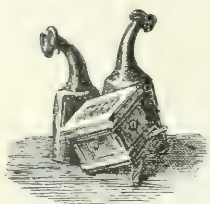

Fig. 24. Horn og Kopper til Kopsætning.
(Hess: Badenfart. Zürich 1818.)

At „purgére“ kan undertiden være nødvendigt, men at anvende dette Middel for ofte er skadeligt. De, som hyppigt „purgérer“, ældes hurtigt. Thi det kan ikke ske uden Anvendelse af Gift. Mave og Hjerte slappes, mange Livsaander gaar tabt, og der røres for stærkt op i de indre Vædsker. Derfor paalægger jeg Eder, mine Børn! at undgaa al Purgéren, i hvert Fald den altfor voldsomme Brug deraf. Naar en benytter de rette Fødemidler, behøver han ikke at purgére. Hamborgerøl f. Eks. virker solidt afførende og blødgørende. Øl med Sennepsblade eller Vand med kogte Svesker fra Damaskus gør det samme.

Fig. 25. En Mand med paasatte Blodkopper.
(Pictorius: Laszbüchlein. Basel 1555.)

Jeg skal dog anføre Eder nogle Afføringsmidler. Min Fader plejede at anvende til udvortes Brug, hvergang han var syg, „Agern“ lavet paa følgende Maade: Tag Honning, der er kogt tyk, og bland den med Hvedemel. Læg den saa paa Bordet, kom frisk usaltet Smør deri og tril den i en trind, aflang Form. Dyp den hurtigt i Olje og anbring den. — Til Klystérbrug er Afkog af Cikorierod, Malva, Kamilleblomster eller med lidt iblandet Viololje god. — Frederik den Andens Livlæge har meddelt mig følgende Afføringsmiddel, som baade Kongen selv og

Fig. 26. Menneske- og Heste-Igler.
(Olaus Magnus 1555.)

mange Adelsmænd bruger: 30 Gram Sennepsblade, 8 Gram bedste Rhabarbara, 12 Gram fin Champignon og 45 Gram god Cinamomi, sat paa en Pot lunken Rhinskvin af bedste Slags.

Den ypperste af alle Arter Udtømmelse er dog Opkastning. Hyppig Opkastning er Tegn paa Sundhed. Den uddriver de skadelige Vædsker fra selve Kilden og udrenser enhver Urenhed fra Mavens Hovedrum og dens Folder. Skøndt den river løs fra neden af, ender den dog med at bringe Lettelse til Hovedet og hele det øvrige Legeme. Hvad Afføring ikke har faaet med, det skyller den helt ud. Derfor bør man „vomére“ to Gange hver Maaned, og det hver Gang to Dage i Træk. Thi hvad der blev tilbage den første Dag, det jages ud den anden. Har man

Kvalme, men kan ikke kaste op, kan dette opnaas ved at drikke varmt Vand med Salt og Smør i eller ved at stikke Fingeren dybt ind i Munden. Men at tilbageholde den fordærvede Spise i Maven er sandt Legemsfordærv.

Opkastningen foregaar lettere, naar man noget forud drikker en Blanding af Eddike og Honning og senere vedligeholder den ved at drikke lunkent Vand med lidt iblandet Smør. Naar jeg er nødt til at deltage i Venners selskabelige Sammenkomster og

Fig. 27. Opkastning under Maaltidet.
(M. Rumpolt: Ein new Kochbuch 1581.)

ved saadan Lejlighed fylder Maven mere end heldigt er med Vin, Øl og en Mængde Slags forskellige Retter, saa giver jeg mig frit hen, for at jeg lettere kan skille mig af med det ved Opkastning. Derpaa fremkalder jeg denne ved at stikke Fingeren i Munden (Fig. 27).

Opkastning skal foregaa i et varmt Rum. Aasyn, Mund, Øjne, Hænder, Tænder skal bagefter vadskes med Vand, hvori er blandet halvt Eddike, halvt Rosenvand. Under Opkastningen holdes venstre Haands Tommelfinger fast trykket ind mod højres hule Haandflade. En Opkastning uden synderlig Besvær kan man hidføre ved at drikke et halvt Bæger hvid Vin, hvori er udblødt

Midterbark af Valdnøddetræ, tagen nærved Roden. Barken maa være smaatskaaren, veje et Par Lod og ligge i Blød hele Natten. Det skal drikkes tidligt næste Morgen, efter at man har spist eller lidt før.

Opkastning mere end to Gange om Maaneden er skadelig. Under Sygdom, og paa den kritiske Dag er den god, naar den medfører Lindring. Men i pestagtige Febre er den altid skadelig. En overdreven Opkastning, som ganske medtager Legemets Kræfter, skal man bringe til at ophøre paa følgende Maade: Den opkastende vadskes og afgnides. Derpaa tvinges Legemets yderste Dele heftigt sammen ved Hjælp af Baand, Fødderne anbringes i varmt Vand, og man lader ham lugte kolde Dufte, f. Eks. Roser, Violer, Myrther, Kamfer eller lignende. Kaster han paany Spisen op, sættes der ham en Blodkop i Hjertekulen. —

Hvad der tiltaler ikke mindst ved Henrik Ranzaus Fremstilling er baade den aabenhjertige Besked, som den giver, og den praktiske Sans, hvormed den er afpasset efter Forholdene. Der kan næppe være nogen Tvivl om, at han havde Ret i, at overfor Datidens overdrevne Nydelse af Mad og Drikke var Opkastningens hurtige Retsforfølgning at foretrække for Afføring og Aareladning. Hans Forkærlighed for Opkastning maa imidlertid opfattes, som hvad den var: Enkeltmands Mening, der var i Strid med den gængse. I det almindelige Omdømme sattes alle tre lige højt, snarest med en Tilbøjelighed til at stille Aareladning over de to simplere, Afføring og Opkastning. Hvor almindelig Aareladning anvendtes, kan ses af de ubetydelige Anledninger, som baade efter Henrik Smids danske og Benedictus Olai svenske Lægebog ansaas for tilstrækkelig Grund til at benytte dette Middel. Henrik Smid anfører blandt saadanne: Naar som Blodet er overflødigt, Ansigtet er rødt eller Aarerne staa store og fulde. Naar flegmatiske eller melankolske Vædsker regere en. Naar man mærker, at Blodet er for hedt. Om nogens Næse bløder for meget o. s. v.[1].

Hyppigt anvendtes Aareladning paa bestemte Tider af Aaret uden særlig Foranledning, blot som almindeligt forebyggende

Middel (Fig. 28). Idet Henrik Smid bemærker, at naar man er bleven 70—80 Aar gammel, er det bedst at høre op dermed, tilføjer han derfor: „Den, som er vant til Aareladning, han skal den ikke aldeles forlade, endog han er vorden gammel, men med Tiden (ɔ: lidt efter lidt) saaledes: Om han var vant at aarelade sig fire Sinde om Aaret, og han vil det forlade, da skal han i det andet Aar tre Gange aarelades og i det tredje Aar to Gange“ o. s. v.

Fig. 28. Aareladning og varmt Fodbad.
Efter et Billed af 1554.
(Alfred Martin: Deutsches Badewesen.)

Det var ikke saa ganske nem en Sag at afgøre, naar man maatte aarelades. Som almindelig Regel opstiller Henrik Smid, at om Vaaren skal man aarelades, thi da er Legemet fuldt af Vædsker og tilbøjeligt til Sygdom. Om Sommeren skal man lade være, thi paa den Tid er alle Vædsker meget tynde, og saa løber let det gode Blod ud i Stedet for det onde. Om Efteraaret derimod er det rette Tid, thi da renses Blodet for sin Tykhed. Om Vinteren endelig skal man afholde sig derfra, thi da hænger Vædskerne tilsammen og flyder ikke, efterdi Naturen drager dem til sig til den naturlige Hedes Forøgelse.

Men med denne almindelige Regel var man langtfra færdig. Man skulde fremdeles agte paa, om Maanen stod i et „vandagtigt og jorderigt Tegn, saasom Tyren, Jomfruen, Gedebuk, Krabbe, Skorpius“, thi da er det ikke godt at „lade nogen Aare sla“. „Men naar som Maanen er i Vejeskaal, i Skytte og udi Vand, da er det godt at aarelade, dog med saa Skel, at man ikke aarelades udi det Ledemod, som samme Tegn regerer over“. Hvert af de tolv Himmeltegn svarede nemlig til sin Legemsdel (Fig. 29). Denne maatte ikke aarelades, naar dens herskende Tegn havde Sol eller Maane i sig. F. Eks.: „Naar

som Maanen er i det Tegn Vædder, da er det godt Aareladelse, men ikke Hovedaarens“ o. s. v.

Desuden skulde man passe paa Maanens Kvartér. Det første er varmt og vædskeagtigt, og da skal unge Mennesker [ɔ: over tolv Aar] aarelades. Det andet Kvartér er varmt og tørt, da skal de, som er over tredive Aar, aarelades. Det tredje Kvartér er koldt og tørt, og udi det skal de, som er halvtreds Aar, aarelades. Det fjerde Kvartér, det er koldt og vædskeagtigt; udi det skal de gamle aarelades, om de det behov have.

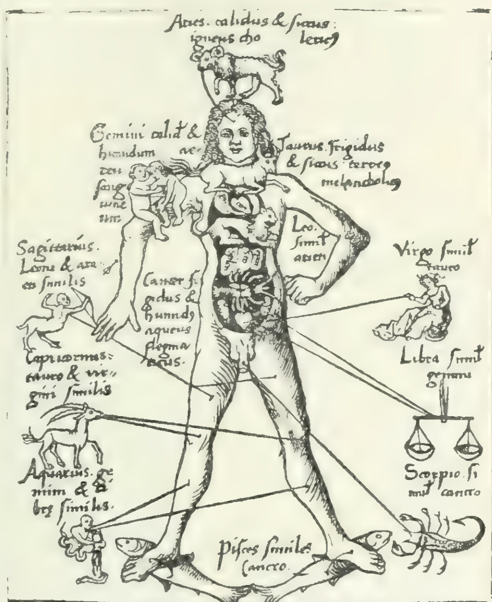

Fig. 29. Dyrekresens Tegn og de dertil svarende Dele af Legemet.

Hertil kom endelig, at de forskellige Ugedage ikke var lige gode. Og derhos var der enkelte Dage spredte om i Aaret, der ifølge „vise og lærde Mænd udi Ægypten“ var yderst farlige. Om nogen f. Eks. aarelades d. 5., 7. eller 23. Maj, „han faar svar Hovedværk, bliver gal og vilder“. „Hvo, som aarelades d. 9. September, han dør i samme Aar, eller vorder blind, eller og vilder og kommer fra sine Sind“[1].

Skulde alle disse Hensyn tages, blev det tilsidst meget svært at afgøre, naar man maatte aarelades. Folk i Almindelighed nøjedes vel med at have Reglerne paa Vers[2].

Januar.
Lad ej Aarer! Ej smør dine Ben!
Om Du vil leve foruden Mén.

Februar.
I min Tid maa Du Blodet lade,
Og tære vel til redelig Maade.

Marts.
I min Tid skal Du Blod ej lade,
Men det er sundt vel varmt at bade.

April.
Udi min Tid da tag Dig an
At lade slaa din Median.

Men selv om man fulgte disse Regler nok saa nøje, var det dog et Slumpetræf, om man ikke begik Fejl. Hvad hjalp det, at man vidste, at i Oktober maa du med Glæde gaa, — og lade dig dine Aarer slaa. Men i November, naar Skytten hersker, maa man kun aarelades paa Armene (Fig. 30). Og i December skal man tage sig i Agt: „Stenbukken regerer dine Knæ forvist, — thi forvar dem vel for Knyst!“ Selv om man valgte den rette Maaned, kunde man jo begaa skæbnesvangre Fejl ved at vælge forkert Uge eller Dag.

Det var da et virkeligt Savn, der blev afhjulpet, da trykte Almanakker begyndte at angive for hvert Aar de bestemte Dage, paa hvilke man maatte aarelades og kopsættes. Fra Nordkap til Elben udøstes nu alle dannedes Blod paa disse bestemte Dage, og Bartskærerne havde travlt med at tilfredsstille deres Kunder baade i By og rundt paa Herregaarde. Eksempelvis kan anføres Rigsraad Eske Brock's Dagbogs-Optegnelser. Den 26. Januar 1604 hedder det: „Lod jeg, Christence (hans Hustru) og Jøtte (deres niaarige Datter) os koppe“ (Fig. 31). Hele Familjen blev altsaa kopsat paa denne Dag. Og ganske rigtigt staar der i den trykte Almanak for samme Aar om 26. Januar: „Udvalgt aareladende. Godt Bad og Koppe“ [1].

Disse Dage, paa hvilke Blodet flød, var ligeledes kendelige paa en vis Stilhed. Thi „efter man haver aareladt, skal man ej

arbejde, ej æde for meget og drikke sig drukken. Jeg haver kendt nogle her udi Malmø, som herimod handlede, og drukke dem drukne, straks efter at de var aareladte (Fig. 32), og finge saa den kolde Syge, hvilken inden faa Dage slog deres Hjerte sønder og tog dem af Dage"[1].

Fig. 30. Forberedelser til Aareladning.
(Efter en Kalender Augsburg 1481.)

Skulde virkelig Eske Brock have brudt denne Regel den 26. Januar 1604? Der staar intet Kors, endsige noget Dobbeltkors ved Dagen, saaledes som ved den 18. og 20. i samme Maaned, hvor Rusens Grad er forsøgt angivet i Tegnsprog som rebet og dobbeltrebet. Men dette kunde paa Grund af Forholdene maaske være glemt ved denne Lejlighed. Thi Dagen efter, den 27. Januar, hedder det bedrøveligt: „Blev jeg syg af Mæslinger og maatte til Sengs." Med Kendskab til Datidens varme og kvalme Sygestuer har man fuld Forstaaelse af Eske Brock's Ord om de følgende tre Dage: „Den 28., 29. og 30., da var jeg møjet svag og møjet ondt af Hede." Det forholde sig som det vil med Grunden til

Fig. 31. Familjen kopsættes.
(Efter Jost Amman 1568.)

Fig. 32. En Mand, der er kopsat paa Ryggen og tager varmt Bad, drikker samtidig af et stort Drikkehorn.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

dette hans Sygdomsanfald. Vist er det, at var han bleven syg først, vilde han kun være gaaet glip af Drik, men ikke af Tapning. Et andet Sted i hans Dagbog hedder det nemlig: „Den 31. August var jeg fluks ilde tilpas. — Den 1. September gav Dr. Peder mig noget Medicin og havde jeg derefter 16 Sedes. — Den 2. September var der en Bartskær og slog 5 Gange fejl og ramte ikke Medianen“ [1].

Hestekuren mildnedes i dette Tilfælde ved, at Bartskæreren ikke forstod sin Kunst ret. Han var muligt en af dem, hvem Henrik Smid betegnede som „en Dranker eller en Ølgæk, der ikke kan skille den ene Aare fra den anden, og om han ser en hvid Hund, da skal han vel mene, at det er en Møllersvend“. Ret heldigt var det, at samme Bartskærer her forsøgte sig paa Medianen, den mellemste Aare paa Armen, og ikke paa den nederste. Thi om denne siger Henrik Smid: „Samme Aare er farlig at lade, thi under den ligger en af Livsens Aarer, og rager man den, da kommer deraf meget ondt, ja ofte følger Døden der efter“ (Fig. 33).

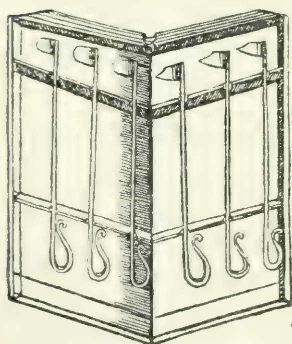

Fig. 33. Instrumenter til Aareladning.
(Dryander: Arzneispiegel. Frankfurt 1547.)

Som dette Eske Brock's i Flæng valgte Eksempel viser, var man altsaa dristig til at hælde Vædskerne ud hos sunde, men aldeles ustyrlig overfor syge. Ved mange Lejligheder, især ved større Farsoter, gør Kuren næsten Indtryk, som om der kunde være væddet om, hvorvidt det skulde være — Sygdommen eller Bartskæreren, — der fik Lov til at tage Livet af den syge. Da der Aar 1553 udbrød „Pestilence" i København, anbefalede Øvrigheden som Sikring for sunde, at man skulde lade sig aarelade og det rigeligt, derpaa faste i 5 à 6 Dage og sluttelig tage et virksomt Afføringsmiddel med det lovende Navn „Pestpiller", der laa færdige paa Apoteket til Salg. Blev man alligevel virkelig syg, var Kuren Aareladning og Pestpiller og saa fremdeles, indtil Sygdommen var omme[1].

Henrik Smid omtaler som en almindelig Uskik, at „man holder ikke af nogen Purgats, uden han gør femten eller tyve Stolgange; man renser og purgérer mangen fra Helbred og Livet"[2].

Med Urette vilde man give nordiske Læger Skyld for disse voldsomme Kure. Ganske de samme anvendtes i Tyskland, England, Frankrig og Italien. Og her som hist erklærede man med beskeden Stolthed, at sligt havde man ikke selv fundet paa. Det havde man lært af Avicenna, der atter havde lært det af Galenus, der atter havde lært det af Hippokrates, som igen havde lært det af Ægypterne o. s. v. Kæden var i Orden næsten lige op til „den gyldne Alder", ved hvis Afslutning det jo var blevet tilladt at udgyde Blod. Voméring og Purgéring havde ventelig været anvendt allerede før Syndfloden, muligt alt i Edens Have. Selv saa vovede Udtryk som f. Eks. Henrik Ranzaus ovenanførte „Hyppig Opkastning er Tegn paa Sundhed" blev hos Datidens Forfattere tilsidst til Hverdagssandheder, hvorom baade Arabere, Grækere og Ægyptere forlængst havde været enige.

Et Par Eksempler vil tydeliggøre Tilstanden udenfor Norden. Ludvig den 13. i Frankrig benyttede i et og samme Aar 215 Gange Purgéring og 312 Gange Klystér[3]. En Skræder i Dresden, Christoph Rinck, der som ung Svend opholdt sig i Paris

omtrent paa samme Tid, blev syg, og da Aareladninger ikke hjalp, indlagt paa Hospitalet Hôtel-Dieu. Her blev han aareladt 20 Gange, førend han slap ud. En Stuegang i det 18. Aarhundrede paa det store Militærhospital i Strassburg med 200 Patienter beskrives saaledes: Overlægen træder ind, fulgt af en Barber og en Apoteker, der skal notere, hvad han ordinerer. Han standser ved første Seng. „Hvordan gaar det, Hans? — Daarligt, Hr. Doktor. — Er du bleven aareladt? — Ja vel. — (føler hans Puls og dikterer:) Aareladning samt Afføringsmiddel.“ — Stuegangen fortsættes paa lignende Maade og tilendebringes i en halv Timestid [1].

Under saadanne Forhold forstaar man bedre Satiren i Molières „Den indbildte syge“. Her forestilles en Doktorpromotion, hvor Doktoranden paa hvert Spørgsmaal om, hvad der i de forskelligste Sygdomme skal anvendes for Midler, blot svarer:

Anvend Klystér!
Derpaa purgér!
Til Slut kun rap
For Blod ham tap!
Og hjælper det ikke straks, min Ven,
Saa blot det samme om igen!

Koret giver hertil sit Bifald til Kende:

Herligt han svared,
Hvert et Skær han klared.
Thi bør han indlemmes i
Vort højlærde Kompagni.

Som det af de valgte Eksempler vil ses, var Interessen for disse Kure ikke enestaaende for det 16. Aarhundrede, men snarest i Stigen i det følgende. Brugen af Klystér naaede sit Højdepunkt i Ludvig den 14.'s Tidsalder, hvor det af Hensyn baade til Befindendet og særlig til Hudfarven ansaas for et nødvendigt Toiletmiddel. Selvfølgeligt ombyttedes den plumpe Betegnelse „Klystér“ med den taktfuldere: „Lavement“ [2]. Intet Optrin er saa malende for Tilstanden under Ludvig den 14. som det af Saint Simon beskrevne, hvor Hertuginden af Bourgogne under en

Visit af Kongen og Madame de Maintenon uformærkt af disse lader sig betjene, medens hun yndefuld og smilende holder dem i Aande ved sin Konversation.

Troen paa Voméring, Purgéring og Aareladning som de egentlige Universalmidler holdt sig nogenlunde usvækket et Par Aartier ind i det 19. Aarhundrede. Harveys Opdagelse af Blodets Kredsløb (1628), der dog betegnede saa afgørende et Fremskridt i Kundskaben om Menneskets Indre, havde ikke været i Stand til at fortrænge den. Den veg først for en fyldigere Forstaaelse af Ernæringen i det hele, men især af Nervernes Betydning. Herved oplodes Blikket for, hvor grovkornet en Form for Indgriben den blotte Udtømning ofte var, og hvor let den kunde svække i Stedet for at gavne. I det „nervøse Aarhundrede" har Anvendelsen af Purgéring og især af Voméring og Aareladning tabt sig med rivende Fart. Allerede nu har det dog vist sig, at man heri er gaaet til en anden Overdrivelse, der atter maa udlignes[1].

13

Der hørte en egen Aandsligevægt og Overlegenhed til for med Hippokrates at blive staaende ved den Forklaring: „Sygdom beror paa et Misforhold i Vædskernes Blanding." Araberne havde med al deres Beundring for Mesteren ikke kunnet holde sig i denne svævende Hvile, men havde gjort et nyt Vingeslag for at komme videre. Ganske det samme gentog sig i det øvrige Evropa i det 16. Aarhundrede, tildels under Paaberaabelse af Araberne som Vejledere, men i heftigere, voldsommere Form.

Den arabiske Aandsudviklings Betydning for Evropa var ingenlunde blegnet med Arabernes politiske Tilbagegang. Deres sidste Fodfæste i Spanien var faldet ved Granadas Erobring 1492. Men endnu fremdeles rislede paa en Mængde Omraader deres Tankegang i det evropæiske Aandsliv, bestemte Retning, afsatte Spor. Tydeligst var dette naturligvis i Spanien, Italien og Frankrig. Men selv hos de fjerne nordiske Folk bundfældede

Ord og Udtryk, der har holdt sig til vore Dage. En Undersøgelse af disse viser os endnu Omfanget og Retningen af denne Paavirkning. Der var først Ordet „Admiral“, et Udtryk for den rent vaabenmæssige Respekt, Araberne havde vidst at indgyde. Fremdeles alle de matematiske og astronomiske Betegnelser, der godtgjorde disses Overlegenhed paa deres Omraader: „Algebra“, „Siffer“, „Almanak“, „Zenith“, „Nadir“, „Azimuth“ o. s. v. og en hel Del Stjernenavne. Fremdeles en Mængde Ord, der vidnede om deres Kunstfærdighed eller Smag: „Kattun“, „Maroquin“, „Kamelot“, „Baldakin“, „Luth“, „Alkove“, „Karaffe“ o. s. v.; eller deres Evne til at se almindeligt paa en Sag: „Tarif“, „Kaliber“.

Endelig var der en Sum af Ord, der afmærker den Indflydelse, som den arabiske Lægekunst i videre Forstand kom til at udøve paa den evropæiske Tankegang og derved paa den nordiske. Det er Ord som „Alkemi“, „Sirup“, „Arrak“, „Sukker“, „Alkohol“, „Eliksir“, en Mængde Plantenavne og de tilsyneladende mere fjernt liggende Betegnelser for Opbevaringsstederne for al denne brogede Mængde: „Bazar“ og „Magasin“.

Den arabiske Indflydelse tilførte i disse Ord Sprogene, hvad dens Lægekunst i det virkelige Liv utrætteligt havde kæmpet for at erhverve for Menneskehedens Sundhed og Velvære. Ved Alkemiens Hjælp havde man prøvet sig frem, sondret, leddelt de kendte Stoffer, fundet nye. Bestandigt i Haab om at opdage det ubekendte bag Forhænget havde man opløst, blandet og sammentrængt Plantesafter som Mineralier, sindrigt søgt, omhyggeligt gemt. Alle disse nye Herligheder, som man havde erhvervet, laa vel ordnede, enten rigt udstillede til Salg i Basaren, eller godt forvarede i Magasinet. Paa samme Vis laa Kundskaben selv, enten aabenlys i Lægebøgernes brogede Indhold, eller stille gemt bag det tænksomme Bliks Laas og Lukke. Men alt var i strængeste Orden.

Paa en forunderlig Maade samledes i den arabiske Aand tre Egenskaber, der ellers sjældent enes: Beskedenhed, tør Forstandighed og ildfuld Begejstring. Derfor bøjede den sig paa Lægekunstens Omraade for Grækerne som de egentlige Mestre.

Derfor var den utrættelig i at opstille bestandig nye Tilfælde, sondre og sondre, saa at det græske Overblik næsten gik tabt. Derfor anede den bag alt som den utrættelige Higens Maal en Rigdom og Herlighed hos det ubekendte, der langt overgik det, der endnu var kendt. Disse tre Egenskaber kommer alle frem i de arabiske Recepter. Beskedent indordner de sig under den gamle Ramme. Ved et Utal af Sammensætninger søger de at faa Ram paa enhver af Sygdommens Ytringsformer. Blandt disse mange Bestanddele er der ofte en, der sær, kostelig og hemmelighedsfuld søger Hjælpen fra det uudgrundedes rige Skatkammer.

14

Uden fuldt at tilstaa det for sig selv fjærnede saaledes Araberne sig fra Hippokrates' og Galenus' klare Syn paa Sygdommene, deres Aarsager og Helbredelsesmaader. Bagved Avicennas og Averrhoes' Sygebehandling laa der en anden og ny Forstaaelse af, hvad Sygdom er. Sygdom er for dem mere end et Misforhold i Vædskernes Blanding, der lettest lader sig bringe i Orden paany ved Udtømning. Sygdom er det negative, Sundhed det positive. Sygdommens Mangel kan kun ophæves ved gennem Medicin at tilføre det positive, der savnes.

Det var denne nye Forklaring, som Araberne stiltiende havde givet Rum og næret, der nu i det 16. Aarhundrede hos en anden Folkeæt brød ud, fængede og foer som en Løbeild gennem Sindene. Sjældent har en og samme Tanke Evropa over givet sig saa varmt og fyldigt et Udtryk. Det var ikke Tanken som Tanke, der begejstrede, men selve dens praktiske Udførelse. Man sad ikke som den ældre arabiske Broder rolig timevis bøjet over Tavlen for maaske gennem Regning at finde det ubekendte X. Men ud foer man barhovedet og ilter i det fri, aandeløs gik Jagten efter det store ubekendte, i den morsomste af alle Lege, hvor Børn i enhver Alder kunde være med og Livet selv raabte „Puds!" „Tampen brændte" overalt fra Stjernernes Veje til

Brændenældernes Rod og Bjergenes Indre. Man glemte Hunger og Kulde, sig selv, gik lige dristig Gud og Satan i Vold, hørte knap Dødens moderlige Kald, naar Natten faldt paa og Legen skulde have en Ende — alt for blot at søge og søge efter Livsens Eliksir, de Vises Sten, alle Gifters Modgift, det store ubekendte. Det er denne kække Higen, der, om end lidt mere afklaret og maalbevidst, den Dag i Dag udgør den ariske Folkeæts Styrke og fra hin Tid indtil nu har sat sit Mærke paa saa mange af Menneskeaandens Fremskridt og Fund.

Vi, der er vante til en roligere Puls og fra Barnsben oplæres i Naturlovenes Virkemaade, har ondt ved at forestille os den forventningsfulde Spænding, der fyldte hin Tid. Vi trækker paa Skuldrene, naar vi læser Listen over de Naturmærkværdigheder, der endnu længe efter opbevaredes i Fyrsters og Rigmænds Kunstkamre. Og vi smiler, naar vi nu til Dags ser Børn i Leg ligge paa umodne Æbler for at ruge dem ud til Fugle. Men det 16. Aarhundrede kendte Naturmærkværdigheder langt mærkeligere end noget senere Kunstkammers, og alle laa de i troskyldig Spænding og rugede paa nedfaldne Æbler. Hver Husmoder i Norden, der lavede Syltetøj paa en ny Maade, tilsatte en Ret med lidt usædvanligt Krydderi eller brændte Blomstervand af uvant Sammensætning; hver Herremand, der hemmeligt ved sin Smeltedigel søgte at lave Guld, drømte som Tyge Brahe, naar han tankefuld steg ned fra Vægtergangen paa Uranienborg til Laboratorierne i Kælderen: om det dog ikke — om det dog ikke maaske just denne Gang — skulde lykkes at finde det ubekendte, det rige, store, vidunderlige.

Denne Higen var de unge evropæiske Folks første Naturfornemmelse, ligesom Korstogene havde udtrykt deres første egenreligiøse. Derfor bredte den sig saa vidt og gik saa dybt. Kun en snæver Kreds kendte vel til Avicenna og hans Recepter. Men alle havde en Tro paa, at der ikke fandtes den Sygdom, uden at der jo ogsaa gaves den Urt, der kunde helbrede den. Og den kosteligste af alle Urter var selve Livsens Urt.

Ogsaa Hippokrates og Galenus havde talt om „Naturens“ lægende Kraft. Men herved havde de forstaaet selve Organismens

— Livshelets — indre skjulte Evne. Nu forstod Hvermand, at Kraften laa gemt i den ydre Natur, i Planter, Dyr og kostelige Stene.

Araberne havde vist Vejen. Det var ogsaa dem, man fulgte paa Banens første Skridt. Det tidligste eller dog første ret tydelige af disse var Indførelsen af det nye Lægemiddel: Aqua vitæ, Livsens Vand. I Brugen af dette laa ubevidst et Brud med Læren om Vædskernes Udtømning. Ingen, der nød dette Lægemiddel, kunde være i Tvivl om, at her foregik Helbredelsen ved, at der tilførtes Legemet en ny Kraft, der hidtil manglede. Sygdommen var det negative, Lægemidlet, Sundheden, det positive. I Løbet af det 15. Aarhundrede bredte Kendskab til Aquavit sig med rivende Fart over Norden. Den blev nydt som Mikstur (en „Snaps“); afmaalt (en Drakme = en „Dram“); i Ske (en „Sup“, en „Sopken“) og var yderst velgørende. Snart hørte det med til en kyndig Husmoders Pligter at kunne „brænde“ den selv. Hvor før Øl, og naar det kom højt, Mjød, havde været eneste Festdrik, vrimlede det nu med „Brændevine“ tilsatte med forskelligt og Blandingsdrikke lavede af Rinskvin og Krydderier med iblandet Spiritus. Enhver Husmoder blev en Alkymist, der forstod sig baade paa „Alkohol“ og „Sukker“ og satte en Ære i, at hendes Aquavit, Lutendrank, Klarét, Hypokras o. s. v. var den bedste.

Det andet tydelige Udtryk for den arabiske Retnings Overvægt blev Oprettelsen eller i hvert Fald Omordningen af „Apoteker“. De ældste saadanne var opstaaede paa arabisk Grund og herfra senere overførte til kristne Lande. Frankrig synes at være gaaet i Spidsen i Middelalderen. I København fandtes ved Middelalderens Slutning et, hvis Alder vanskeligt lader sig bestemme. Alle disse blev nu fornyede og forøgede. I København oprettedes under Christian II to (1514 og 1519) vistnok efter Tilskyndelse af Sigbrit, der var en af sin Tids ivrigste Alkymister. Det første Apotek i Stockholm oprettedes ved Midten af det 16. Aarhundrede. Allerede ved Frederik II's Død 1588 fandtes der i Danmark Apoteker i København, Helsingør, Odense, Viborg, Kolding og vistnok i Malmø[1]. I Frankrig skete Omdannelsen af de gamle Apoteker ved Forordningerne af 1484 og

1514. De allerfleste ældre Apoteker i Tysklands Byer oprettedes eller fornyedes i Tidsrummet 1485—1585 (Fig. 34).

Det, man overalt gik ud paa, var at søndre mellem Apotekere og blot Urtekræmmere. Man vilde stifte en højere Klasse af handlende, hos hvem man ikke alene kunde faa Krydderier til Købs, men baade frisklavede Lægemidler og alle de utroligt mange Bestanddele, der nu hørte til for at tilberede saadanne. I disse nye Basarer og Magasiner skulde der nemlig findes kyndige Mænd, der ikke som tidligere kun indforskrev Lægemidler fra Udlandet, men selv ved deres alkymistiske Laboratorier i Kælderen kunde tillave hvilket som helst Lægemiddel efter den mest sammensatte Recept.

Fig. 34. Et Apotek i Tyskland.
(Efter Jost Amman.)

Og det var unægtelig store Fordringer, der stilledes til, hvad en saadan Apoteker skulde have paa Lager. Vi besidder ikke nogen Fortegnelse for Norden over Apotek-Beholdninger i det 16. Aarhundrede. Men Forholdene var nogenlunde ens i Vestevropa (Fig. 35). I Frankrig krævedes under Henrik IV, at en Apoteker skulde alene af Dyreriget være forsynet med: „Hele spanske Fluer, Bænkebidere, Regnorme, Firben, Myrer, Hugorme, Skorpioner, Frøer, Krebs, Igler og en Mængde Smaafugle. Hvad enkelte Dele angaar, saa er vore Læger fuldt og sikkert forvissede om, at de er forlenede med mange og vidunderlige Dyder. Blandt saadanne Dele kan vi nævne Kraniet eller Hovedet af

en afdød, der ikke er begravet; det Ben, der er i Hjortens Hjerte; Spurve- og Harehjerne; Vildsvine- og Elefanttænder; Frøhjerter; Rævelunger; Gedebukkelever; Ulvetarme; Bæver- og Hane-Kønsdele; Svineblærer; Hjortelem; Snogeham."

„Item Menneskefedt, Svinefedt, Gaasefedt, Lamme-, Ande-, Grævlinge-, Hare-, Gede-, Aale- og Snogefedt. Hjorte-, Kalve- og Gedebukkemarv. Menneskeblod, Due- og Bukkeblod. Alle

Fig. 35. Et Apotek i Holland omkring Aar 1600.
(Efter Paul Lacroix.)

Sorter Mælk og alt, hvad der laves deraf, Smør, Valle og Ost. Hjorte-, Raadyr- og Enhjørninge-Horn. Elsdyr-, Gede- og Bøffelklove. Østersskaller, Perler inde i samme. Item mange Slags Konkylier."

„Da endelig ovennævnte Dyrs Skarn ogsaa har sine særlige Dyder, er det ikke ilde, om Apotekeren vil have deraf i sin Bod, i Særdeleshed Gede-, Hunde-, Storke-, Paafugle-, Due-, Moskusdyrs- og Desmerkatte-Skarn, samt Haar og Fjer af samme Dyr" [1].

Om Forholdene i England hedder det: „Apotekerne i England

og især de i London sælger dødes Hoveder, paa hvilke der er et lille, grønligt Lag Mos, som man kalder usnea, fordi det meget ligner Lavarten usnea, der vokser paa Egetræer. Men Kraniet af en nylig hængt Forbryder (Fig. 36), naturligvis befriet for Køddele og Hjerneindhold, godt vadsket og tørret, er uendelig langt bedre. Det er ogsaa den Slags, Apotekerne leverer, naar der forlanges: „Menneskekranie“ [1].

Menneskefedt gjaldt som et ypperligt Middel mod Reumatisme. At skaffe dette havde naturligvis sine Vanskeligheder, og her fik Apotekerne en farlig Medbejler i Bødlen. Følgende Anbefaling fra en fransk Apoteker, Pierre Pomet, sætter os

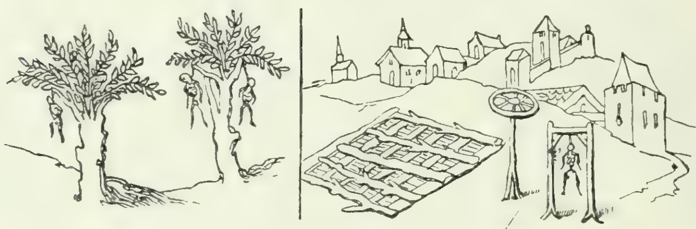

Fig. 36. Galge og Gren i England.
(Efter Thomas Wright.)

levende ind i Tiden: „Vi sælger Menneskefedt, som vi forskaffer os paa forskellige Maader. Men da Gud og Hvermand veed, at Mestermanden i Paris (Fig. 37) ogsaa sælger det til hver, der har Brug derfor, saa medfører dette, at Apotekerne kun faar solgt saa lidt af deres. Og dog skal det Fedt, som vi er i Stand til at levere, tillavet som det er med vellugtende Urter, nok vise sig at være uden Sammenligning langt bedre end det, der forskaffes af en Bøddel“ [2].

Menneskevand, „især af unge Mennesker, der drikker Vin“, helbredte for Apopleksi og Krampe; blandet med mild Balsam var det et anerkendt Middel mod Luftspændinger. Endnu den 13. Juni 1685 skriver Madame de Sévigné til sin Datter: „Mod mine vapeurs tog jeg otte Draaber Essence d'urine, men mod Sædvane hindrede det mig i at sove. Derfor har jeg dog ikke

tabt Troen derpaa, men jeg har heldigvis ikke haft Brug derfor siden"[1].

Ganske de samme Forhold var til Stede i Norden. Som Middel mod „faldende Sot" anbefaler saaledes Henrik Smid følgende Middel, der af Henrik Ranzau og senere af Præsten Niels

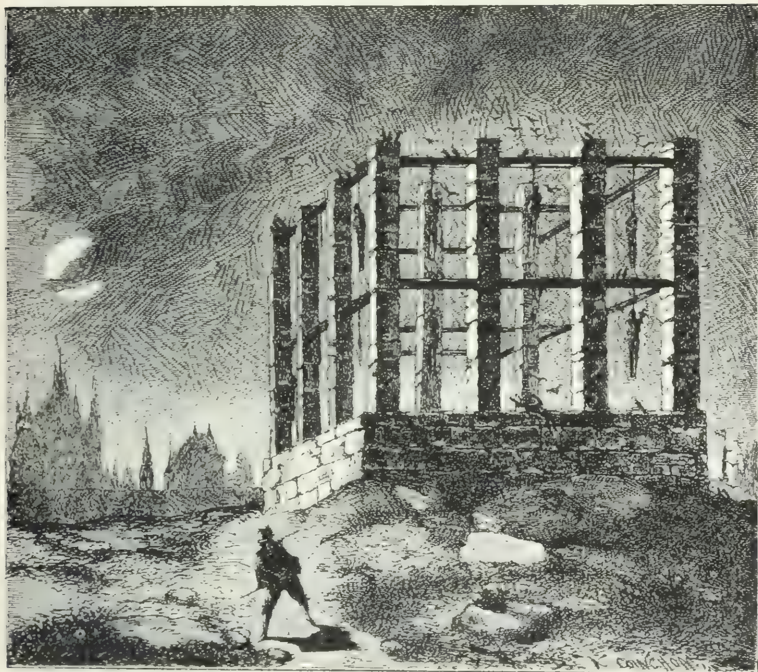

Fig. 37. Galgen paa Montfaucon i Paris.
(Kobberstik i Bibliothèque nationale i Paris.)

Mikkelsen Aalborg endog kaldes for „Kong Christian III's Raad mod faldende Sot": „Tag Hjerneskallen af en Mandspersone, som ikke er død af nogen Sygdom, helst Hjerneskallen af en hængt Tyv, thi hun anses for den bedste. Sæt hende udi en hed Bagerovn og brænd hende, indtil hun bliver aldeles hvid. Stød hende saa til Pulver, tag af samme Pulver et Kvintin eller saa meget, som en ungarsk Gylden vejer, og tre Pæon-Kærner stødte smaat og giv den syge om Morgenen fastende heraf at drikke i

Lavendelvand eller en varm Drik Vin — og befal Gud Virkelsen“ [1]. Pastor Aalborg tilføjer 1633: „Andre Medici mener, at den Hjerneskal, som graves op af Jorden, skulde være hertil bedre; dog til en Mandsperson den, som tages af en Mand, til en Kvindesperson den, som tages af en Kvinde.“

Som Middel mod Næseblod anbefaledes: „Giv den syge at holde et Menneskes Ben, saa længe det kan blive varmt af Haanden; og stik i Næseboren Mos, som gror paa Hjerneskallen, saa stilles Blodet“ [2]. Her er tydeligt nok Tale om den ovennævnte engelske „Usnea“, saa det ses, at man ogsaa i Norden har været godt med. Christiern Pedersens Middel mod samme Sygdom var endnu fra en Tid, der var mindre forfinet: „Om Næsen bløder, da skal man tage en varm eller fersk Svinel . . ., og helst af det, som gaar paa Marken og paa Gaden, eller af dem, som staar paa Sti, og holde hannem vel op under Næsen; det hjælper“ [3].

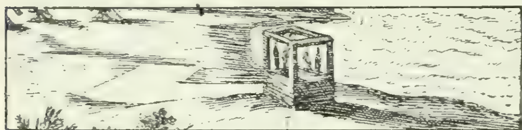

Fig. 38. Galgen udenfor Vesterport ved København, 1587.
(Braunius: Theatrum urbium IV.)

Naar ogsaa andre „Folkeben“ foruden Hjerneskallen oftere omtales i Datidens nordiske Lægebøger, maa det have faldet Apotekerne svært nok at være vel forsynede blot i denne Gren af Forretningen. I Danmark havde de en farlig Medbejler i Byens Galge (Fig. 38). Tyvekroppene, der hang aarevis og dinglede derude, var næsten altid ufuldstændige. Særlig var Tyvefingre efterspurgte. De gav baade Brændevin lægende Kraft og sikrede mod Tab, hvis Brændevinen skulde sælges.

Som naturligt er, synes man i de nordiske Lægebøger at kunne følge de stigende Fordringer til Apotekerne. Christiern Pedersen, der udgav sin i Malmø 1533, anviste i Reglen Midler, hvor man, hvad dyriske Bestanddele angik, naar det ikke netop var altfor sjældne Dyr, maatte antages at kunne hjælpe sig selv. Endog et Bad som det, han anbefaler mod „Sting i Siderne“, maatte man uden Apotek, alene ved gode Venners Hjælp, kunne skaffe sig:

„Tag allehaande Møg, som er Komøg, Hestemøg, Hundemøg, Kattemøg, Hønsemøg, Duemøg, Faaremøg, Gedemøg og Folkemøg og bland det sammen med Eddike eller gammelt Øl og varm det og gaa saa i Bad deri og bag dig dermed“ [1]. Han har næppe heller tænkt paa Apotekers Mellemkomst ved Midlet, der anbefales, naar „man haver for megen Løsen i Bugen og vil den stoppe“. „Tag en hvid Hundel ... af en Hund, som æder aleneste Ben, og stød hannem smaa og syd hannem i sød Mælk og giv den syge hannem at drikke“ [2].

Mere forfinede Forhold træffer man, naar man gaar et hundrede Aar ned i Tiden og læser f. Eks. Præsten Niels Mikkelsen Aalborgs Lægebog, der udkom 1633. Blot saadant et lille Træk er betegnende, som at „Menniskens Skarn“ nu har faaet hæderligt Navn og kaldes „gyldent Plaster“ [3]. I denne Lægebog træffes alle Slags udsøgte Midler. Om det saa er Madame de Sévigné's Essens, genfindes noget tilsvarende. „Har du røde Øjne, tag et hardt stegt eller sodet [kogt] Æg, hak det hvide smaat og kryst Osen [Saften] deraf gennem en Klud; tag her lige saa meget Rosenvand og lige saa meget Vand, som et Drengebarn haver ladet, Hælften saa meget Kamfer, formæng dette blandt hverandre og stryg i Øjnene“ [4].

Nu som før udgjorde Menneskefedt et kosteligt Lægemiddel. Men det var ikke let at vide, hvorledes Apotekerne forsynede sig dermed. Pastor Aalborg udbredte yderligere dets Pris ved følgende Historie: „Anno 1540 var til Rochlitz en Kvinde, Jacob Nawmans Hustru, som var saa lam og kontrakt paa sine Fødder i lang Tid, at hun med stor Nød lidet i Huset kunde hinke omkring paa Krykker. Samme Tid kommer nogle fornemt højlærde Doctores medicinæ til Byen, som bad Øvrigheden, at dennem maatte bevilges en Fange, en ung, stærk Mand ved Navn Stangen Pencher, at anatomeres og opskæres. Hvilket og skete, at efter at han var hængt og nedtagen, hans Legeme er indført paa Raadhuset og der, Lem for Lem uden og inden, opskaaret.“

„Hos samme Doctores lod den halte Kvinde anholde om nogen Remedie og Raad mod denne hendes Lammelse. De gav hende

Skinnebenene af det opskaarne Legeme, befol, at hun skulde lægge dem i et rent Kar ved den hede Ovn, og hvad der dryppede af Benene i Fadet eller Karret, det skulde hun bruge og dermed smøre sig. Det gjorde hun og. Men efterdi Medici lod hende sige, at hun skulde bruge det og smøre sig dermed, da forstod den gode Kvinde det ikke anderledes, end at hun skulde af denne Fedme tage Halvparten til Livs indvortes, og smøre sig med den anden Halvpart paa disse kontrakte Sener og knyttede Spændaarer. Tog saa Halvparten til sig i varmt Øl, og ved Varmen smurte sig med det andet. Anden Dagen kastede hun Krykkerne, gik selv saa frisk og karsk til Medicos og takkede dem for god Lægedom. At det sig saa i Sandhed er sket, vidner Michael Bapst selv, som til Rochlitz tre eller fire Huse derfra var født og i sin Ungdom havde set samme Kvinde uden Krykker, sund og karsk, gaaende paa Gaden, hvor hun vilde“ [1].

Troen paa Menneskefedts helbredende Kraft har holdt sig indtil vore Dage. Nedskriveren af disse Linier erindrer som Barn at have hørt en ældre Bonde paa et Apotek paa Sjælland forlange og virkelig faa udleveret „Præstefedt“, et Lægemiddel, som, efter hvad der sagdes, ikke saa ganske sjældent blev begæret. Det voldte ikke Apotekeren nogen særlig Vanskelighed at skaffe. Det lavedes af Svinefedt tilsat med et Par Draaber Rosenvand. Dyrere Fedt var „Myggefedt“. Dyrest naturligvis „Englefedt“.

Om end man i det 16. Aarhundrede levede Naturen nærmere end nu til Dags, maa det dog ofte være faldet Apotekerne vanskeligt nok virkelig at være forsynede med alle de Dyrebestanddele, som vi af Lægebøgerne ser hyppigst blev forlangte. Agerhønsehjerner, Ulvemaver, Væseler, Rævelunger, Frøøjne, Elsdyrklove, Spidsen af Hjortetakker, Tosse- [Skrubtudse] Hjerter, Svalestene, Gumpen af Spyfluer o. s. v., o. s. v. var det ikke til enhver Aarstid let at have paa Lager. Vanskeligst af alt var det dog at skaffe — hvad der derfor ganske vist ogsaa betaltes i dyre

Domme, — det ikke eksisterende Dyr Enhjørningen (Fig. 39 og 40). Et Ben af dette, endsige da selve dets Horn, var det ypperste Middel mod en Mængde Sygdomme, den „faldende Syge", Gift og Pestilens. Aar 1565 under den nordiske Syvaarskrig maatte Frederik II af Danmark meget mod sin Vilje sætte sit Enhjørningehorn i Pant for et større Laan[1]. Aar 1588 var Beholdningen hos Johan III i Sverige sluppet op, saa at han maatte skrive til sin Søn, Kong Sigismund i Polen, og bede ham om endelig at skaffe ham nyt[2].

Fig. 39. Enhjørning.
Kalkmaleri i Elmelunde Kirke paa Møen.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

Folk, der ikke var i Stand til at skaffe sig Enhjørninge, paastod, at Klove og Horn af Elsdyr, der var fældede mellem de to Fruerdage, i mange Henseender var lige saa kraftigt et Middel. Kurfyrstinde Anna af Sachsen havde derfor Skeer af Elsdyrhorn[3].

Mod den „faldende Syge" var sligt et ufejlbarligt Middel. Og Grunden var let at fatte, da Elsdyr selv var tilbøjelige til denne Sygdom. Det kunde enhver se alene af Maaden, hvorpaa det altid helder og støtter sit tunge Hoved (Fig. 41). Da en Franskmand, de la Martinière, deltog i en Elsdyrjagt i Norge i det 17. Aarhundrede, styrtede virkelig et Dyr, ramt af denne Sygdom, og den forekommende Vært skænkede ham straks Kloven af venstre Bagben som Middel mod Faldsot. Den kaade Modtager svarede: „Hvis Midlet virkelig er godt, saa er det underligt nok, at Bæstet ikke har kunnet kurere sig selv" [4].

Denne Bemærkning angav imidlertid kun Hr. Martinières egen Uvidenhed. Thi hvis han havde været lidt mere bevandret

Fig. 40. En Enhjørning.
Parti af Moretto da Brescia's (= Alessandro Bonvicino † 1555) Maleri: Den hellige Justina.
(Galleriet i Wien.)

blot i sit eget Lands Literatur, vilde han have vidst, at han selv var Skyld i, at det stakkels Dyr ikke havde kunnet hjælpe sig. „Elsdyret opholder sig nemlig paa ubeboede Steder, just fordi det er saa tilbøjeligt til denne Sygdom. Saa saare den indtræffer, stikker det straks venstre Bagbens Fod i venstre Øre for at helbrede sig.“ Men sligt kan jo ikke ske, naar det jages[1].

Af Planteriget skulde en Apoteker være forsynet med alt:

Fig. 41. Elsdyr. Han, Hun og Kalv.
(Maleri af Axel Borg.)

Blomster, Frugter, Blade, Stængler, Rødder af alle vildtvoksende Planter i Landet, foruden de vigtigste Lægeurter fra fremmede Lande. I Christiern Pedersens to Lægebøger anføres alene af danske Urter over 140, der kan bruges til Lægedom. Og Anvendelsen af dem krævede ofte et betydeligt Forraad, idet de ikke blot brugtes til Tillavning af Drikke og Salver, men meget hyppigt til at bade i eller til paa Gløder at gennemryge den angrebne Legemsdel. Røgbad under Sædet var f. Eks. en meget almindelig Kur for alle Underlivsonder.

Af Mineralriget endelig skulde en Apoteker være forsynet

med meget, som man nu til Dags næppe vilde vente at finde paa et Apotek. „Vi har Brug for“, siger Henrik IV's ovenomtalte Livlæge Jean de Renou, Forfatteren til en anset Pharmacopie, „alle Slags Jord, saasom Lerjord fra Armenien, Jord fra Lemnos, fra Malta, fra Cimolia, rød Jord, gul Jord, Kridt. Ogsaa Stene, saasom Ørnesten, Lapis-lazuli, Jødesten og andre; men først og fremmest Metaller, som er syv, nemlig: Guld, Sølv, Tin, Bly, Jærn, Kobber og Kviksølv, som alle har deres Navne af de syv Planeter. Man kan ogsaa henregne til Mineralier alle Slags Salte, Jordbeg, Naphta fra Babylon, Vitriol, graa Ambra og Rav“ [1].

Af Stene og Metaller anvendtes fortrinsvis de ædle. Datiden havde den mest barnlige Tillid til deres helbredende Kraft. Christiern Pedersen lærer: „Naar man stryger med de ædelige Stene, Saphir eller Smaragder Øjnene ofte, da gør det dem klare. Stryger man og sine Øjne idelig med Kristal Sten, da hjælper det meget, om der er Hede i dem“ [2]. Ogsaa til indvortes Brug anbefaler han det: „Om Kvinde haver ikke Die eller Milk i Brystene, tag Christalin Glas og stød det smaat som Mel og syd det med Honning i Øl og giv Kvinden at drikke; det hjælper“ [3].

Jean de Renou siger: „Saphir forfrisker Hjertet og læger indvortes Saar.“ „Smaragd styrker Hukommelsen og tæmmer kødelige Lyster. En Konge af Ungarn, der en Gang drev Elskovsleg med sin Hustru, mærkede herunder, hvorledes en smuk Smaragd, som han bar paa sin Finger, pludselig brast i tvende Stykker. Saa meget elsker denne Sten Kyskhed.“ „Rubin er meget kordial og bekæmper Raaddenskab og Gift.“ „Sardonyx giver den frygtsomste Mod og sikrer mod Forgørelse.“ „Amatyst hindrer Drukkenskab.“ Henrik Ranzau meddeler i den Anledning sine Børn: „Jeg plejer altid at bære en stor Amatyst paa Brystet, da mange paastaar, at den hjælper mod at blive drukken, fordi den ikke tillader Vædskerne at stige op til Hjernen. Det forekommer mig, at den hjælper noget [4]. Om Lapis-Lazuli siger Jean de Renou: „Naar man bærer den paa sig, ikke blot styrker den Synet, men kvikker Hjertet; vadsket og tillavet rigtigt, purgérer den uden mindste Fare den melankolske Vædske.

Hvis jeg var overtroisk, saa fæstede jeg ogsaa ligesom mange andre Forfattere Lid til, at den gør hver, som bærer den, elskværdig, rig og lykkelig; men se, om jeg tror det!" „Perler er overordentlig kordiale og i Stand til at friske Hjertet. Derfor laver ogsaa Alkymisterne en egen Likør, som de kalder Perlelikør, og paastaar dermed at kunne helbrede en Masse Sygdomme, endskøndt deres meste Færd er idel Røg, Forfængelighed og Charlataneri. Jeg har kendt en Barber her i Paris, der blev kaldt til en syg for at paasætte ham to Igler, og han havde Frækhed nok til at forlange seks Gulddalere for sin Ulejlighed. Han paastod nemlig, at han en hel Maaned igennem ikke havde givet disse to Igler andet at leve af end alene Perlelikør" [1].

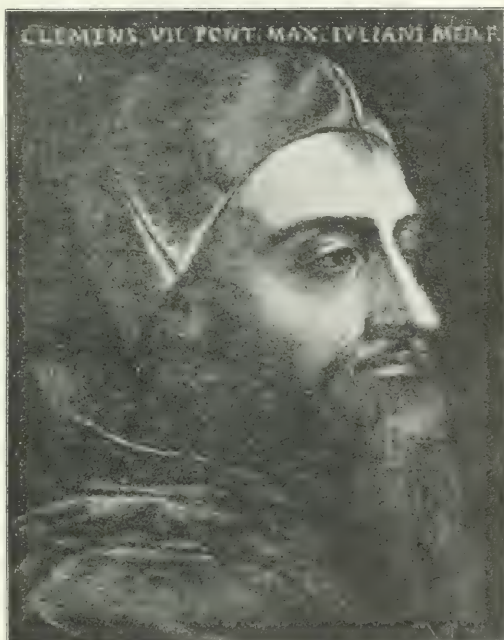

Fig. 42. Pave Clemens VII.
(Maleri af Bronzini.)

Efter kyndige Lægers, som f. Eks. Jean de Renous, Mening var der dog visse Grænser, ud over hvilke endog de kosteligste Stene ikke formaaede at hjælpe. Det viste sig f. Eks. ved Pave Clemens VII's (Fig. 42) Sygdom 1534. Han fik tilsidst et Diamantpulver til 3000 Dukater, og dog døde han [2]. Snarere turde man vel sige, at Guld rettelig anvendt var ufejlbarligt. Kunde man tænke sig, at et Menneske levede alene af Guld, maatte det blive udødeligt. Guld ansaas derfor som det ypperste Styrkningsmiddel og nød i saa Henseende

endnu større Anseelse end — Jærn i vor Tid. Henrik Ranzau sammenfattede denne Tillid til ædle Stene og Metaller i følgende Raad til sine Børn: „Det har ikke ringe Betydning for Sundheden at drikke af Guld- og Sølvbægre, ligesom det er gavnligt at slukke glødende Guld eller Sølv i Drikken. I skal altid have i Eders Hænder enten Koraller, Rav, Agat eller kostbare Stene. Paa venstre Haands Ringfinger skal I bære Ringe med Smaragder, Saphirer eller røde Ædelstene. I Munden skal I stundom holde en Amatyst, noget Krystal, en Granat eller noget rent Guld eller Sølv“[1].

Endnu paa Ludvig den 14.s Tid holdt Troen paa de „ædle“ Lægemidler sig. Aar 1655 tog saaledes Kongen efter sin Læge Vallots Raad Tabletter, hvori der var Guld og Perler; 1664 blev der ordineret ham et Lægemiddel af Perler og Koral og to Aar efter „Vidunder-Vand“ af Vitriol, Jærn og Guld. Men i samme Aar 1666 opførtes første Gang Molières „Doctoren mod sin Vilje“, hvori Sganarel siger til Perrin: „Hej! her er et Stykke Ost, som du maa faa ham til at spise.“ — Perrin: „Hvad! Ost?“ — Sganarel: „Ja, men det er en kunstig Ost, hvori der baade er Guld, Koral, Perler og Masser af andre Kostbarheder“[2]. Disse Molières Ord udtrykte den vakte Tvivl. Og meget hurtigt lo man sig fri for den Tillid til det kostbare og ægte, der under Paaberaabelse af de kyndige Arabere saa længe havde behersket Evropa[3].

Samler vi i Tankerne alt, hvad der skulde findes paa et Apotek, kan vi med Sikkerhed sige, at Virkeligheden umuligt kan have svaret hertil. Selv om de mange forskelligartede Bestanddele kunde være blevne ophobede paa samme Sted, vilde Handelen dermed dog ikke kunne have betalt sig. Oplandet omkring hvert Apotek var for ringe, Datidens vanskelige Rejseforhold begrænsede det stærkt. Det gik da Apotekerne i Norden som andetsteds, de lagde Hovedvægten paa det, der betalte sig, Tillavningen af alle Slags Sukkergodt og Konfekt. For fin til at

være blot Urtekræmmer, for vægtig til at kunne leve af det lidet, som Handelen alene med Lægemidler kastede af sig, foretrak Apotekeren som „fin Konditor“ den Mellemvej, der betalte sig bedst.

Allerede i den første af Christian den II's Apotekerbevillinger 1514 blev der hævdet Apoteker Hans Eneret til at „lække (ɔ: sie, tillave) Klarét“. Da der 1582 oprettedes et Apotek i Helsingør, forbødes det alle andre der i Byen at handle med Kryderi og Urter[1]. Endnu i det 18. Aarhundrede klagede Apotekeren i Nykøbing paa Falster over, at hans Hovednæring gik tabt, da hans Svende lærte Folk der i Byen at bage Sukkerbrød og Makroner og sylte alle Slags Frugter[2]. Af de tre Personer, som en Apoteker i det 16. Aarhundrede forenede i sig: Urtekræmmer, Konditor og Apoteker, var Apotekeren sikkert den magreste.

I sydlige Lande, særligt Frankrig, vrimlede det med Klager over Apotekernes Forsømmelighed og Bedragerier, hvad Lægemidler angik. „De bedrager os“, hedder det 1531; „de sælger os Hesteben i Stedet for Ben af Hjortens Hjerte. Der er mere af denne Art Ben tilfals, end der findes Hjorte i hele Frankrig, Italien og Spanien.“ „Jeg har aldrig set“, siger en Kvinde, der havde boet hos en Apoteker, „ham anvende andre Urter end dem, man rykker op i vor egen Have. Først, naar de kommer i Krukkerne, faar de lærde Navne.“ En Apoteker under Henrik IV tilstod, at han i de sidste 30 Aar ikke havde haft Rhabarbara i sin Bod[3].

Man tør da maaske slutte, at heller ikke de mange sjældnere Slags „stødt Krudt“, som Apotekerne Hans og Dionysius i København skulde holde tilfals, undgik i Aarenes Løb at rekruteres med lidt hjemmevokset Ukrudt. Den første offentlige Klage over et dansk Apotek fremkom 1569, da Apoteker Unna i Højbrostræde i København beskyldtes for at tage for høje Priser, og „en Part af hans Urter at være gamle, forskallet og forgemt Gods, saa det inte duer at bruges“[4].

Hvad der mere end noget andet bidrog til at indskrænke Apotekernes Afsætning af Lægemidler, var et tredje og sidste Udslag af den arabiske Aandsretning: Fremkomsten af gode Lægebøger

paa Modersmaalet. Siden Henrik Harpestreng († 1244) paa Valdemar Sejrs Tid havde skrevet sine Lægebøger paa Dansk, var intet nyt fremkommet herhjemme. Men disse var nu baade som blot haandskrevne og paa Grund af deres trehundrede Aar gamle Sprog kun lidet tilgængelige. De to gunstige Betingelser: den nye Bogtrykkerkunst og den arabiske Indflydelse fremkaldte da en ny Blomstring paa dette Omraade.

Den brave Christiern Pedersen udgav 1533 i Malmø: „En nyttelig Lægebog for Fattige og Rige“, og Aaret efter: „Om

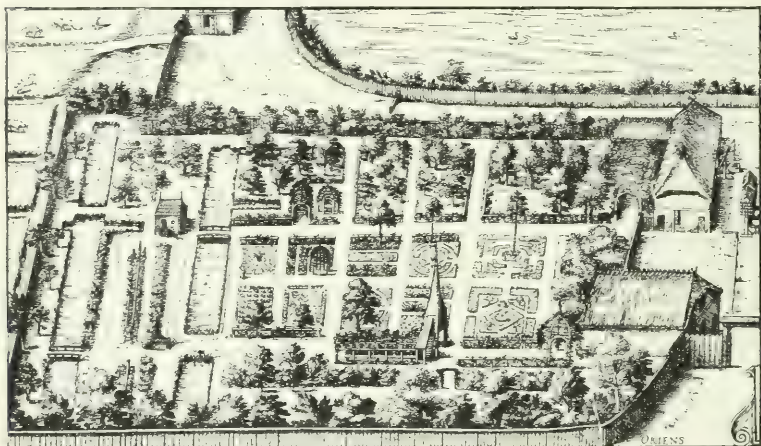

Fig. 43. Henrik Ranzaus Urtegaard ved Breitenburg i Holsten. 1591.

Urtevand.“ Henrik Smid i Malmø udgav 1546: „En skøn, lystig, ny Urtegaard“, og senere under forskellige Titler — „tredje og fjerde Urtegaard“, „Om Menniskens Vand“, „Præservativ mod Pestilens“ o. s. v. — en Række Skrifter, der tilsidst samledes i hans store „Lægebog“ 1577. Da dette skete, havde allerede Henrik Ranzau (Fig. 43) 1576 udgivet i Leipzig sin tidt optrykte og paa Tysk oversatte Bog „de conservanda valetudine“. Aar 1578 udkom i Stockholm Benedict Olai: „läkarebok“. Siden udgav Hans Christensen Bartskær en dansk Lægebog i Byen Slesvig 1596 og endelig Præsten Niels Mikkelsen Aalborg en dansk Lægebog i København 1633. I Løbet af hundrede Aar var der saaledes ud-

kommet en Mængde let tilgængelige Bøger, der alle efter de bedste Kilder, især Avicenna og Galenus, gav Anvisning paa, hvorledes man under Sygdom skulde hjælpe sig.

De indskrænkede sig imidlertid ikke hertil. Især Christiern Pedersen og Henrik Smid var utrættelige i at angive, hvilke danske vildtvoksende og Have-Urter der var gode i hvert enkelt Tilfælde. Alle kom de nu til Ære, Salvie, Aakande, Vor Frues Sengehalm, Tusinddyder, Persille o. s. v. Kamilleblomster lod sig bruge i næsten ethvert Tilfælde. „Summa: Ingen kan noksom love alle Camilla Blomsternes Dyder.“ Men heri laa der den umiskendeligste Opfordring til selv at være sin egen baade Læge og Apoteker. Og denne Opfordring blev fulgt af Tusinder, der til Skade for Apotekernes Afsætning, men til Gavn for sig selv og nærmeste Venner hver Sommer indsamlede Aarsforsyning mod de Sygdomme og Onder, som det følgende Aar kunde bringe. Denne de enkelte Hjems „Krudt“-Forsyning var vistnok ofte saa omhyggelig besørget, at ingen Apoteker skulde have behøvet at skamme sig derved.

Men Christiern Pedersen og Henrik Smid blev ikke staaende ved Lægeplanter og Lægemidler i snævrere Forstand. De gav begge Anvisning paa et Utal af Likører, Kompotter, Geléer, Brystsukker o. s. v. De underviste i, hvorledes en Ovn til at „brænde“ Blomstervand til Brændevin skulde indrettes. De stillede sig kort sagt i Spidsen for hele den begejstrede Skare af Husmødre, der Landet over drev Alkymi, kappedes om af alle disse Urter at sammensætte det mest velsmagende, sundeste, skønneste, herligste — det endnu uopdagede Middel mod alle kendte og ukendte Onder.

Simpelt og naturligt har Henrik Smid udtrykt Hensigten med sine Skrifter i følgende Ord: „Paa det Hvermand kunde hjælpe sig selv i sin Nød og Trang, om han ikke kunde finde nogen anden Doktor eller Læge hos sig til Stede, da tog jeg mig for, at jeg vilde skrive de almindeligste og bedste Urters Dyder, Kraft og Natur, som her vokser i Riget, af de ypperste og bedste Doktorers Bøger, som nu findes. Ligeledes har jeg ogsaa samlet nogle af Apotekernes lønlige Kunster i en Hob, som er: hvor-

ledes Electuaria, Syruper, Conserva og Olier skal ret kunstigen gøres og beredes af disse og andre Urter og deres Rødder og Blomster. Efterdi jeg havde ikke Tid at gøre dette om Dagen, da gjorde jeg det om Natten. — Her er mange Urter i Landet, der kan hjælpe os lige saa godt som de fra India, Arabia, Calcutten. Her vokser mange ædle Urter i Riget, som dog foragtes og trædes under Fødder, ligesom de var ikke skabte af Gud os til Gode. Men vidste vi deres Kraft og Dyder, da holdt vi dem i større Ære og Værdighed, end vi gør“[1].

Uden at ane det, maler Henrik Smid i disse Ord en ny Tid, hvor alt det bedste af, hvad Araberne har efterladt i Arv, er vaagnet til selvstændigt Liv. Her er varm, menneskelig Medfølelse med alle lidende. Her er ny Tro paa, at de kan hjælpes ikke blot ved Kirkens Midler og Forbøn, men ved de Urter, Gud har skabt, ved den foragtede Natur. Her er Glæde over denne Natur, over Hjemlandet, over Modersmaalet. Beskedent dølger hans egen Begejstring sig i de jævne Ord: „Efterdi jeg havde ikke Tid at gøre dette om Dagen, da gjorde jeg det om Natten.“ Men under denne Tro, der har vovet at bryde med de gamle Guder: Kirken, det udvalgte Folk og Latinen, ulmer endnu en dybere, ligeledes af arabisk Herkomst. Det er den, som ubevidst fyldte Tiden, der kun manglede en fængende Gnist for at brænde i lys Lue vidt over, Troen paa det ubekendte.

I denne Tro mødtes Araberne og de nyvakte evropæiske Folk og skiltes med det samme. Den forskellige Maade, hvorpaa denne Tro formede sig hos begge, blev netop Udtrykket for deres forskellige Afstamning.

Hos Araberne var det ubekendte, hvor ivrigt man end søgte det, altid Udtrykket for det mere, der kun som Naadegave blev en til Del. Det var Glimt af Lyset bag Forhænget, fra det allerhelligste, hvorfra Mennesket selv var udelukket. Kun med tildækket Aasyn kunde dette nærme sig og i Ydmyghed modtage den Skærv, som blev det rakt. Just heri, at Mennesket som Naturen begge hørte til udenfor, laa Betydningen af, at en Straale fik Lov at trænge ud og gyde sit Guld i Naturens Dyb og Menne-

skets Viden. Selv om man da virkelig havde fundet „Universalmidlet“, „Livets Eliksir“, „de vises Sten“, hvorefter man søgte med saa glødende en Iver, vilde dette dog aldrig have været noget Adkomstbevis til at komme indenfor. Det var og blev kun en Smaamønt kastet i Grams til Flokken, der ventede udenfor Paladset. Ørkenens kyndige Rytter vidste skarpt at skelne mellem at skønne paa Maanelyset og barnagtigt at gribe efter selve Maanen.

Helt anderledes hos de evropæiske Folk. Her var det ubekendte, man søgte, mere endnu end Midlet til at faa Sygommene lægte, Livet forlænget, alt gjort til Guld. Bagved disse Ønsker laa den higende Længsel efter at besidde Pantet, det usvigelige Pant paa, at der ingen Afstand og Forskel var, men at Naturens Kræfter, Menneskesnille, dets Drøm om Lykke var eet i sig og eet med Gud. Man drømte om at faa Porten opladt for at storme ind med det samme. Ikke som uvedkommende og Proletarer, men som Husets Børn, der hørte til derhjemme. Hver Morgenglød, hver Aftenrødme forjættede lønligt: nu sker det snart.

15

Den, der fyldigst udtalte Tidens Løsen, var som Tiden selv uklar, ædelt tænkende og ubændig. Vi, der staar paa Afstand, har let nok ved at se hans Fejl og Mangler. Og tre hundrede Aars Erfaringer har lært os forsagende koldt at kunne udtale: Det, han og Tiden tilstræbte, var et uopnaaeligt, der ligger udenfor Menneskelivets Vilkaar. Han var blot en Mystiker, der drømte den Drøm, der som en Børnesygdom siden da har hjemsøgt hvert Slægtled, selvfølgelig kun en føje Stund, thi Livet selv lærer hurtigt enhver forstandig: „Du drømmer“. — I det Gran af Bitterhed, som denne Tilstaaelse dog bestandig afføder, ligger imidlertid den bedste Forstaaelse af, hvad hin Tid dristigt haabede og vilde.

Svejtseren Philippus Areolus P a r a c e l s u s Theophrastus

Bombastus af Hohenheim var født 17. December 1493 i Kanton Schwyz, hvor hans Fader var Læge. Denne underviste ham i Lægekunst og Kemi, og tidligt lærte han at stole mere paa egne Forsøg og Iagttagelser end paa al den døde Lærdom, der — stemplet med Aristoteles', Galenus' og Avicenna's Navn og lovprist ved alle Universiteter — som en Hemsko hindrede selvstændig Tænkning og Erfaring[1]. Hans Ophold ved Universitetet i Basel, hvorhen han sendtes, da han var 16 Aar, blev derfor kun kort. Han drog videre herfra ud, hvor der virkelig dreves naturvidenskabelige Studier, til Alkymister, og havnede hos den berømteste af disse, den rige Sigismund Fugger i Tyrol. I dennes Laboratorium grundlagde Paracelsus den solide Viden, hvorpaa han siden byggede.

Meget ung begyndte han derpaa et Vandreliv, der selv blandt Datidens mange „farende Svende“ vistnok var enestaaende. Han gennemvandrede Tyskland, Frankrig, Italien, gjorde som Feltskær (Militærlæge) Felttogene med i Neapel og Nederlandene og kom, saa vidt man kan se, Aar 1519 i samme Egenskab til Danmark. Her synes han at have besøgt Sigbrit, der jo selv var en ivrig Dyrker af Kemi. Han omtaler hende vel ikke ved Navn, men der er Sandsynlighed for, at hun er den „ædle Kvinde“ og „berømte Praktikantinde“, han fortæller at have gæstet, og om hvem han siger, at hun var i Besiddelse af en „Vunddrik“, der kunde læge store Saar inden tre Dages Forløb[2]. Det var vistnok hendes Broder, Dionysius Willumsen, der samme Aar var bleven Apoteker i København. Endnu en tredje Kollega traf han vistnok her, den tidligere Bartskær Didrik Slagheck. Dennes Bane gik dog højere og hurtigere end Paracelsus'. Aar 1520 blev Slagheck Biskop i Skara, 1521 Ærkebiskop i Lund, 1522 hængt og brændt i København.

Paracelsus fulgte som Læge med Hæren imod Stockholm og overværede Byens Belejring og Overgivelse. Det er maaske herfor, han senere kalder den „Stockhalma in Dänemark“. Medens Didrik Slagheck var med ved det stockholmske Blodbad, flakkede Paracelsus om for at undersøge de mange Bjergværker i Sverige. Herfra gik Vandringen gennem Rusland over Moskva

til Konstantinopel. Og efter ti Aars Omflakken tog han endelig Bolig i Basel 1525.

Hans Virksomhed i disse ti Aar havde været lige saa broget som de Forhold, hvorunder han færdedes. Han havde baade været Alkymist og Læge, stillet Horoskoper, spaaet af Haanden og manet døde. Han havde været i Kast med Alverden, fra Konger og Fyrster til kloge Koner, Skarprettere, Jøder og Hekse. Overalt havde han set og lært. Han havde utvivlsomt Ret, naar han regnede sig dette Vandrestudium langt mere til Gode end at have opholdt sig ved et Universitet og disputeret sig en Doktorhat til paa en Udlægning af, hvad Galenus og Avicenna havde sagt eller ikke. „Nej, en Læge skal være en Landstryger. Thi Sygdommene selv farer vide. Og kun ved at vandre lærer du mange Sygdomme at kende. De engelske Vædsker er ikke ungarske, de neapolitanske ikke preussiske; du maa drage hen, hvor de er. Og jo mere du søger, jo mere du erfarer, des større bliver din Forstand i Fædrelandet. Naturen er en Bog, der læses til Fods. For hvert Land, du ser, vender du et Blad i Naturens Kodeks.“

Hans Ry for heldige Kure var nu vokset saa stærkt, at Øvrigheden i Basel tilbød ham en vellønnet Plads ved Byens Universitet som Professor i Fysik, Medicin og Kirurgi. Han modtog den, og i Sommeren 1527 begyndte han en Række Forelæsninger, vidt forskellige fra Datidens. To Timer daglig gennemgik han for en talrig Tilhørerkreds ikke Galenus og Avicenna — tværtimod i højtideligt Optog kastede han St. Hans Aften deres Skrifter paa Baalet — men hvorledes Saar og Sygdom efter hans Erfaring burde behandles. Og dette foredrog han ikke paa de lærdes eneste sømmelige Sprog, Latin, men paa Modersmaalet, forstaaeligt for alle.

Samtidigt havde han som Stadslæge en udbredt Praksis. Med stor Dristighed og Held anvendte han mineralske Lægemidler. Men især opnaaede han forbavsende Resultater ved sit hemmelighedsfulde Middel „Laudanum“. Hvorledes dette var sammensat, vides ikke. At der var Opium deri er højst sandsynligt, senere gik Navnet Laudanum over til alene at betegne Opium.

Nogle antager, at Paracelsus valgte dette Navn, fordi Midlet ikke noksom kunde roses [laudare]. Anvendelse af Opium var i Strid med Arabernes Lære, hvorefter det hidtil havde gældt for skadeligt. Selv om Opium imidlertid har udgjort en Hovedbestanddel af hans Laudanum, kan man sikkert gaa ud fra, at Lægemidlet har været sammensat af flere andre Bestanddele, maaske især Vitriol; thi som hemmelighedsfuldt Middel kunde det naturligvis ikke være noget enkelt, enhver kunde anvende. Vist er det, at ved Hjælp af sit Laudanum gjorde han Vidundere. Herved helbredte han i det mindste for en Tid den lærde Bogtrykker Frobenius i Basel, hvem Lægerne vilde sætte Benet af paa Grund af Podagra. Med samme Middel helbredte han Kanniken Cornelius Lichtenfels. Selv nævner han 18 Fyrster, som han har helbredet ved dette eller andre Midler, efter at almindelige Læger havde erklæret dem for opgivne. Da han tilmed var meget uegennyttig og hyppigt nægtede at tage mod Betaling af Folk, hvem andre Læger ikke havde sparet, kan man godt forstaa, at hans Ry og hans Fjender tog til med rivende Fart.

Det fik en brat Ende. I Sommeren 1528 kom han i Proces med Kanniken Lichtenfels. Denne, der i lang Tid havde lidt af Mavesmerter og forgæves søgt Raad hos andre Læger, havde tilsidst henvendt sig til Paracelsus og lovet ham 100 Gylden, hvis han kunde helbrede ham. Blot ved Brugen af tre Piller Laudanum var han bleven rask. Men saa nægtede Kanniken at betale Summen, da Sygdommen saa let havde ladet sig hæve. Paracelsus klagede til Byens Øvrighed (Fig. 44). Denne dømte, at Kanniken kun skulde betale efter almindelig Takst. Da blev Paracelsus heftig fortørnet. Han lod, som det hedder i den gamle Baseler-Krønike, „onde Sedler flyve mod Øvrigheden“, det vil vel sige udskældte — den paa Prent og flygtede derpaa fra Byen.

Efter dette faste Ophold i Basel, der i alt kun havde strakt sig over et Par Aar, begyndte et nyt Vandreliv, der varede i henved fjorten Aar, lige til hans Død 1541. Vandringerne foregik i Sydtyskland, Østrig og Sveits og giver et tydeligt Ind-

tryk af hele hans ejendommelige Fremtoning. Velsignet, forbandet, forfulgt overalt drog han fra Sted til Sted. Fast i sin Tro paa at bringe et nyt Evangelium, i ydmyg Tillid til den Gud, der er Kærlighed, og hvis Væsen han søgte ved uegennyttig Opofrelse at gengive, gavmild, nøjsom, uklar, opblæst og forsoren,

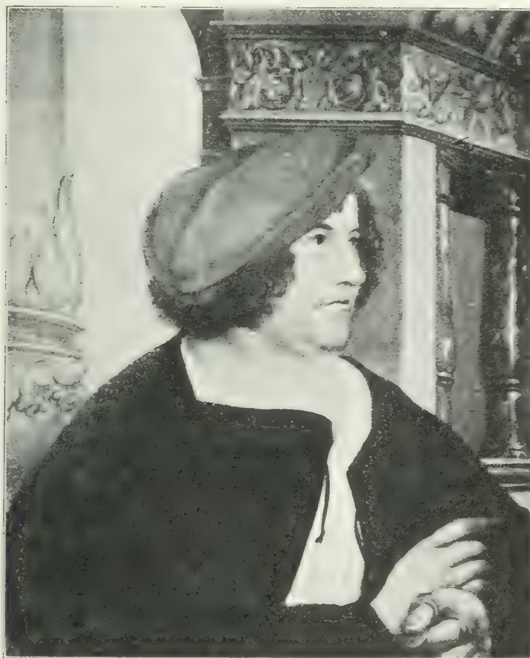

Fig. 44. Borgmester i Basel under Paracelsus' Ophold dèr: Jacob Meier.
(Maleri af Hans Holbein den yngre.)

svingede han stadig imellem en Helgen og en blot Markeds-Gøgler.

Der stod altid Ry om ham. Han var stadig fulgt af en talrig Skare Disciple, dels troende Lærlinge, dels tvivlsomme Størrelser, der blot fulgte med for i et ubevogtet Øjeblik at aflure ham hans Kendskab til de vises Sten. Alle lidende strømmede ham i Møde, fra Fyrster og Rigmænd til Byernes Udskud. Efter lykkelig fuldendt Kur bedrog i Reglen de første ham for Lægeløn, de

sidste lo ham ud eller glemte ham. Men Gejstlige og Læger slog Ring om ham, udskældte ham for „en Luther“ og en Lurv uden Doctorhat. Saa kom det til Disputats, hvor de raabte paa Latin, han svarede paa Tysk, og Haansord gjorde Udslaget. Kun sjældent lykkedes det ham at faa Lov at føre Disputatsen under den nye Form som i Nürnberg, hvor han fik Øvrigheden til at udlevere ham nogle af Stadens uhelbredelige syge, som han derpaa gratis lægte.

Da han endelig efter sin bestandige Omflakken syntes at ville slaa sig til Ro i Salzburg, blev ogsaa dette forpurret. Det lykkedes nogle Banditter, hvem Lægerne havde underkøbt, at faa ham i deres Vold. De styrtede ham ned fra et højt Sted, saa at han knustes. Døende bragtes han til en lille Stue i Værtshuset „zum weissen Rosz“, hvor han udaandede 24. September 1541.

Endnu den Dag i Dag er Samtidens Strid om Paracelsus' Betydning ikke naaet til Afslutning. Nogle betragter ham fremdeles som en af Menneskehedens ypperste, andre som en blot Markskriger. En af Grundene til, at denne Sky stadig staar om ham, ligger i, at man ikke med fuld Bestemthed kan afgøre, hvilke Skrifter der stammer fra ham, hvilke ikke. Han nedskrev meget. Rundhaandet synes han at have skænket Byøvrigheder og Enkeltmænd sine Haandskrifter som Tak for kortvarig Rast paa flygtig Vandring. Men hans Levevis egnede sig ikke til Forfattervirksomhed. Han kunde aldrig i Ro lægge sidste, afsluttende Haand paa noget Arbejde. Og det anses endnu for tvivlsomt, om han overhovedet selv nogensinde har udgivet nogen Bog[1]. Ikke desto mindre forekommer der nu et Utal af Skrifter under hans Navn, der overbyde hverandre i Særhed, Voldsomhed og Vidtsvæven. Efterspørgslen har tidligt udklækket disse i en Tid, hvor Forfatterret var et ubekendt Begreb, og hvor et Forfatternavn ansaas for Allemands Eje, Venners og Fjenders, blot et Træ ved Landevejen, i hvis Skygge enhver kunde hvile sig, i hvis Bark enhver kunde ridse sit Navn. Ud af denne

Bunke Skrifter maa varsomt uddrages Billedet af den, hvis Valgsprog ved et Skæbnens Lune var: „Skriv aldrig, hvor der hersker Tvivl! Derfor skrev Evangelisterne saa kort, fordi det var sandt, hvad de skrev.“ Intet Under, at der er mange uddragne Billeder, forskellige indbyrdes, og medførende højst forskellige Domme.

Sandsynligst er følgende Træk. Paracelsus søgte at forene Bibeltro og græsk Syn. Han levede i Sveits og Sydtyskland paa en Tid, hvor Zwingli, Luther og Calvin virkede og Romerkirken selv krævede Forbedring. Det kunde da ligge ham nær at udtale: „Af alle nuværende Sekter er der ingen, der besidder den sande Religion. Man maa blot uden al Biforklaring læse den hellige Skrift, saa lader vel engang i Tiden den sande Religion sig til Syne.“ Der laa ubevidst Kætteri i Udtryk som disse: „Ved Gemyttet komme vi til Gud, ved Troen til Kristus og ved Indbildningskraften til den Hellige Aand.“ Og han var ved at flagre sig løs i en saadan Tanke som: „Kun ved vor Visdom bliver Guds Værker aabenbare, og kun naar Sønnen vorder sin Fader lig, det er: bliver fuldkommen som han, har Visdommens Fader den sande Glæde i sit Barn.“ Men i brændende Glød vendte han tilbage til det dybeste i Kristendommen i følgende Tankegang: „Det højeste, som vi Læger besidder, er vor Kunst. Men det næste, der er denne lig, er Kærlighed til de syge. Og for disse to danner Haabet Slutsten. Kærlighed modtager vi af Guds Kærlighed, og i den samme Kærlighed maa vi uddele den, lade den ved os gaa videre til hver, der har den behov. Som vi elsker, saa gaar det os. Er vor Kærlighed stor, saa faar vi store Frugter af vor Lægedom; er den svag, bliver vore Frugter mangelfulde. Saa gaar det og med Haabet. Den, der intet haaber, kan intet. Thi den alene haaber, der veed. Hvo intet veed, haaber ikke, men tvivler.“

I sin Verdensopfattelse var Paracelsus Græker. Alt tilværende danner et stort levende Hele, Makrokosmos. Hvert enkelt Menneske er som Mikrokosme et Afbillede af Makrokosmen, i inderlig Enhed dermed. Alt lever. Der gives overhovedet ingen Død. Hvad der synes saa, er kun en Tilbagesynken i Moders Liv, en

Overgang, en Tilbliven af noget nyt. Livet er Gud. I ham har alle Ting usynligt været, i ham vender de tilbage, fra ham udstrømmer i hvert Øjeblik det, der udgør deres Liv.

Det er da Lægens Opgave at forstaa det enkelte Menneske ikke som noget enkelt for sig, men som Led i den store Verdenshelhed. Kun ved at studere Naturens, den store Organismes Liv lærer han at fatte det samme i Mikrokosmens Form. Naturen er hans Læremester. Kun dèr staar hans Eksamen, Livet er hans Maal. Intet kan lignes med den kyndige Læge. Ham er Naturens Hemmeligheder aabenbare, han deler dem atter ud til de øvrige lærde. Han begriber alle Lemmernes Væsen, deres Sundhed og Sygdom, han føler Himmelhvælvets Puls, fatter Stjernernes Ansigtstræk, de fine Streger i Mineraliernes Haand, Vindens Aandedræt og Jordskælvets Feber. I Kendskabet til Naturens Liv har han Nøglerne til Guds Rige. Thi Naturen og Livet er Maalet, ikke Bøgers døde Kundskab. Hvad der findes i Galenus' Skrifter er som den Svamp, der vokser paa Træet. Daare den, der herved tror at kende Træet selv.

16

Hvad er under disse Forhold Sygdom? Den er ikke som af Araberne antaget noget blot negativt i Forhold til Sundhedens positive. Den er selv noget positivt. Sygdom er en egen Form for Liv, en Snylteplante, en Mikrokosme i Mikrokosmen. Mennesket er selvanden under Sygdom, har ligesom to Legemer indesluttede i det ene og samme.

For ret at forstaa dette maa vi lægge Mærke til, hvad det er, vi ellers kalder Liv. Liv er altid en umiddelbar Enhed af tre Bestanddele: Salt, Svovl og Kviksølv. Saalænge Livet varer, danner de en inderlig Forbindelse og mærkes ikke; dette kaldes Sundhed. Men begynder de at skilles og lader sig mærke enkeltvis i Svien, Brænden, det er Sygdom, og den kan føre til hel Opløsning, Døden. Livet er altsaa noget usynligt, under hvilket Grundstofferne holdes sammen. Ophører det, saa skilles de ad

og bliver synlige. Du forstaar det ikke? Prøv engang! Et Træ lever. Hug det til Brænde, saa dør det. Idet du nu brænder det, saa er det, der brænder: Svovl. Det, der ryger: Kviksølv. Det, der bliver til Aske: Salt. Mere er der ikke i det. Alle disse tre — det brændbare, det flygtige og det opløselige — findes forbundne i alt levende og skilles først ad, naar det dør. Det er disse tre, vi betegner med Navnene: Svovl, Kviksølv, Salt.

Men hver enkelt Organismes Liv er ikke blot opstaaet ved en Fødsel. Det kræver uafbrudt Ernæring for at bevares. I Ernæringen faar vi et endnu dybere Indblik i, hvad Liv er. Den enkelte tilegner sig andre levende Genstande: Dyr, Planter og Mineralier, fortærer dem og lader dem dø og opløses for selv at hente Liv heraf. Verden er saaledes alles Kamp mod alle. Gud har dog dannet dem alle. Gud er ikke blot i Dig og i Nattergalen, men ogsaa i Ormen, Edderkoppen og Basilisken. Baade Sundhed og Sygdom lover Gud. Thi alting lever.

Ikke alt, hvad den enkelte Organisme fortærer, kan den bruge til sit Liv. Næringsmidlerne indeholder baade gavnligt og skadeligt, „Essens“ og „Gift“. De skilles fra hinanden under Fordøjelsen, der er mere end, hvad Grækere og Arabere betegnede som en blot „Sammenkogning“ (concoquere), thi den er det tydeligste Udtryk for den enkeltes Liv. En indre Naturkraft, „Archæus“ foretager her de sindrigste alkymistiske Arbejder, som ingen Menneskekunst kan gøre efter.

Af det samme Brød laver den Menneskeblod til et Menneske, Hesteblod til en Hest, Hundeblod i en Hund. Hvad den ikke kan bruge, udskiller den og afører. Læg Mærke til, hvor meget Salt der er i Urinen, Svovl i Ekskrementer og i den Luft, Lungen udaander. Men Fordøjelsen foregaar ikke blot i Maven. Dèr laves Næringsmidlerne kun til Blod. Hver enkelt Legemsdel: Hjerne, Hjerte, Øjne, Lever, Nyre, Milt trækker atter, som Magneten drager Jernet, Blodet til sig og fordøjer dette i sin Mave. Den uddrager deraf, hvad den har Brug for, medens den udskiller det ubrugelige som Sved, Taarer, Slim osv.

Sundhed er altsaa den normale Fordøjelse overalt i Legemet, hvor Mikrokosmens Natur uden mærkelig Besvær overvinder

den tilegnede Næring, opløser den eller udskiller den. Den føles som Fred og Velvære. Sygdom er det modsatte Forhold, hvor det fremmedes Magt er stærkere end Mikrokosmens Livskraft, saa at det er Mikrokosmen, der opløses, idet Salt, Svovl og Kviksølv udskilles og enkeltvis volder Pine. Den føles som Krig og Smerte. De forskellige Sygdomme kan inddeles, eftersom det er mest Salt eller Svovl eller Kviksølv, der udskiller sig og virker. Men een Ting staar fast: I Sundhed opløser Organismens Liv andet Liv til Gunst for sig. I Sygdom opløser andet Liv Organismens Liv, adskiller dettes Grundbestanddele og drager Næring af dem paa Organismens Bekostning.

Heraf fremgaar bedst, hvor ufuldkommen Grækernes og Arabernes Lære er, der anser Sygdom for et blot Misforhold mellem de fire Vædsker og mener at kunne helbrede alene ved Afføring, Voméring og Aareladning. Vædskernes Misforhold er ikke Sygdommen selv, men kun dens Yttringsmaade (Symptom). Det er Sygdommen, der virker Misforholdet imellem Vædskerne. Den er det Liv, der ligger nedenunder. Du rammer den ikke ved at tømme paa Vædskerne, saalidt som du faar Bugt med Vinteren ved at fjærne Sneen. Thi det er Vinteren, der har fremkaldt Sneen, ikke omvendt.

Sygdommen er en Strid mellem to usynlige Former for Liv, Sygdommens og Sundhedens, der begge rummes i samme Organisme. Striden føres allevegne i Legemet og mærkes som Hede, Kulde, Ildebefindende, Smerte overalt. Heller ikke Feberen, Smerten er Sygdommen, men blot Udtrykket for den Kraft, den Form, hvorunder Organismens Natur, „Archæus“, den indre Alkymist, eller hvad du nu vil kalde det levende i dig, søger at jage Sygdommen paa Flugt. Hovedslaget staar i „Krisen“. Sejrer „Archæus“, maa Sygdommen opløses, vige og udskilles ved Sved, Afføring, Udaanding. Sejrer Sygdommen, opløses Organismen i Død.

Hvad har Lægen at gøre under Sygdommen? „Mærk dig først: Naturen er Lægen, du ikke. Det er den, der sammensætter Lægemidlerne. Kun den veed, hvad der bør gøres, og hvorledes der kan læges. Du er kun dens Haandlanger.“ Der er altsaa en

indvendig Læge og Apoteker, „Archæus", der er den egentlige. Men denne kan den udvortes Læge, som forstaar sin Kunst, gaa afgørende til Haande ved i rette Øjeblik at række ham det, hvortil han netop trænger. Hvad dette er, det læres ikke gennem Bøger, men gennem Studiet af den hele Natur, hvoraf den enkelte Mikrokosme jo kun er et Afbilled. Lægens Kunst og Erfaring har selve Livet til Genstand.

Hvad lærer da den store Natur os om Livet? Vi ser, at af Jordbundens Kraft — thi længer kan vi ikke forfølge den store „Archæus", Livskraften — fremvokser to Riger, Planteriget og Mineralriget. Planterne vokser i Luften, Mineralierne i Vandet under Jorden eller i Havet. Men alle er de kun forskellige Blandinger af de tre: Salt, Svovl, Kviksølv. Hvilken Kunstfærdighed i Sammensætningen, der af samme tre Bestanddele blot i forskelligt Maal og Renhed kan danne Mos, Tidsler, Bøge, Palmer og Stenkis, Kobber, Ædelstene, Guld! Og hvilken Forskel i Jordbundens Livskraft, mellem Ørken og yppig Skov, mellem øde Strandbred og Guldlejer! Det er samme Livskraft, samme Slags „Archæus", der gør sig gældende i den store Natur og i den enkelte Menneske-Mikrokosme.

Vil du da under en Sygdom komme et Menneskes Livskraft, Sundhedens Natur i ham, til Hjælp imod Sygdommen, saa gælder det om med kyndig Takt, med udviklet Sans for, hvorledes netop denne Jordbund er beskaffen, at forsyne ham med netop det, som Sundheden i ham i Øjeblikket har Brug for, men maaske ikke Kræfter nok til selv at skaffe til Veje. Du maa give ham, hvad der er „Essens" for hans Sundhed, men „Gift" for Sygdommen i ham. Hvad er da dette? Selvfølgelig Salt, Svovl og Kviksølv. Men i hvilken Sammensætning? Ja, herpaa beror det. Thi der er uhyre Forskel paa Kampesten og Guld, Andemad og Figener, men alle er de jo kun Salt, Svovl og Kviksølv i forskelligt Forhold.

Det afgørende Lægemiddel er i hvert enkelt Tilfælde et „Arcanum", en Hemmelighed. Du naaer ingen Vegne ved med Grækerne og Araberne at sige: „Det modsatte helbreder det modsatte." De taler kun om Sygdommens Ytringsmaade, ikke om

Sygdommen selv. Hvad Sygdommens Liv egentlig er, er en Hemmelighed. Og hvilken den Essens, den Sygdomsgift er, der i dette Tilfælde skal kunne æde Sygdommens Livsrod over, er ligeledes en Hemmelighed, et Arcanum. Men det findes. Og det kan findes ved aabent Øje for den store Natur, ved Takt, ved Flid, ved trolig Prøven sig frem, ved Bøn, ved Kærlighed. Den rige Natur, der omgiver dig, peger tyst paa den Løndom, hvorover den dækker. Ja, der maa gives en lykkelig Sammensætning, som er Gift for hver en Sygdom, men Livets sande Elixir, den spirekraftige Kærne i Livets Frugt, de vises Sten. Der maa gives den rene Blanding, der udskiller alle Slagger af de lavere Stoffer og forvandler dem til ædelt Guld, der sammensmelter Legemets Bestanddele til evigt Liv. Gud rækker dig lønligt sin Haand under Løvet. Grib den i Kærlighed, Tillid og Tro!

I den fælles Stræben efter at finde de forskellige Arcana og maaske engang alle Arcaners Arcanum er vi ikke ladte uden Hjælp. Vi maa naturligvis ikke se grovt paa Forholdet og tro, at det er selve dette Salt, dette Vitriol, dette Zink, der virker. Saltet, Vitriolen, Zinken er kun Stoffet, den ydre Beholder for den indre Kraft, der er usynlig som Sundhedens, som Sygdommens Liv, der skal paavirkes. Kraften er selv et Arcanum. Og af alle disse skjulte Essenser skal uddrages og samles Enheden, Quinta Essentia, der er den stærkest virkende. Vejen er svær, men den er dog afmærket.

Thi Naturen har i Farver og Former antydet Stoffernes Kraft. Guld er jo gult. Læg Mærke til, naar Guld mister sin Farve, saa har det mistet sin Quinta Essentia. Thi i Guldets Farve er dets Kraft. Derfor kalder vi ogsaa Quintessensen for Tinctur (tingere = at farve). Og læg fremdeles Mærke til, at Tingenes Former ikke er tilfældige, men udgør deres Signatur. Derfor indeholder de Navne, som Adam just af Hensyn til det ydre gav Dyr, Planter og Mineralier, ofte en klar Angivelse af deres Væsen og Kraft. Naturen taler selv gennem sine Former. Den giver Hjortens Horn en Tak for hvert Aar, Dyret har levet. Den mærker Linjerne i Menneskets Haand, Hestens Tænder, Bladenes Ribber. Den anviser de Planter, der har hjerteformede Blade, til

Brug i Hjertesygdomme. Den har gjort Safran og Svaleurt gule som Tegn paa, at de virker mod Gulsot. Den gjorde Rubinen rød som det Blod, den kan rense, og gav Guldet i Planeternes Række den Plads, der svarer til Hjertet, som det mægtigt styrker.

Og mærk endnu et sidste. Naar under en Sygdom den indre Alkymist, „Archæus", kalder alle de sunde Legemsdele til Hjælp for at bekæmpe Sygdommen; naar Sundhedens Liv kæmper mod Sygdommens Liv, saa bring den Hjælp, der svarer til det Liv, du vil styrke! Sundhed er det friske Bølgeslag mod Bredden, Sygdom den opløste Rislen tilbage. Lad da det Lægemiddel, du giver, være i Slægt med den friske Enhed og ikke med Sygdommens Opløsning. Jo mere levende Lægemidlet er, des mere styrkende. Blod duer kun sjældent til Lægemiddel, thi i samme Nu, det forlader sit oprindelige Legeme, er det dødt. Friske Plantedele er kraftigere end visne. Mineralier er de Bestanddele, der ganske uden at tabe deres Liv kan indgaa i et Lægemiddel. Derfor er mineralske Lægemidler de stærkest virkende.

Men hvorledes du end blander, saa husk, at Alkymien er en hellig Kunst. Ved Ilden skiller du det unyttige fra det nyttige og udøver det sidste, som Naturen har overladt til Mennesket: at fuldende, at fuldkomme. Lægens Kunst er den højeste; i den bliver Mennesket Gud lig. Saa udøv den da med et rent Hjerte! Dyrk den, som du dyrker Gud, i selvforglemmende Kærlighed! Sænk dig tryg og virksom-glad i den store Vished: Alt er beslægtet, kun Formerne er forskellige. Det hele stammer fra Gud, han er i alt, thi Livet er fra Gud.

17

Skøndt Paracelsus var vidt berejst og personligt kan have gjort sin Opfattelse gældende over næsten hele Evropa, saa virkede dog hans Tankegang langt videre, end hvor hans Tale eller

Skrift kan formodes at være naaet hen. Grunden var den, at det var ikke blot hans Tankegang, men manges med ham. Han var kun den, der fandt det klareste, varmeste, heftigste Udtryk for, hvad der fyldte alle. Han udtalte blot det forløsende Ord. Men Tanken var Tidens.

Dette ses af, at omtrent samtidigt med, at Paracelsus levede og virkede, var man allerede paa mangt et Sted ifærd med at kæmpe for hans Ideer. Naar Paracelsus holdt Forelæsninger paa sit Modersmaal i Basel 1528, lærte, at hvert Land ejer Urterne mod sine Former for Sygdom, og krævede, at man ad alkymistisk Vej skulde gaa i Naturens store Skole, saa var der kun liden Forskel herimellem og hvad Christiern Pedersen gjorde i Danmark 1533. Han skrev en Lægebog paa Dansk, priste Landets vildtvoksende Urter og gav hver Husmoder Anvisning paa at indrette en Destillér-Ovn. Begge var de jo, hvor megen Uvilje end Paracelsus udtalte mod Araberne, Lærlinge af disse, baarne af den Retning, disse havde indvarslet. Trangen til Brug af Modersmaalet og Sansen for det hjemlige sugede desuden Næring af mange andre Rødder.

Ikke desto mindre stammer der en tydelig Nydannelse fra Paracelsus' Tid. Arabernes Tankegang og Retning forvandledes under hans Hænder. I den Voldsomhed, hvormed han udtrykte den, bristede den og affødte noget nyt. Dette nye har vi ovenfor søgt at bestemme som en vesterlandsk Opfattelse af det „ubekendtes“ Betydning i Lægekunsten, og en ny Forklaring af Sygdommen som noget positivt, en egen Slags Liv. Vi vender os nu til at se Virkningen af disse Paracelsus' Tanker i Norden, hvorledes disse nye Begreber om Sundhed og Sygdom gjorde sig gældende til daglig og overfor de herskende Meninger om Kirke og Stat.

I Arabernes Recepter havde det „ubekendte“ spillet en Rolle som den hemmelighedsfulde, eventyrlige Tilsætning, der maaske ved Guds uberegnelige Naade kunde blive det egentlig afgørende. Hos Paracelsus opslugte det ubekendte hele Recepten, der selv blev til et „Arkanum“. For Paracelsus skrev denne Betegnelse sig delvis fra, at det fjendtlige — Sygdommens — Liv, som

den skulde modvirke, jo var et ubekendt. Men hos hans Efterfølgere rev selve Receptens „Arkanum“ Magten til sig. Den blev den hemmelighedsfulde Tryllekvist, hvormed man søgte at fremkalde det forønskede, den ind i Mørket rakte Haand for at gribe, hvad Gud havde gemt, for at Mennesket selv skulde finde det: Universalmidlet, de vises Sten, Livets Elixir.

Sjældent eller aldrig har en Tanke truffet en saa modtagelig Jordbund, som Læren om Arkanum i Evropa. Den fængede baade andetsteds og hele Norden over. Fra Elben til Nordkap var der ikke den Husmoder, der ikke havde væsentlige Forudsætninger til hurtigt at være med. Ældgammel, nedarvet hedensk Tro paa Trolddom mødtes i denne Lære med den allernyeste Tro paa Naturen og dens Kræfter. Hverdagslivets Gerning fik ny Tiltrækning og dobbelt Fart ved at skulle være en Kappestrid med Naboer og Venner. Den tarveligste Anvisning til hjemmelavet Mjød, „Latværge“ af Solbær eller Slaaenbrændevin blev om ikke just Vejen til at lave Guld saa dog guldglødet ved Bevidstheden om, at den skulde holdes hemmelig og var maaske — hvo kunde vide det? — det sikreste Middel mod mangen Sygdom. Trangen til at skjule sin Fremgangsmaade og Lysten til at forsøge nyt greb som en Feber hele Befolkningen. I halvt umærkelige Overgange ytrede den sig lige fra blot barnagtig Lyst til engang at blande Lavendelvand i Lutendranken, Violrod i Mandeltærten, til de ivrigste og alvorligste Forsøg paa at naa fremad. Husmødre som Christian den Tredjes Søster Dorothea og hans Datter Kurfyrstinde Anna af Sachsen, Mænd som Erik Lange og hans Svoger Tyge Brahe gik i Spidsen. Alene i det store underjordiske Laboratorium paa Uranienborg fandtes der 16 Ovne, i Vinterstuen 5[1].

Hele det 16. Aarhundrede igennem havde hver bekendt Personlighed i Evropa et enkelt eller flere hemmelighedsfulde Lægemidler, som vedkommende enten blot besad eller endog selv havde opfundet. Yderpunkterne i Danmark dannes af Sigbrit og Tyge Brahe, der hver især havde flere Arkana, som gik under deres Navn, og hvortil de alene ejede Nøglen. Rige og fyrstelige Personer, som f. Eks. ovennævnte Markgrevinde Dorothea af

Brandenburg og Kurfyrstinde Anna af Sachsen, der maatte have mange Medhjælpere i deres Køkkener og Laboratorier, tog dem i Ed paa, at de ikke vilde forraade nogen Hemmelighed. De allervigtigste og fineste Tilsætninger foretog de ofte dog kun selv personlig og alene. Markgrevinde Dorothea lavede saaledes selv Øjenvand og Pulvere til sin Fader Frederik I. Til sin Broder Christian III lavede hun egenhændig om end med Bistand af sin Livlæge et Middel mod Faldsot. Derimod maatte hun tilstaa, at hun ikke af sin Læge havde kunnet faa en af Chr. III længe begæret Recept mod Svimmelhed. Hun maatte herom skrive til Broderen: „Eders kongelige Værdighed kan vel forstaa, at Lægerne kun nødigt meddele deres Kunst til andre.“ At et Middel, selv om Recepten var et Arkanum, dog var farefrit, beviste hun paa følgende praktiske Maade: „Jeg sender Eders kongelige Værdighed hermed et af os lavet Pulver og Latværge for Hjerte og Bryst, hvilket vi have kredenset i Eders Buds Nærværelse“ [1].

Da Frederik II 1575 blev syg af Fjerdedagsfeber og derfor henvendte sig til sin Søster Kurfyrstinde Anna om Raad, sendte hun ham straks noget af sin berømte Akvavit, men bad ham tillige om iøvrigt at afholde sig fra Drik. Kongen holdt Maade, og Feberen forlod ham. Lærenem som han var, maatte han imidlertid i næste Brev høre, at hun nu „nærede søsterlig, trohjertig Frygt for, at Hans Kærlighed drak altfor megen Akvavit“ [2]. Det var Udtryk for politisk Overlegenhed, naar Frederik II's Enkedronning, Sophia, senere tvang Markgrevinde Cathrine af Brandenburg til at udlevere alle sine Opskrifter paa Lægemidler og Syltetøjer, uden at hun dog opnaaede det, hvorfor hun havde bragt dette Offer: at faa sin Datter gift med Christian den Fjerde [3].

At dømme efter Datidens Beretninger var man naaet godt fremad mod det store Maal: Universalmidlet, de vises Sten. Kejser Carl V's Læge, Dr. Gall, opfandt en Akvavit, der i ikke ringe Grad svarede til sit Navn, idet den virkelig tjente til at forlænge Livet. Ved Brugen af den blev han 129 Aar gammel [4].

Ved et underligt Træf var en Sten med en højst mærkelig

Kraft, uden Tvivl en Hovedbestanddel af de vises Sten, dreven op paa Bredden af Kallundborg Fjord paa Refsnæs. Christian II, der levede som Fange her, fandt den paa en Jagt blandt Stenene ved Stranden, hvor dens Skønhed og kostelige Glans vakte hans Opmærksomhed. Han tog den op, men næppe havde han den i Hænde, førend han forsvandt for sine Ledsagere, der til hans store Moro forbavset spurgte hverandre, hvor han var bleven af, skøndt han red midt iblandt dem. Da saa han lidt efter en Fugl, der satte sig i Strandkanten ret foran hans Hest. Han slog til den med Stenen, men i samme Øjeblik blev han atter synlig, og Følget stimlede om ham og spurgte ham, hvor han havde været henne. Da Kongen heraf sluttede, at den usynliggørende Kraft havde været ved Stenen, ledte og ledte han efter den, men fandt den ikke siden. Det eneste, som dens kortvarige Besiddelse indbragte ham, var, at han fra den Stund fik mindre Frihed og blev bevogtet strængere end tilforn [1].

En let anvendelig Prøve paa, om noget virkelig var et Universalmiddel, var, om det kunde sikre mod Gift. Som særlig paalidelige i saa Henseende gjaldt Evropa over de to Naturgenstande, ved hvilke Naturen selv havde foretaget den alkymistiske Behandling: forstenede Hjortetaarer og Stenen Bezoar, der dannedes i Maven paa en Art Geder i Indien. Især Bezoar Stenen nød fortrinligt Ry som paalidelig Modgift. I et Skrift, som Laurens Catelan udgav herom i Montpellier 1623, hedder det: „Gud har ikke skænket Verden nogen mere udmærket, sikker og virksom Modgift mod alle Slags baade Gifte og smitsomme Sygdomme. Alle Giftstoffer vende sig mod og drages mod denne Sten, ligesom Heliotropen bestandig drejer sig mod Solen.“ Mod Slutningen af Ludvig den 14.'s Regering svækkedes Tilliden til Bezoarstene noget, ihvorvel man ved Hoffet i Frankrig stadig bar saadanne i Lommen. Det rygtedes nemlig, at der var mange falske i Omløb, og at Jesuiterne havde i Goa oprettet en Fabrik til Tilvirkning deraf. Endnu i Aaret 1741 var dog Prisen paa dem i Amsterdam 3—400 Livres for Stykket, og saasnart en Ostindiefarer bragte nogle hjem, reves de bort til

privat Brug blandt Samfundets Spidser uden at komme i Handelen.

Der kunde vel næppe være nogen Tvivl om, at man her stod overfor en idetmindste meget vigtig Bestanddel af de vises Sten. Karl den 9. af Frankrig blev derfor ogsaa overordentlig glad, da han engang under et Ophold i Clermont-Ferrand fik en Bezoar Sten i Foræring fra Spanien med Forsikring om, at den var god imod enhver Gift. Den berømte Læge, Ambroise Paré, var just tilstede. Men da Kongen spurgte ham om hans Mening, svarede han, at han ikke troede derpaa, da der var saa mange Slags Gifte, som hver virkede paa sin Vis og derfor ogsaa maatte modvirkes paa forskellig Maade. En enkelt Sten kunde næppe forene alle disse Virkemaader. Den Herre, der havde bragt Stenen, paastod imidlertid jo, og Kongen befalede da at anstille en Prøve.

Han lod spørge Slotsherren, om der ikke var nogen paa Stedet, der fortjente at hænges. Denne svarede, at der just var en Kok, der havde rapset to Sølvtallerkener og derfor næste Dag skulde klynges i Galgen. Kongen lod da Kokken spørge, om han havde Lyst til at tage en Gift for at prøve en Modgift og, ifald den hjalp, være fri med det samme. Kokken svarede, at han foretrak langt at dø af Gift i Fængsel fremfor at blive hængt i alle Folks Paasyn. En Apoteker gav ham da straks Gift at drikke og ovenpaa lidt af Bezoarstenen. Han fik heraf en heftig Opkastning og Stolgang, klagede over, at det brændte i ham som Ild, og vilde bestandig have Vand. Ambroise Paré bad Slotsherren om at maatte se ham, hvilket han fik Lov til, ledsaget af tre Drabanter. Da krøb den arme Kok paa alle fire, opkastende og afførende Blod. Paré lod ham drikke Olje for om muligt at redde ham. Men det hjalp ikke, han døde ynkeligen syv Timer efter, idet han raabte, at det havde tjent ham bedre at blive hængt. Paré foretog straks Ligaabning i Slotsherrens og fire Drabanters Paasyn, og det viste sig, at Maven indvendig var ganske sort, afsveden og tør, som om den var bleven ætset. Paré sluttede heraf, at Giften havde været kviksølvholdig. Da

Kongen hørte Udfaldet, befalede han, at man skulde kaste Bezoarstenen i Ilden, hvilket ogsaa skete[1].

Netop med et Forsøg som dette for Øje faar man dobbelt Respekt for, hvad Kurfyrstinde Anna drev det til. Hun lavede en Modgift, der maatte siges at være ufejlbarlig. Hvorledes denne „Antidotus Saxonica“ var sammensat, var selvfølgelig en Hemmelighed. Den var og fortjente at være et Arkanum. Men tør vi slutte fra Bestanddelene i hendes berømteste Akvavit, der jo som før nævnt blandt andet helbredte hendes Broder Frederik II i Danmark, saa havde hun hverken sparet paa det sjældne eller det kostbare. Til Akvavit vides hun at have brugt: gule Violer, Morgendug, samlet paa hvide Duge Sct. Hans Nat, sprøde Tvebakker, Engelsød, Dødningeben, Bonderoser, Rørdrums Fødder, Milt af Føl, røde Egeskud, Geddeøjne, hvid Vitriol, Kongelys, Elsdyrklove, Kapunvand, Tobak, Svalestene, Agat og Enhjørning[2].

Ifølge Henrik Ranzaus Beretning var det en saksisk Bonde, der ledte hende paa Spor. Han kendte nemlig et hemmeligt Middel, der satte ham i Stand til uden Skade at kunne sluge de giftigste Slanger og blive af med dem igen. Da han havde vist denne Kunst for Kurfyrst August, betalte denne ham en høj Sum for at faa Sammensætningen at vide. Samtidigt maatte Bonden love aldrig at ville meddele den til andre. Efter Kurfyrstens Mening sømmede det sig nemlig kun for Fyrster at eje saadan Kundskab, og det var ogsaa dem, der havde mest Brug for den. Derpaa overlod Kurfyrst August Hemmeligheden til sin Hustru til videre Bearbejdelse i hendes Laboratorium.

Da Kurfyrstinde Anna senere gæstede Danmark, havde hun Modgiften med, og overlod en Portion deraf til sin Fader Christian III. Denne, der jo selv var ivrig for alkymistiske Studier, længtes efter at faa Midlet prøvet. Men det kunde først lade sig gøre, efter at Datteren var rejst, da en passende Prøveklud fandtes i København, en Morder, der skulde dræbes alligevel, men med Udsigt til at blive fri tilbød at ville tage Gift og Modgift. I et Brev til sin Datter beskrev Kongen, hvorledes Forsøget løb af: „Vi ville Eders Kærlighed venligst og faderligt ikke for-

holde, at vi efter Eders Kærligheds Afrejse have behandlet Modgiften efter meddelt Anvisning og derpaa prøvet dens Virkning paa et Menneske, der havde sit Liv forbrudt. Om Morgenen have vi ladet give ham et Quintin Mercurii sublimati i en Portion Risengrød. Saa saare han havde nydt dette, svulmede han øjeblikkelig op og befandt sig saa ilde, at det tydeligt nok vilde blive Døden. Saa have vi ved vor Medicus, Dr. Cornelius, ladet give ham Modgiften i en Drik Vin. Den begyndte straks at virke, og med Tugt at melde gik det fra ham baade for oven og for neden, saa at han snart følte Bedring og atter kom til sig selv. Dog klagede han over, at der endnu var noget, der trykkede ham under Navlen. Da lod vi om Eftermiddagen give ham ligesaa meget af Pulveret som første Gang, og saa kom han sig ogsaa og følte sig sund og rask, som om intet var hændet ham“ [1].

Modgiften havde altsaa fuldt ud staaet sin Prøve. Da Henrik Ranzau hørte om dette glimrende Udfald, skrev han til Kurfyrstinden og bad hende indtrængende om endelig at meddele ham Sammensætningen. Hun svarede ved at sende ham en rigelig Portion stor nok til ham og Familje — „et Parti af den vil I, mine Børn! efter min Død finde gemt til Eder i min Medikament-Stue“ — men Recepten fik han ikke. Henrik Ranzau lod sig dog ikke saa let afvise. Da Rygtet gik, at Kurfyrst August skulde have røbet Hemmeligheden til Hertugen af Würtemberg, var han straks i Lag her. Det lykkedes ham ogsaa at faa lokket noget ud af Kurfyrstens Raad Berlepz. I sin Lægebog meddeler han de to sandsynligste Fortegnelser over Grundbestanddelene i Modgiften. Det meste er Rødder af Baldrian, Svaleurt, Engelsød, Ibisurt, Angelica, Kælderhals og firfingret Natskygge, altsammen opgravet mellem 15. August og 8. September. Men Tilsætningerne og Tillavningen maa sikkert have været det afgørende. Der meldes i hvert Fald intet om, at det senere er lykkedes nogen at efterlave denne Modgift, der ifølge Henrik Ranzaus Ord med samme Lethed helbredte Gigt, Asthma, Koldfeber, Miltsyge og Pest. „Antidotus Saxonica“ var og blev en Hemmelighed, et virkeligt Arcanum, der gik i Graven med Anna og August af Sachsen [2].

Hermed var dog ingenlunde Haabet opgivet om at finde „Universalmidlet“, mindst i Norden. Her virkede nogle af Tidens berømteste Mænd. Paa Hveen anstillede Tyge Brahe sine kemiske Forsøg, lavede Arkana og Eliksirer (Opskriften paa en af dem findes opbevaret hos hans Biograf Gassendus), og det med saa smittende en Iver, at endog en af hans Tjenestepiger beskyldes for om Natten hemmeligt at have arbejdet i Laboratoriet[1]. I København virkede Professor Anders Krag, der ad kemisk Vej tillavede Lægemidler med saadan Utrættelighed, at hans tidlige Død 1600 tilskreves dette. Endelig var Paracelsus' berømteste og mest begavede Lærling, Dr. Peder Sørensen, Livlæge hos Frederik II. Om denne Danmarks ypperste Læge i det 16. Aarhundrede bruger Frants Baco følgende Ord: „Af alle dine Tilhængere, Paracelsus! misunder jeg dig alene Peder Sørensen, en Mand, der er altfor god til at blive hængende i dine naragtige Paafund. Men du, Paracelsus! skylder ham overordentlig meget. Thi hvad du paa en asenagtig Maade plejede at udskryde, det har han forvandlet til vellydende Sang og med beundringsværdig Kunst forlenet det Ynde og harmonisk Velklang“[2]. Herved sigtes især til det Værk, Idea medicinæ philosophicæ, som Peder Sørensen fuldendte i Florens 1570 og Aaret efter udgav i Basel, tilegnet Frederik II. I dette forfægtede han med stor Dygtighed Paracelsus' Lære om et bestemt „Livsprincip“, Rodnaturen til alt Liv og Forplantning. Selv uforandret og uforanderligt, er det til Stede i alle Dyr, Planter og Mineralier, og i det ligger Lægedom mod enhver Sygdom.

Det var dette Livsprincip, som han ogsaa efter sin Hjemkomst til Danmark søgte at fastholde i en af dets mest udprægede Former, hvor altsaa Salt, Svovl og Kviksølv havde indgaaet den reneste Forbindelse. „Ligesom „Spydglans“ fortærer alle uædle Metaller, men ikke angriber Guld, saaledes fortærer det ogsaa alle Legemets Urenligheder og lader Livets Kilde, Hjertet, ubeskadiget. Og ligesom der gives Giftarter, der uden Undtagelse skader alle Mennesker, saaledes maa der ogsaa gives Lægemidler, der uden Undtagelse kan hjælpe alle Mennesker og helbrede alle Sygdomme“[3].

Peder Sørensen søgte utrætteligt, støttet af sine grundige kemiske Kundskaber og den rige Erfaring, som hans udbredte Lægevirksomhed gav ham. Mange af hans Kure lykkedes vidunderligt. Og, efter hvad der paastodes, skal han tilsidst virkelig have fundet „Universalmidlet“. Hvis dette forholder sig saa, maa det anses for et overordentligt Uheld, at han netop ikke havde det ved Haanden, da han i Sommeren 1602 selv blev angrebet af den herskende pestagtige Farsot og døde den 28. Juli. Han havde dog haft Tid til at anvende det, eftersom han ved Synet af en mørk Blegn paa sit ene Øjenbryn, skøndt ellers rask, forudsagde sin Død om et Par Dage, hvilken ogsaa indtraf[1]. Følgende Ord, der udtaltes over ham efter hans Død, kunde — hvis de da er mere end blot tom Lovtale — antyde ogsaa en Sjæls-Lighed mellem ham og Paracelsus: „Hans største Lyst var at behage Gud og gavne gode Mennesker.“

Ved Siden af Mænd som Tyge Brahe, Peder Sørensen og Anders Krag, om hvis Dygtighed og Hæderlighed der ikke kan herske nogen Tvivl, træder andre naturligvis i Skygge. Men selv om vi gaar til den yderste modsatte Fløj, de rene Bedragere, saa vidner disse baade ved den Fripostighed, hvormed de optraadte, og den Modtagelse, de fik, om den fælles store Forventning, der laa i Tiden. Et Par Minder om dem er bevarede indtil vore Dage. I det kongelige Bibliotek[2] i København findes endnu et smukt skrevet Haandskrift indbundet i Fløjl: „Von dem philosophischen Stein“. Forfatteren, Albert Herthover, har stilet det til Hertug Ulrik af Meklenborg, fra hvem det vel atter er kommet til hans Datter, Dronning Sophia i Danmark. Hensigten har vistnok været at bevæge et af de to Fyrstehuse til at anbringe Driftskapital i det rentable Foretagende: at fremstille de vises Sten. En saadan Hjælp opnaaede virkelig et værdigt Par, de Herrer Caspar Uden og Johan Schuncken, Aar 1590 hos Hertug Ulrik. At ogsaa denne Gang Sagen har været fulgt med Opmærksomhed i Danmark, ses af, at alle dens Aktstykker findes i Enkedronning Sophias Arkiv[3]. Med sin stærkt udviklede økonomiske Sans synes hun at have foretrukket at lade Faderen udrede Driftsomkostningerne og selv først træde til ved Fordelingen af Udbyttet.

Og det var glimrende Udbytte, der lovedes. De to uegennyttige Herrer forlangte kun alt fornødent til deres Arbejde og derhos 15 Thaler straks, senere 120, en sædvanlig Hofklædning, fri Kost, Bolig, Lys og Brændsel. For denne Ubetydelighed lovede de i Løbet af 40 Uger at ville fremstille lapis philosophorum, det er: de vises Sten. Dernæst i Løbet af 3 Uger at lave en Vædske, hvori Kobber forvandles til Sølv. I andre 8 Uger at skaffe en Tinktur, der kunde omdanne ti Lod Kobber, Bly, Kviksølv og Sølv til ægte Guld. I Løbet af 8 Dage at fremstille en Vædske, der forvandlede alt til Sølv. I 3 Uger at lave Guld af Zinnober og Sølv. Og endelig i 40 Dage at lave den Guldvædske, hvori de vises Sten til Tider maa fornyes for at bevare sin Kraft. I de vises Sten er der nemlig 4 Lod Guld og 6 Lod Sølv, der maa anskaffes fra først af og siden fornyes.

Man veed ikke, hvad man her skal undres mest over, disse Guldmageres Frækhed eller Hertug Ulriks Lettroenhed. Den Slutning maatte dog ligge saa grumme nær: Forstod de virkelig at lave Guld, saa kom de ikke til Hertug Ulrik for at tjene nogle faa Dalere. Udfaldet viste da ogsaa, at efter et Aars Forløb havde de kostet ham 500 Gylden, men endnu ikke gjort for en Skilling Gavn. De beraabte sig nu paa, at alt afhang af Guds Bistand og Aanderne, medens Hertugen truede dem med Fængsel og Pinebænk. En skønne Dag var Fuglene fløjne, og Hertugen stod tilbage, kun rigere paa Livserfaring. Men at en forstandig Mand som han virkelig kunde lade sig narre; at i Danmark Mænd som Erik Lange og senere Valdemar Daa kunde sætte Gaard og Gods til og endnu med Bettelstaven pirre efter Guld i Asken (Fig. 45), det viser, hvorledes det samme Haab foresvævede alle i Datiden, Tanken om de vises Sten flimrede for Hvermands Øjne.

For fuldt at forstaa dette maa vi stadigt erindre, at hin Tids Naturopfattelse var en anden end vor. Hvor redeligt man end bestræbte sig for at stille Spørgsmaalet erfaringsmæssigt op, fløj altid Svaret forinden eventyrmæssigt som en Trold op af Æsken. Selv de samme Udtryk forstod Datiden paa en anden Maade end vi. Naar f. Eks. Paracelsus taler om Mineraliernes Liv, om Jordens Kuldegysninger og Feber, om Makrokosmens og Mikro-

kosmens indre Lighed, saa forstod maaske allerede han selv, men i hvert Fald hans Samtid, dette ganske bogstaveligt. Den store Sten f. Eks., som Frederik II kort før Chr. IV's Fødsel lod slæbe fra Grønnehave hen til Stranden ved Kronborg [1], blev antaget for „levende". Lærde Betragtninger blev nedskrevne om, hvorledes den aandede og havde Blod i sine Stenaarer. — I en Dagbogsoptegnelse fra 1599 af Sigvardt Grubbe paa Nordkaps-Turen med Christian IV hedder det om et Sted i Havet ud-

Fig. 45. En Alkymist i sit Laboratorium.
(Træsnit af Schäuffelin 1520.)

for Lofoten: „Her er et stort Havsvælg, hvorigennem Jorden trækker Vandet til sig, naar den trænger til Næring, og atter til bestemte Tider udstøder det, naar dens Indvolde er helt fyldte. Heraf opstaar en Malstrøm. Saadanne Havsvælg findes ogsaa andensteds paa bekvemme Steder, hvor den forsynlige Natur har sørget derfor" [2].

Tidens Naturopfattelse kunde altsaa ikke holde igen mod hele den Tro paa det „ubekendte", som var bleven sat i Fart af Paracelsus. Og Erfaringen syntes jo delvis at give ham og hans Tilhængere Ret. Den Anvendelse af mineralske Lægemidler, som han havde indført, kunde virkelig opvise en Mængde særdeles

gunstige Resultater. Modstanden mod hans Lære maatte da komme fra en anden Kant. Den kom fra Kirken.

18

Allerede straks ved Reformationens Begyndelse havde den lutherske Kirke taget Afstand fra Alkymien. Bestemmende i saa Henseende blev Melanchthons Synsmaade. Han troede paa Stjernetydning, men ikke paa Alkymi. Derfor holdt han selv Forelæsninger over Astrologi og vægrede sig ved at komme til Danmark eller England, efterdi Matematikeren Hassfurt, der havde stillet hans „Nativitet", havde erklæret, at Østersøen og Vesterhavet vilde bringe ham i Fare. Derimod betegnede han Alkymien som „sophistisk Bedrageri". Hans Opfattelse blev den gældende ved Ordningen af Lærefagene baade ved Universiteterne i Wittenberg og Leipzig og ved det omdannede Københavns Universitet[1]. Det er Efterklang af Melanchthons Tankesæt, naar Peder Palladius om Videnskaberne, som de dyrkedes i Danmark, siger: „Under den specielle Fysik henregnes den teoretiske Lægevidenskab og Kundskab om Meteorer og Metaller. Hertil regnes ogsaa Astrologi, ligesom Bedragerne ogsaa her indskyder deres Alkymi"[2].

Lutherdommen var da fra første Færd kun halvvejs med lige overfor de to ivrigst dyrkede Naturvidenskaber. Og selv denne halve Forstaaelse skyldtes mere Melanchthons personlige Frisind og humane Dannelse end selve den lutherske Læres Grundsyn. Der maatte vise sig afgørende Uoverensstemmelse, saasnart det kom til Opgør mellem Naturvidenskaberne, ikke mindst Paracelsus' Retning, og Kirken. At Striden i Norden ikke blev heftigere end den blev, skyldtes en vis veg Uklarhed og Kirkens medfødte Overvægt. Heroppe vovede man sig ikke yderligt frem, og der blev derfor heller ikke Anvendelse for de skrappeste Midler. I Genf brændte man Michael Servede [1553], i Rom brændte man Giordano Bruno [1600] og indespærrede Galilei. I Danmark nøjedes man med at forjage Tyge Brahe.

Lænkebunden som Ytringsfriheden var i Norden, blussede da Striden her ikke op i klar Flamme om bestemte Spørgsmaal, men der stod kun Brandlugt og Røg over visse Punkter, hvor Gnidningen mellem modsatte Anskuelser var stærkest. Det var især de tre: Gud, Sygdom, Læge.

Kirkens og Naturvidenskabernes Gud var ikke den samme. Kirken lærte om en treenig Gud, helt optagen af Kampen mod sin omtrent jævnbyrdige Modstander, Djævelen. Af Hensyn til denne havde Gud ladet sig føde paa Jord for at redde dem af Menneskene, der vilde tro herpaa. Resten tilfaldt Djævelen til evig Pinsel i Helvede. Thi Tilværelsen faldt nu og i den evige Fremtid i to skarpt adskilte Riger, Lysets og Mørkets, Guds og Djævelens, Himmerig og Helvede.

I Modsætning til denne Dobbelthed søgte Naturvidenskabens Dyrkere at opfatte Gud som en Enhed. De forsøgte dette ad to forskellige Veje. Enten sluttede de sig til Grækernes og Romernes Opfattelse af Gud som Verdens Sjæl, den Verden iboende Fornuft. Eller de holdt sig, som Paracelsus f. Eks., fortrinsvis til Biblens Lære om Guds Kærlighed. Ved Siden af denne almægtige Kærlighed var der ingen Plads for en evig Djævel og hans Rige, og Guds Menneskevorden fortonede sig derfor ogsaa som et smukt, men fjernt Sindbillede. Alle Naturvidenskabens Tilhængere, til hvilken Fløj de saa end hørte, var da kendelige paa, at de ikke ret troede paa nogen Djævel eller menneskefødt Gud.

I Norden førte disse afvigende Synsmaader som sagt ikke til nogen aabenbar Strid. Dertil var alle for stærkt bundne af det overleverede. Men at Spørgsmaalet dog var vakt og Uroen allerede ulmede i enkeltes Bevidsthed, derom vidnede tydelige Kendetegn. Hos Paracelsus' betydeligste Tilhænger i Norden, Tyge Brahe, dækkedes saaledes Bruddet med Kirken kun af en tynd Skal. Da han fordreves fra Hveen, oplystes det, at han havde bevæget Præsten derovre til at udelade Djævlebesværgelsen ved Daabshandlinger, og at han selv i atten Aar ikke havde været til Alters. Det gik ud over Præsten, der dømtes til at have sit Embede forbrudt[1]. Men for Tyge Brahes Vedkom-

mende vilde nogle Aar senere alene denne „utilbørlige Entholdelse fra det højærværdige Sakramente“ have været tilstrækkelig Brøde til at landsforvises for, „paa det at andre ikke heraf skulle forarges og tage ondt Eksempel, og Gud den allermægtigste deruover skulde foraarsages disse Lande at straffe og hjemsøge“ [1].

Tydeligere traadte Striden frem paa det andet Punkt: Forstaaelsen af, hvad Sygdom er. Som vi har set, spændte Forklaringerne over vidtstrakte Felter: Sygdom stammer fra Gud; Sygdom stammer fra Djævelen; Sygdom stammer fra Stjernerne; Sygdom er et Misforhold mellem Legemets Vædsker; Sygdom er et negativt; Sygdom er et positivt, blot en anden Form for Liv. Alle Kompassets Streger rundt havde her Teologerne, Stjernetyderne, Grækernes, Arabernes og Paracelsus' Tilhængere søgt at forklare Sagen. Uformærkt havde den sidste Forklaring atter nærmet sig den første, saa at den, om end hævet gennem Udviklingens Skruegang, paany stod over samme Plet. Thi hvad enten man sagde: „Sygdom stammer fra Gud“, eller: „Sygdom er et positivt, blot en anden Form for Liv, men alt Liv stammer fra Gud“, synes disse to Forklaringer at mødes i et væsentligt. Spørgsmaalet var nu: vilde det bestaaende godkende, tilegne sig denne Udvikling, eller vilde det forkaste den og blindt holde sig til Teologernes Forklaring?

Der var i Begyndelsen Tegn, der kunde tydes i Retning af Forsoning. Nogle af Tidens bedste Mænd havde aabent Blik for Enheden mellem Gud og Naturen og holdt paa, at netop den faste Tro paa Gud maatte føre til Brugen af Lægemidler. Simpelt og smukt har Christiern Pedersen udtrykt denne Tankegang i Indledningen til sin Bog: „Om Urtevand“: „Ingen skal forsmaa Guds gode Gaver, som han os alle af sin egen Godhed og Kærlighed givet haver til vor Sundhed og Helbred. Der er dog mange saa vanvittige, at de ikke vil nyde eller bruge dem, naar de bliver syge eller fanger nogen anden Brøst paa deres Le-

geme. Men de siger: „Naar Gud vil, da bliver du vel karsk og sund igen.“ Det er vel sandt foruden al Tvivl, at Gud kan gøre hannem helbredt, naar han vil; men saa at sige og ville ikke hjælpe sig selv, om han kan, det er at friste Gud. Thi han skabte ikke Urterne forgæves paa Jorden, men at vi skal hjælpe os med dennem i vore Sygdomme.“

Havde en Tankegang som denne, der i lige saa veltalende Ord gentoges i Fortalen af Professor Morsing til Henrik Smids „Urtegaard“, faaet Lov til at brede sig i Ro, vilde den let have kunnet vinde Befolkningens Hjerte. Den vaagnende Lyst til at prøve sig frem, Troen paa det vinkende ubekendte, alt drev jo i samme Retning. Den ene Fløj af den teologiske Opfattelse: „Sygdom stammer fra Gud“ vilde vistnok kunne være bleven reven med. Men den anden stod endnu tilbage og holdt Stand: „Sygdom stammer fra Djævelen.“ Den gød Gift i Lægemidlet. Thi stammer Sygdommen ikke fra Gud, men fra Djævelen, saa er hver Tro paa at helbrede den ved Hjælp af Lægemidler taabelig, ja Frafald fra Gud. Sygdom bekæmpes kun ved Bøn og Besværgelse. At Lægemidler stundom synes at hjælpe, er netop en Djævelens Snare for at forlokke Menneskene. Thi kan Satan knække Arme og Ben paa Folk, og staar han i hver Sygdom, saa er det hans mindste Kunst at lægge Kraft i Fænnikevand og Salvie. Anvendelse af naturlige Lægemidler er i bedste Fald unyttig, i værste Trolddom.

Herved sank Lægemidlet atter ned fra sin kortvarige Hædersplads. Selv om man anbragte Korsets Tegn, ja satte to Kors — som jo endnu er Skik — paa Recepten og slog et tredje foran Lægemidlet, forinden man tog det, saa var og blev den hele Fremgangsmaade mislig. Christiern Pedersen havde i sin Vankundighed sagt, at det var at friste Gud ikke at tage Lægemidler. Sandheden var, at Brugen af dem var at friste Djævelen. Ovne og Destillérkolber var Djævelens Køkkentøj. Den eneste Ovn, der havde Værd, var Heksebaalet, hvor man brændte Djævelen selv ud og destillerede Menneske-Sjælen ren til Paradis.

I den sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede brødes disse to Synsmaader med hinanden i Norden, Djævletroen og Tilliden

til naturlige Lægemidler. Men hvilken af dem, der havde Overtaget, kunde der ikke være Tvivl om. Heksebaalene sejrede. Vel bredte Brugen af naturlige Midler sig ogsaa over paa Djævletroens Side, saa at næsten ingen Forgørelse foretoges, uden at der anvendtes naturlige Mellemled derved: Planter, Edderkopper, Snoge, Haar, Negle og deslige. Men herved droges i det almindelige Omdømme blot alle naturlige Midler ned. De blev til hemmelighedsfulde Redskaber, der uden Kraft i og for sig kun fik deres egentlige Betydning ved, at enten Gud eller Djævelen tog dem i Brug. Hvilken af disse to, der i hvert enkelt Tilfælde gav Midlet sin Kraft, lod sig ikke med fuld Sikkerhed afgøre. Men netop herved omgaves det naturlige Middel med et Skær af Gru, der ikke vilde vige. Saaledes var Opfattelsen hos Folk, som de var flest. Og der gaves vel næppe saa troende en Tilhænger af Paracelsus, at han jo ikke i enkelte Øjeblikke selv grebes af Tidens Aand og den herskende Uhygge. I saadanne Stunder forvandledes Receptens dybeste Indhold, dens ubekendte, dens Arkanum, sig til en skjult Rod, der kunde drage sin Næring ikke blot fra Lysets, men ogsaa fra Mørkets Rige.

Tydeligst formede Striden i Norden sig om det sidste Punkt: Lægens Betydning. For at forstaa dette fuldt maa vi erindre Datidens Vilkaar. Man sondrede den Gang skarpt mellem de to Former for Lægekunst, som nu til Dags forlanges forenede hos en og samme „candidatus medicinæ et chirurgiæ“. Af de to „Medicinen“ og „Kirurgien“ har den sidste altid haft et Forspring, for saa vidt dens Nytte og Nødvendighed er selvindlysende. I det 16. Aarhundrede havde man forlængst faste Former herfor, idet al operativ Virksomhed, Behandling af Saar, Benbrud, Ledsætning o. s. v., Aareladning, Kopsætning og Klystérgivning udførtes af deri øvede og uddannede Mænd: Badere, Bartskærere og Feltskærere. Ved Badere forstodes Bademestre ved de offentlige Badeanstalter. Da disse imidlertid for største Delen lukkedes i de første Aartier af det 16. Aarhundrede paa

Grund af Smittefare, forsvandt Baderne lidt efter lidt, og Bartskærerne overtog hele Virksomheden.

I Aaret 1501 ophørte Bartskærerforretningen at være en fri Næring i København, idet Kong Hans her oprettede et „Barbéramt" og gav det en Skraa, hvorefter det skulde bestaa af seks Mestre. Denne deres Skraa blev bekræftet 1515 af Christian den Anden. Indenfor dette Barbéramt oplærtes altsaa i Kunsten fra Dreng til Svend og videre til Mester. Bartskærerne fik dog snart farlige Medbejlere i Feltskærerne (Militær-Kirurgerne), der kom ind især fra Tyskland med de hvervede Tropper og siden ofte bosatte sig i Landet.

Alle disse Kirurger udøvede altsaa den Del af Lægekunsten, hvortil der krævedes Haandfærdighed. At der har været mange flinke Folk iblandt dem med ikke ringe Behændighed og Erfaring, er der ingen Grund til at betvivle[1]. Dog nød de efter gammel Skik i det almindelige Omdømme kun en Slags Mellemagtelse. Der kunde, naar Nød var paa Færde, sendes Ilbud efter dem som i Nutid efter Jordemoder. Men til daglig drog deres Hverdagsdont dem nedefter. Ingen ydre Glans — Lærdomsstempel, Velstand, Indflydelse — holdt Standen oppe. Og den utaknemmelige Samtid var ikke langt fra, ved Tanken om det meget, deres Kald bragte dem i Berøring med, at anse dem for en lavere, uren Kaste. Fordommen var gammel. Paa det fjerde Lateran-Concilium 1215 var Kirurgiens Udøvelse endog bleven sat i Rang med Bødlers og Røveres Haandtering[2]. Aar 1579 fik Skarpretteren i København og endnu 1761 Skarpretteren i Bergen Ret til at praktisere som Kirurger[3].

Det var da ikke disse Badere, Bartskærere og Feltskærere, som man forstod ved „Læger". Ihvorvel de stundom kaldtes saa, forstod man dog ved „Læge" i snævrere Forstand en lærd Mand, en „Doctor", en Doctor medicinæ, der havde studeret Lægekunst og kunde helbrede indvortes Sygdomme. Tidligere havde saadanne lærde Læger i Norden i Reglen været gejstlige. Men i Udlandet var dette langtfra altid Tilfældet. Og i Danmark fik man Øjet op herfor, efter at Universitetet i København var oprettet 1479, og der ved dette var planlagt et særskilt medicinsk

Fakultet. Selv om Pladserne i dette ikke blev regelmæssigt besatte, vænnedes man dog til Tanken om, at den lærde Lægevidenskab blev foredraget ved Udlandets større Universiteter, og at det kunde være særdeles ønskeligt at faa Mænd med Kundskaber og akademiske Grader erhvervede ved disse — Licentiati og Doctores medicinæ — hjem til Norden for at virke heroppe. Kong Hans havde en studeret Livlæge, der ikke var en af Landets Gejstlige. Dennes vanskelige Stilling fremgaar maaske af, at han kun er kendt under det Øgenavn, som han fik ved Hoffet: „den bugede Doctor". Dronning Christine havde ligeledes en studeret Livlæge. Christian II ligesaa. Hans sidste Livlæge, Skotten Dr. med. Alexander Kyngorne, der indkaldtes 1513 og forlod Landet sammen med Kongen 1523, var tillige Professor i det medicinske Fakultet ved Universitetet. Frederik I foreslog Rigsraadet i Odense 1526 at indkalde lærde Læger i Landet og give dem fast aarlig Løn, hvad dog Rigsraadet af pengelige Grunde ikke vilde gaa ind paa[1].

Som det vil ses, var altsaa „Læge" et moderne Begreb i det 16. Aarhundrede. Og det var et Begreb i Vækst. Naaet til Norden sammen med Renæssancen, delte det Medbør med denne. „Læge" i den nye Forstand var noget fra Kirken udskilt, en ny, rigere Form for Kundskab, der, ligesom den nysopdagede Oldtidskundskab selv, helt kunde lægge Beslag paa sin Mand. Og medens Begejstringen for Oldtidens Forfattere bredte sig i Norden gennem en Flok af unge, humanistisk dannede Rektorer og en Tilstrømning af Peblinge til Skolerne, der var noget hidtil ganske uhørt, fandt en lignende Stigning og Udbredelse Sted i Trangen til „Læge". Oprettelsen af Apoteker vakte Begreber i vide Kredse om Urternes Værd og Betydning mod indre Sygdomme. De nye Apotekere — lærde Mænd, langt fornemmere end Urtekræmmere — bredte og højnede Anseelsen. De gik ikke selv af Vejen for Praksis, men talte desforuden med sær Respekt om „Lægen" og hans Recepter. Samtidigt vakte de nye Lægebøger af Christiern Pedersen og Henrik Smid Landet over baade videre Kendskab og dybere Trang til „Lægens" Opgave og Gerning.

Med megen Takt og praktisk Forstand greb de faa lærde Læger ind i denne Bevægelse. Professor i Medicin ved det i Aaret 1537 genoprettede Universitet i København, Christian Morsing, gav villigt sit Samtykke til, at Henrik Smids Lægebøger maatte trykkes. Og i de anbefalende Fortaler dertil lod han falde baade neddæmpende og opildnende Ord, der havde mangehaande Sigte. „Kære Henrik! . . . Jeg har nu gennemgaaet Eders Lægebog og befundet, at hun er uddraget af de bedste Lægedomsbøger. Der er i hende mange gode Lægemidler, som kan gøres og beredes af de Ting, som vokser her i Riget. Dog skal ingen mene, at nogen af denne Bog fuldkommen kan lære alt det, som behøves til Lægekunsten. Thi kunde en Lægebog være nok hertil, saa behøvede man ikke at studere 20—30 Aar og besøge mange fremmede Lande, førend man lærer det, man behøver at vide til samme Kunst, og Lægekunstens Doktorer i andre Lande vilde ikke heller holdes i saa stor Ære og Værdighed, som de er, hvis Lægedom var en Kunst, som ringe var at lære."

„Der findes især i Italien eller Valland mange Doktorer i Lægekunsten, som hvert Aar har en Indtægt af mere end tusind Dukater. Men eftersom der kun findes et eneste Apotek i hele Danmarks Rige og Norge, og ikke heller mange, som forstaar og have lært den rette Lægekunst, saa tykkes det mig at være meget nyttigt, at denne Bog udgives for hver Mand, og især for dem, der bor langt borte fra Doktorer i Lægekunsten og Apotekere. Jeg har ikke set nogen dansk Bog, som kan være saa nyttelig for Lægekunsten som denne Eders Bog. Eder hermed nu og altid Gud befalendis til evig Tid. Skrevet i København Palmesøndag i Herrens Aar 1546."

Ti Aar efter behandlede Professor Morsing med samme Dygtighed samme Emne. . . . „Jeg maa ogsaa bekende og tilstaa med Sandhed og al Taknemmelighed, at Gud Almægtige af sit evige Forsyn og sin Godhed haver udvalgt mig, ... at han har fremdraget mig udenlands ved fremmed Hjælp, frem og tilbage i Tyskland, Frankrig og Valland udi de bedste Skoler og Universiteter i mere end 24 Aar, saaledes som den fromme Edelmand Peder Oxe, der i nogle Aar var udenlands med mig, og flere

andre baade af Adelen og Almuen i de andre Aaringer, er vel bekendt. Thi der behøves Tid, Vandring, Studering, ja Møje og Arbejde til Lægekunsten. Man maa have idelig Omgang med lærde Mænd, man maa lære Urter og anden Lægedom at kende, som Gud lader opvokse af Jorden til Menneskenes Gavn og Gode, man maa se mange døde Menneskers Legemer opskæres Led for Led, for deraf bedre at lære at kende et Menneskes Skikkelse indvortes og vide, hvad Lægedom behov gøres til det Sted i Menneskets Legeme, som befindes at have nogen Brøst eller Bræk i sig."

„Og end vil jeg sige dette til Eksempel og Efterretning for vore unge Mænd og Studenter, saa mange som af Gud er udvalgte til at studere og anvende Lægekunsten, at det sidste Universitet, hvor jeg ved Guds Naades Hjælp studerede, ved Navn Montpellier, beliggende udi Frankrig to hundrede Mil ovenfor Paris, er den ypperste høje Skole i Lægekunsten, som findes i Kristenheden: Dèr tillades ingen Bissekræmmer med deres Knapsak at give sig ud for det, de aldrig har lært. Ja, saa stort og mærkeligt er Tilsynet med Lægedom og Lægekunst dèr, at ingen maa fordriste sig til at give nogen noget indvortes Lægemiddel, uden at de er komne saa vidt i Lægevidenskab, at de er blevne Doctores og dertil betroede og godkendte derfor af de aller ypperligste og lærdeste Mænd i Lægekunsten, af hvilke der dersteds findes mange. Hvo der ellers fordrister sig dertil, bliver paagreben, sættes paa et Asen og drives ud af Staden med raadne Æg og med anden Urenlighed, med Forlov at sige, som man kaster paa ham saa længe, indtil han med stor Forhaanelse er kommen igennem Byen og maa pakke sig. Saa flittigt Tilsyn holdes der, saaledes som det er vitterligt for flere her fra Riget, som har været og studeret dèr."

„Derfor, siger jeg, behøves saadanne smaa Bøger ikke i de Lande og Stæder, som af Gud er saa rigeligt og rundeligt forsynede med lærde Mænd i Lægekunsten. Men her i disse Riger, hvor der ikke er saa mange lærde Mænd i Lægekunsten og ej heller saa mange Apoteker, kan denne Bog være nyttig og gavnlig for den menige Mand. . . . Efterdi disse Rigers Lejlighed er

saa, at mange Doctores i Lægekunsten her ikke kan nære sig, baade for Underholdnings Skyld og for den Foragts Skyld, som Lægekunsten her lider, hvilken er stor i disse Riger fremfor andensteds, saa er det vel gjort at lade saadanne smaa Bøger udgaa paa Dansk. Ja, det er tusindfold bedre at bruge saadanne Bøger, som er gennemsete af lærde Mænd, end at tilstede Empirikere eller Bisselæger at komme i Riget, hvad dog tidt og ofte sker til Menigmands Fordærv. Saadanne giver sig ud for det, som de aldrig har lært, de tager Guld og Penninge for at fordærve Folk og sla mange ihjel eller dæmpe blot Sygdomme en Tid lang, indtil de har faaet deres Penge og er rejste deres Vej, saa bliver det langt værre med den syge end tilforn. Sligt er sket aabenlyst ogsaa her i København tidt og ofte."

„Men naar Sandhed skal siges, saa er det deres fortjente Løn, de, som ikke nænner at koste paa lærde Personer i Lægekunsten, endskøndt de er rige og kunde have det lige saa vel som i andre Lande, hvor enhver rig og formaaende Herre har sin Doctor, hvem han giver aarlig Løn, for at han skal være redebon, naar han har hans Hjælp behov for sig og sine. Paa samme Maade har ogsaa alle rige Herreklostre deres Doctores."

„Kære kristne Læser! Gør dig Umage og læs det 38. Kapitel i Jesu Sirachs Bog og mange andre Steder i den hellige Skrift om den Guds Gave, som kaldes Lægekunst, hvoraf du kan vide, hvad det er for en Guds stor Fortørnelse og Menneskens Skade at forsmaa og foragte, forhaane og bagtale Lægekunsten og hendes rette Brug. Hermed dig Gud befalende."

Det maa tilstaas, at Professor Morsing i disse Ord talte sin og sine Kaldsfællers Sag vel og maalte de tøvende Klienter Skæppen fuld. Og dog blev han overgaaet af Henrik Smid, hvis Lægebog han anbefalede. Kunde nogen hist indvende, at det for Morsing gjaldt Praksis, saa drejede det sig her vitterligt kun om Teori, thi Henrik Smid havde selv opgivet al Praksis, som han udtrykte det: „for ret Utaknemmeligheds Skyld", „da han ofte maatte bekoste mere paa Medikamenter, end han kunde faa igen for hele Behandlingen." Her var da ren Uinteresserthed parret med Erfaring. Thi den maatte være galdesyg og mistænk-

som ud over alle Grænser, der kunde falde paa at kalde Henrik Smids Lovtale over Lægerne praktisk, fordi tilfældigt Dr. Morsings Tilladelse var nødvendig for Bogens Trykning.

Henrik Smid skildrer Tilstanden i Norden endnu mere malende end Dr. Morsing: „Lærde og trofaste Læger fattes her mange Steder. I deres Sted har vi forløbne Munke, Nonner, ulærde Præster, fordærvede Købmænd, gamle Kærlinger, ja Sudere [Skomagere] og Smede, Troldkarle og Troldkoner og andet saadant ørkesløst Folk, som ikke vil arbejde, men heller føde sig med Lægedoms Kunst, skøndt de ikke vide, hvad Dyd og Kraft Lægemidlet har, om han er af varm eller kold Natur. Saadanne næsvise, selvgjorte Læger kan se i den syges Vand, hvor mange Grise Soen skal faa, og hvor mange Kalve Koen er med. Disse Bedragere understaa sig, naar de har læst eller lært et Stykke eller to i en Lægebog, at hjælpe Hvermand i hvad som helst Sot, man haver. De handler som den Skomager, der har ikke uden et Par Læster og vil gøre Sko over dem til Hvermands Fødder. De stjæler Livet, Helbreden, Gods og Penge fra mangen Mand. Derfor var det nyttigt, om Øvrigheden lod ingen bruge Lægekunst, førend han havde været forhørt af Lægedoms-Doktorerne ved Københavns høje Skole og havde deres Brev med sig, at han maatte bruge sin Kunst her udi Riget.“

Men desforuden gav Henrik Smid et Omrids af, hvad „Lægen“ er, og heri udtalte han sikkert nogle af den nye Retnings Grundtanker. Adam var den første Læge. Han kendte alle Planeters Løb og deres Betydning; ligesaa alle Dyrs, Urters og dyrebare Stenes Dyder og Kraft. Som ham gik det dem, der levede i den første Verdensalder. De vidste alle, hvad de skulde bruge og ikke bruge til deres Mad og Drikke. De levede uden Brød, Kød, Fisk og Vin og aad aleneste Træernes Frugt og Rødder af Jorden og drak Vand. „Thi Vandet, Æbler, Pærer og Rødder var den Tid fast bedre og sundere, end alle vore Apotekeri nu er“. Derfor var vore Forfædre ikke tidt syge og levede meget længere end vi.

Men for Syndens Skyld blev alle Ting fordærvede af Vandet

i Syndfloden. Og da Menneskene siden foragtede Gud og levede i Fraadseri opstod mange forskellige Sygdomme. Men som lovkyndige Mænd har sagt: af onde Sæder er kommet gode Love, saaledes er ogsaa af Sot og Sygdom kommet den kostelige Lægedoms Kunst. Den er aabenbaret os af Gud. Det ses klarligt af det gamle Testamente, dèr, hvor Gud gav Jøderne til Kende, hvad Dyr de skulde bruge og ikke bruge til deres Mad. Gud sendte jo ogsaa sin Engel Rafael til den unge Tobias og lod ham sige, at han skulde bruge mod Øjensyge Galden, Leveren og Hjertet af en Fisk. „Thi loves og prises Lægedoms Kunst højlig af Jesus Sirach. Ja vor Herre Jesus Christus haver selv lovet hende, der han var her paa Jorden, som vi kunne se i de hellige Evangelister."

Ifølge Henrik Smid var altsaa Lægekunsten en Aabenbaring fra Gud, Lægerne denne Aabenbarings Forkyndere, en Art Guds Profeter. Højere hævede man sig ikke i Norden og syntes heller ikke let at kunne naa. Paracelsus gik dog et Skridt videre i sin Pris af Lægens Betydning: Intet kan lignes med den kyndige Læge. Ham er Naturens Hemmeligheder aabenbare, han deler dem atter ud til de øvrige lærde. Han begriber alle Lemmernes Væsen i Makrokosmen. I Kendskabet til Naturens Liv har han Nøglerne til Guds Rige. Lægens Kunst er den højeste, i den bliver Mennesket Gud lig.

I Løbet af halvthundrede Aar var saaledes det nye Begreb „den lærde Læge" blevet pisket op til en Skumhøjde, der naaede til Himlen. Spørger vi, hvormeget berettiget der laa til Grund herfor, har Nutiden lettere ved at dømme uhildet. Man er nu vistnok enig om, at hin Lovprisning af Datidens „lærde Læger", særlig paa Bart- og Feltskærernes Bekostning, var overdreven og uretfærdig. Vor Tid har tabt Troen paa de den Gang saa beundrede hemmelige Recepter. Den lærde Fornemhed, der tillod den nye Art Læger at efterlade blot en Ordre i Form af en Recept, men selv at forsvinde, naar en smitsom Sygdom tog Over-

haand, er ikke længere i Kurs. Og Nutiden er tilbøjelig til at se med Agtelse paa den lange Erfaring og det instinktmæssigt rigtige Greb hos Datidens oversete Bart- og Feltskærere, der trods mangelfulde anatomiske Kundskaber ofte under vanskelige Krigsforhold kunde udføre heldige Operationer.

Men samtidigt staar det Nutiden klart, at hvad hin Tid mente med Udtrykket den „lærde Læge“, var mere, end der efter vor Sprogbrug rummes deri. I den „lærde Læge“ personliggjorde man den hele Naturgranskning i Menneskeaandens Tjeneste under den indvarslede Kamp for gunstigere Livsvilkaar. Og tages Udtrykket i denne videre Betydning, maa Datidens Profeti siges ikke at være bleven gjort saa ganske til Skamme. Man sammenligne til Prøve blot andre Former for Begejstringsrus, som f. Eks. „Romantikens“ Paastand i det 19. Aarhundrede om „Digterens“ Verdensherredømme. Kun eet Slægtleds Afstand har her været nok til at godtgøre Overdrivelsens Latterlighed.

Henimod Midten af det 16. Aarhundrede stod da altsaa det nye Begreb, „den lærde Læge“, opfostret af Forholdene og en levende Trang hos Befolkningen, rede til at indtage Højsædet. Men den gamle Opfattelse holdt vaagen Vagt for at afvise enhver Helligbrøde. Det havde kunnet tilgives, at altfor ivrige Lutheranere Aar 1530 brød ind i Frue Kirke i København og sønderslog de katolske Altere og Helgenbilleder. Det var jo Teologi mod Teologi. Men at tyve Aar efter de „lærde Lægers“ Skare skulde faa Indpas og blot saa meget som vove at tage Stade i en af Korstolene ved Alteret, nej aldrig! Det maatte afslaas fra begge Sider af Vor Frue Plads baade fra Kirken og fra Universitetet.

Den sejrende Tankegang var begge Steder en og samme. Gud overgaar langt Naturen; uden Gud ingen Natur. Derfor overgaar ogsaa Kundskab om Gud langt Naturkundskab og er den fødte Hersker i Kundskabs Rige. Teologien bør derfor være Herre ikke blot i Kirken, men ogsaa ved Universitetet. I Kirken, i Staten, i den enkelte — thi endnu drømte man den gamle Drøm om, at en enkelt kunde samle al Kundskab — er da det rette

Forhold dette: Underst Teologi, saa, om man vil, Naturkundskab og anden Kundskab, men øverst atter Teologi. Praktisk tog dette sig saaledes ud: Ingen Læge kunde faa Lov til at studere sit Fag ved Universitetet uden først og tillige at studere Teologi. Ingen lægekyndig Professor ved Universitetet kunde blive ved sit Særfag, thi disse vare nogle af de lavest lønnede, hvorfra man efter Tur og i Aarenes Løb rykkede op til de vellønnede og ansete teologiske Fag. Den enkelte studerendes, hver enkelt Professors Liv var da som Universitetets Læreplan og Embedsrække et og samme Mønster, hvor Naturvidenskabens Uldtraad umærkeligt gled over i Oldtidssprogenes Silke og Teologiens Guldtraad, alt et og samme kostelige Damaskesvæv, tjenligt til Bispeskrud for Kirkens øverste Tjenere.

Ved dette simple Middel, denne tilsyneladende saa naturlige Anordning, lykkedes det forholdsvis nemt Kirken og Universitetet at tage Vejret fra enhver, der i ungdommeligt Overmod drømte om at bane fri Naturkundskab Vej ind paa Vor Frue Plads, den Stilling, der beherskede hele Landet. Midlet var sikkert virkende. Thi naar der, istedenfor Vejledning til grundigt Naturstudium, kun ydedes Lærere og Elever Lejlighed til et mere eller mindre flygtigt Indblik i, hvad Oldtidens forgudede Forfattere havde skrevet om Naturforhold, saa fjærnedes herved lidt efter lidt den mandige Drift til Selvsyn og egen Erfaring. Tilbage stod tilsidst en i aandelig Henseende blot lasket Halvmand, hvis Triller i Kirkesangen maaske lød med en egen skær Klang, skolet og uden Stemme i Overgang, men hvis hele videnskabelige Indhold kun bestod i Evnen til at disputere, ikke om de virkelige Naturforhold, men om hvad Oldtids Forfattere havde ment herom. Flittigt slog Plejlerne i Universitetets Lo, en Fryd for Kongemagten og den moderlige Teologi at høre paa. Og op hvirvledes de kærneløse Avner i Disputatsernes endeløse Dans. Ud stod de over hele Landet som Støvsky fra dets aandelige Forraadskammer. Endnu ved den syges Dødsleje mødtes Lægerne i det eneste, de ret havde lært, den ørkesløse Ordstrid. Først over hundrede Aar efter, paa Molières og Holbergs Tid, blottedes dette og prisgaves til den befriende Latter.

Den „lærde Læge“ var saaledes i en Haandevending bleven afvist og „forbyttet“ ved Kirken og Højskolen i Norden. Havde man ikke ejet det rigtignok kostbare Middel at studere ved fremmede, friere Universiteter, vilde intet Udtryk for Naturvidenskabens Krav ad regelret Vej være naaet herop. Nu drog dog enkelte unge Mænd, hvis Videns Trang ikke var bleven helt kuet, til Padua og Montpellier og vendte som Morsing, Hans Philipsen de Prato, Peder Sørensen og Anders Krag hjem som dygtige Doctorer i Medicinen og ansete Læger. Det var disses ihærdige Anstrængelser og gode Eksempel, det skyldtes, at ikke Gnisterne sluktes ganske herhjemme.

Men under hvor vanskelige Vilkaar maatte de ikke virke! Hans de Prato blev ved sin Hjemkomst 1571 straks Professor i Medicin ved Universitetet. Alt var altsaa tilsyneladende opnaaet. Men han blev det kun paa Betingelse af, at han, Paracelsus' Tilhænger, maatte love ikke at ville meddele sine egne Meninger, men i sine Forelæsninger holde sig i det gamle Spor og læse over Hippokrates og Galenus, hvis Skrift hans Mester jo havde kastet paa Baalet i Basel[1]. Anders Krag blev ogsaa ansat ved Universitetet 1586, men han maatte holde Forelæsninger over Ciceros Taler, Horats' Digte og Terents' Komedier samt udgive Teologen Jakob Madsens Skrifter. Senere drev han det til at maatte gennemgaa Matematik, Aristoteles' Metafysik og Plato's Dialoger[2]. Sit virkelige Fag naaede han aldrig. Peder Sørensen var ved sin Hjemkomst lige saa heldig som hans trofaste Ven og Rejsefælle, Hans de Prato; han blev straks 1571 kongelig Livlæge. I denne Stilling var han velset, vel aflagt og ikke uden Indflydelse paa mangt og meget. Men det bestandige Rejseliv var til Hinder for hans Studier og kemiske Forsøg. Tredive Aar efter tænkte han for Alvor paa hellere at tage til Takke med Professoratet i Medicin, der just var blevet ledigt. Døden befriede ham for nye Skuffelser[3].

Dette var den paracelsiske Retnings dygtigste Talsmænd, lutter lovende unge Mænd, der fulde af Begejstring var vendt hjem. Alle sluktes de som glødende Kugler i det bestaaendes tykke Jordvolde. Kampen syntes haabløs. Kun een endnu vovede

sig videre frem, Paracelsus' mest formaaende Lærling, Tyge Brahe. Rigere udrustet end nogen af hine førte han virkelig en kort Stund den „lærde Læges“ Sag til Sejr. Men som den nye Stjerne, der havde tilsmilet hans første Ry som Videnskabsmand, ejede heller ikke hans Opfattelse nogen fast og sikret Plads paa den kendte Himmel. Hans korte, lysende Bane maatte sones med et des dybere Fald.

19

Tyge Brahes videnskabelige Stilling er af Eftertiden saa ofte bleven blot eensidigt opfattet og mistydet. Hans Betydning er bleven indskrænket til at være den stædige Efternøler, der ud fra for snævre Begreber om Rummets Begrænsning og Bibelens bindende Kraft benægtede Kopernikus' Lære og paastod, at Jorden stod stille, medens Solen, omkredset af Planeterne, bevægede sig omkring denne. Da hans Iagttagelser imidlertid var ganske paalidelige, kunde hans nærmeste Lærling, Kepler, benytte disse, men sluttede sig, hvad Grundsyn angik, naturligvis til Kopernikus.

Saaledes lyder i Regelen Eftertidens kolde Dom, i hans Hjemland dog gærne nationalt overforgyldt eller digterisk omsat i Medfølelse med hans haarde Skæbne og Interesse for hans sunkne Borg. Men hans egentlige Daad er glemt, som hans Værk er forsvundet.

Det var hans Lod at være Martyr for sin Overbevisning. Hans haardeste Martyrium blev maaske det, at Eftertiden ikke engang godkendte hans Overbevisning som den rette. Og dog brændte den i ham, rigere, klarere, varmere end i nogen anden af hans Samtid. Tanker, som først Nutiden har naaet at udføre, glimtede i ham som Plan og vovedes i Værk. Hans hele Syn paa Tilværelsen var et dristigt og vidt omfattende. Det formede sig praktisk til et vel beregnet, kraftigt udført Greb efter det ubegribelige.

Dengang syntes dette saa nær. At det ikke lod sig gribe, har

først Eftertiden indset. I Spidsen for sin Tid ramtes han da selv bagfra af dens Fordom. Hans Fædreland fordrev ham og knuste hans Værk. Hans Grav er i Udlandet. Tomterne af hans Borg i fremmed Eje. Hans Overbevisning længst sat i Skamme som taabelig Overtro. Mon ikke Tiden snart skulde være inde til at bringe ham om end blot Forstaaelsens Tak for, hvad han stræbte mod og vilde![1]

Det dybeste i Tyge Brahes Tankegang forstaas kun ud fra Tidens Løsen: den „lærde Læge". En begejstret Tilhænger af Paracelsus, selv omfattende med sjælden Varme og Kundskabsfylde de to Grundvidenskaber, Kemi og Astronomi, født paa Livets Højder, fribaaren, rig, en Konges Yndling mødte han med fyldigere Forudsætninger end Mesteren selv til at føre Sagen til Sejr. Og det er hans største Ros, han svigtede den aldrig, hverken i Medgang eller Modgang. Igennem hele hans Liv lyser en og samme Stribe, den begejstrede Tro paa den højeste Videnskab, den himmelske og jordiske Astronomi, Stjernetydningen og Kemien, Guds i Naturen fremrakte Haand, der lønligt peger paa Menneskets Skæbne og Frelse. Tydning af denne dunkle Skrift er Jordelivets højeste Maal, dets største Lykke.

Med en forbavsende Kraft forfulgte Tyge Brahe fra ung af sit Maal. Kun tretten Aar gammel synes han alt at være bleven sig sit Kald bevidst. Den store Solformørkelse den 21. August 1560 vakte ham, og 30. November samme Aar købte han — et Barn i Alder, om end Student ved Københavns Universitet — sig det ypperste astronomiske Værk, den nys i Basel udkomne Folioudgave af Ptolemæus' samlede Skrifter[2].

Det hjalp ikke, at hans Farbroder og Plejefader, den brave Jørgen Brahe, sendte ham under ypperlig Opsigt til Universitetet i Leipzig for at tvinge ham til at studere Retsvidenskab. Om Aftenen, naar Hovmesteren, Anders Sørensen Vedel, sov Teologens og Historikerens retfærdige Søvn, krøb Tyge Brahe sagte ud af Sengen og anstillede Iagttagelser ved Hjælp af sine Instrumenter og en lille Globus, som han i Smug havde købt sig. Allerede som syttenaarig havde han gennem grundige Iagt-

tagelser overbevist sig om, at alle hidtidige Beregninger, selv de nyeste Kopernikanske, af Planeternes Baner var unøjagtige og upaalidelige. Da Jupiter og Saturn i August 1563 mødtes i Løvens Tegn, stemmede dette ikke med nogen af de trykte Tavler[1]. Hermed var hans astronomiske Dagværk ham anvist: paalidelig Bestemmelse af Fiksstjernernes faste Bundstader og af Planeternes flygtige Gang i Æterhavet mellem dem og Jorden.

Mærkeligt sikkert tegnede sig nu de enkelte Afsnit af hans Udvikling. Hjemkaldt under Syvaarskrigen af sin Farbroder, førend denne gik ombord paa Flaaden under Herluf Trolle, naaede han akkurat hjem og fik hilst paa sin faderlige Velgører lige efter Søsejren ved Pommern. Den mundtlige Udsoning mellem dem fandt vistnok her Sted, idet Jørgen Brahe gav sit Minde til, at hans Fremtidshaab forvandledes fra Statsmand til Stjernekiger. Og det var paa Tide. Thi faa Dage efter bortkaldtes Jørgen Brahe i Juni 1565 af en hidsig Sygdom, paadragen ved, at han havde reddet Frederik II's Liv, da en Bro brast under Kongen.

Maaske har Tyge Brahe alt nu arvet en Del efter sin Plejefader, skøndt dennes Hustru, Inger Oxe, levede lige til 1591. Maaske har Kongen lagt Mærke til sin Redningsmands Plejesøn og lovet ham Støtte. Men disse Baand var i hvert Fald for svage til at holde Tyge Brahe hjemme, hvor hans Virksomhed bragte ham paa Kant med baade Standsfæller og Slægtninge. Han drog atter udenlands. I Rostock, hvor han fyldte sit 20. Aar, indtraf Begivenheder af forskellig Art, der mærkede ham for Livet. Her fejrede han sin første Triumf som Stjernetyder, idet han offentlig forudsagde Sultan Solimans Død, der ganske rigtig ogsaa indtraf om end et Par Dage før end den Maaneformørkelse, den 28. Oktober 1566, der skulde have bevirket den. Han kom her i Strid med en Standsfælle fra Hjemmet, Manderup Parsbjerg, der, da de hver især drog deres Kaarde, afhuggede Spidsen af hans Næse. Han lærte endelig her Paracelsus' Lære ret at kende gennem den dygtige Levin Battus, der i de samme Dage, Tyge Brahe var syg af sit Saar, udnævntes til

Hertug Ulriks Livlæge og Professor i Medicin ved Universitetet i Rostock.

Fra nu af var Tyge Brahes Livssyn fæstnet. Han var klar over, at Kemien er Astronomiens Søstervidenskab, Stjernekundskabens jordiske Side. Ved Kendskab til Stjernernes Løb kan man følge Livet i dets Tilbliven lige fra Verdens yderste, uhyre Hjul, der sættes i Gang af Guds Vilje, ned til hvert enkelt Nu's Stempelslag, der stjernestyret, skæbnefast præger hvert Foster, som fødes derunder. Mikrokosmen gengiver Makrokosmen. Og omvendt, ved grundigt Kendskab til Kemiens Hemmeligheder kan man ikke blot omsætte Metallerne indbyrdes ved Tilsætning af det Svovl, Salt eller Merkur, der mangler. Men man kan ved et lykkeligt „Arkanum“ helbrede den syge, fornye hans Liv ved grundstofsmæssigt at tilføre Livs-Evnen ny Svingkraft. Mikrokosmen gengiver Makrokosmen. Livet er Strømmen, der udgaar fra Gud og stiger mod Gud. Astronomien ser Draaberne som de, af fulde Skaaler oppe fra, tæt samlede i Strøm, glide ud over Faldet. Kemien ser dem for neden, som de opløste i Skumbrus, adskilte stræbe til Vejrs paany. Det er en og samme Livets Strøm. Hver enkelt Draabe spejler hele Himlen. Mikrokosmen gengiver Makrokosmen.

Tyge Brahes Betydning afhang nu kun af, hvor og under hvilke Vilkaar han skulde komme til at virke. Det saa en Stund ud, som om Tyskland skulde vinde ham. Ved Augsburg rejstes hans første Kæmpeinstrument, og her forfærdigedes hans store forgyldte Globus, hvorpaa han hele sit Liv igennem indgravérede hver ny Fiksstjerne, hvis Plads han havde beregnet. Kun svagt bandtes han til Hjemmet ved Løftet om et Kanonikat, som hans Plejemoders mægtige Broder, Peder Oxe, havde udvirket for ham hos Kongen. Da kaldte paany et Dødsfald ham til Danmark. Hans Fader, Otto Brahe, døde i Maj 1571. Tyge Brahe var tilstede ved Døden, Begravelsen og Skiftet.

Han og hans Broder Steen arvede i Forening Fædrenegaarden „Knudstrup“ i Skaane. Han opholdt sig dog i denne Tid mest et Par Mil derfra paa Gaarden Herresvad, hos sin Morbroder Steen Bille, den eneste af hans mandlige Slægtninge, der ret

satte Pris paa ham. Steen Bille lod her indrette et Laboratorium for ham, og saa ivrigt fordybede han sig nu i kemiske Studier, at han fra 30. December 1570 til 11. November 1572, altsaa i henved to Aar, ikke har anstillet, i hvert Fald ikke nedskrevet, en eneste Observation. Han forfulgte Livets Hemmelighed ikke ad de syv Planeters Veje, men ad de syv Metallers, Makrokosmens Formel mikrokosmisk fortættet i Livets Elixir. Da kaldte Stjernehimlen ham atter.

Da han om Aftenen den 11. November 1572 gik fra Laboratoriet over Gaarden til Hovedbygningen, faldt hans Øje af gammel Vane paa Stjernehimlen, der just nu efter mange Døgns Forløb atter var skyfri. Da opdagede han med Forbavselse en ganske ny Stjerne (Fig. 46) lige over sit Hoved i Stjernebilledet Cassiopeia. Den funklede endnu stærkere end en Stjerne af første Rang, overgik i Glans Sirius, Vega og Jupiter, forsvandt ikke som en Ildkugle, men stod, uden Taage og Komethale, urokkeligt tindrende som en Fiksstjerne. Tyge Brahe vilde ikke tro sine egne Øjne. Han løb tilbage til Laboratoriet og spurgte sine Medhjælpere dèr, om de saa det samme. Han standsede Bønder, der kørte forbi. Samme Svar. Stjernen stod der. Fra nu af iagttog Tyge Brahe den stadigt, nedskrev omhyggeligt sine Iagttagelser og Maalinger, vedblev hermed lige indtil den i Marts 1574 forsvandt, idet den uden at vige fra sin Plads blot skiftede Farve og mere og mere tabte i Lysstyrke, indtil den blev usynlig.

Da Tyge Brahe i Foraaret 1573 besøgte København, havde ingen af Professorerne ved Universitetet endnu opdaget Stjernen. Han var selv den første, der efter en Middag hos den franske Gesandt viste sine lærde Venner den. Senere ankom trykte Vidnesbyrd fra Udlandet om, at den var bleven iagttaget andetsteds, blandt andet ogsaa maalt med Tyge Brahes store Instrument i Augsburg. Men ingen af de trykte Observationer kunde maale sig i Omhu og Paalidelighed med Tyge Brahes. Hans Venner opfordrede ham til at lade dem trykke. Først vægrede han sig. Men da ogsaa Rigshofmester Peder Oxe føjede sin vægtige Opfordring til, gav han efter. Hans Bog „de nova stella“

udkom 1573, medens Stjernen endnu stod synlig for alle paa Himlen.

Med dette Skrift var Tyge Brahes Ry fastslaaet. Hos en snæver Kreds. Ingen var ham saa begejstret og trofast en Til-

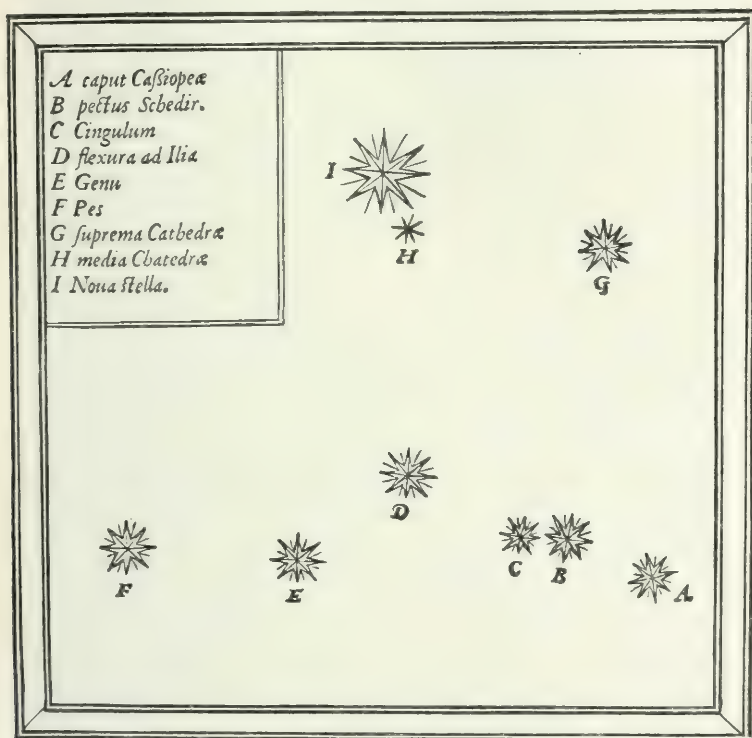

Fig. 46. „Den nye Stjernes" Stilling paa Himlen og Lysstyrke i Forhold til de nærmeste Fiksstjerner.
Efter Tyge Brahes Tegning i hans Skrift „De nova stella".

hænger som hans 17-aarige Søster Sophia (Fig. 47), der lige ivrigt deltog i hans kemiske og astronomiske Undersøgelser. Men iøvrigt saa de fleste af Tyge Brahes Slægtninge og Standsfæller fra nu af med blot endnu mere Foragt paa ham og hans Færd. Han svarede med lige Mønt. Allerede i et Digt i „de nova stella" havde han spottet over deres Raahed og Uvidenhed, og

erklæret adelig Herkomst for en Fortjeneste af grumme ringe Værd, da jo de paagældende selv var uden Skyld heri. Nu

Fig. 47. Sophia Brahe.
(Maleri paa Gaunø.)

gjorde han Skridtet fuldt ud og brød med alle Hensyn til Adelskab ved at vælge en „ufri“ til sin Hustru, saa vidt vides en Bondepige eller Præstedatter fra Egnen ved Knudstrup. Det var en Skandale af første Rang. Det bødede ikke paa den, at han

ogsaa syntes ligegyldig for rette Følgeorden af Bryllup og Barsel. Ikke blot Slægt, men hele Standen kom i Oprør. Saavidt vides maatte selve Kongen stifte Forlig.

En adelig lærd, der lo ad sin Adel og kun agtede Lærdom, det var en sjælden Fugl, en ny Stjerne, som det borgerlige Universitet nok kunde ønske at laane Glans fra. Det var kommet for sent til at opdage den himmelske, det skyndte sig derfor til den jordiske. Man opfordrede Tyge Brahe til at holde en Række Forelæsninger ved Universitetet. Først vægrede han sig. Men da Kongen ogsaa anmodede ham, svarede han ja. Forelæsningerne holdtes fra September 1574 til Foraaret 1575. De svarede, saa vidt man kan se, til Tyge Brahes egen sammensatte Natur. Først en begejstret Lovtale til Himmelkundskabens Pris, et storartet Verdensbilled, hvor Stjernetydning, Lægekunst og Kemi viser sig som de Naturens Veje, ad hvilke det er Menneskeaanden forundt at nærme sig Gud. Saa et langt, nøgternt, trofast Arbejde i paalidelig Udredning af, hvad der virkelig vidstes om Planeternes Baner. Som Datidens Naturkundskab selv: Digteren og Granskeren inderligt forenede.

Forelæsningerne var omme. Hvad nu? Paany drog Tyge Brahe bort, denne Gang for at vælge sig et blivende Opholdssted i Udlandet. Valget faldt paa Basel, der udmærkede sig ved sin klare Luft og gunstige Beliggenhed mellem tre store Lande Italien, Frankrig og Tyskland. Sent paa Efteraaret 1575 vendte Tyge Brahe tilbage for blot at afhente sin Familje, sine Bøger og Instrumenter. Mellemtiden havde overskaaret et sidste Baand. Hans mægtige Velynder, Peder Oxe, var død i Oktober, kort før hans Tilbagekomst. Alt pegede nu mod Syd.

Men i Stjernerne stod anderledes skrevet. Maaske var Frederik II bleven paavirket af en Anbefalingsskrivelse fra Landgrev Vilhelm af Hessen. Vist er det, at allerede 18. Februar 1576 fæstede Kongen Tyge Brahe i sin Tjeneste med en betydelig aarlig Løn, og et Par Maaneder efter forlenede han ham paa Livstid frit og kvit med Øen Hveen. Nu fulgte Naadesbevisninger og virksom Støtte Slag i Slag. Og Frugten udeblev ikke. Ved Solopgang den 8. August 1576 nedlagdes paa Hveen under

Bøn til Gud en Grundsten af Porfyr, medens hele Himlen varslede Lykke: Solen og Jupiter i Opgang nær Løvens Hjerte, Maanen i Nedgang i Vandmandens Tegn. Og op skød af Jorden for Konges og Lensmands forenede Midler en mærkelig Vækst: snurrigt, sindrig, dristigt, uden Mage, Uranienborg (Fig. 48).

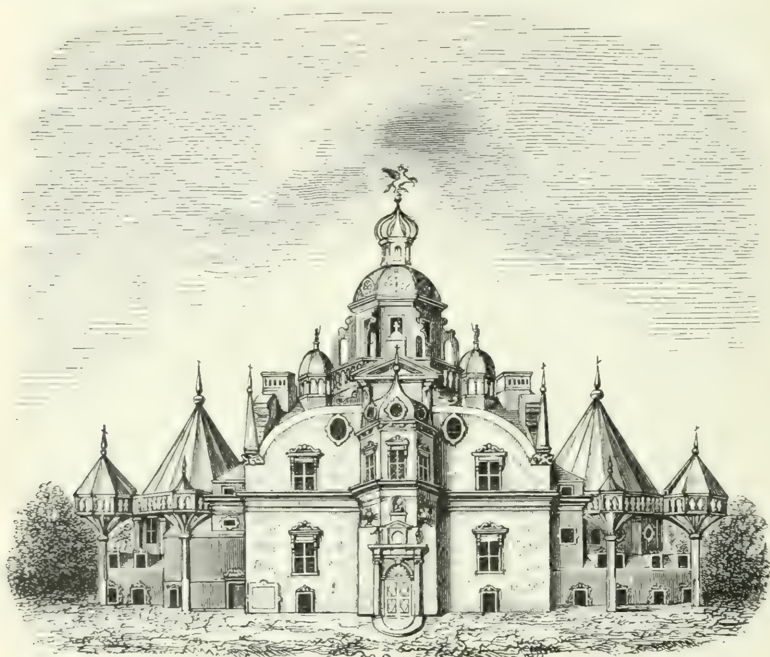

Fig. 48. Uranienborg seet fra Østsiden.

Kupler, Fløje, Vægtergange og dybe Kældere med Smeltedigler, det nye Tempel for den højeste og dybeste Videnskab, Stjernekundskab og Kemi.

I Sommeren 1576 kom den store, forgyldte Globus fra Augsburg til Danmark, og snart fyldtes Uranienborg med en Masse eventyrlige Instrumenter, Udtryk for Mesterens sjældne Snille. Det første store Arbejde, som Tyge Brahe fik Paalæg om at udføre i sin nye Tjeneste, var at stille den nyfødte Prins' Horoskop.

Christian IV fødtes den 12. April 1577, og den 1. Juli var de vidtløftige Beregninger færdige. Skreven paa Latin med et kortere Udtog paa Tysk gjorde den smukke Bog Lykke ikke blot hos Forældre og Bedsteforældre, men forøgede ogsaa sin Forfatters ved at skaffe ham til Løn Genboen mod Nord, Kullegaarden, i Forlening. Endnu den Dag i Dag gør dette Skrift paa vor Tids Læsere, der ikke længer tror paa dets Forudsætninger, dog et eget Indtryk. Man undres uvilkaarligt over den mærkelige Lighed mellem Tyge Brahes Forudsigelse og den virkelige Christian IV's Karaktertræk.

— Alting lykkedes, alting blomstrede i denne Tid for den nye Kullemand paa Hveen. Derfor bøjede alt sig for ham. Intet Under, at ogsaa Universitetet var med og den 18. Maj 1577 paa Teologen Niels Hemmingsens Forslag valgte ham til Universitets Rektor, en Æresbevisning, som dog Tyge Brahe høfligt frabad sig.

Hvad var det, Tyge Brahe (Fig. 49) foretog sig paa Hveen i den Snes Aar, han virkede dèr, hans egentlige Velmagtstid? Hvad bevægede ham til at opføre ikke blot Uranienborg, men senere det underjordiske „Stjerneborg“ (Fig. 50), nedgrave sin Formue i fremmed Grund, ofre sin Tid, sin Flid, sine talrige Medhjælperes Arbejde paa et os utydeligt Maal? Hvad vilde han?

Svaret lyder højst forskelligt. Frederik II's lød: „Han var sin Konges trofaste Mand og Ven. Troligt udførte han det, hvorfor han oprindeligt var fæstet. Han stillede alle mine Sønners paalidelige Horoskop, og vagtsom varede han mig i hele min Levetid om alle de Himmeltegn, som Gud Almægtigste sendte mig og mine Riger til Varsel.“ Stik modsat lyder Eftertidens Svar. „Nødt til imod sin Vilje at bøje sig for sin Tids Overtro, udførte han halvt i Smug sit egentlige videnskabelige Arbejde, det, der ene tiltalte ham: han iagttog nøje Planeternes Baner og kortlagde tusind Fiksstjerners Stilling.“

Intet af Svarene er fyldestgørende.

Fig. 49. Tyge Brahe 1586.

Efter Titelkobberet i Astronomiæ instauratæ Mechanica. Noribergæ 1602.

Hvad Tyge Brahe vilde paa Hveen, det klinger enstonende fra de podede Træer paa Rad langs Havens snorlige Gange, fra Vandtrykket fra Loft til Kælder, Vindfløjen, de omhyggeligt førte Dagbøger, Horoskoperne, de natlige Iagttagelser af Himlens funklende Vandrere, det rastløse Arbejde Dag og Nat ved de talløse Ovne, Takken fra de mange, hvem der hyppigt uden Vederlag bragtes Lægemidler og Sundhed, og endelig Fritidens

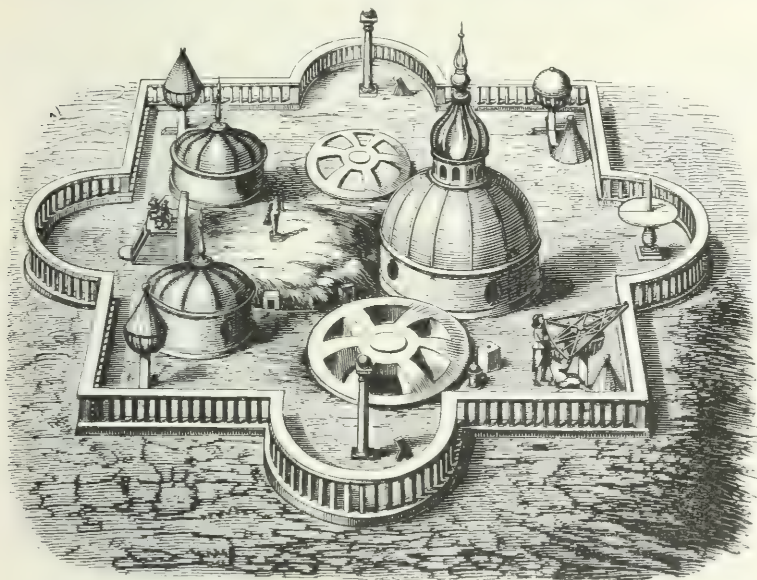

Fig. 50. Stjerneborg seet fra Vestsiden.

muntre Støj af alle de unge, der herovre lærte Himmelkundskab, Matematik, „Længde og Bredde“, Kemi og Lægevidenskab.

Hvad her var grundet, var et Tempel for den iagttagende Naturvidenskab. Ingen blot aandløs Gentagen af, hvad Plinius havde sagt og Aristoteles ment. Nej, aaben, frejdig Lytten og Selvsyn, med Blikket vendt mod hele Verdenslivet, som det strømmede ovenfra ned gennem Fiksstjernernes mærkende Blik og Planeternes dragende Veje, de, der pløjede i den tungere

jordiske Luft Aarstider, Vejrlig, Ebbe og Flod, Farsoter, Vædskernes Stigen og Fald og Menneskevilkaar. Og dybere ned trængte det granskende Blik til Metallerne, der blinkede under Jorden — kraftfyldte, stjernebefrugtede — og som Livsbobler steg opad med Lægedom til Mennesket.

Naar vor Tid undrende viger tilbage for Voldsomheden i dette Natursyn, saa er det ikke blot, fordi vi har lært at skulle holde en Del deraf fra Livet som Overtro, men først og fremmest fordi vi mangler, hvad hin Tid endnu besad: Helhedsindtrykket. Ingen formaar nu til Dags længere at omspænde alle Naturvidenskaber. Enhver af os er fra Barndommen vænnet til blot stykkevise Naturindtryk, der splittes og udpindes med Aarene mere og mere efter de enkelte naturvidenskabelige Fag. Ingen søger at se det hele under eet. Helhedsindtryk forekommer os paa Forhaand plumpt og usandt.

Hvor inderligt dog Enhedstrang og Iagttagelse netop hos Tyge Brahe virkede sammen, sees bedst af, hvorledes de gensidigt skærpede og fuldkommengjorde hinanden. Han tvivlede intet Øjeblik paa, at Stjernerne bestemte Menneskets Skæbne. Men netop ud fra denne Forudsætning og for sikrere at kunne læse deres Skrift forfattede han, støttet paa Iagttagelser, langt fuldkomnere Planettabeller og Fiksstjernekort end tilforn var kendt. Tilsidst betvivlede han Ugedagenes Indflydelse paa Stjernernes Virkning og stod ved sin Død paa Springet til at omforme den hele Lære i Retning af moderne Tvivl, dog ikke som hos os Tvivl om Sagen selv, men Tvivl om Evne til at læse Skriften, — altsammen i Kraft af den befrugtende Vekselvirkning mellem Enhedstrang og Iagttagelse. En sikrere Prøve paa Sandhedsdriften i Tyge Brahe kan næppe gives.

Hvor forskelligt tog ikke Videnskaben sig ud i Nattens stille Belysning blot med et Par Miles Afstand langs Sundet! Paa Hveen lignede den en opvakt Dreng, Husets Søn, der i tryg Tillid til, at det alt var hans Faders, utrættelig vilde vide Besked om alt, efterlavede alt, og selv ved Nattetid maatte — som Tyge Brahe hist i Leipzig — ud af Sengen for at iagttage Stjernehimlen. Ved Universitetet i København sov Videnskaben som

en træt gejstlig efter Dagens Anstrængelser, hvilende umageligt paa Historiens og Oldtidssprogenes Leje, der bar Mærke af Vægten. Søvnen var urolig. Thi rundt om gnistrede det i Mørket, Uhygge murrede i Mulmet, Vidnesbyrd om, at selv om Herrens Stridsmand maatte unde sig Hvile, var der dog derfor ikke Fred i denne Satans Verden.

Men det var mere end Enkeltmand paa Hveen mod Enkeltmand i København. Hvad Tyge Brahe havde grundet var en hel Skole, et nyt Universitet, der dristigt tog Kappestriden op med det gamle. Universitetet i København var en Kirkeskole, hvor Landets fremtidige Præster og Skolelærere kun fik, hvad der var stemplet gyldigt af en fremmed Myndighed: Kirketro, Oldtidskundskab og Naturvidenskab. Videnskabelighed var her kendelig paa at være iført Latinens Dragt, og Frihed bestod kun i at turde daske med Disputatsernes Briks. Det stik modsatte var Tilfældet paa Hveen. Her anerkendtes ingen anden Myndighed end Erfaringen. Selvstændig Iagttagelse stillede Spørgsmaalet, modtog Svaret. Her krævedes ingen særskilt lærd Uniform for at indlades. Enhver var velkommen: Matematikere, unge Mænd, der ønskede Styrmandskundskaber, Læger, Kemikere, Havebrugsfolk, Lærd og Læg, Mænd og Kvinder naar blot de besjæledes af eet: virkelig Kundskabstrang. I sin Begejstring for Gud i Naturen havde Tyge Brahe vovet at grunde en Skole alene for voksne, tænkende Mennesker. En „Folkehøjskole“ vilde man tre Hundrede Aar efter maaske have kaldt den. Datiden savnede hvert Udtryk. Der foresvævede den kun ubestemt noget i Retning af „den lærde Læge“.

Tyge Brahe's mægtige Personlighed var virkelig i Stand til at bringe Tanken fuldt til Udførelse. Vel døde hans kongelige Ven og Velynder 1588, men Tyge Brahe opnaaede endnu hos den umyndige Konges Regeringsraader kongelige Gunstbevisninger. Han fik dækket sin Gæld paa 24,000 Kr., som han havde paadraget sig ud over, hvad han havde anvendt af kongelige Gaver og egne Midler (Fig. 51). Ikke blot Regeringsraaderne, men det samlede Rigsraad lovede ham at vedligeholde, hvad der var opført og indrettet paa Hveen. Man vilde, naar Christian IV

blev myndig, bevæge denne til at bestemme faste, aarlige Indtægter hertil. Efter Tyge Brahes Død skulde da som Forstander indsættes en, der var skikket til at fortsætte hans Gerning, om muligt en af hans egen Slægt, hvis ikke, dog en indfødt dansk Mand, adelig eller uadelig. — Alt syntes sikret. I glad Tillid modtog Tyge Brahe 1592 Besøg af sin unge, tilkommende Konge

Fig. 51. Tyge Brahes egenhændige Underskrift.

og forærede ham under Opholdet paa Hveen et kosteligt forgyldt, mekanisk Kunstværk, der gengav Solsystemets Bevægelse efter Tyge Brahes Opfattelse, idet alle Planeterne drejede sig om Solen og denne atter om den stillestaaende Jord.

Men ak! Tyge Brahe havde Uret i det afgørende: Solen og Planeterne drejede sig ikke om Jorden; Kongen, Kirken og Universitetet ikke om Særlingen paa Hveen. Han havde baaret sig ad som en Daare, da han nedgravede hele sit aandelige og verdslige Pund i Andenmands Jord. Hvordan vilde det gaa ham med Uranienborg, Stjerneborg og alt, hvad han havde indrettet der-

ovre, naar det en Gang hed: „Du er ikke vor Lensmand mere; pak dig!“

Og Opgøret maatte komme. Hans Jævnaldrende saa det maaske ikke saa klart, blændede af hans mangeaarige Fremgang.

Fig. 52. Tyge Brahe som landflygtig.
(Efter en Akvarel af 1597 i Klostret Strahof i Prag.)

Men den yngre Slægt, den unge Konge fornam uvilkaarligt, at her var Brud nødvendigt. Noget fremmed og uensartet havde her i Aaringer som en Isflage skuret ned ad det bestaaende. Knækket var nær, en Kælvning maatte finde Sted. Kongemagt, Kirke, Universitet kunde umuligt vige. Saa maatte da det nye Væsen, der ikke agtede Rangforordning i Gudsforholdet, men til eget Fordærv gik ustandseligt paa, knække af og gaa til Søs.

Bruddet foregik hurtigt og afgørende. I August 1596 var Tyge Brahe endnu med som Gæst ved Christian IV's Kroning. Aaret efter var han en forjagen, af Kongen haanet, landflygtig (Fig. 52) i Rostock. Slag i Slag var Begivenhederne fulgte. Hans Len ham fratagne, Opholdet paa Hveen umuliggjort, forbudt ham at anstille Observationer paa en ham tidligere overladt Bastion i Vestervold, ja selv blot at foretage kemiske Forsøg i hans egen Gaard i København.

Hvad var Grunden til alt dette? Forgæves søger man den alene i Tyge Brahes Umedgørlighed, hans Uvenners Indflydelse, Lægers Brødnid, Bønders Klage, et Kapels (Fig. 53) Forfald, en Fyrlygtes daarlige Pasning, en ung Konges Ømtaalighed. Alt sligt var kun Anledninger. Den egentlige, dybe, afgørende Grund, der med Nødvendighed medførte hans Fald, var det uoprettelige Misforhold mellem ham og alle det bestaaendes Grundpiller. Denne „lærde Læge", Ordføreren for den uafhængige Naturforskning i Pagt med Gud, dette frejdige og tillidsfulde, rent menneskelige var i uløselig Strid med Konge, Kirke, Adelstand og Universitet.

Selv om Tyge Brahe havde været en Engel fra Himlen, der uforligneligt havde røgtet Bønder, Kapel, Fyrlygte og skiftevis afpasset Ærbødighed eller drøj Skæmt efter kongeligt Ønske, vilde han dog med Nødvendighed være bleven styrtet. Thi han maatte stille sig for Kongen som den, der i sit Hjerte ansaa sig selv som hans Ligemand. For Kirken som den, der foragtede Gud og hans Ord ved ikke at tro paa Djævelen og Naturens Fordærvethed. For Adelen som den, der drev Gæk med dens Fortrin og agtede „Lægen" højere. For Universitetet som den, der gudsbespotteligt satte fri Iagttagelse over Teologiens Enemyndighed. Han var selvskreven til Fald.

Et sidste svagt Baand bandt endnu Konge og Flygtning sammen. Den fælles Fædrelandsfølelse. Tyge Brahe har gribende givet denne Udtryk i det smukke latinske Digt, hvormed han tog Afsked med Danmark. Indført i Observationsprotokollen efter en kort Redegørelse for Grundene til, at Observationerne paa Hveen er afbrudte og nu fortsættes i Wandsbeck, gør dette

Fig. 53. Helligtrekongers Kapel i Roskilde Domkirke, som Tyge Brahe havde i Len og beskyldtes for at lade forfalde.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Digt i disse Omgivelser dobbelt Indtryk, et brændende, hjertevarmt Udbrud af alt det dybeste og bedste i Tyge Brahe. Fædrelandskærlighed, Tro paa sin Opgave, inderlig Religiøsitet har

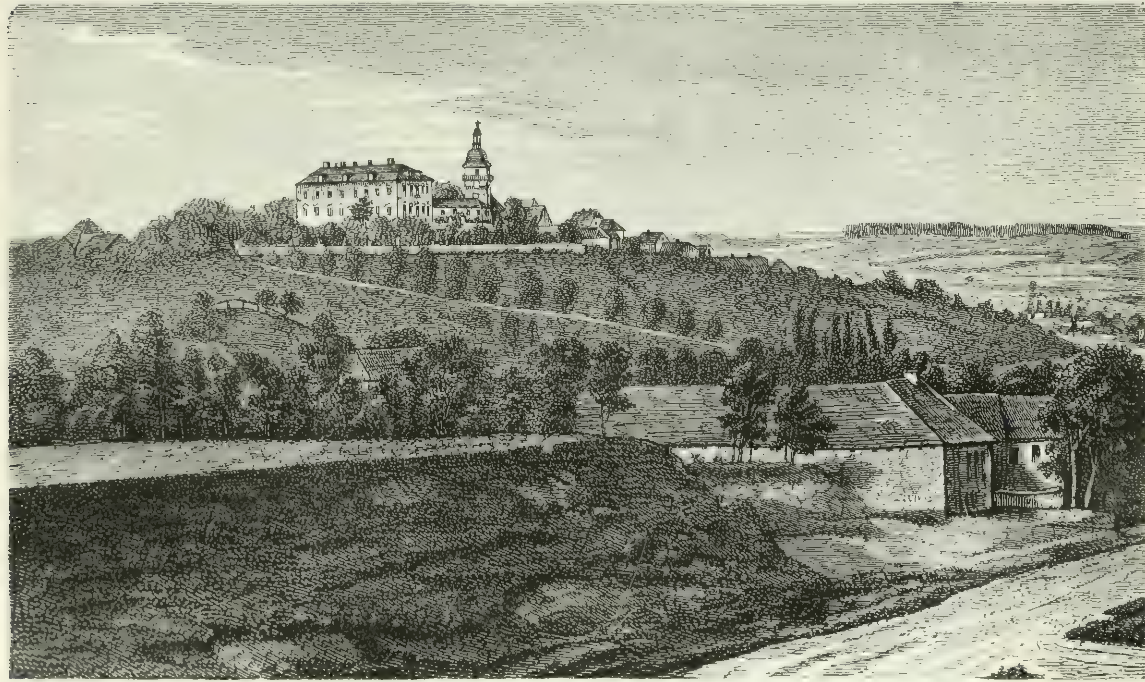

Fig. 54. Slottet Benatky (ved Prag), hvor Tyge Brahe opholdt sig et Aarstid, indtil han fik Bolig i Prag, hvor han efter et halvt Aars Ophold døde 1601.

aldrig fundet en ædlere Form. Med Flid sørgede hans Ven og Vært, Henrik Ranzau, for, at en Afskrift af dette Digt kom den unge Konge i Hænde, da denne kort efter besøgte en af hans Gaarde i Holsten. Christian IV læste Digtet opmærksomt og

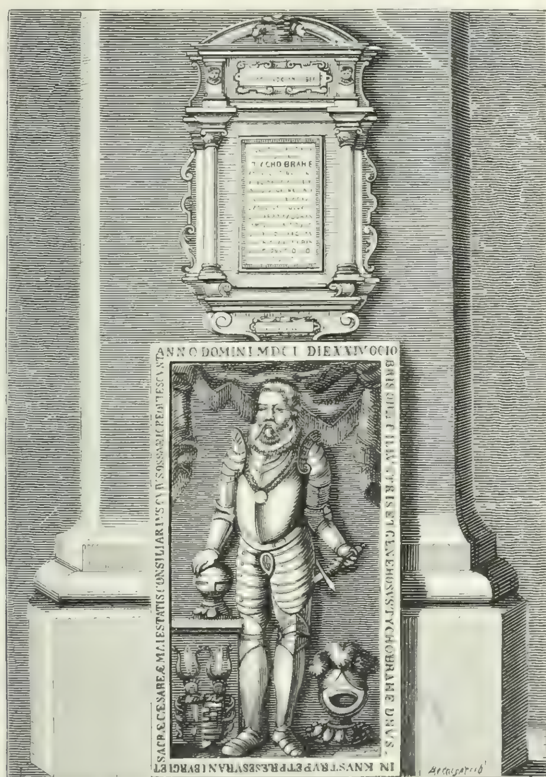

Fig. 55. Tyge Brahes Gravmæle i Tein-Kirken i Prag (den første Pille til venstre fra Koret).

blev staaende nogen Tid tankefuld. Saa rev han sig atter løs, gik hurtigt bort og mælede ikke et Ord herom til nogen. Han havde vel Ret. Slige Stemninger burde ikke være afgørende. De maatte vige for højere Hensyn.

Saa drog da Tyge Brahe hjemløs mod Syd, Udlændighed (Fig. 54) og Døden (Fig. 55) i Møde. En Stjerne sluktes paa Nor-

dens videnskabelige Himmel, den stærkest lysende, som dèr har funklet. Men ingen ænsede det. Kun tyst fra den natsorte Jord ulmede det opefter hist og her, som svagt lysende Skt. Hans Orme, som vandrende Gnister i sort, udbrændt Papir. Det var Heksebaalene i Norden, der fortærede dem, som mere famlende og uklart end Tyge Brahe stræbte efter forbuden Magt og Kundskab. Han var dog alligevel sluppen naadigt med blot Tab af Formue og Fædreland. — Man tænke sig: Spot over Adel! fri Forskning! gratis Medicin! ingen Djævlebesværgelse ved Daaben og i atten Aar ikke til Alters! — Paracelsus blev dræbt af sine Standsfæller. Michael Servede og Giordano Bruno brændt af deres Sjælesørgere.

Men ud af Tidens Tankegang, som den strakte sig fra Tiber til Nordkap, fra Themsen til Weichsel, skød paa Digtningens Omraade en sælsom Spire, næret af alle Tidens Bestanddele. Faust-Sagnet opstod. Hvert Land forstod det og genfortalte det. I dette Sagn rummedes al Tidens Længsel og Gysen.

20

Vi har fulgt det 16. Aarhundredes forskellige Forklaringer paa, hvad Sygdom er: Sygdom stammer fra Gud, fra Djævelen, fra Stjernerne, Sygdom er et Misforhold mellem Vædskerne, Sygdom er et negativt, der hæves ved Lægemidlets positive, Sygdom er en anden Form for Liv, der kun kan underbindes af den, der grundigt kender Livet i dets Helhed. Som vi har set, forekom disse Opfattelser ikke blot enkeltvis hos de enkelte, men søgtes saa vidt muligt alle forenede hos enhver dannet. Men da de i Virkeligheden for en Del udelukkede hinanden, fremkaldte dette Forsøg en bølgende Bevægelse baade i Samfundet og hos hver enkelt, hvor Skæret skiftevis faldt paa de forskellige Opfattelser. Herved blev det synligt, at der tillige var en indre Forbindelse mellem disse, der gav selve Bevægelsen et eget rytmisk Sving.

De tre første — Sygdom stammer fra Gud, fra Djævelen, fra Stjernerne — var hver paa sin Vis af teologisk Oprindelse. Sygdom stammer fra Vædskerne og Sygdom er et negativt, var gamle fysiske Forklaringer, der i Tidernes Løb havde faaet hele det overleveredes næsten guddommelige Myndighed. Endelig var der den sidste Forklaring: Sygdom er en anden Form for Liv. Denne blev den nyvakte Naturbegejstrings og Erfaringsvidenskabs Løsen og var for saa vidt forskellig fra hine. Men samtidigt rummede den saa megen inderlig religiøs Tro og Hengivelse, at den naturligt dannede Overgangen tilbage til den første teologiske: Sygdom stammer fra Gud.

Fælles for alle Opfattelserne var da en vis religiøs Tilbøjelighed, der enten ligefrem teologisk støttede sig til Biblen, eller uklart faldt tilfode for det overleveredes Myndighed, eller endelig i selve Naturen hilsede Gud. Dette religiøse er et af Tidens ægteste Træk. Men indenfor dette kom atter den skarpeste Modsætning mellem de enkelte Opfattelser tydeligt for Dagen. De svingede mellem de to Poler: en god Gud, der vil Menneskets Vel, og en ond Gud, Djævelen, der kun vil dets Fordærv. Som Sygdommens Gang i sig selv, enten til det bedre eller til det værre, gik ogsaa Forklaringen af den enten til Liv eller Død og trak skiftevis næsten hele Samfundet med sig.

Kun ganske enkelte, som f. Eks. Tyge Brahe, synes at have fundet sikkert Fodfæste i en Forstaaelse af Livet, der udelukkede Modsætningen. Det store Flertal fulgte Strømmen med dens Tidevande, lod Nat afløse Dag, deltog med samme Iver i at lede efter Naturens det store ubekendte og i at stable Ved til Baalet for enhver, der beskyldtes for at have fundet det. Tidens Mening var ikke jævnt sammensat og begrundet. Den stod i de enkelte og i Samfundet som en Samling adskilte Lag, der ved mindste Rystning tændtes, sprang og slog ud som Dom. Dommen var som en Standrets, hastig, uforklaret og uigenkaldelig.

Det har sin Interesse sluttelig at se den Virkelighed, mod hvilken disse Opfattelser brødes, flygtigt opfange et Indtryk af den Sygdoms-Tilstand, hvormed disse Sundheds-Begreber skulde prøve Kræfter.

Hvis — hvad der ikke er usandsynligt — Sygdommene har deres Historie, saa at hver Tidsalder har sine bestemte Sygdomme, der ikke er optraadte saaledes før og ikke vil vende ganske saaledes tilbage, saa svarede i det 16. Aarhundrede Sundhedsbegreber og Sygdomme ypperligt til hverandre. Den samme Heftighed og utrættelige Gaaen paa under nye Former, der udmærkede Sundhedsbegreberne, betegnede ogsaa Sygdommene. Næppe er i den historiske Tid noget Aarhundrede blevet i den Grad plaget af voldsomme, vekslende Farsoter, som det 16de[1].

Aarhundredets første Aarti var hjemsøgt af den „frantzoske Syge" eller Pokker, der under denne sin første Optræden meget smitsom og dræbende rasede hele Norden over, rammende skyldige og uskyldige. Samtidigt hermed bredte sig i Sverige en anden ny Sygdom, vistnok med Stockholm som Udgangspunkt, hvor Kong Hans's Dronning Kirstine 1502 udholdt en langvarig Belejring, og en Besætning paa 1000 Mand — levende, lidende, døende og henliggende ubegravne paa Slottets snævre Grund — svandt ind til 80 Mand. Det var den saakaldte „Petechialtyphus", yderst smitsom og let kendelig paa de smaa røde Pletter i Huden, hvormed dens Udbrud viste sig. Den opfattedes i Begyndelsen vistnok som en Art Skørbug, men betegnedes iøvrigt ligesom alle de andre Farsoter med den fælles Benævnelse: Pest. Som bekendt er den først atter aftagen i det 19. Aarhundrede efter de napoleonske Kriges Ophør. I Sverige blussede denne Tyfus gentagende op, 1504, 1508, 1517, bredende sig Syd efter mod Danmark.

Hernede havde man imidlertid haft Besøg af en anden uhyggelig Gæst, en Kighoste, der fra Frankrig 1510 bredte sig udover den største Del af den da kendte Verden. Den var ledsaget, især i de første fem Dage af dens Forløb, af en overordentlig stærk Hovedpine, som man søgte at hæve ved at bedække Hovedet med en Hætte [Coqueluche], hvorefter Sygdommen fik Navn. Den angreb især Børn og unge Mennesker. Blandt Ofrene i Danmark kan nævnes Kong Hans' fjortenaarige Søn Frants.

Da Christian II ved Midsommertid 1520 kom tilbage fra Stock-

holm til København for her at drive paa de Rustninger, der senere hen paa Aaret skulde føre til Stockholms Erobring og det stockholmske Blodbad, var en svensk Bekendt ilet forud til Danmark. Kongen traf i København den Typhus, som første Gang havde vist sig i Stockholm, da hans Moder, Dronning Kirstine, for atten Aar siden forsvarede Slottet. Nu hærgede den hans danske Hovedstad, hvorfra Dronning Elisabeth, der førte Regeringen under hans Fraværelse, havde maattet flygte for den til Abrahamstrup (Jægerspris). Næste Aar, 1521, naaede samme Sygdom Hamborg og Vest-Norge. Hele Norden var den nu underlagt, og i heftige Tilbagefald og Opblusninger, særligt i Skaane og Halland 1528—29, ytrede sig dens blivende Herredømme.

To store nye Farsoter, Pokker og Tyfus, var saaledes som to vældige Bølger, kommende hver fra sin Side, slaaede sammen over Norden. Just som det syntes at skulle lette lidt, kom en tredje Farsot væltende ind vesterfra, den voldsomste af dem alle. Det var den saakaldte „engelske Sved“[1].

Den var optraadt første Gang i England 1485, efter at Landet i over 30 Aar (1455—85) havde været Hjemsted for den blodige Borgerkrig mellem den „røde og hvide Rose“. Da saa mod Høst 1585 Henrik den 7. landede med en af alle Slags Nationer sammensat Hær og sejrede i Slaget ved Bosworth, viste sig med eet en Betvinger af Landet, endnu grusommere end den kongelige. En ukendt Sygdom opstod, næret af Smuds og Elendighed. „Saa mange Mennesker døde der af den Sygdom“, siger en Krønike, „at man knap skulde tro, at Øen havde rummet saa mange“. Mærkeligt nok holdt den sig længe alene til England og naaede overhovedet aldrig til Skotland og Irland. „Det eneste Onde, England ikke har paaført Irland.“ Men efter i fire Overgange at have hærget England, heftigst 1529, gik Sygdommen i dette Aar pludseligt mod Øst og udbrød omtrent samtidigt i Hamborg og i det sydlige Norge i August 1529. Paa Fastlandet var alt lagt til Rette for dens Komme. Sommeren 1528 havde været hed og tør og derfor medført Misvækst og Dyrtid. Vinteren, der fulgte efter, var usædvanlig mild, Foraaret fugtigt, Sommeren kold og regnfuld, ofte med en tyk, ildelugtende Taage. Misvækst og

Dyrtid medførte Hungersnød. Under disse ugunstige Forhold udbrød den „engelske Svedsyge“ i Skandinavien og Tyskland.

Den ytrede sig som en fælles Sygelighed, der med eet angreb en hel Egn. Ikke blot Mennesker blev syge og døde, men Fugle faldt til Jorden, Bistaderne uddøde, Elve og Floder drev med døde Fisk, og selv ude i Vesterhavet og Østersøen flød døde Delfiner med Bugen i Vejret.

Den kom i et Nu, men var ogsaa hurtigt omme. Paa hvert enkelt Sted rasede Farsoten sjældent mere end to til tre Uger. I enkelte hollandske og tyske Byer standsede den endog efter fem til seks Dages Forløb. Sygdommen selv var ligeledes kortvarig, sjældent ud over et Døgn. Men den var i højeste Grad smitsom og dødelig, især for alle i den kraftige Alder. „Børn og gammelt Folk var fri for hende.“ „Unge Folk døde mesten.“ I København døde paa en Dag 400 Mennesker. Med lignende Voldsomhed rasede den i det øvrige Danmark. I Sverige, hvor den optraadte endnu heftigere, regnedes Mennesketabet for ikke meget ringere end i sin Tid ved den sorte Død.

Ulykken var, at den gerne angreb samtidigt hele Husets førlige Bestand, og indtraf uden mindste Forvarsel. Pludselig fik man en Fornemmelse, som om man langsomt overheldtes med koldt Vand. Saa var Sygdommen der. Blev man da ikke straks tildækket med Dyner og faldt i en Sved, der skulde vedblive uafbrudt mindst et Døgn, var man dødsens. Den angrebne var i højeste Grad mat, søvnig og tørstig, men maatte hverken sove eller drikke, da i saa Fald Sveden paastodes at ophøre og Døden at indtræffe. Dog erklærer en af de faa, der overstod den: „De uvidende Læger i Hejdelberg havde nær kvalt mig med deres Dyner. Jeg vansmægtede af Tørst. Endelig fik jeg en gammel Kone til at give mig en Kande Øl. Den drak jeg ud i eet og blev fluks karsk. Altsaa er Drikke det bedste Lægemiddel, hvilket og andre have erfaret.“

Med Svedsygens Rasen i Norden i de to Aar 1529—30 var dens Magt her omme, og den kom ikke mere igen. Den vendte tilbage til England, hvor den rasede ud i et sidste voldsomt Anfald 1551. Derimod holdt den nye Tyfus sig fra nu af troligt i

Norden og blussede op hver Gang der gaves Anledning. Og saadan gaves ofte. Særligt indbydende var naturligvis den fortvivlede Tilstand under Københavns Belejring 1536, hvor alle Katte og Hunde blev fortærede og Befolkningen var henvist til den ynkeligste Føde, indtil man endelig nødtes til Overgivelse. Men ogsaa mere dagligdags Forhold var ugunstige. Hyppige Tilfælde af Misvækst og Dyrtid indtraf i hine Aaringer, hvilket delvis vistnok skyldtes Uro i Naturen og stærke Yderligheder i Varme og Kulde, Tørke og Væde, men tillige forværredes ved Datidens ufuldkomne Befordringsmidler og dens Tilbøjelighed til at lægge Baand paa Ind- og Udførsel.

Selv med alle disse Betingelser i Erindring vægrer man sig dog ved at tillægge dem alene Skylden for den aldeles uforholdsmæssige Sygelighed i Norden i den sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede. Der synes at maatte have været andre, os ubekendte, mere almindelige Sygdomsaarsager til Stede, maaske fælles for den hele Jord.

Man har i saa Henseende gjort opmærksom paa, at i Aaret 1580 viste Magnetnaalen sin største østlige Afvigning[1]. Om der skulde herske nogen Forbindelse mellem disse tilsyneladende saa vidtadskilte Forhold, faar Fremtiden afgøre. Kun saa meget vides, at Sundhedstilstanden ogsaa udenfor Norden var slet. I Tyskland og Sveits rasede saaledes Bubonpest 1552 og 1564, samme Sygdom hærgede Spanien 1564, medens der i Sydtyskland tillige optraadte de to sjældnere Sygdomme: Sovesyge og hurtigt dræbende Næseblod. I Aaret 1570 skal der være død to Millioner Mennesker i Mexiko o. s. v.

Det er paa denne sygdomsbefængte Baggrund, at Forholdene i Norden i Slutningen af det 16. Aarhundrede maa ses. De ulykkelige skandinaviske Lande hærgedes af ikke mindre end seks voldsomme Farsoter, som Samtiden kaldte „Pest", og som hver især strakte sig over en længere Række Aar. Først 1545—54. Saa 1563—67. Atter 1572—79. Saa en kort Afbrydelse 1580—82, hvor en Influenza, den saakaldte „spanske Pip", gik over hele Evropa og i Nord som i Syd forvandlede alt Ildebefindende til Hals- og Brystsygdomme. Men næppe var dette

Kast omme, førend „Pesten“ tog fat paa ny, og en af de heftigste Farsoter i Norden i det 16. Aarhundrede rasede i Danmark i Aarene 1583—85. I Aarene 1588—90 vendte den sig til Sverige. Saa opstod der 1591 en kort, ondartet Koppesygdom paa Sjælland. Denne veg dog hurtigt, men kun for at give Plads for en fælles Pest hele Norden over, den langvarigste af dem alle, 1592—1604.

Var den Sygdom, som saaledes hærgede Norden i disse seks langvarige Angreb, virkelig „Pest“? Umuligt er det jo ikke, saa meget mere som „Bubonpest“ jo samtidigt optraadte baade i Tyskland og i Spanien. Datidens Læger beskrev den ogsaa af og til som virkelig Pest. Men dette Vidnesbyrd taber i Beviskraft, naar tilføjes, at Beskrivelserne sjældent grundede sig paa Selvsyn, men blot var Gengivelser af gamle Forfattere, som anførte Pestens Kendetegn. Lægernes eget Kendskab til Sygdommen var kun ringe. De nøjedes i Reglen med at offentliggøre en Recept imod den og derpaa — flygte. Sagkyndige i Nutiden antager, at „Pesten“ i Norden i det 16. Aarhundredes sidste Halvdel ikke har været Bubonpest, men derimed blot mer eller mindre rene Former for den i Landet indtrængte „Petechialtyphus“, blandet med Blodgang og lignende.

Men hvilket Navn end Sygdommen kunde have nærmest Krav paa, lige ondartet og dræbende var den. Her hjalp hverken Varsomhed i Spise og Drikke, Brug af Pestpiller, voldsom Afføring eller Aareladning. Sygdommen mejede fort. Det eneste virksomme Middel var Lægernes praktiske Anvisning, som ogsaa Konge, Hof og alle velstaaende fulgte: at forlade det Sted, hvor Sygdommen i Øjeblikket rasede.

Vil man danne sig et Begreb om Dødeligheden, bør man her saa lidt som ellers blindt holde sig til de opgivne højeste Tal. De staar selv blot som Udtryk for, hvor stærkt Indbildningskraften var bleven opskræmt. Det er saaledes vel næppe sandsynligt, at der i Stockholm 1548—49 skal være død: 7,000 Mennesker, og atter Aar 1565: 18,000 Mennesker. Byens hele Folketal var under sædvanlige Forhold næppe mere end 20—30,000 Indbyggere. Men andre Tal og Oplysninger er tilstrækkeligt malende.

Som naar der f. Eks. i Malmø ifølge Kirkeregnskaber blev i Aaret 1564 ringet med Ligklokker for 777 Personer, i hvilket Tal altsaa ikke er indbefattet alle de fattige, der ikke havde Raad til saadan Overdaadighed. Eller naar man i København 1545 nødtes til et Skridt, saa stridende mod alle Datidens Begreber, som at anlægge en Kirkegaard udenfor Byens Porte for dèr, fjærnt fra Kirke, altsaa paa blot hedensk Grund, at jorde, hvad Byen selv ikke kunde rumme. Eller naar den ufortrødne Daniel Ranzau den 16. Juli 1566 maatte bryde op fra Lidköping og opgive at drage videre ind i Sverige, fordi han Natten forud havde mistet over 300 Knægte af Pest[1].

Alt tyder paa, at Datiden stod magtesløs overfor disse forfærdelige Plager. Det voldsomme i dem gør os hin Tids Begreber mere forstaaelige. Man maa under slige Forhold have følt sig fristet til disse skarpt udformede Forklaringer: Det er Gud! Det er Djævelen! Det er Mars og Saturn i Vandmanden! Her maa afføres, opkastes og aarelades uafbrudt! Her maa tilføres nyt Stof! Her maa luges og stampes ny Bund med Metal! — Men ligemeget hjalp det. Sygdommen viste sin Virkning paa Forklaringer og Kure. Men ikke omvendt.

21

Ved første Øjekast er der noget i høj Grad nedslaaende ved et Udfald som dette. Thi hvor ringe man end monne værdsætte det 16. Aarhundredes Sundhedsbegreber og Lægekunst, saa var de dog et ærligt ment og kraftigt Forsøg paa at finde det rette. Og det mistrøstende i Udfaldet æder sig med Nødvendighed videre. Uvilkaarligt spørger man sig selv: Er der nogen væsentlig Forskel mellem hin Tid og Nutiden?

Lad os, førend vi søger at give Svaret herpaa, et Øjeblik følge den mistrøstige Opfattelse i nogle af dens sædvanlige Betragtningsmaader:

Nu som forhen er Værdien af den kirurgiske Lægekunst

naturligvis klar nok. At faa en Arm sat rigtig i Led, et brækket Ben føjet ret sammen, har til enhver Tid været et let forstaaeligt Gode. Større Kundskab til mangt og meget har siden det 16. Aarhundrede vel ogsaa gjort den operative Kunst sikrere, om end tillige mere dristig. Men den medicinske Lægekunst, om hvilken der paa disse Blade alene har været talt, er den gaaet væsentlig fremad siden det 16. Aarhundrede?

Udtryksmaaden har naturligvis forandret sig. Nutiden udtrykker sig med Flid forsigtigere og ser Sagen mere begrænset, saa vidt muligt blot fra den erfaringsmæssige Side. Man hører sjældnere Udtalelser som: Sygdom stammer alene fra Gud og helbredes kun ved Bøn. De forekommer dog endnu. Læren om Nødvendigheden af en „germanisk-kristelig Medicin“ hyldedes endog henimod Midten af det 19. Aarhundrede ved Tysklands protestantiske Universiteter, men har atter tabt sig. Ligesaa gik det den katolske Professor i München, Nepomuk v. Ringseis's Paastand, at Nadveren er det sikrest virkende Lægemiddel, og at kun en Læge, der nys har gaaet til Alters, kan helbrede[1]. Saa vidt vides er det nu især i Männedorf (Kanton Zürich), at man aabent vedkender sig Bøn og Paakaldelse som væsentligste Kurmetode. Men enhver kyndig Læge i Nutiden betegner dog Tro og Tillid som afgørende Betingelser og fremhæver med Rette „Hypnose's“ og „Suggestion's“ næsten vidunderlige Virkninger. Er Forskellen fra forhen synderlig stor?

Fremdeles: Nu til Dags vilde vel kun faa vedkende sig Paastanden: Sygdommen stammer alene fra Djævelen og helbredes kun ved, at denne atter uddrives. Det er endnu blot et forsvindende Mindretal, der hylder den i Paris genopvakte Lære om, at Forgørelse ved Hjælp af Voksbilleder er mulig[2]. Det forekommer de fleste besynderligt, at man overhovedet nogensinde har kunnet tro paa, at det vrimlede allevegne med Billioner og atter Billioner Smaadjævle, der besørgede alt til Sygdom henhørende. Endnu færre tænker dog maaske paa, at Forskellen mellem før og nu for en stor Del bestaar i, at Smaadjævlene siden da er blevne døbte. Nu til Dags vrimler det med Billioner og atter Billioner af „Bakterier“ og „Baciller“. De fremkalder

Sygdommene. Helbredelse bestaar i at faa dem dødede og uddrevne.

Fjærnest fra Nutiden ligger Troen paa Stjernetydningen. Denne regnes med Grund af enhver dannet for en længst begraven Videnskab. Man vilde blive til Latter ved at tale om Himmellegemernes gode eller onde Øjne. Og dog lytter man med Opmærksomhed til Læren om Solpletternes Virkning paa Regnmængde og Sundhedstilstand, og beundrer med fuld Føje den Opdagelse, at visse Sygdomme lader sig helbrede ved Lysstraaler (Fig. 56).

Hvad det 16. Aarhundredes tre sidste Kurmetoder angaar, kunstige Udtømmelser, Tilførsel af det til Sygdommens negative svarende positive, og endelig Anvendelse af det stærkt virkende Lægemiddel, der paa engang afskar Sygdommens Liv og fremmede den syges — saa deler disse Lod med det Utal af tilsvarende eller modsatte Behandlingsmaader, hvortil Mellemtiden indtil nu har været Vidne.

Om dem alle har en af Danmarks mest klartskuende Læger i det 19. Aarhundrede, Emil Fenger[1], udtrykt sig omtrent saaledes: Den livlige og nære Forbindelse, hvori Nutidens Samfærdselsmidler har bragt alle dannede, har tillige aabnet Lægernes Blik for den utrolige Mængde hinanden modsatte Maader, hvorpaa man søger at helbrede samme Sygdom. Hver — selv den, der bestaar i slet intet at foretage mod Sygdommen — kan fremvise tilsyneladende gunstige Udfald. Hos den samvittighedsfulde Læge maa dette vække Tvivl om selve den medicinske Lægekunsts Grundvold, idet saa godt som aldrig Anvendelsen af det enkelte Lægemiddel, den enkelte Behandlingsmaade, lader sig godtgøre som nødvendig ad den eneste virkeligt bevisende Vej: Hvis dette ikke var bleven anvendt, saa vilde Forværrelse eller Død være blevet Følgen. En højst sandsynlig Forklaring paa, at saa mange Kure tilsyneladende virker helbredende, og derfor naivt kan indkasseres som Bevis for, at det rette Middel her er blevet anvendt, er, at det i Virkeligheden forholder sig som saa: „De fleste indre Sygdomme, som kommer under vor Iagttagelse, ender ifølge deres egen Natur med Helbredelse

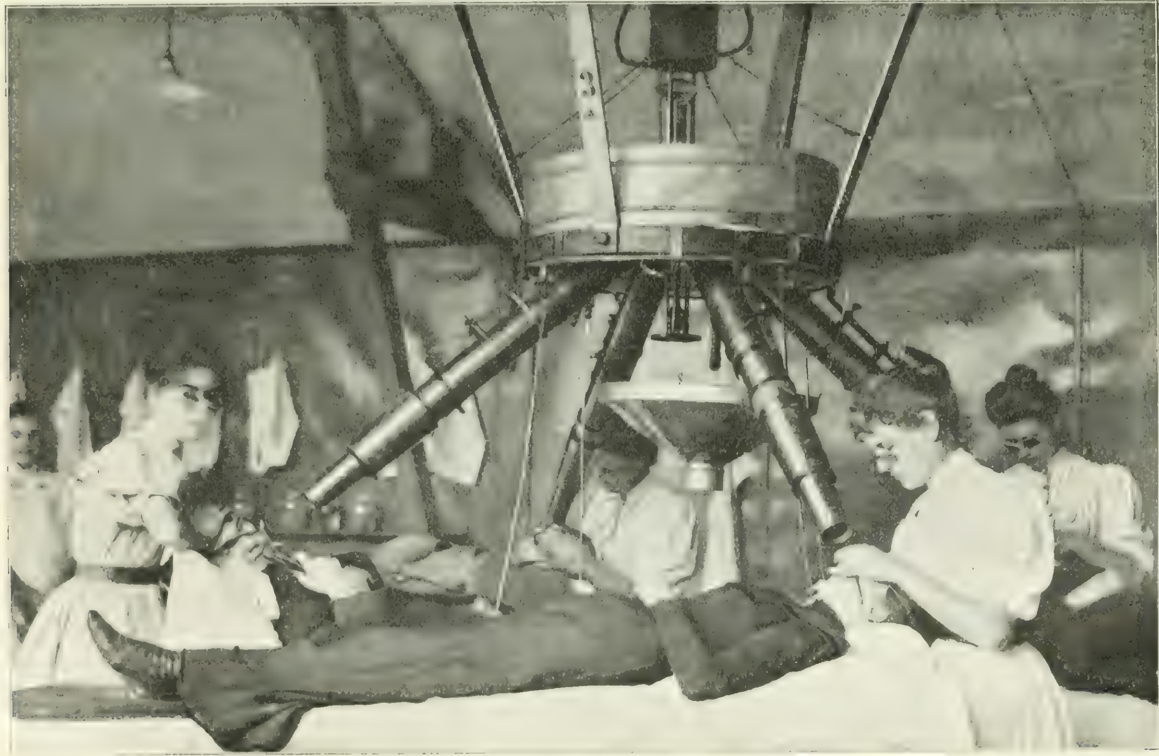

Fig. 56. Behandling med elektrisk Lys paa Finsens Lysinstitut. Rosenvænget. København.

Fig. 57. Niels Ryberg Finsen.
1860—1904.

og med en hurtig og fuldstændig Helbredelse. Altsaa vil Størstedelen af de Sygdomstilfælde, som kommer under en Læges Behandling, helbredes baade hurtigt og sikkert, hvilke Lægemidler han end anordner, naar han kun ikke tilraader noget skadeligt.“

Den nødvendige Følge af alt dette — mener Fenger — maa blive, at Befolkningen taber Tilliden til Lægen, og Lægen Tilliden til sin Kunst.

— Dette er unægteligt trøstesløse Betragtninger. Men nærmere set udtrykke de dog kun en enkelt Side af Sagen, ikke hele Sandheden. Thi at Nutidens Synsmaader delvis kan siges at falde indenfor de gamle fra det 16. Aarhundrede kendte Rammer: Gud, Djævel, Stjernetydning o. s. v., beviser ikke andet end disse Rammers Anvendelighed som Inddelingsmiddel. Ingen vil dog for Alvor paastaa, at Læren om „Suggestion“ er luthersk Teologi, Bakteriologi Djævlelære og Dr. Finsens (Fig. 57) Lysmetode Stjernetydning. Ved disse nye Opdagelser er der tydeligt nok foregaaet en hel Omdannelse, en Udvikling har fundet Sted i den for al menneskelig Udvikling fælles Form, spiralformig, i Skruegang opefter. De nye Tanker ligger paa de gamles Plads, men i et højere Plan.

Og naar Fenger grundigt gør op med Fortiden ved at brænde hele den selvsikre Myndigheds Tempel af, saa er den Ild, hvormed han tænder, ikke blot Tvivlens, men der lysner i den Begejstringens Lue, Troen paa de nye Fremgangsmaader: Fysiologiens og Statistikens, som Fremtiden vil anvende. Han forlader heller ikke det brændende Tempel tomhændet, men redder med sig, hvad der formentlig har bestaaet Ildprøven. Hertil regner han for det første Kirurgien. Dernæst indenfor Medicinen: Midler mod Forgiftning og Skørbug, Vaccinationen, Kinin, Jærn og et Par andre Midler, om hvis gavnlige Virkninger der ikke kan herske nogen berettiget Tvivl. Sluttelig henviser han til den Mængde af Tilfælde, hvor en Læge kan, om ikke helbrede, saa dog dulme Smerter, afværge Bionder, styrke Livsmod, og ender med at udtale, at den „afventende Metode“ er den medicinske Behandlings sikreste Fremgangsmaade. Under denne vil Lægekunst og Sygepleje indgaa en uopløselig Enhed.

Trods alt, hvad her er anført, bliver der dog endnu en Brodd tilbage i enkeltes Sind. Den ytrer sig som nagende Tvivl, som en gennem historisk Sammenligning formentlig bekræftet Tro paa, at Sundhedsbegreber og Behandlingsmaader vel veksler gennem Tiderne, men dog væsentlig kun gentager „det samme paa en anden Maade". Fælles for dem alle paastaas at være: Uformuenhed til at bekæmpe de til enhver Tid herskende Sygdomme. At Fengers Resultat var fattigt og utilfredsstillende, blev formentlig ogsaa godtgjort ved, at han selv opgav at være Læge for at vende sig til anden mere tilfredsstillende Virksomhed som Finansminister og Borgmester.

Mod al denne Mistrøstighed og Tvivl, som en historisk Betragtning oprindeligt har fremkaldt, er der kun eet sikkert virkende Middel, — et fornyet Blik paa Historien. Hvor det drejer sig om Lægekunstens Nytte, er det afgørende Vidne: Hvad Nytte har den hidtil gjort? Vi staar saaledes atter over for det Spørgsmaal, som vi ovenfor opsatte at faa besvaret: Hvad Forskel er der mellem dengang og nu? Historiens Svar lyder: Paa faa eller ingen Omraader ligger Fremskridtet saa tydeligt for Dagen som netop paa dette. Lægekunstens samlede Udbytte i dens uafbrudte Kamp i de sidst forløbne tre hundrede Aar for at tæmme, opdrage, værne, helbrede det store Folkelegeme i Norden er rigere end, hvad der kan opvises paa nogetsomhelst andet af Kulturhistoriens Enemærker. Vil man maale Omfanget af Lægekunstens Sejr, sammenligne man blot Forholdene i det 16. Aarhundrede med Tilstanden nu:

Kan man undre sig over, at en Befolkning døde som Fluer, naar dens Flertal kun vadskede sig højt regnet en Gang om Ugen, gik aarevis med samme Sæt Hoser og Undertøj, spiste med snavsede Hænder alle af samme Fad, laa bunkevis i samme dynefyldte Seng! At blive „ligget ihjel" var en af Datidens hyppige Børnedødsmaader. Og hvilken Stank i de lave Stuer! Tilspigrede Vinduer spærrede for Os af Talglys, gamle Klæder,

Smuds og fordomsfri Menneskeudtryk, der kun af dannede „fortonedes“ med en undskyldende Hoste.

Selv i Frankrigs Slotte brugtes Kaminen som Kammerpotte. I Dronning Elisabeth af Englands Selskabsrum stank der, saa Pager fik ondt og brændende Enebær ikke kunde lumre Luften i Orden. I Gaarden hos Købstadfolk i Norden, som de var flest, sad Husstanden paa Hug, naar de dertil følte Kald. Hos velstillede vinkede et enligt Hus de færre udvalgte. Som Gaardens Pragtstykke hævede det sig i dens Midte ved Brøndvippen, foran Møddingen. I Drikkevandet blandedes Gaardens Overflødighed. Kun Regnskyl formaaede at sætte Ugers Affald, ad mørkladne Strømme, i Drift ud gennem Porten. Paa Gaden dannede det alt et blødt Underlag for løsgaaende Svin, herreløse Hunde, døde Katte, Kvægdrift og Menneskefærdsel.

Om Vinteren bitterligt koldt i Sne og paa Stengulv med gennemblødte Hoser. I Hundedagene lummerhedt i den kvalme Stue og i Sengens Dynehav; Befolkningen dog livlig af umoden Frugt og hjemmelavet Surtøl. I Gudshus endelig hele Menigheden samlet, de levende i Stolestaderne, de døde stablede Kiste paa Kiste under de tynde Gulvbrædder. Baaret af Fortids Minder steg hvert enkelt Slægtled, ikke mindst under samlende Farsot, let og sikkert imod Himlen.

Naar hele denne Svinesti er bleven renset, alle disse Unoder Skridt for Skridt pillede ud, saa skyldes dette ikke blot Tilfælde og Mode, men først og fremmest hærgende Farsoter, der piskede Slægt efter Slægt til Døde, og dernæst en ligesaa utrættelig Lægekunst, der aldrig tabte Modet, men uafbrudt søgte at tyde Svøbeslagenes Runer. Hvert enkelt Fremskridt er en dyrekøbt Overenskomst mellem Lægekunsten og Folkets sunde Sans, hvilken det endelig lykkedes den at faa rystet vaagen. Paa den offentlige Sundhedsplejes Omraade har Lægekunsten fejret en af sine mest uomtvistelige Triumfer. Dens Midler her har vist sig virksomme mod Samfundets Selvforgiftning. Alt bærer Vidne om Fremskridtet. Levealderens Tiltagen peger som Viser.

At denne Kamp mod Samfundets Ladhed, Urenlighed og Selvsmitte med fuld Kraft fortsættes den Dag i Dag, veed vi

alle. Fremtiden vil utvivlsomt i Kundskab, Forholdsregler og Gennemsnitslevealder naa videre frem, end vi er naaede. I denne Kamp vil Lægerne som de naturlige Førere stadigt være kaldede til som hidtil at gaa i Spidsen. — Vil man da engang kunne naa det Punkt, hvor Lægekunsten fuldstændigt har sejret, hvor alt Samfundets Giftstof er udryddet? Her staar vi ved Skranken paa Sagens modsatte Side. Ligeoverfor en saa livlig Indbildningskraft gælder det om at tage Reb i Sejlene:

Der er for det første ingen Grund til at tro, at Sygdom mere end al anden Historie skulde ophøre. Tværtimod synes Erfaringen allerede nu at tale for, at Sygdomme afløser hverandre, at de selv er underkastede Udvikling, har deres Historie ligesom alt andet. De lader til hver for sig at fødes, leve og dø. De enten forsvinder, naar Mennesket har lært at helbrede dem, eller, naar de er ved at forsvinde, mener Mennesket at have lært at helbrede dem. Skørbug, Plettyfus, Koldfeber er f. Eks. stærkt aftagne i Norden i det 19. Aarhundrede, men tillige afløste af nervøse Onder, som Fortiden ikke i samme Grad kendte.

Men hvorfor skulde ogsaa Sygdommene forsvinde? At vi betegner dem som Onder, Samfundets Giftstof o. s. v. — er det andet end menneskelige Ukvemsord, der kun angiver vor Begrænsning, men ikke nedsætter deres Væsen? Havde ikke Paracelsus Ret: Sygdom er ikke en lavere Livsytring end Sundhed; begge er sideordnede, ligeberettigede Former for Liv.

Men endelig — og dette er vor ejendommelige Art Livs dybeste Gaade — S u n d h e d og S y g d o m k a n i k k e s k i l l e s. Sygdom er Sundhedens Yderlinje, dens Grænse, dens Form, Beviset, Betingelsen for, at den er til. Sygdom drypper som Sandskornet uafbrudt gennem vort Timeglas, Udtrykket for, at Livet rinder. Den aander som Ubehagsfornemmelse i Sult, Tørst og Træthed. Den røver vor Bevidsthed hver Nat. Den er Vækstens Voksværk, er Alderens Tynge, er Fødslens Smerte, er Dødens Slut. At ændre denne vort Livs inderste Egenskab formaar ingen Læge.

Men saa er jo alt, hvad vi hidtil har talt om Sundhedsbegreber,

Lægekunst og Fremskridt kun tom Tale og Usandhed! — Ingenlunde. Her som saa ofte viser det sig blot, at der angaaende alle væsentlige Menneskeforhold gives to modsatte Forklaringer, en til at leve paa, en til at dø paa:

Vi føler, vi forstaar, vor Virksomhed, vor Moral, vort hele Liv er bygget paa, at der er Forskel mellem Sundhed og Sygdom, Liv og Død. Det ene bør tilstræbes, det andet undgaas. Det ene er et Gode, det andet er et Onde, for os selv og for andre.

Men allerbagest i os, ved Randen af vort Væsens Grænse, i Søm-Spiren paa vort Selv, ligger der en hel forskellig Forklaring. Som i et pinligt, lynklart Nu brændes her de to Modsætninger, Sundhed og Sygdom, Liv og Død sammen, til blot to Sider af det samme.

Og idet vor hele hidtidige Forstaaelse brister, folder de to sig som Kimblade om et ubekendt, højere, ufatteligt.

Anmærkninger og Henvisninger til III Bog

SUNDHEDSBEGREBER I NORDEN I DET 16. AARHUNDREDE

udkom første Gang Aar 1900.

Side 16. [1] Herodot's Historie II 37.

S. 17. [1] Herodot's Historie II 47. — [2] Herodot's Historie II 77.

S. 18. [1] Herodot's Historie II 84.

S. 19. [1] Julius Petersen: Hovedmomenter i den medicinske Lægekunsts historiske Udvikling. Kbhvn. 1876. S. 15.

S. 23. [1] Chr. Daremberg: Histoire des sciences médicales. Paris 1870. I 89—145. — Smlgn. dog Julius Petersen: Hovedmomenter i den medicinske Lægekunsts histor. Udvikl. S. 60 fgg.

S. 26. [1] Chr. Daremberg: Histoire des sciences médicales. Paris 1870. I 237.

S. 27. [1] Jul. Wiberg: Galen og den galenske Lægevidenskab og Lægekunst. Odense 1910.

S. 37. [1] H. Ranzau: De conservanda valetudine. p. 95.

S. 42. [1] Arild Hvitfeldt: Danmarks Riges Krønike II. S. 1545. — [2] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 3, 4.

S. 44. [1] Norske Magasin II 43—45.

S. 47. [1] Den lappede og forkludede Hosedieffel. Kbhvn. 1556. Blad B_3 og D_4—E. — [2] Niels Bredal: Børne-Spejl. Kbhvn. 1568. 4to. S. 23.

S. 48. [1] H. C. Sthen: Ligprædiken over Mette Ulfstand. Kbhvn. 1602. 8vo. Blad D_8. — [2] Sjællandske Tegnelser 31. Januar 1631. Rigsarkivet.

S. 49. [1] C. Molbech: Nordisk Tidsskrift III 420.

S. 51. [1] Anders Matthiesen Hiørrring: Leyerspolitie. Kbhvn. 1661. Blad b_3.

S. 53. [1] Holger Rørdam: Danske Kirkelove „Bededage". — [2] Kong Christian den Tredies Historie II 448. — [3] Norske Magasin II 33. — [4] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 145.

S. 54. [1] Kong Christian den Tredies Historie II 423. — [2] Peder Hansøn Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. Side 85.

S. 55. [1] Norske Magasin I 374. — [2] Suhm: Samlinger til den danske Historie I 2, 165 og II 2, 4. — [3] Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 674.

S. 56. [1] Norske Magasin II 46.

S. 57. [1] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 3,3.

S. 60. [1] Norske Magasin II 33—34. — [2] Norske Magasin II 182. — [3] Klevenfeldt: Optegnelser til den holstenske Adel. Rigsarkivet. — [4] Nye danske Magazin I.

S. 61. [1] Peder Hansøn Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. S. 162. — [2] Vedel Simonsen: Hagenskov. S. 53—56.

S. 63. [1] Nye danske Magazin II 320.

S. 66. [1] Den lappede Hosedjævel. Kbhvn. 1556. Blad B_4. — [2] Tegnelser over alle Lande 20. Juli 1563. Rigsarkivet.

S. 67. [1] Danske Magazin III 91.

S. 68. [1] Danske Magazin III 92—96.

S. 69. [1] Grønlund: Historiske Efterretninger om Ribe. Hexeri. S. 6—10.

S. 70. [1] Danske Magazin 3dje Række I 323.

S. 71. [1] Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 350.

S. 72. [1] Peder Palladius: Visitatsbog. Udg. af Svend Grundtvig. S. 94.

S. 73. [1] Grønlund: Historiske Efterretninger om Ribe. Hexeri. S. 10—24. — [2] Norske Magasin I 315.

S. 74. [1] Peder Palladius: Visitatsbog. Udg. af Svend Grundtvig. S. 93. — [2] Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Jep Tordsen. Rigsarkivet. — [3] Danske Magazin 4de Række IV 51. — [4] Suhm: Samlinger til den danske Historie I 1, 108.

S. 75. [1] Nyt historisk Tidsskrift IV 347.

S. 76. [1] Stavanger Kapitelsbog. Det norske Rigsarkiv. — [2] Danske Magazin 3dje Række I 54—57. — [3] Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun m. fl. I 346. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi VII 79.

S. 77. [1] H. Ranzau: De conservanda valetudine. p. 4—6 og 9.

S. 86. [1] En Skiøn Planete-Bog. København 1710. 8vo. Blad C_2—C_4. — [2] H. Ranzau: Tractalus astrologicus. Francof. 1593. 8vo. S. 165.

S. 91. [1] Melanchthon: Initia doctrinæ physicæ. Wittenberg II. Bl. 139. — [2] H Ranzau: Catalogus imperatorum etc. Lipsiæ 1584. p. 233—34.

S. 92. [1] H. Ranzau: Catalogus imperatorum etc. Lipsiæ 1584. p. 141—42.

S. 94. [1] Chr. Daremberg: Histoire des sciences médicales. Paris 1870. I 113—14.

S. 96. [1] Chr. Daremberg: Histoire des sciences médicales. Paris 1870. I 133—35.

S. 101. [1] Se de forskellige Udgaver f. Eks. i det Kongelige Bibliotek i København.

S. 102. [1] Erasmus Rotterdamus: de civilitate morum. 1530. pag. 26.

S. 107. [1] Henrik Smid: En skøn nyttelig Lægebog. 1557. Cap. 39.

S. 109. [1] Henrik Smid: En skøn nyttelig Lægebog. 1557. Cap. 40—45. — [2] Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun o. fl. II 271.

S. 110. [1] Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun o. fl. 2den Række II 258.

S. 111. [1] Henrik Smid: En skøn nyttelig Lægebog. 1557. Cap. 47.

S. 112. [1] Sanske Samlinger, udg. af Chr. Bruun o. fl. 2den Række VI 36.

S. 113. [1] Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes Historie S. 158. — [2] Henrik Smid: Om Menniskens Vand. Kbhvn. 1577. Blad 12. — [3] A. Franklin: Les médicaments. (Paris 1891) pag. 66.

S. 114. [1] Julius Petersen: Hovedmomenter i den medicinske Kliniks ældre Historie. S. 27—28. — [2] A. Franklin: Les médicaments (1891) pag. 72—75.

S. 115. [1] J. Grasset: Leçons de clinique médicale. Paris 1898.

S. 119. [1] Holger Rørdam: Apothekervæsenets Oprindelse og Udvikling, særlig i Danmark. Kbhvn. 1899.

S. 121. [1] Pharmacopée de Jean de Renou, médecin du Roy, à Paris 1608. Anført hos A. Franklin: Les médicaments (1891) pag. 90—93.

S. 122. [1] P. Pomet: Histoire générale des drogues 1694. Fol. II 7—8. Anført hos A. Franklin: Les médicaments (1891) pag. 97. — [2] P. Pomet: Histoire générale des drogues 1694. Folio II 7. Anført hos A. Franklin: Les médicaments (1891) p. 98.

S. 123. [1] Madame de Sévigné: Lettres VII 396.

S. 124. [1] Henrik Smid: Tredie Urtegaard, skønne udvalgte Lægedomsstykker („Faldende Sot"). — Henrik Ranzau: de conservanda valetudine. Cap. 53. — Niels Mikkelsen Aalborg: Lægebog 1633. S. 327—28. — [2] Niels Mikkelsen Aalborg: Lægebog 1633. S. 329. — [3] Christiern Pedersen: En nötttelig Lægebog. Malmø 1533. Blad X.

S. 125. [1] Samme Skrift Blad XLVI. — [2] Samme Skrift Blad XLI. — [3] Niels Mikkelsen Aalborg: Lægebog 1633. S. 336. — [4] Samme Skrift Side 334.

S. 126. [1] Samme Skrift S. 343—45.

S. 127. [1] Tegnelser over alle Lande 7. Juli 1565. Rigsarkivet. — [2] Gjørwell: Svenska Magazinet. 1766. S. 713. — [3] Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 192. — [4] De la Martinière: Voyage des pays septentrionaux. Paris 1672. p. 10—12.

S. 129. [1] Se blandt andet P. Pomet: Histoire générale des drogues. 1694. Folio II 7.

S. 130. [1] A. Franklin: Les médicaments (1891) p. 113—14. — [2] Christiern Pedersen: En nøttelig Lægebog. Malmø 1533. Blad VIII. [3] Samme Skrift Blad XIII. — [4] H. Ranzau: De valetudine conservanda. Cap. 47.

S. 131. [1] A. Franklin: Les médicaments (1891) pag. 143—45. — [2] Raumer: Histor Taschenbuch. VI 370.

S. 132. [1] H. Ranzau: De valetudine conservanda. Cap. VIII og XXVI. — [2] Molière: Doktoren mod sin Vilje. Akt II, Scene 2. — [3] A. Franklin: Les médicaments (1891) p. 146—47.

S. 133. [1] Helsingørs Bysbog 11. Juni og 29. Oktober 1582. Rigsarkivet. — [2] Historisk Tidsskrift 3. Række II 377. — [3] A. Franklin: Les médicaments (1891) pag. 11—12. — [4] Herholdt og Mansa: Samlinger til Medicinalhistorie. S. 242—43.

S. 136. [1] Henrik Smid: Urtegaard. 1546. Fortalen.

S. 138. [1] Om Paracelsus' Liv og Lære se: M. B. Lessing: Paracelsus. Berlin 1839. — K. F. H. Marx: Theophrastus v. Hohenheim. Gøttingen 1842. — [2] Hans Gram i Det Københavnske Selskabs Skrifter IV 250 „Om Paracelsus har været i Kjøbenhavn“.

S. 142. [1] K. F. H. Marx: Zur Würdigung des Theophrastus von Hohenheim. Göttingen 1842. 4to. S. 9.

S. 151. [1] E. A. Scharling: Bidrag til at oplyse de Forhold, under hvilke Chemien har været dyrket i Danmark. Side 10—11.

S. 152. [1] Raumer: Historisch. Taschenbuch IV 360—63. — [2] Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden. (Illustr. Udg.) V 143. — [3] Troels-Lund: Christian IV's Skib paa Skanderborg Sø. II 337—39. — [4] H. Ranzau: De valetudine conservanda p. 97—100.

S. 153. [1] Kong Christian den Tredies Historie (ved Niels Krag og Stephan Stephanius), oversat paa Dansk I 333. Anm.

S. 155. [1] A. Franklin: Les médicaments (1891) p. 155—59. — Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden. (Illustr. Udg.) V 142.

S. 156. [1] Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden. (Illustr. Udg.) V 143. — [2] H. Ranzau: De conservanda valetudine. Cap. 51—52.

S. 157. [1] E. A. Scharling: Bidrag til at oplyse de Forhold, under hvilke Chemien har været dyrket i Danmark. S. 14. — [2] Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 330. — [3] Petrus Severini: Idea medicinæ philosophicæ (Basel 1571). Cap. 14. — K. Sprengel: Geschichte der Arzneikunde III (Halle 1801). S. 408—13. — E. A. Scharling: Bidrag til at oplyse de Forhold, under hvilke Chemien har været dyrket i Danmark. S. 8.

S. 158. [1] Thomas Bartholin: Historiarum anatomicarum rariorum centuriæ VI. pag. 239. — Pontoppidan: Danske Atlas III 533. — Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 582. — [2] Gammel kongelig Samling. 8vo. no. 3504. — [3] Hertug Ulriks Bestalling for dem, dat. Gustrow, Mikkelsdag 1590. — Hertug Ulriks Brev til dem, dat. Stargardt 11. Novbr. 1591. Enkedronning Sophias Arkiv. Rigsarkivet.

S. 160. [1] Nærværende Skrift I 20—22. — [2] Danske Magazin. Fjerde Række II 391.

S. 161. [1] Panum: Vort medicinske Fakultets Oprindelse og Barndom. Univ. Festskrifter 1879. S. 25. — [2] Petrus Palladius: Formula visitationis provincialis. Kbhvn. 1555.

S. 162. [1] Historisk Tidsskrift. Fjerde Række VI. Literatur. Side 93. — Kirkehistoriske Samlinger VII 40. — Danske Magazin II 377.

S. 163. [1] Forordning af 8. Septbr. 1628 § 3. Smlgn. Reces af 27. Februar 1643 I 1, 33 § 5.

S. 166. [1] Panum: Vort medicinske Fakultets Oprindelse og Barndom. Univ. Festskrifter 1879. S. 14—18. — [2] Samme Skrift S. 18. — [3] K. Carøe og Joh. Scharffenberg i Bibl. for Læger 1898 S. 37. 1899 S. 663 og 1900 S. 161. — Hugo Mathiesen: Bøddel og Galgefugl. Kbhvn. 1910. S. 110—21.

S. 167. [1] Panum: Vort medicinske Fakultets Oprindelse og Barndom. Univ. Festskrifter 1879. S. 16—20.

S. 175. [1] Holger Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 601. — [2] Samme Skrift III 513—20. — [3] Samme Skrift II 578—82.

S. 177. [1] Det første klare Forsøg herpaa er P. L. Panum: Vort medicinske Fakultets Oprindelse og Barndom. Side 45—53 (Festskrifter ved Københavns Universitet 1879). — [2] F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 9.

S. 178. [1] F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 20.

S. 198. [1] V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark. Kbhvn. 1873.

S. 199. [1] K. Sprengel: Geschichte der Arzneikunde II (Halle 1793) S. 552.

S. 201. [1] V. Mansa (ovenn. Skrift) fremhæver dette med Henvisning til Hansteen: Undersøgelser om Jordmagnetismen. Christiania 1819.

S. 203. [1] Peder Hansøn Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke. Kbhvn. 1680. Side 156.

S. 204. [1] Jul. Petersen: Hovedmomenter i den medicinske Lægekunsts Udvikling. 1876. S. 29. — [2] Kristoffer Nyrop i Dania VII 1900. Side 40.

S. 205. [1] Hospitalstidende 1859.

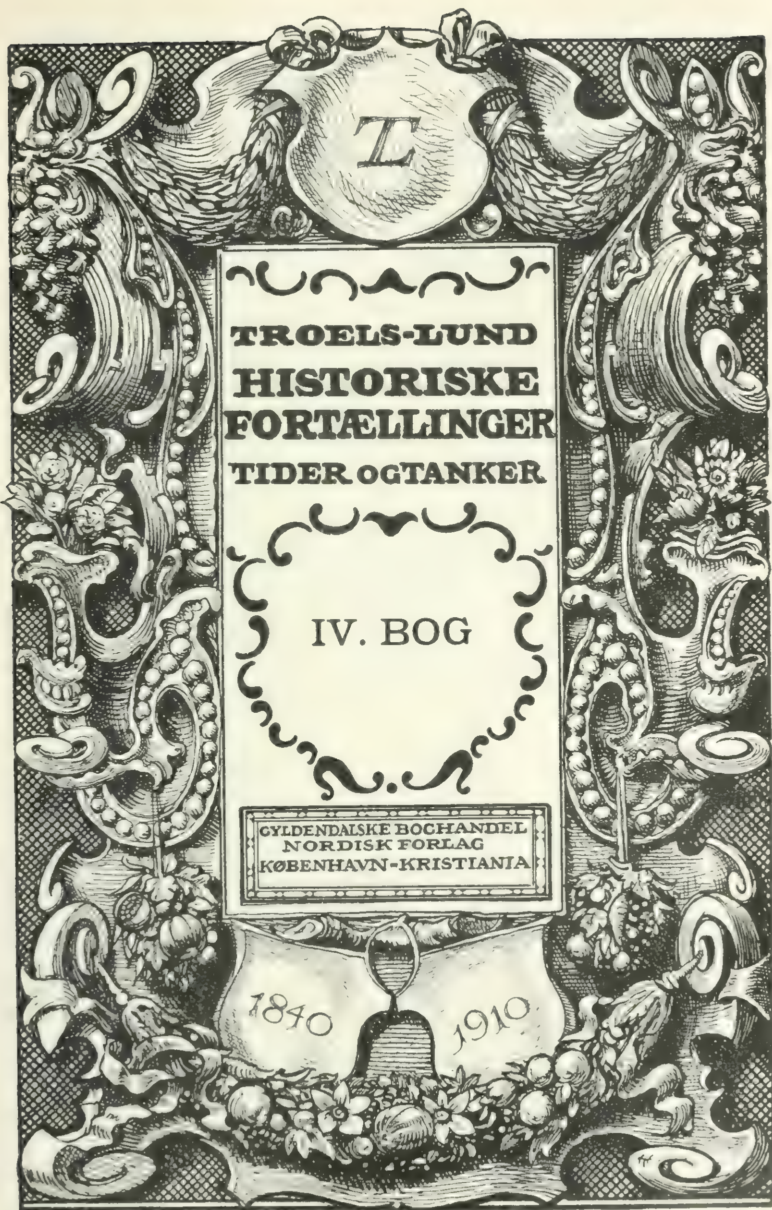
INDHOLD AF III BOG

SUNDHEDSTILSTANDEN I NORDEN I DET 16. AARHUNDREDE

TROELS-LUND

HISTORISKE FORTÆLLINGER

TIDER OG TANKER

TL
TROELS-LUND
HISTORISKE
FORTÆLLINGER
TIDER OG TANKER
IV. BOG
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG
KØBENHAVN-KRISTIANIA
1840
1910

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN

PEDER OXE

I

SLÆGT OG FORUDSÆTNINGER

1

DET var en uhyggelig Dag i København den 29. November 1517. En Herredag var sammenkaldt til Møde i Byen kort forinden, saa det vrimlede i Gaarde og Gader af Rigsraader, baade verdslige og gejstlige, samt almindelige Adelsmænd. Fra alle Landets Egne var de mødt til Hest og med Svende, ledsagede vel som sædvanligt, trods den mørke Aarstid, enten af Hustruer og Døtre eller af Klerke og Skrivere. Som naturligt ved slig Lejlighed dannede Slottet og hvad dèr foregik Midtpunktet for Samtaler og Interesser.

Denne Gang dog anderledes end ellers. Da Slotsporten den 29. November aabnedes og Befalingsmanden paa Slottet, Lensmanden over Københavns Len, Torben Oxe, traadte ud, var det bunden, omringet af Vagt og for at føres til Retterstedet. Alle kendte ham. Faa følte vel udelt Medlidenhed med ham. Dertil havde hele hans Færd været for voldsom og hensynsløs. Byens Borgere mindedes sikkert mangt et utaaleligt Overgreb af Slotsherren. Rigsraaderne og hans Standsfæller havde i frisk Erindring hans Opførsel for seks Aar siden, da han overfaldt Axel Thott. Denne havde solgt sin Andel i Næsbyholm til Otto Rosenkrans. Men Torben Oxe ønskede sig den. Han fangede da uden videre Axel Thott paa hans Gaard i Halland, slæbte ham bunden til København og tvang ham her ved Trusler og

Fængsel til at udstede et falsk Skødebrev af tidligere Dato til sig paa Næsbyholm. Kun kort Tid nød han dog Glæde heraf. Det var en af de første Rettertingsdomme under Christian II, hvorved dette Skøde til hans daværende Hofsinde Torben Oxe blev dømt dødt og magtesløst. Skøndt herved stillet i det uheldigste Lys som Voldsmand og Falskner blev Torben Oxe dog ikke klog af Skade. Kort efter var han igen i en lignende uhæderlig Lovtrætte, denne Gang med den mægtige Henrik Krummedige om Gaarden Mogenstrup i Skaane. Atter Tale om Brevforfalskning og Overfald, saa at en af Modparten maatte forstærke Besætningen af Krigsfolk paa sin Gaard for at sikre sit Liv. Torben Oxe var snart ligesaa berygtet for ustyrlig Hensynsløshed som hans Halvbroder Oluf Oxe. Denne var i Kong Hans's Tid bleven dømt for at have skudt efter en Dommer, medens han sad i Retten, og derpaa med Vold have drevet ham fra Tinge. Der hørte hele Christian II's (Fig. 1) lunefulde, uberegnelige Karakter til for kort efter at forfremme en Hofsinde som Torben Oxe med slige Slægtsmærker og egne Bedrifter til Lensmand og Slotsherre paa et af Landets vigtigste Slotte. — Maaske var det netop denne Kongegunst, som havde vakt mest Uvilje og Forbitrelse hos Torben Oxes Standsfæller.

Nu var Kongegunsten forbi og den almindelige Stemning ved at slaa om. I Norden kan selv Skadefryd blive godlidende, naar den er fuldt sikker paa sit Bytte. Desuden, hvad nu skete her, kunde let blive et Fortilfælde med vidtrækkende Følger. Det var Torben Oxes egne Standsfæller, hvem Sagen gjaldt, naar Spørgsmaalet blev, om Kongen havde Ret til saadan uden videre at lade en Adelsmand henrette.

Thi hvad var Torben Oxes Brøde? Hvorfor førtes han nu som en Misdæder mellem Vagten ud over Højbro? Hvorfor maatte han dèr knæle og bede Gud om Forbarmelse, medens Munkene nede fra Graabrødrekloster kom ham i Møde med Sakramentet? „Almægtige Gud! forbarm Dig over mig og min gode Broder Knud Pedersen!“ Havde han Ret? Skulde maaske Knud Pedersen Gyldenstjernes Hoved ogsaa falde? De havde delt Fængsel sammen og i Kaadhed kastet Tærninger om, hvem

Fig. 1. Christian II. 1515.
(Maleri i Kunstmuseet.)

der først skulde strække Hals, og Tærningerne havde svaret: Torben. Se, nu stødte Vagten til ham, at han skulde rejse sig og komme videre fort. Hvilken Trængsel nede paa Amagertorv ud for Sigbrits grundmurede Hjørnegaard. Dyveke var der ikke mere. Hun var dragen forud. Havde Torben Oxe virkelig myrdet hende? Ingen vidste sikker Besked. Hvad var da hans Brøde? Hvad var alt det, her foregik?

Eftertiden veed ikke stort mere end, hvad Mængden undrende saa til paa, og hvad der som Rygter mumlende hviskedes mellem hans Fæller. Hvad der kunde ansees for det sikre var, at lige siden Christian II's Giftermaal med Prinsesse Elisabeth havde Kongens fortsatte Frilleforhold til Dyveke vakt den største Uvilje hos den unge Dronnings mægtige Slægtninge. For et godt Aarstid siden var der til Danmark kommet Sendebud fra ikke mindre end tre Kanter — fra Kejser Maximilian (Fig. 2), fra Prins Karl af Spanien samt fra Kurfyrst Frederik den vise i Sachsen (Fig. 3) — med Opfordringer i meget bestemt Form til Christian II om at skille sig ved Dyveke. I det skriftlige Paalæg for Sendebudene fra Bryssel veed vi nu, at der endog stod, at de skulde sige til Kongen: „Hvis hun ikke rejser, da skal man, koste hvad det koste vil, spille hende et grovt Puds (lui fera une grosse finesse) og ikke raste, førend hun er forsvunden.“

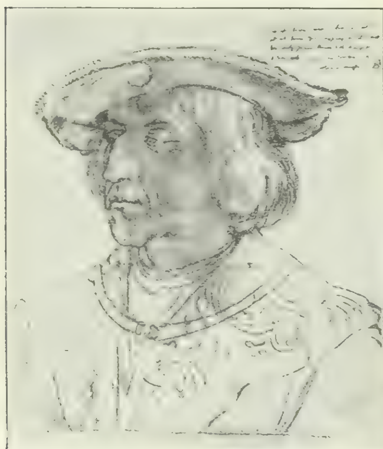

Fig. 2. Kejser Maximilian.
(Maleri af Albrecht Dürer 1471—1528.)

Christian II's Svar havde ikke været efter Ønske. Afvisende, ikke engang skriftligt, men mundtligt. Indholdet behøvede man heller ikke at kende Skrift for at kunne tyde, baade i Udlandet og i Danmark. De nederlandske Sendebud fik nemlig hjem med

i Retur Dronningens tre sidste nederlandske Hofdamer. Deres Virksomhed som Meddelere om, hvad der foregik ved det danske Hof, fik herved en brat Ende. Dronningens Hofmesterinde blev

Fig. 3. Kurfyrst af Sachsen Frederik den vise.
(Maleri af Albrecht Dürer.)

kort efter afsat og landsforvist. Og til Sigbrit og Dyveke, som siden Kongens Giftermaal havde boet lidt mere tilbagetrukket paa Hvidøre Slot, købte han nu af Rigens Marsk og rigeste Mand Mogens Gjøe — den samme, som ved Brylluppet i Bryssel paa Kongens Vegne var bleven viet til Dronningen — hans

smukke Gaard paa Amagertorv i København. Sigbrit og Dyveke fik altsaa fra nu af Bolig tæt ved Slottet, et Udtryk for begges Uundværlighed. Men herved strammedes Knuden. Der spilledes fra nu af højt Spil med baade Kejserhof og Danmarks tilsidesatte Rigsraad om Datter og om Moder. Torben Oxe blev dragen med ind i Spillet, hans Skæbne knyttet til Dyvekes.

Det er uklart, hvad Rolle han egentlig har spillet. Maaske har han været Medvider og Deltager i en fra Nederlandene udgaaet Plan om at skaffe Kongens Frille af Vejen, spille hende det lovede „grove Puds". Maaske er han bleven indtagen af hendes Skønhed og har tænkt sig at ægte hende. Maaske var det blot i et Anfald af sædvanlig Hensynsløshed, at han engang paa Slottet i Kongens eget Værelse forgreb sig mod hende og kastede hende om paa Sengen. At dette sidste er sket, har Torben Oxe selv tilstaaet, og det udgør omtrent det eneste sikre, vi veed. Men selv dette lidet er i sig uklart. Efter Datids Omgangsforhold kunde det ligesaa vel betegne en højst fornærmelig Adfærd som en blot fortrolig Tilnærmelse, der ifølge Skik og Brug, i det mindste nogle Aartier senere, endog var tilladt enhver Herre overfor den Dame, han dansede med. At lægge sig sammen ovenpaa Seng svarede ved Aarhundredets Midte til nutildags blot at sætte sig sammen i Sofa.

Dyveke fortav overfor Kongen, hvad der var sket. Men Slotsskriveren Hans Faaborg, der hadede Torben Oxe, meldte det hemmeligt til Christian II. Hvorledes Hans Faaborg er kommen til Kundskab derom, vides ikke. Det skete faar meget forskellig Belysning, alt eftersom Torben Oxe til sin Underordnede mulig har pralet deraf, eller denne maaske selv har været tilstede i Kongens Kammer, da det foregik. Da Christian II æskede Forklaring af Dyveke, svarede hun med at erklære Hans Faaborg for en Løgner og Bagvadsker. Sigbrit har vel stemt i med. Kongen, der alt var ked af Hans Faaborgs stadige Angiverier og Krav paa tilvarende Belønninger, tabte da Troen paa ham. Istedetfor efter Løfte at forlene ham med et Kannikedømme i Roskilde, sendte han ham tilbage til Torben Oxe med hemmelig Befaling til denne om at undersøge hans Slotsregnskaber. De

bar sikre Spor af Underslæb. Han dømtes da til Galgen og blev hængt i København i November 1516, Aaret før Torben Oxe. Blandt de faa, der græd over hans hastige Død, var Dyveke, der med Taarer udbrød: „I dette Menneskes Død har jeg stor Skyld. Den barmhjertige Gud forlade mig min Synd!“

Hun blev selv den næste. Ved Midsommer 1517 døde hun pludselig, formentlig af Gift, der var drysset paa nogle tidligt modne Kirsebær, som hun nød. Rygtet udpegede Torben Oxe som Gerningsmanden, der havde sendt hende dem. Som Medskyldig nævnedes hans Fætter Knud Pedersen Gyldenstjerne, der havde været tilstede, da hun nød dem. Kongen var overbevist om Torben Oxes Brøde. Forbitrelse over den nye Udaad vakte Mindet om den tidligere Beskyldning mod Torben Oxe. Harme og Skinsyge raabte om Hævn. Men som sædvanligt vidste Christian II at forstille sig og skjule sine Følelser.

Forholdet mellem Konge og Lensmand var just i den Tid tilsyneladende særligt godt. Nogle Dage forinden Dyvekes Død havde Torben Oxe faaet kongelig Tilladelse til at indløse Lindholm Slot i Skaane, som en anden havde i Pant, og selv beholde det uindløseligt i tolv Aar. Da Dyveke var jordfæstet i Helsingør i de hvidklædte Karmeliteres Kloster (Fig. 4), syntes Kongen ogsaa at have glemt sine fordums Følelser for hende. Han lod holde Fester paa Københavns Slot. Og ved en af dem kaldte han, som halvt tilfældigt, Slotsherren hen til sig og spurgte ham i let, fortrolig Tone: „Sig Os nu Sanden, Torben! Er det saa, som Din Skriver, der blev hængt, fortalte Os, at Du skal have haft med Dyveke at gøre. Vi vilde gærne vide det for visse Aarsagers Skyld.“ Forgæves forsøgte de nærmest staaende, der havde hørt Kongens Ord, ved Vink og Miner at vare Torben Oxe og mane ham til Forsigtighed. Han svarede leende, at han aldrig var kommen hende for nær. Men da Kongen blev ved med spøgende at fritte, endte han med at sige, at det iøvrigt ikke havde skortet ham paa Vilje. Han havde baade anholdt om og eftertragtet hendes Gunst, men aldrig opnaaet den.

Ved disse Ord skiftede Christian II Udseende og blev ganske tavs. Forklaringen var givet paa det skæbnesvangre Optrin i

Kongens Kammer. Her forelaa nu paalidelig Tilstaaelse af Forbryderen selv. Det havde ikke været et Udtryk for blot lidt fri Omgangstone, det var et Forsøg paa Voldtægt. Ikke uden Grund sagde en af Tilhørerne bag efter til Torben Oxe: „Du maatte

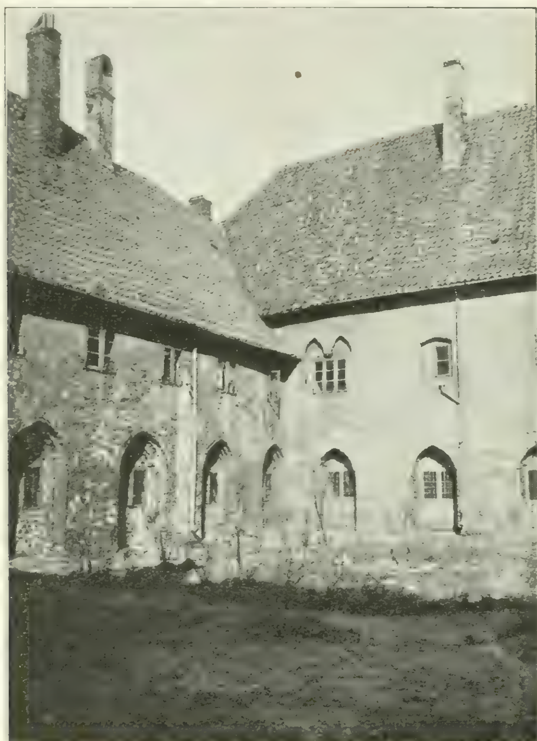

Fig. 4. Den indre Gaard af Karmeliterklostret i Helsingør.
(Efter Fotografi, før Restaureringen.)

give meget til, at Du ikke havde svaret, som Du gjorde. Det var Fanden selv, der indgav Dig de Ord."

Til Overflod kom der just i samme Dage skriftlig Klage over ny Voldsomhed, udøvet af Torben Oxe mod en Bonde. Bægeret var nu flydt over Randen. Torben Oxe fængsledes. Det var Mogens Gjøe, der som Rigsmarsk maatte udføre dette, bringe Tor-

ben og hans Fætter Knud Pedersen Gyldenstjerne fra Slotsherrens Kammer over i det ulige mindre hyggelige Fængselsrum i Slotstaarnet. Der sad de saa med Tærninger til Tidsfordriv.

Kongen anklagede Torben Oxe for Rigsraadet, der var en Adelsmands rette Værneting i alle Sager, som angik Liv og Ære, eller hvori Kongen var Klager. Saa vidt man kan skimte, har Anklagen oprindelig været bestemt til at skulle være en dobbelt. Mod begge de fængslede for Giftmord, og mod Torben Oxe tillige for Besmittelse af den kongelige Seng. Anklagen for Giftmord synes ikke at have kunnet tilstrækkeligt begrundes. Det var maaske derfor, at Kongen helt opgav at føre Sag om Knud Gyldenstjernes Delagtighed heri. Han lod sig nøje med efter at have holdt ham længe fængslet at tage en stærk Forpligtelse af ham, at han aldrig mere vilde komme Kongen for Øje. Det havde været vel for Christian II, om denne Forpligtelse kunde være bleven holdt. Usynlige Tærninger spillede imidlertid modsat Udfald. Det var Christian II, der langt senere selv kom Knud Gyldenstjerne for Øje, da den fordums Konge Aar 1532 kom sejlende fra Norge ned til Københavns Red. Det blev da Knud Gyldenstjerne, der fik det Hverv at bringe ham til Fængslet i Sønderborg. Her rev han den gyldne Vlieses Ordenskæde af hans Bryst og skal efter Sigende tillige haanende have trukket ham i Skægget. Det blev endelig Knud Gyldenstjerne, der som Befalingsmand paa Kalundborg Slot lige til sin Død 1552 havde Tilsyn her med Christian II som Fange.

Heller ikke overfor Torben Oxe synes Anklagen for Giftmord at have kunnet afgørende begrundes. Tilbage stod da kun Anklagen for Forsøg paa Voldtægt, der ifølge Gaardsrettens strenge Bestemmelser straffedes med Død. Rigsraadet frifandt imidlertid Torben Oxe. Saa vidt man kan forstaa, henvistes i Dommen til, dels at Dyveke ikke var Kongens Hustru, men kun hans Frille; dels at her ikke forelaa nogen Voldtægt eller Voldtægtsforsøg men kun blotte Tanker, der ikke ifølge Loven kunde straffes.

Mod Sædvane var Kongen ikke i Stand til at beherske sin Forbitrelse, da Dommen forkyndtes. I heftige Ord bebrejdede han Rigsraaderne, at de altid lod sig lede af Hensyn, der var

Sagerne selv uvedkommende, og derved skadede Riget. „Havde jeg," sluttede han, „haft saa mange Frænder og Venner i Raadet som Torben, da havde jeg vel fanget en anden Dom. Men om saa Torben Oxe har en Hals saa tyk som en Tyr, skal han dog miste den."

Derpaa foretog han det usædvanlige Skridt at lade den af Rigsraadet frifundne indstævne for en ny Ret. Han lod nedsætte en Gaardsret af tolv Bønder fra nærmeste Landsbyer. Men ihvorvel Retten blev sat efter alle Regler: indenfor fire Tingstokke og paa Slotspladsen udenfor Borgporten, saa gemte den dog i sig en afgørende Ulovlighed. Thi de, som nu skulde dømme Slotsherren skyldig eller uskyldig, var ikke, som Gaardsrettens egne Bestemmelser bød, hans Standsfæller, altsaa Hofsinder eller lignende, men blot Bønder fra Omegnen.

Bønderne erklærede Torben Oxe for skyldig, idet de anvendte den kendte Retsformel: „Ikke vi, men hans egne Gerninger dømmer ham."

Hermed var Kongens Ønske opfyldt og Torben Oxe fældet. Forgæves satte Slægt og Venner alt i Bevægelse for at udvirke Benaadning. De fik Rigsraadet til istedetfor at nedlægge Indsigelse mod det skete at gaa i Forbøn for den dømte. En Mængde andre ansete Adelsmænd, der var komne til Herredagen, gik ligeledes i Forbøn. Det samme gjorde den pavelige Legat, Arcimbold, som just befandt sig i København. Ja, Dronning Elisabeth (Fig. 5) og alle hendes Fruer og Jomfruer gjorde Knæfald for Kongen for at udvirke Naade. Alt forgæves. Christian II var urokkelig. End ikke en kort Frist, hvorom Johan Oxe bad for sin Broder, for at han før sin Død kunde gøre Rede for nogle Familjeregnskaber, blev ham forundt.

Derfor maatte Slotsherren under Mængdens nyhedsgridske Undren og Standsfællers ulmende Forbitrelse hin November-Dag vandre videre ned ad de tætfyldte Gader, til han naaede det sædvanlige Rettersted mellem Rosengaarden og Sankt Gertruds Kapel. En Herold udraabte her hans Brøde og Dom. Men kækt og stolt bar Torben Oxe sit Hoved, indtil Bøddelens Sværd

Fig. 5. Christian II's Hustru, Dronning Elisabeth.
(Maleri i Hampton Court, ved London.)

afhuggede det. Hans Lig gjorde Vejen tilbage og jordedes paa Helligaands Kirkegaard, skraas for Sigbrits Vinduer.

Virkningen af Torben Oxes Dom og Død viste sig snart. Først paa Overfladen, hos den letvakte Hob. Var Torben Oxe skyldig, maatte sikkert hans sidste Offer være uskyldigt. Og ganske rigtigt. Vagten paa Slotsmuren saa om Natten Lys skinne over Hans Faaborgs Hoved oppe i Galgen. Det gentog sig Nat efter Nat. Mængden saa heri et Jærtegn. Og da Kongen selv en Nat havde overbevist sig herom, befol han, at Skriverens Lig skulde nedtages af Galgen og kristeligen begraves. Saaledes skete Retfærdigheden Fyldest. Mængden i København fik et nyt Bevis for, hvilken Konge Landet besad i den folkekære Christian II, som de med Stolthed havde regnet for deres, fra han var Dreng. Ingen Kryben for Adel og Gejstlighed, nej, lige Skel for alle, store som smaa.

Men hos Stormænd og Konge spirede af Torben Oxes Død dybere Følger. En Brand var tændt, Lovløshedens blodige Sværd var draget. Daaden og dens Følger vokste, det var som om Torben Oxes ustyrlige Voldsomhed besjælede begge Parter efter hans Død. For Stormændenes Vedkommende førte det tilsidst til aabent Oprør og Frafald fra Landets lovlige Herre og Konge. For Christian II's Vedkommende bredte den røde Prik sig for Øjet, indtil den endte som Blodpølen i Stockholm.

2

Landet var i Vaade. Medens Sverige under Gustav Vasa løsrev sig fra Christian II's Herredømme, begyndte Lybæk Krig mod Danmark. Hammershus (Fig. 6) blev indtaget, Helsingør ødelagt, København truet. Jydske Rigsraader tilbød Kongens Farbroder, Hertug Frederik af Gottorp (den senere Frederik I) Tronen, og han hyldedes i Viborg. Hans Søn, den senere Christian III, gik over til Fyn, Gustav Vasa faldt ind i Skaane og Blekingen, og Angreb rettedes mod Norge.

Fordreven til Sjælland syslede Christian II med Tanken om at drage søværts til Nederlandene for hos sin Svoger Kejseren (Fig. 7) at ruste en Hær, sydfra tilbagevinde Danmark og faa Hævn over sin troløse Farbroder. Da han havde hørt de sidste trøstesløse Efterretninger fra Fyn — Rygtet gik her alt, at Fre-

Fig. 6. Ruiner af Hammershus.
(Tegning af Alfred Larsen.)

derik I vilde lade ham selv halshugge og give hans Dronning Elisabeth Hertug Christian til Ægte — gik han tavs hen til Vinduet. Blikket søgte Fløjen paa Slotstaarnet, hvori Torben i sin Tid havde siddet fængslet. „Naar Vinden føjer sig, rejser jeg.“

Den 13. April 1523 var en af de betydningsfuldeste Dage i Københavns og Danmarks Historie. Alle var paa Benene. Hver Plet var fyldt paa Stadsmuren. I Kirketaarne og høje Bygninger,

helt ud paa Affaldsbunkerne i det side Jordsmon udenfor Østerport, hvor over hundrede Aar efter Kongens Nytorv blev anlagt, ja langt nordefter op til Landingsbroen ved Sankt Annæ stod der Hoved ved Hoved for at se, hvad der foregik.

Hele Flaaden laa sejlklar inde i Havnen mellem Slottet og Vingaarden. Over tyve Skibe, sagdes der. Fra Land og fra Slotsø bragtes der uafbrudt Sager ombord. Ud fra Sigbrits Gaard oppe paa Amagertorv blandt andet en stor Pakkiste, hvori hun selv af Frygt for Overlast var gemt. Klokken to gik Kongen, ledsaget af Dronningen og Børnene, ombord i et af de største Skibe „Løven". Hun havde ikke ladet sig tilbageholde af Frederik I's Brev med fagre Ord om at blive i Riget og faa god Behandling. Efter hvad Rygtet vidste at fortælle, havde hun svaret ham: „Hvor min Konge er, er mit Rige." Børnene (Fig. 8) var for smaa til at forstaa, hvad der foregik. Hertug Hans, den ældste, kun fem Aar. Han havde været betroet Sigbrit til Opdragelse, og en Gang i hendes Gaard nær bragt hele København i Fordærv. Mod hendes Forbud var han en Dag listet ind i hendes Sengekammer, kravlet op mellem alle de underlige Flasker og Glas, som hun brugte til sine kemiske Studier, og havde her faaet fat i en snurrig tyk en med lang Hals og en lille levende sort Tingest inden i. I sin Befippelse havde han tabt Flasken og herved befriet den bundne Djævel. Med et Brag, der rystede hele det faste Stenhus og Byen tillige, foer under Torden og Lyn paa Stormvinger den onde Aand afsted. Aldrig havde man oplevet Mage til Uvejr i København. Men hertil indskrænkede sig ogsaa den lille Hertug Hans's historiske Betydning. Han opnaaede vel siden at blive hyldet som Arving

Fig. 7. Kejser Carl V, 1521.
(Maleri af Albrecht Dürer.)

Fig. 8. Christian den Andens Børn (?).
(Efter Maleri i Hampton Court, ved London.)

til Norge 1531, men døde Aaret efter i Regensburg, kun 14 Aar gammel. Han blev aldrig Kong Hans II. De to Døtre, Dorothea og Christine, var begge spæde. De skulde senere komme til at gribe ind i Danmarks Forhold.

I Land stod den gæve Henrik Gjøe, en yngre Broder til Mogens Gjøe. Tiderne skilte. Mogens Gjøe var for faa Dage siden af Frederik I bleven udnævnt til Rigshofmester som Løn for, at han havde hyldet den nye Konge. Henrik Gjøe, Christian II's trofaste Mand, der mod Tidens Skik hverken forstod sig paa Gods eller paa Penge, havde tappert kæmpet for hans Sag i Sverige og nys, da Kongen betroede ham Befalingen i København og Danmark, indtil han selv kunde vende tilbage med Hjælp, lovet at holde ud en tre—fire Maaneder. Borgerne stemmede sikkert i med, da han til Afsked gentog sit Løfte om tappert Forsvar.

Saa haledes Landgangen ind. Fortøjningstovene kastedes los. Og langsomt gled den store Flaade for sagte Bør ud af Havnen. Ingen Jubel og Støjen. Kun dæmpet Hvisken og Vinken med Haand eller Hue, mens mangen Taare stille listed sig ned over Skæg eller Glatkind. Man fulgte Sejlerne med Øjet, indtil de skjultes af Skovshovedpynten. Men ombord, og vel ikke mindst fra „Løven“, fulgte Blikket fremdeles Kystens Linjer. Derinde bag det lille Næs med den skovklædte Hulvej laa „Hvidøre“. Paa Marken dèr var Christian II og Elisabeth første Gang mødtes under Paukeslag og Festlarm, medens Sigbrit og Dyveke skjult saa til fra Hvidøres Ruder. Meget var sket siden da. Længer mod Nord gled Skibene nær forbi Krogen og Helsingør. Med Deltagelse hilste alle her, hvem Lybækkernes sidste Overfald havde sparet, den forbidragende Konge og Flaade. „Gud signe!“ og „Velkommen igen!“ slugtes af Afstanden. Men lønligt søgte vel et Blik eller to ind til Karmeliterklostrets Mure. Bag dem sov Dyveke den lange Søvn. Paa Altertavlen i Klosterkirken derinde havde man nys afmalet Christian II og Dronning Elisabeth stille knælende i Bøn paa Dommedag, medens lidt til Siden for dem en sorgfuld, nøgen Kvinde plagedes af Djævelen (Fig. 9). Talte Billedet sandt? Havde de to virkelig Fred, medens kun den døde pintes af Kvaler?

Fig. 9. Altertavle fra Karmeliter-Klostret i Helsingør, forestillende Dommedag med Christian II og Dronning Elisabeth knælende i Forgrunden.
(Nu i Nationalmuseet i København.)

Kursen sattes nordvest for at klare Kullen. Som et uhyre Firben af Fjæld krøb den op af Vandet. Saaledes som den nu lidt efter lidt atter tabte sig i Mørket, havde Kongen og Sigbrit en Gang set Afstand og Aften lukke sig om Bergen. Først Tyskebryggen, Vaagen, Fløjfjældet ude af Syne. Saa tilsidst af alle Lyderhorns den kække Gavlspids. Timevis havde den fulgt dem, før den maatte vige. Mellem Bergen og Sundet laa deres Dagsgerning. Skulde de gense den? skulde de vende tilbage?

Skibene gled mere og mere ud i rum Sø. De duvede i Bølgerne, dukkede med de høje Forstavne og de knækmastede Bugspryd. Alt efter Alder og Erindringsvægt lulledes de bortdragende vel enten i sødelig Søvn eller plagedes af tungere Syn paa Fortid og Fremtid. Genkomst? Mørke forude. Men mens Søerne slog mod Skibssiden og Plankerne sitrende sukked, kunde det lyde for de tre som dansk Farvands Farvel, som Svar paa Spørgsmaal om Genkomst: Aldrig mere, aldrig mere, bedre ikke.

3

Da Christian II og Flaaden var bortsejlet, kom der nyt Liv i Bestræbelserne for at samle Danmark under Oprørernes Konge, Frederik I (Fig. 10). Med hvilken af de to Parter Slægten Oxe holdt, kunde der ikke være Tvivl om. Torben Oxes Broder Johan, der forgæves havde bedt Christian II om blot en kort Udsættelse af Broderens Halshugning, nærede det bitreste Had mod den gamle Konge og var lutter Fyr og Flamme for den nye. Allerede førend Flaaden var afsejlet, havde han sat sig i Forbindelse med Frederik I og Hertug Christian. Han begav sig personlig til Fyn for mundtligt at give dem alle ønskelige Oplysninger om Stemningen paa Sjælland og Lolland, om Christian II's Stridsmagt dèr, og hvilke Forsvarsanstalter man havde truffet. Han tilbød, at han, naar han atter var vendt tilbage, vilde sende Baad i Søen den Dag, Frederik I's Hær skulde lande, og give den alle de sidste betydningsfulde Meddelelser, for at Landgangen kunde lykkes.

Johan Oxes Iver var Tak værd. Den fik ogsaa senere, da Frederik I havde vundet hele Landet, sin fortjente Løn. Johan

Fig. 10. Frederik den Første.
(Maleri paa Frederiksborg.)

Oxe blev baade Medlem af Rigsraadet, fik Ridderslaget og derhos Ravnsborg Len paa Lolland, der laa saa bekvemt nær ved hans egen Gaard Nielstrup sammesteds. Men han var dog en af de mindre betydelige Mænd. Hans Værd og Anseelse beroede

maaske mest paa, at han var gift med Rigshofmester Mogens Gjøes Datter, Mette. Deres lille Søn, Peder Oxe, der en Gang skulde blive Slægtens berømteste Mand, var paa denne Tid endnu kun en treaars Dreng. Ogsaa han delte forøvrigt Dom med Datiden, naar han siden i sin Opvækst halvt ubevidst tog Arv, Belæring og Eksempel især fra sin Moders Slægt. Oxernes hensynsløse Kraft var god som Naturstamme. Men den fik kun ret Betydning ved at indpodes med Gjøernes Egenskaber. Aldrig havde disse ytret sig saa stærkt og klart som just paa denne Tid. Derom maatte alle være enige, at det var Slægten Gjøes betydeligste Mænd, Rigshofmesteren Mogens og hans Broder Henrik Gjøe, der gav Aaret 1523 i Danmark sit Præg, klarest udtrykte, hvad der rørte sig i Folket.

Rigshofmesteren Mogens var først og fremmest en rig Mand. Som ung Hofsinde havde han ægtet den Tids rigeste Parti og siden gennem Mødrenearv, Fædrenearv, kloge Køb, store Forleninger mangefold forøget sin Formue. Med Beundring udtalte senere hans Standsfælle, Historikeren Arild Hvitfeld: „Hans Lige paa Jordegods har ikke været her eller i Tyskland i nogle hundrede Aar."

Men Mogens Gjøe var mere end dette. Han var derhos i Besiddelse af alle de dygtige og hæderlige Egenskaber, der lod sig forene med og godt kunde trives paa den faste Grund: det erhvervede Jordegods' Urokkelighed. Han var saaledes ikke blot en Mand af klar Forstand og udmærket Forretningsdygtighed, men besindig, trofast og tilpas ridderlig. Intet Under, at han nød stor Anseelse baade nedefter og opefter, og fra ung kom til virksomt at deltage i alle Kongehusets og Rigets vigtigste Begivenheder. Smukt og ulasteligt udtrykte han det forblivendes, solides og veltjentes Kongetroskab. Den Klippegrund, der uden at rokkes af Begivenhedernes Vande over den, netop giver disse Dybde og Farve.

Men just derfor havde de sidste Aars Begivenheder været ham vanskelige. Saadan en Havgasse som Sigbrit var ikke let at behandle. Hun savnede Dannelse og den rette Maalestok for Mogens Gjøes Betydning. At han efter Kongens Ønsker og, som

man tør tro, med Fordel havde solgt Kongen sin Gaard paa Amagertorv til Bolig for hende og Dyveke, var ikke mere, end hvad han skyldte sin Herre. Men hun var højst ubehagelig at skulle forhandle med. Vovede hun ikke endog at overfuse Kongen selv, ja paa sin plumpe Vis at kalde Hans Naade for en „Mallert“ (et Fæ) eller andet, saa at han tilsidst veg for hendes hvasse Tunge. Overfor Mogens Gjøe og andre Landets fornemste Mænd havde hun saa lidt Respekt og Forstaaelse, at hun i sin Uvidenhed om, hvad der hørte sammen, talte i samme Aandedræt om Jordegods og Len og om Tyve, Forrædere, Hjul og Stejle. Det var klart, at hun for Kongens og Landets Skyld burde fjærnes.

Det Forsøg herpaa, som man havde gjort under Paaskud af Bekymring over Kongens forargelige Samliv med en Frille, havde kun ført til den lidet betydende Dyvekes Død. Sigbrit var bagefter vokset blot fastere i Indflydelse og Magt. Saa havde Mogens Gjøe hemmeligt henvendt sig til Paven for ved hans Mellemkomst at faa hende fordreven. Men Sigbrit var fortræffeligt underrettet og havde faaet Lejlighed til at se Mogens Gjøe i Kortene. Fra nu af hadede hun ham af et godt Hjerte og søgte at ægge Kongen imod ham. Hun kaldte ham i Christian II's Paahør med det træffende, men derfor mest ophidsende Øgenavn: „Kongen i Nørrejylland“. Hun søgte at berede ham en Torben Oxes Skæbne. Flere Gange „løj hun mig Halsen fra“.

Mogens Gjøes Stilling var da undergravet, da den nørrejydske Adel i Januar 1523 paa et Møde i Viborg opsagde Christian II Huldskab og Troskab og sendte Mogens Munk afsted til Gottorp for at tilbyde Hertug Frederik Tronen. Øverst blandt de Mænd, der tilbød Hertugen Danmarks Krone, stod i de Breve, som Overbringeren medbragte, Mogens Gjøes Navn, — men hans Segl under Brevene manglede. En ikke blot forsigtig, men sømmelig og værdig Mellemvej for en Mand, der som stor Lensbesidder og tilmed Rigets Marsk dog virkelig havde visse Hensyn at tage. Mogens Gjøe søgte da ogsaa fremdeles at mægle mellem Kongen og Oprørerne. Først da Christian II havde forladt Nørrejylland og Hertug Frederik med en Hær var rykket

ind og truede Mogens Gjøe paa Liv og Gods, kunde denne som Rigets Marsk passende give efter. Han afsendte den 19. Marts

Fig. 11. Christian den Anden 1521.
(Miniaturportræt i „Bibliothèque de Bourgogne" i Bryssel.)

et Opsigelsesbrev til Christian II (Fig. 11), hvori han bevidnede sin Sorg over at maatte gøre dette Skridt og tilføjede, at han af Frygt for Sigbrit ikke kunde komme over til Kongen paa Sjælland. En uomtvistelig Sandhed. Torben Oxes Skæbne vilde have været ham vis, dersom han ovenpaa dette havde vovet sig for

Kongens Øjne. Derpaa hyldede han Frederik I og medunderskrev i Marts den nye Konges Haandfæstning. I klar Forstaaelse af en saadan Mands Værd udnævnte den nye Konge straks den fordums Rigsmarsk til Rigets Hofmester.

I værdig og tilpas dæmpet Form havde Mogens Gjøes Færd udtrykt, hvad der var foregaaet i Danmark. Ved sin ubesindige Optræden og Lytten til Sigbrits Raad havde Christian II tilsidst tabt Fodfæstet i Landet, og Jordsmonnet var gledet fra ham. Mogens Gjøe var selv Jordsmonnet.

Anderledes hans yngre Broder Henrik Gjøe. Han hørte til disse letbevægelige Naturer, hvis Midtpunkt ikke solidt laa i dem selv, men stadigt i noget udenfor dem, som de følte Trang til at føje sig efter og ranke sig op om. Jordegods og Penge forstod han sig ikke synderligt paa. I saa Henseende slægtede han kun daarligt efter sin Fader Eskild Gjøe, der alle sine Dage havde været en drabelig Godssamler. Han var død 1506 paa sin Gaard Tordsø ovre i Skaane, som han havde nappedes om med en ligesaa forslagen Godssamler, gamle Hr. Johan Oxe, hvis Særfelt havde været at købe Jordegods af Enker. Til Held for Eskild Gjøe blev Johan Oxes Hustru selv Enke under Striden, saa at hun i Retstrætterne blev nemmere at faa Bugt med for Eskild Gjøe. At det herved maaske ikke var gaaet saa ganske lovligt til, kunde muligt sluttes af, at længe efter fandt Sønnen Mogens Gjøe det formaalstjenligt at afspise Enkens Søn, Johan Oxe, med en af sine Døtre, Mette, til Ægte samt hermed følgende ubestemt Udsigt til mulig Arv. Grundlaget for Gjøernes og Oxernes Familjeskab, og dermed for den lille Peder Oxes Herkomst, var saaledes Godsbedrag.

Eskild Gjøe var død 1506 og havde efterladt hvert af sine tre Børn en anseelig Hovedgaard. Sønnen Mogens, den senere Rigshofmester, havde alt i Faderens Live gjort ham inderlig Glæde ved at gifte sig langt flere Hovedgaarde til, end hele Familjen nogensinde havde ejet. Ham kunde man stole paa. Mindre paalidelig var den yngre Søn, Henrik. Slægtede han mulig Moderen paa, der havde forladt Mand og Børn for at give sig i Kloster? Ved Skiftedelingen efter Faderen tilfaldt der ham ved

Lodkastning Gisselfeld med betydeligt Jordegods. Men han synes ikke at have gjort synderligt derved, i hvert Fald ikke for at forøge det med mere.

Derimod var han en trofast Kongetjener, lige brugbar i blot fredelig Sendefærd og som Kriger baade til Lands og til Søs. Han var en af de fire Mænd, der hjemførte Christian II's Brud Elisabeth fra Nederlandene. Siden deltog han med Hæder i Kampene i Sverige (Fig. 12), udmærkede sig baade i Slaget ved Bränkyrka og udenfor Upsala. Ved begge Lejligheder havde han til Vaabensvend den ligestemte, djærve Peder Skram. Ved Kroningen i Stockholm (Fig. 13) 1520 høstede han Sejrens Løn i Form af at bære Rigsæblet for Kongen og blive slagen til Ridder. Fede Forleninger derimod synes han at have glemt at bede om. Da efter det stockholmske Blodbad Sverige gik tabt for Christian II, indsatte denne som sidste Middel Henrik Gjøe til Statholder i Sverige. Og virkelig bragte han gentagne Gange med Flaade Besætningen i Stockholm fornøden Hjælp. Men Faren nærmede sig Kongen selv. Henrik Gjøe maatte tilbagekaldes til Sjælland, hvor han under Krigen med Lybækkerne var Befalingsmand for Rytteriet. Da Christian II rejste bort, fik han af ham endnu en Gang betroet en lige saa højt klingende som farlig Post, denne Gang som Statholder i Danmark. Det lød, som vi har set, af langt mere end det var. Danmark var Sjælland. Og Opgaven indskrænkede sig til om muligt at forsvare København i tre—fire Maaneder, indtil Kongen kunde bringe Hjælp.

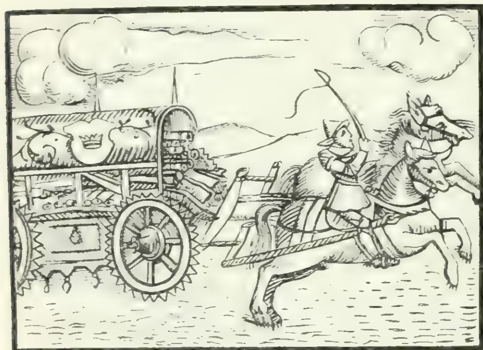

Fig. 12. Kærrebøsser.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Ved et underligt Skæbnens Spil var saaledes de to Brødre

blevne stillede overfor hinanden, hver især som Formand for et af de to Hovedpartier, der delte Landet. Fædrelandets Skæbne laa i deres Haand. Begge følte de sig sikkert besjælede af varm Vilje til at fremme Landets Vel. Men Forskel i Forudsætninger drev dem i modsat Retning. Og som for at have dem til bedste, havde de ydre Forhold tvunget dem hver især over i den Stilling, hvor de tilsyneladende mindst hørte hjemme. Den forsig-

Fig. 13. Christian II belejrer Stockholm og holder sit Indtog i Staden den 7. September 1520.
(Efter et gammelt Stik.)

tige, konservative Mogens stod i Spidsen for Oprørerne og det nye. Den let bevægelige Henrik, altid Fyr og Flamme, kæmpede for det bestaaende, det lovlige gamle.

Et lille, skarpt Strejflys gled i det afgørende Øjeblik hen over begges Person og blottede en Forskel i Livssyn og Karakter. Mogens reddede alt sit Jordegods og blev Rigshofmester tillige ved paa rette Tidspunkt at hylde Frederik I. Henrik solgte, endnu før Christian II var afsejlet, Størsteparten af sit for at skaffe Penge til kraftigst muligt Forsvar.

4

Selvfølgelig maatte der mægles. Og ingen var her nærmere til roligt og forstandigt at paavirke den ubesindige Henrik Gjøe end hans overlegne Broder Rigshofmesteren. Han var allerede i Embeds Medfør kaldet hertil. Men fuldt saa meget af rent personlige Grunde. Thi Broderens Optræden kastede en Skygge over hans egen. Denne Troskab mod den fordrevne Konge indeholdt en fornærmelig Indsigelse mod hans egen Hæderlighed, et skarpt Angreb mod hans Ulastelighed og Evne til i rette Øjeblik at vælge det ene rette.

Men naturligvis maatte der indrømmes Henrik Gjøe Tid til at foretage sømmeligt Omslag. Der kunde ikke indvendes noget mod, at han søgte at samle sine Ryttere og Landsknægte for at hindre Frederik I's Stridsmagt i at komme i Land ved Korsør — det Len, som han en Gang havde haft, men naturligvis ikke vidst lige overfor Kongen og Sigbrit at bevare. Dette Forsøg af Henrik Gjøe paa Modstand var saa meget mere tilladeligt, som hans Landsknægte, da det kom til Stykket, nægtede at kæmpe i aaben Mark, saa han maatte gaa tilbage igen til København. Sligt var kun et godt Bevis paa Henriks gode Vilje. Ogsaa Mogens havde jo i Nørrejylland holdt ud og gjort passende Modstand til det sidste. Alt tager sin Tid. Der kunde endnu ikke bebrejdes Henrik Gjøe noget, fordi han var bagefter. Vestenvind stryger over Jylland, førend den naar til Sjælland.

Men da saa Vestenstormen var der, da Frederik I's Hærmagt var i Land, og Lensmændene paa alle Sjællands faste Slotte overgav sig, dryssede af som moden, ormstukken Frugt i Abildgaard, ja raslede ned som Hasselnødder en Stormnat, saa var Øjeblikket kommet for Henrik til med Ære at gaa over til Frederik I. Men han var halsstarrig. Ligesaa kortsynet og ilter i København, som da han ved Korsør vilde give Tegn til sine Ryttere til at hugge ind paa de trodsige, langt talrigere Landsknægte. Eller var han maaske blot beregnende og ønskede tilstrækkeligt Vederlag? Vel, der tilbødes ham den anseelige Sum af 100,000 Kroner for at overgive København. Men han svarede

Nej. Da vrededes Hans Naade og fangede Sagen an paa en anden Bov. Ifølge kongelig Befaling blev alt Henrik Gjøes Eje paa Sjælland, baade Gisselfeld, Bøndergods og Løsøre erklæret for „frit Bytte“ og af Kongen overdraget til andre. Ja, selv hans Fæstemø fik Tilhold om at hæve sin Trolovelse med ham. De venlige Forhandlingers Tid var omme. Mogens Gjøe havde ikke kunnet udrette noget med sin Broder. Sagen var, at Henrik Gjøe led af en Grundmangel, som Datiden havde svært ved at forstaa, endsige tilgive. Han agtede ikke Gods og Penge, som de burde, men satte i sin Enfold snart et, snart et andet over det. Han var med andre Ord: dum. Som hint djævelske Kvindfolk havde vovet at kalde endogsaa hans Herre: „en Mallert“.

Saa fik da Kartoverne at tale, Lod og Krudt afgøre Sagen. Onsdag den 10. Juni 1523 begyndte Københavns Belejring. Frederik I ankom før Solopgang med sin Hær og slog Lejr med Hovedstyrken paa Landsbyen Serritslevs Marker, omtrent paa det nuværende Østerbro. Tillige anlagdes en Skanse paa Valby Bakke, saa at man havde Forbindelse til Søsiden baade med Sundet og med Kalveboderne. Samtidigt indesluttedes Staden til Søs af 23 Krigsskibe, de fleste fra Lybæk.

Men Henrik Gjøe og Borgerne i København var ved godt Mod. De fyrede muntert løs med Skytset fra Murene, hvor efter Datids Skik hver Kanon var dækket med et Plankeskjold, der kunde sænkes ned, naar den skulde affyres, de saakaldte „Katte“. Man gjorde dristigt Udfald. Mangen Smaatræfning stod mellem Muren og Peblingesøen, hvor Jordsmonnet var fladt og blødt. Fra begge Sider førtes Forstærkninger til, og der udviklede sig stundom en større, men dog ikke afgørende Kamp, mens det knirkede og dundrede fra „Kattene“, og Angriberne gav Svar med Lejrens Kartover. I en af disse Træfninger blev Henrik Gjøes tidligere Vaabensvend Peder Skram haardt saaret; nu kæmpede han paa fjendtlig Side mod sin fordums Herre. Da Angriberne tydeligt nok ikke turde vove en Hovedstorm, steg Modet svært hos de belejrede. Det gav sig Luft ikke blot i Tilraab af Haansord fra Murene, men paa Trods drev man stundom Byens Kvæg ud paa Græs foran Portene.

Til Søs gik det endnu heldigere for de indesluttede. Skøndt Byen bevogtedes af 23 fjendtlige Krigsskibe, og Fjenden haabede ved Afspærring af Tilførsel at kunne tvinge København ved Hungersnød til Overgivelse, saa antog Forholdene snart modsat Præg. I København byggede man sig lette Jagter og Robaade, hvormed man, vel mest om Natten, listede sig igennem den fjendtlige Skibsrække. Ude i Sundet tog man saa som Fribyttere, hvad der faldt for, ikke blot Førselsskibe til Lybækkerne, men mangt et velfyldt og velbevæbnet Fartøj, som danske Adelsmænd i dyre Domme havde udrustet til Kongen. Med Vennerne ovre i Malmø vedligeholdt man en livlig Forbindelse. Til Slut regnede man at have alene paa denne Fart omtrent otte Jagter i daglig Gang. Med Beboerne paa Sjællands Kyst lige fra Helsingør til Køge Bugt kunde man med Lethed ved Hjælp af Baade slaa en Handel af om Levnedsmidler. De undte alle Byen det vel. Indbyggerne i København led da ingen Nød. Forgæves befalede Frederik I at hindre alt dette ved at forsænke nogle større Skibe i Indløbet til Stadens Havn. Lybækkerne, der gerne voldte København hvert muligt Afbræk i Skibsfart og Handel saa vel i Krig som i Fred, har sikkert gjort deres bedste for at efterkomme denne Befaling. Men mangelfuldt Kendskab hos de udførende eller Strømmens Magt kom Byen til Hjælp. Forsænkningerne gjorde ikke nogen nævneværdig Skade.

5

Trods al Henrik Gjøes og Borgernes Mod og Virkelyst beroede dog Belejringens Udfald ikke paa dem, men paa hvorledes det gik Christian II. Han havde været hos sine Slægtninge i Nederlandene og anmodet om Hjælp, og ligesaa i England hos Kong Henrik VIII (Fig. 14). Men omsonst. Det gik ham ikke bedre hos Fyrster i Tyskland. Endelig lykkedes det ham dog at hverve en Hær, der skulde føres mod Holsten. Forfærdet ilede Frederik I did og slog med alle de Tropper, han kunde samle,

Lejr paa Grande Hede i Stormarn for at afværge Angrebet. Han befalede, at Belejringen af København skulde hæves, og det mest mulige Mandskab herfra føres over til hans Hjælp. Thi i Passet ved Grande, Hovedvejen op til Holsten, vilde det nu blive afgjort, om Frederik I eller Christian II skulde være Herre i Danmark. Mogens Gjøe og de danske Rigsraader var imidlertid yderst sendrægtige og uvillige til at lystre. Ikke fordi de vel nok indsaa, at Frederik I havde Ret. Men en endnu nærmere Fare truede dem, hvis Henrik Gjøe fik frit Spillerum og i Spidsen for sin Hær og Sjællands samlede Almue mejede dem og deres svækkede Skarer ned — østfra tilbageerobrede Landet for Christian II.

Fig. 14. Henrik VIII af England.
(Tegning af Hans Holbein den Yngre. Hardwick i England.)

Øjeblikket var skæbnesvangert. Men den mægtigste Magt, Penge, afgjorde Sagen. Christian II's hvervede Hær nægtede at rykke frem, førend den fik sit Sold udbetalt. Udsigt til Efterbetaling i Form af Plyndring i Lybæk og Holsten kunde ikke afgøre Sagen. Hæren skiltes ad, og tvungen til haarde Forskrivninger for Fyrsternes virkelige eller paastaaede Udlæg maatte Christian II gældbunden og fortvivlet trække sig tilbage. Frederik I aandede lettere. Faren drev atter nordpaa.

Ogsaa i Lejren udenfor København raabtes der paa „Geld! Geld!" „Rytterne," skrev Johan Ranzau, „ride op og ned i Lejren

og jage mig fra en Lejrhytte til en anden.“ Sluttelig tog de paa et samlet Møde den Beslutning at ride bort til Roskilde. Landsknægtene (Fig. 15) truede med at gøre Oprør og slutte sig til Henrik Gjøe og hans Knægte inde i den belejrede By. Tilsidst indsaa de dog som fornuftige Folk, at, naar det ikke forlangtes af dem, at de skulde lade Livet, inden de havde faaet Sold, var det uklogt at indlade sig paa nye, usikre Eventyr. Bedre at give lidt Henstand og holde sig til dem, der dog havde Landets Sul inde. Hertil kom, at der tilstodes dem enkelte Ekstra-Fornøjelser. En Fænnike (Afdeling paa 150—200 Mand) Landsknægte, der med særlig Voldsomhed havde truet Johan Ranzau paa Livet, hvis der ikke snart udbetaltes Sold, fik saaledes et Ferieophold i Næstved, hvor der endnu var noget at plyndre, medens alt var afbrændt udenfor København. Og Rytterne fik et muntert fjorten Dages Ridt Sjælland rundt, for „at straffe tilbørligen med Sværdet“ eller med Bøder alle de Bønder, der holdt med Christian II. Da disse var talrige, men spredte og vaabenløse, var dette da en Lejlighed, hvor en ærlig Svend vel kunde bjerge sig lidt paa egen Regning.

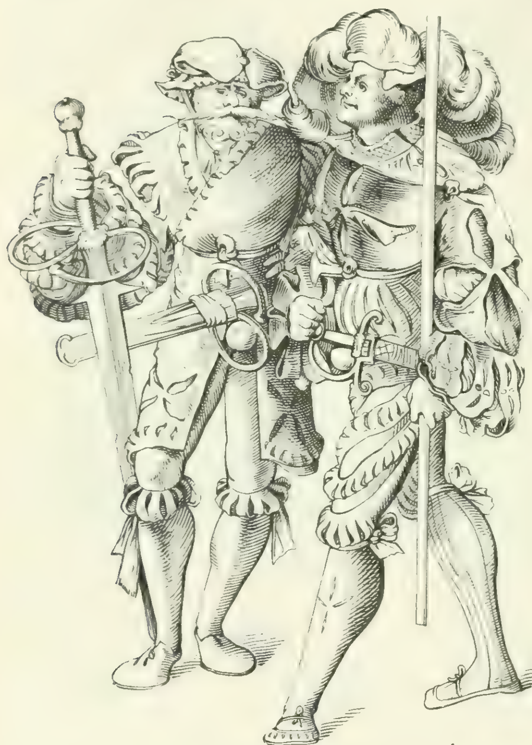

Fig. 15. Tyske Landsknægte 1524.
(Efter Urs Graf.)

Bedst saa det paa en Maade ud inde i København. Her havde Christian II efterladt Penge til at lønne Krigsfolket med i fire Maaneder. Men da denne Tid var forløben, maatte Henrik Gjøe laane sig frem hos Borgerne, og da denne Kilde tilsidst var udtømt, søge at stille de tyske Ryttere og Knægte (Fig. 16) tilfreds ved egen Borgen og løse Løfter om Penge, der vistnok snart vilde komme. Alt stod og faldt jo med Christian II's forventede Sejr i Holsten.

Fig. 16. Utilfredse Landsknægte.
(Efter Hans Burgkmair.)

Endnu en sidste glad Dag oplevede man i København. Den 10. November saas nordefter en lille Flaade af fremmede Skibe. De styrede løs paa de fjendtlige ude i Sundet. Og se! Lybækkerne flygtede, skøndt de var langt talrigere. For alle Sejl løb de væk og blev borte med det samme, Sundet var frit. Der kunde ikke være Tvivl om, hvem de fremmede var. Man kunde skelne „Løven“ iblandt dem. Var Kongen selv med? Nu dundrede Skuddene ind imod Lejren ved Serritslev. „Løven“ viste Tænder. Og snart hev de under uhyre Jubel Trosserne ud og laa fortøjede i det gamle Leje ved Bremerholm. Alt Skytset Murene og Voldene rundt løsnedes til Velkomsthilsen. Vel var Kong Christian ikke selv med, det var blot et Budskab fra ham. Magert om man saa vil, kun „Løven“, „Snogen“, en Hamburger Bark og en Jagt, fyldte med Levnetsmidler og Krudt, men ingen Penge eller Landsknægte, kun dobbelt Besætning af Baadsfolk. Men hvo

tænkte for Glæde nøjere over sligt? De fire synede af otte. Thi de havde ligget paa Lur oppe under Norge for at kapre Lybækkere fra Bergen. Og de havde fanget fire — tre lybske og et hamborgsk Skib — alle ladede med Bergfisk. Et femte havde de maattet opbrænde, da det var for stort til at bemande og slæbe med. Og Aftenen gik med at fortælle og høre om alle deres Bedrifter, mens der tændtes Glædesblus i Gaderne, og brændende Begkranse lyste fra Vor Frue Kirketaarn, med dets fire smaa Hjørnetaarne foroven og det vældige Spir. Det kunde tydeligt sees ude i Serritslev, Solbjerg og paa Valby Skanse.

Kun een delte næppe trods alt sit sorgløse Mod Mængdens overstadige Glæde. Det var Henrik Gjøe. Netop Dagene forud havde han faaet sikker Efterretning om, hvorledes det var gaaet med Christian II og hans forventede Erobring af Landet sydfra. Ikke Spor af Haab eller Udsigt mere. Henrik Gjøe havde fortiet denne Efterretning for Borgerne. Men Broderen Mogens Gjøe, der fra nu af indledte hemmelige Forhandlinger med ham, skulde vel vide simpelt og klart at gøre ham begribeligt, hvor fortvivlet Stillingen var og hvor meningsløst at fortsætte Kampen. Den tilførte Hjælp havde selvfølgelig i sin Ubetydelighed intet at sige. Lybækkernes Flugt lige saa lidt. Mogens Gjøe kunde her vistnok ved aabent at fortælle, hvad der var sket, befæste sin yngre Broders vante Tillid til ham. Han havde selv været ombord hos dem, da de fire Skibe kom, havde tigget dem om at blive og kæmpe, tilbudt dem at bemande de lybske Skibe med sine egne Folk og lovet at betale al den Skade, Flaaden maatte lide. Omsonst. „Slemmeligen og skammeligen“ var de fejge Kræmmere flygtet hjem. Men hvad betød det i Virkeligheden? Intet. Med Sund og Kalvebodstrand tillagte af Is var København langt mere afspærret og udsat for Storm, end naar Lybækkerne laa der. Og det afgørende: Fortsat Kamp til ingen Verdens Nytte. Christian II kom dog ikke. Derimod kunde Henrik Gjøe ved nu at stille sine Betingelser sikre ikke blot de flinke Borgere og sine tapre Folk, men Byen, hele Landet, ja sin fraværende Herre tillige, gode Vilkaar.

Henrik Gjøe var en tapper, højsindet, uegennyttig Mand, vil-

lig til at opofre sig og sit for, hvad han fandt det værd. Men han var mere raadsnar i Kamp end i Ordveksel. Og Broderen Mogens overgik ham langt i Verdenskløgt, Beregning og Behandlingsevne. Intet Under, at Johan Ranzau paa eget Ansvar holdt Rigshofmesteren tilbage fra Herredagen, der just afholdtes i Odense, fordi hans Nærværelse som Forhandler i Sjælland var aldeles uundværlig. Og intet Under, at Frederik I paa Forhaand billigede enhver Overenskomst, som han maatte kunne bevæge Henrik Gjøe til.

I henved et Par Maaneder varede disse Forhandlinger, hvori Henrik Gjøe krympede sig under Stillingens Haabløshed og Forsøgene paa — vejledt af Broderen — at ordne alt paa det bedste. Han stillede de mest vidtgaaende Krav, som Ære og Hensyn til andres Vel syntes at paalægge ham, og han fik dem alle opfyldt. Han fik først og fremmest Lov til at sende Bud til Christian II i Tyskland og meddele ham, at han kunde holde København et Par Maaneder endnu, hvis Kongen mente til den Tid at kunne bringe ham Hjælp. Hvis Christian II ikke var i Stand hertil, maatte Henrik Gjøe gaa ind paa at overgive Byen til Frederik I. Men alle Byens Friheder og Rettigheder skulde tilsikres den og ligeledes fuldstændig Straffefrihed for enhver, baade Borgerne i Byen og alle dem fra Landet, der havde ydet den nogensomhelst Form for Bistand. Frederik I's Krigsfolk maatte efter Overgivelsen kun drage igennem København, ind ad den ene Port og ud ad den anden, og maatte ikke engang blive Natten over i Byen. Selv skulde Henrik Gjøe og hans Undergivne have Lov til i de første to Aar at drage ud af Riget og tjene, hvor de lystede. Vilde han i den Tid paaføre Riget nogen Fejde, skulde han dog først paa Riddervis gøre „ærlig Forvaring“ derom. Men alt deres fratagne Jordegods og rørlige Ejendom skulde nu straks gives dem tilbage. For Henrik Gjøes Vedkommende stilledes der ham derhos af den omsorgsfulde Broder Vordingborg Len i Udsigt. Og da den Mulighed jo laa nær, at Christian II ikke kunde betale al Rytternes og Knægtenes tilgodehavende Sold, og man derfor vilde holde sig til Henrik Gjøe som den, der var gaaet i Borgen derfor, skulde han

ogsaa i saa Henseende hjælpes til at klare sine Forpligtelser. De fire Krigsskibe, der var sendt ham til Undsætning, skulde betragtes som hans personlige Eje. Han maatte gøre med dem, hvad han lystede, overlade dem til Christian II, om han vilde. Men hvis denne ikke indløste dem, lovede i hvert Fald Frederik I at ville yde ham omtrent 25,000 Kroner i Betaling for dem inden en bestemt Frist, for at han dermed kunde dække sin for Christian II paatagne Gæld.

Det var da vistnok med Følelsen af at have gjort sin Pligt til det yderste, at Henrik Gjøe den 6. Januar 1524 i Spidsen for sine Folk drog ud af København under Vaaben med Trommer og Piber og med oprejste Faner og modtoges udenfor med alle krigerske Æresbevisninger. Rygtet om hans tapre Forsvar var faret vide om. Han havde kun lovet at holde Byen i fire Maaneder og havde holdt den i den dobbelte Tid. Han drog afsted som den samme trofaste Tjener, han altid havde været. Over Køge forbi sin Gaard Gisselfeld, videre sydpaa over Præstø og til Vordingborg. Ikke for at blive dèr som Lensmand, men videre over Falster og Lolland til Udlandet for paany at tilbyde Christian II sin Tjeneste.

Vinterkulde sinkede Rytternes og Knægtenes Overfart med Færger til Heiligenhafen i Holsten. Meddelelser fra Lybæk skræmmede Frederik I op med Rygtet om, at Christian II forklædt var landet eller vilde lande i Lolland og ved Henrik Gjøes Hjælp var i Færd med, støttet af hans Folk og Bønderne, at tilbageerobre Landet. Det tilraadtes derfor at bortføre alle Færger og Skuder fra Lolland, afskære al Tilførsel af Levnedsmidler, saa at Henrik Gjøe og hans Hær maatte splittes ad eller vansmægte. Rygtet talte usandt, men vidnede om, hvor opskræmte Sindene endnu var. Den 24. Februar landede Henrik Gjøe og hans forfrosne Skarer i Holsten.

Man aandede lettere i Danmark. Spillet mellem de to Brødre Mogens og Henrik Gjøe om Landets og eget Ve og Vel var nu til Ende. Fremtiden skulde vise, hvem af dem der havde spillet finest.

6

Henrik Gjøe drog ned til Wittenberg for at aflægge fuld Beretning for Christian II, som opholdt sig dèr. Men mistænksom til det yderste opdagede Kongen (Fig. 17) snart det svage Punkt i Overenskomsten om Københavns Overgivelse. Hvad var det, at de fire Krigsskibe, som Christian II havde sendt til Københavns Hjælp, nu tilhørte Henrik Gjøe og af Kongen kunde indløses hos denne? Hvo havde Ret til at overdrage Henrik Gjøe Kong Christians Eje? Hvor havde Henrik Gjøe turdet understaa sig at gaa ind paa sligt! Og hvis Kongen virkelig gik i Fælden og indløste de fire Skibe hos Henrik Gjøe, hvorledes vilde denne saa skaffe ham dem! De laa fortøjede ved Bremerholm og vilde forblive i Frederik I's Magt, om saa Christian II betalte nok saa meget for dem i Wittenberg. Henrik Gjøe var trods sin paastaaede Troskab ligesaa upaalidelig som alle de andre. Ikke en Hvid skulde han have for dette Fastelavnsspil.

Dybt nedslagen og krænket over Kongens Mistillid drog Henrik Gjøe til Bremen. Men hans gamle Troskabsfølelse var ikke dermed udbrændt. Han vilde aftvætte denne Skamplet; ved et nyt Tog mod Frederik I vise Christian II, at han var ham tro som altid. Hvo kunde vide, maaske tilbagevinde Danmark for ham, eller dog blot hjemføre de fordømte fire Skibe, som han nu snart ikke vidste hverken ud eller ind om, hvem de tilhørte med Rette.

Slig Beslutning var dog lettere at fatte end at udføre. Alle, hvem han henvendte sig til om Skibe eller Mandskab, spurgte først om Penge. Og Ulykken var, at selv var han omsværmet af Kreditorer som af Fluer paa en Sommerdag. Næppe opdagede de, at der var noget i Gære, førend de mente ved at klemme ham muligt at faa Christian II til at betale for ham. En Tidlang holdt de ham endog fast som gældbunden Fange, der ikke maatte forlade Bremen. Forgæves henvendte han sig til Christian II om Hjælp til Toget. Ubønhørlig og mistroisk som forhen.

Da Mogens Gjøe og de andre i Danmark kunde tænke sig,

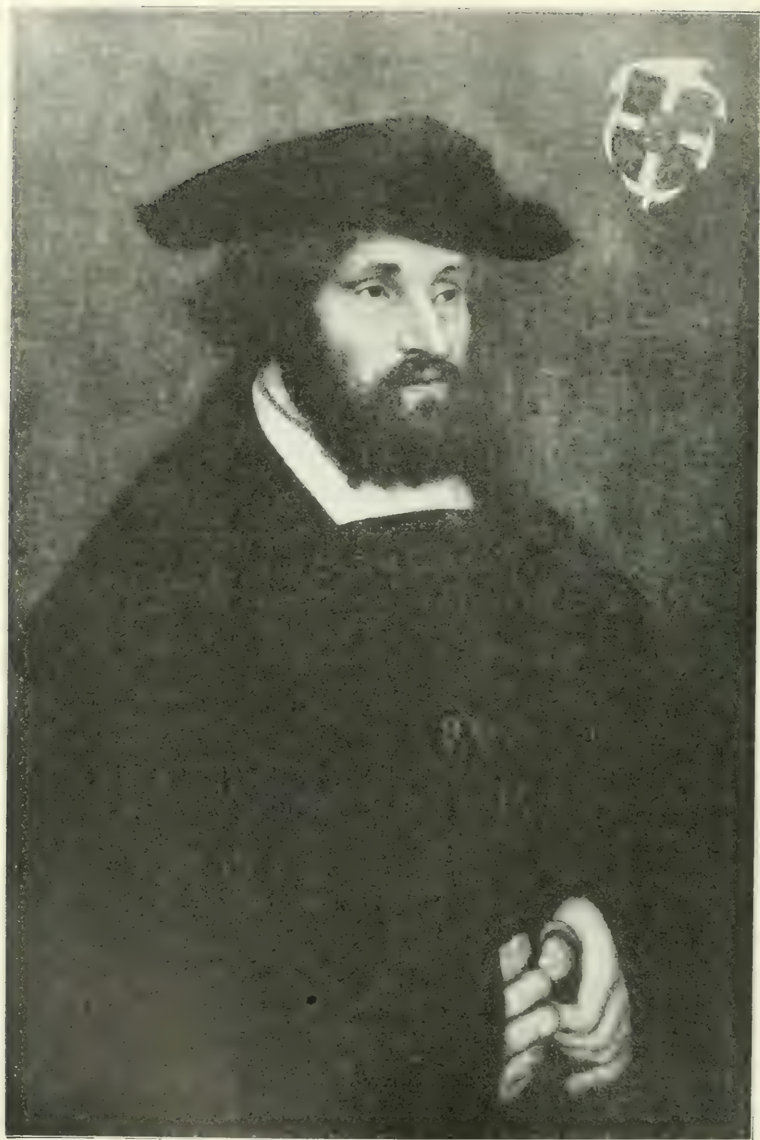

Fig. 17. Christian II under hans Landflygtighed.
(Maleri af Lucas Cranach 1523.)

at han nu vel endelig maatte være tilstrækkelig mør, ankom der en skønne Dag Udsendinge til ham fra Danmark. De overbragte ham fra Frederik I de gamle fristende Tilbud. Gisselfeld og alt Jordegods og Løsøre tilbage, de 25,000 Kroner udbetalt for Skibene og derhos Vordingborg i Forlening. Hans ventende Fæstemø i Danmark føjede vel sine Opfordringer til. Hvad skulde han gøre? De to Aar, hvori han havde frit Lejde til at tjene Christian II mod Danmark, var snart ved at udløbe. Ikke Gran af Udsigt til at kunne udrette noget for sin gamle Herre, der kun mødte ham med krænkende Mistillid. I Bremen blot Skam og Usseldom. Hjemme Fred og Anseelse. Henrik Gjøe skrev under og vendte i August 1525 tilbage til Danmark.

Men skøndt Frederik I med sædvanlig Menneskekundskab mødte ham med Tillid og efterhaanden hædrede ham paa forskellig Vis — han optog ham saaledes f. Eks. i Rigsraadet og indsatte ham tilsidst endog sammen med Anders Bille til Høvedsmand paa Sjælland — saa var og blev Henrik Gjøe fra den Stund en slagen Mand. At hans tidligere Herre havde fattet Mistro til ham synes at have tilføjet ham et Knæk. Dernæst fulgte Kreditorerne efter ham fra Bremen til Sjælland, og med sin gamle ærlige Ubehjælpsomhed mente han at burde give Hvermand sit. Han maatte efterhaanden for at betale sin Skyld afhænde sit og senere sin Hustrus Jordegods. Først Aar 1527 kunde han ægte hende. Men samme Aar havde han maattet sælge Gisselfeld og alt sit Fædrenegods til sin Broder Mogens Gjøes Svigersøn, Johan Oxe.

Og, o Spot og Spe! ikke engang med dette Offer var hans Krænkelser omme. Panthaverne, blandt hvilke hans egen Broder Mogens var den mægtigste, nedlagde Indsigelse imod Salget og erhvervede i April 1532 en Rigsraadsdom for, at han ikke havde haft Ret til Salget, der erklæredes for ugyldigt. Med sidste Kraft søgte han at værne sin Ære ved at trodse Dommen og udstede et nyt Salgsbrev til Johan Oxe i Juli 1532. Et halvt Aarstid efter døde han. Hans Enke og Børn gik fra Arv og Gæld.

Hans Eftermæle blev, at, hvad godt i det mindre der iøvrigt

lod sig sige om ham, saa formaaede dette ikke at dække over den værste Mangel af alle: han var en daarlig Forretningsmand.

7

Nej, saa var Broderen, Mogens Gjøe, Rigshofmesteren, en ganske anderledes Mand for Slægt at tage Nemme og Arv efter. Ingen utidig Vedhængen ved nogetsomhelst fik ham tilbunds. Han flød stadig ovenpaa, bestandig den samme kloge og ulastelige Forkæmper for det, der havde virkeligt Værd.

Og det var sandelig ikke lette Tider at bjerge Overbevisning, Liv og Formue i. Næppe var man vel sikret mod Christian II og havde faaet dæmpet Uroen blandt de jydske Bønder i Anledning af de endnu haardere Skatter, som Kongeskiftet havde medført, førend et nyt Spørgsmaal trængte sig frem, det kirkelige. Ved et lykkeligt Træf skiftede Mogens Gjøe her Opfattelse ganske samtidigt med Kongen og spiste til ikke ringe Forargelse for alle Katoliker i Juni 1526 Kød paa en Fastedag, ja, nød Nadveren paa luthersk Vis. Som Rigshofmester lovede han dog i December 1526 sammen med hele Rigsraadet at ville yde Kirken Hjælp „besynderlig mod Luthers ukristelige Lærdom".

Sligt havde mindre at sige. Der maatte kunne findes en Løsning, hvor man uden at opgive det væsentlige, Kirkens velerhvervede Gods, læmpede paa Yderkanterne, hvad Læren angik. Mogens Gjøe syntes at have sat Valget af Joakim Rønnov igennem til Sjællands Bisp (1529) mod at denne forpligtede sig til ikke at lægge Ordets frie Forkyndelse Hindringer i Vejen. Rigshofmesteren gik selv i Borgen for, at Joakim Rønnov vilde holde disse Forpligtelser. Der ymtedes endog om, at den unge Bisp agtede at gifte sig. Ja, Rygtet vidste at udpege, hvem hans Udkaarne var, Rigshofmesterens Datter, Birgitte Gjøe, der nys efter sin strenge Stifmoders Død (1528) havde vovet at erklære til Jesper Daa, med hvem hun var bleven trolovet som Barn, at hun ikke kunde lide ham og aldrig vilde ægte ham. Men Folk siger saa meget.

Forresten, hvo kunde fornuftigvis indvende noget imod, at man i en Tid, hvor nyt skød frem, saa at selv en gift katolsk Bisp snart ikke vilde blive anseet for noget løjerligt, i Tide tog sine Forholdsregler og tænkte paa sine Børn. Oprigtigt talt, en saadan driftig Svigersøn med hele Sjællands Bispegods i livsvarigt Styre, var langt at foretrække for en Svigersøn som f. Eks. den kantede Klodrian, Mettes Mand, Johan Oxe. Havde han ikke krydset sin Svigerfars klare Interesser ved at afkøbe Henrik Gjøe Gisselfeld, saa at man var nødt til offentlig Familjetvist med Rettergang og andre Kedsommeligheder. Og gik han ikke nu hen og blev i urette Øjeblik ivrig Katolik, skøndt enhver kunde se, hvad der havde Fremtiden for sig.

Hvad man end mente om Kirkegods og Lære, Hvermand maatte erkende, at de dovne Tiggermunke var en Skamplet, en Kræftskade paa et Samfund. Bedst om deres Klostre snarest tømtes, saa at de som herreløst Gods af Kongen kunde skænkes Købstæderne til Hospitaler eller Raadhuse. Mogens Gjøe pustede her livligt til, saa at Klostrene paa Grund af Borgernes fjendtlige Stemning mangt et Sted hurtigt maatte rømmes. Det behagede Hans Naade at skænke Rigshofmesteren selv Klostret i Flensborg og det i Randers. Det var kun til at smile ad, at Munkene i den Anledning kaldte ham „Djævelens Tjener og Drabant".

Christian II's Forsøg paa fra Norge at tilbageerobre Danmark kronedes ikke med Held. Med sikkert Lejde sejlede den tidligere Konge ned til København for at forhandle. Han befandt sig snart i samme Stilling som de fire Skibe, hvis Skæbne han i sin Tid havde bebrejdet Henrik Gjøe. Det gik ham som dem. Engang i Fjendens Værge løsgaves de ikke. Man vedtog at bryde det ham givne Lejde. Mogens Gjøe synes dog ved denne Lejlighed ikke at have været den ledende. En naturlig Takt har vistnok holdt ham tilbage. Derimod blev han en af de otte Rigsraader, der fik Tilsyn med Fængslet paa Sønderborg, da Christian II som Fange var ført did.

Alle disse Vanskeligheder var dog for intet at regne mod det Uvejr, der blæste op, da Frederik I var død i April 1533 og nyt

Kongevalg skulde finde Sted. En Storm brød løs, hvor alle de store Spørgsmaal, Tiden rummede, rejste sig og jog frem med rasende Kraft fra forskellig Kant, piskende Borgerkrig og alskens Ulykker med sig. At Mogens Gjøe her klarede sig, skøndt han tog virksom Del i det hele og langtfra altid var blandt de sejrende, afgiver maaske det ypperste Bevis for hans Dygtighed. Og netop under disse Forhold voksede han i Værd. Hans Sag blev uvilkaarligt eet med Landets Velfærd. At han slap nogenlunde uskadt igennem blev et Udtryk for, at der var reddet, hvad reddes kunde.

Aldrig har heller hans sunde Sans og Overblik, hans Sejghed og Evne til baade at fare med Lempe og dog gribe det rette Øjeblik givet sig klarere Udtryk end her. Hans Plan var, at man skulde stille sig venskabeligt til Gustav Vasa og det frie Lybæk, Danmarks to lutherske Nabostater og tidligere Vaabenfæller. I Overensstemmelse hermed skulde man vælge Frederik I's ældste Søn, den luthersk sindede Hertug Christian (senere Christian III) til Konge i Danmark-Norge. Saa fik man i Fællig at værge sig imod den katolske Kejser Carl V's og Nederlændernes Uvilje.

Men paa Herredagen, der holdtes i København ved Skt. Hansdagstid 1533, sejrede det katolske Parti. Under Paaskud af Hensyn til Norge udsatte man Kongevalget til Skt. Hansdag næste Aar, for i Mellemtiden at virke for Valg af den yngre Kongesøn, Hertug Hans, der ventelig kunde vindes for Kirkens Sag. Danmark blev saaledes i et yderst farligt Øjeblik henvist til i et Aar at være kongeløs. Mogens Gjøe, som klart var sig det skæbnesvangre ved denne Beslutning bevidst, kæmpede forgæves imod. Tilsidst nedlagde han en Indsigelse mod Rigsraadets hele Færd og flygtede derpaa hemmeligt om Natten fra København.

Endnu var der en Mulighed for en hurtig Løsning om end ad ikke lovmæssig Vej. Rigshofmesteren og Borgmestrene baade i København, Malmø og Lybæk mødtes i Ønsket om, at Hertug Christian uden videre skulde overtage Regeringen i Danmark og saaledes ved rask Handling spænde Spaltningen sammen. Men forgæves søgte de at bevæge ham dertil. Han krævede først at vælges af Rigsraadet. Og da derhos hans egne Raader

tvang et Brud med Lybæk og et Forbund med Nederlandene igennem, stod en fredelig Ordning ikke til at redde.

Thi Stemningen i Danmark slog nu en ny og langt dybere Revne. Paa Herredagen havde man kun delt sig i Katoliker og Lutheraner. Men da Hertug Christian ikke vilde stille sig i Spidsen for Lutheranerne, delte disse sig atter efter Samfundslag. Den luthersk sindede Del af Adelen holdt fremdeles paa Hertug Christian til Konge. Men Borgere og Bønder, der længtes efter Frigørelse for Adels og Gejstligheds Tryk, udraabte den fangne Christian II til Konge. En fortvivlet Borgerkrig med Mord og Plyndring og Opløsning af alle hævdvundne Samfundsforhold maatte blive Følgen. Og for at gøre Bægeret fuldt, landede Lybækkerne paa Sjælland og førte Kampen for den fangne Kong Christian. Det ulykkelige Danmark var prisgivet til den fuldstændigste Forvirring og Opløsning. For at hævde den gamle Religion nægtede man Landet en Konge. For at værne Frihed og fangen Konges Ret plyndrede og brændte man Herregaarde og Slotte. Ved at undertvinge Landet, halshugge dets Bønder og Borgere, belejre dets Hovedstad, fik en holstensk Fyrste Skin af at befri Danmark for Lybækkerne. Kun eet stod sikkert: overalt flammede Lidenskaberne med uklar men forbitret Styrke, flakkende som det Brandskær, der laa over Landet.

Under alt dette handlede Mogens Gjøe med Klogskab, Fasthed og Maadehold. Til det sidste søgte han fra Nørrejylland at paavirke København og Malmø for sin Plan om Hertug Christians Valg. Forholdet mellem dem var saa venskabeligt, at København endnu i Juni 1534 indbød ham til at komme did for at stille sig i Spidsen for Bevægelsen, og Lybækkernes Fører bad ham, som uskyldig i Lejdebruddet mod Christian II, at gøre dennes Sag til sin. Men da Fjendtlighederne først var begyndt paa Sjælland, handlede Mogens Gjøe hurtigt. Med Udsigt til at miste alt, hvad han ejede paa Øerne, samlede han de jydske Rigsraader og en Del af den menige Adel til et Møde i Ry ved Himmelbjerget (Fig. 18) den 4. Juli 1534. Med haandfaste Grunde tvang man her Bisperne til at gaa ind paa Hertug Christians Valg, og som Befuldmægtiget for Rigsraadet red Rigshofmesteren

straks til Holsten og fik Sagen ordnet. Fulgt af Mogens Gjøe hyldedes den nye Konge næste Maaned i Horsens.

Men Fod for Fod maatte Landet vindes i Kamp. Mogens Gjøe sparede sig ikke. Det skyldtes ham i Spidsen for en samlet Skare ved Gudenaa, at den østlige Del af Nørrejylland blev forskaanet

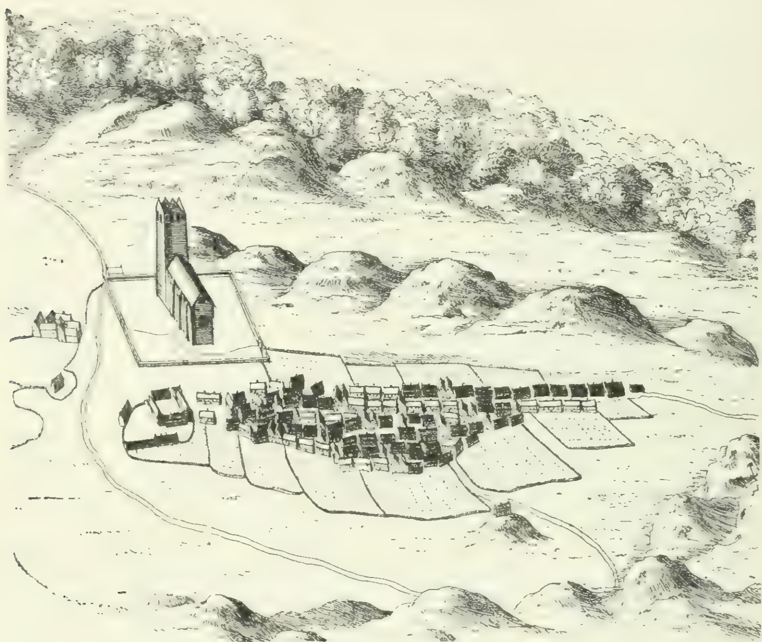

Fig. 18. Ry.
(Efter Resen.)

for Angreb. Og da Christian III havde sejret, og der blev gaaet frem med skaanselsløs Strenghed mod de overvundne ved Aalborg og i Vendsyssel, var det ham, der søgte at mildne og mægle. Hermed vedblev han, efterhaanden som Kampen trak østerpaa, og han lidt efter lidt fik alt sit Gods og alle sine Forleninger tilbage, medens Kampens Udfald sporedes i hans voksende Hverv, først Statholder i Nørrejylland, saa ogsaa i Sjælland.

Sit Hovedslag vandt han dog, da endelig — efter to blodige

Aar og senest Københavns fortvivlede Kamp til det yderste (Fig. 19) — Landet tilsidst var helt erobret. Hvorledes skulde der nu handles med disse overvundne? Skulde man behandle dem alle som retsløse Oprørere? I det hemmelige Møde, som Kongen

Fig. 19. Billed af Københavns Belejring 1536.
(Efter Hammelmanns Oldenburg. Chronicon.)

holdt om Aftenen den 11. August 1536 med sine holstenske Raader og Landsknægtøverster, hvor man besluttede næste Dag at fængsle Bisperne og fratage dem Kirkegodset, synes der at have været Stemning for at skære alle danske Rigsraader over een Kam. I et Brev til en tysk Fyrste fortalte senere Christian III, at det egentlig havde været hans Hensigt at fængsle hele det

danske Rigsraad. Men enkelte, hos hvem han altid havde fundet Troskab, havde ved deres Forestillinger faaet denne hans Beslutning afvendt. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at herved sigtes først og fremmest til Mogens Gjøe. I et afgørende Øjeblik hindrede han saaledes netop ved sin Person og den Vægt af Anseelse og Rigdom, som han udtrykte, at Danmark blev prisgivet som værgeløst Bytte til Sejrherrerne. Valget stod mellem Kongens tysk-holstenske Omgivelser, brøsige, uforstaaende og overmodige efter Sejren, eller Mogens Gjøe med hans solide, jævne, hævdvundne Urokkelighed. Mogens Gjøes Indflydelse sejrede. Og herved blev han sit Fædrelands Velgører og Befrier.

En Mængde af hans Standsfæller og Slægtninge var bleven forarmede eller dræbte under Grevens Fejde. Johan Oxe f. Eks., der som ivrig Katolik havde modsat sig Kongevalget, mistede senere Livet, da Borgere og Bønder belejrede hans Gaard Nielstrup paa Lolland. Vel havde Ufredens Aar tæret paa Mogens Gjøes Rigdomme, men Tiden læger hurtigt, især naar den bringer med sig baade tidligere Forleninger, Renter, Landgilde og nye gode Pantebreve. Om end den aldrende Rigshofmesters Magt under den nye Konge begrænsedes af dennes tyske Raadgivere, saa hvilede der dog fra nu af og lige til hans Død en egen Hæderens Glans over ham. Han var Enhedsmærke for alle danske. Den, der ved sin Persons og først og fremmest ved sin Rigdoms Soliditet havde bevaret Danmark i Farens Stund og fremdeles holdt det oppe. Ikke fire dygtige Mænd med tilsammen det samme Jordegods vilde have betydet det samme som netop dette, at det her var samlet paa een Haand.

Sligt skulde synes at maatte give Fred og en lykkelig Alderdom. Men hvor er Fred og fuldkommen Lykke! Ufreden, Skyerne paa denne klare Aftenhimmel kom fra en Kant, hvor man mindst skulde vente det, fra Rigshofmesterens egen Slægt, en Dattersøn med altfor raskt et Nemme.

II

PEDER OXES UNGDOM OG FØRSTE STATSTJENESTE

1

BEGIVENHEDER og Forhold som alle de hidtil omtalte maatte gøre et stærkt Indtryk paa en ung i Opvækst og med et modtageligt Sind. Følte saa tilmed den unge sig i Slægt med Hovedmændene, mærkede Oxernes og Gjøernes Blod brænde i sig, saa maatte der formes Indtryk af Betydning for hele Livet, ikke mindst naar medfødte Anlæg og Drifter usynligt skød paa. Her hjalp det slet ikke, om den unge var et rent Barn endnu af Aar eller med Magt i lange Tider blev fjærnet, omplantet paa udenlandsk Grund. Minder, slægtfostret Attraa, stærke Indtryk fandt Vej mellem Danmark og Udland, vokste lønligt til knyttet Vilje, selv om Sindet tilsyneladende kun agtede paa fremmede Gloser og Forhold.

Det maa lades Johan Oxe og hans Hustru, Mette Gjøe, at de i deres Velmagt sørgede efter Evne for deres ældste Barns, den lille Peders Opdragelse. Han var født den 7. Januar 1520, og skøndt der efter Tidens Skik kom mange Søskende efter, tolv ialt, saa sendte de ham, just som Dusinet var fuldt, alligevel afsted paa en mangeaarig, kostbar Udenlandsrejse. Aar 1532 forlod han tolv Aar gammel Danmark for at studere i Frankrig, Tyskland, Holland, Italien og Sveits. Med Valget af Ledsager havde de været meget heldige. Der var uden Tvivl altid rigeligt Tilbud af studerede, fattige, unge Mænd, der kunde have Lyst

til i nogle Aar gratis som Hovmester for en adelig Dreng at opholde sig i Udlandet. Men en dertil saa vel skikket, dygtig og paalidelig Person som Magister Christian Morsing skulde man vanskeligt finde. Ham skyldtes det for en ikke ringe Del, at Udbyttet af Rejsen blev saa rigt for hans unge Ledsager, som Udfaldet siden viste.

Ikke mindre end fem Aar (1532—37) varede Rejsen. Rige paa ny erhvervede Kundskaber for den lille Peder Oxe, der uformærkt modnedes til Yngling. Endnu rigere paa Begivenheder hjemme. Underligt maa det have været for de rejsende at modtage brudstykkeagtige Efterretninger hjemmefra gennem sjældne og tungtaffattede Breve eller af tilfældigt trufne Landsmænd. Den spændende Strid om Gisselfeld mellem Peder Oxes Fader og Morfader var alt i fuld Gang, da de drog hjemmefra. Saa fulgte Aaret efter Morfaders Broder, Henrik Gjøes Død i Armod. Saa kom Ufredens og Grevefejdens uhyggelige Tider. Morfader maatte, skøndt Rigshofmester, flygte hemmeligt om Natten fra Herredagen i København, fordi han holdt paa Hertug Christian til Konge. Fader holdt med de andre. — Lybækkerne er landede paa Sjælland. Nu maa Fader nødtvungen lyde dem og gamle Kong Christian, ham, der havde ladet Farbroder Torben halshugge. — Far er død. Det var Juleaften, ligesom det nye Aar skulde begynde. Men de havde nok andet at tænke paa hjemme paa Nielstrup. Far stod og rettede selv Falkonetten (lille Kanon) mod Borgerne og Bønderne, der kom for at angribe os. Men idet den luntedes af, sprang den og slog ham selv sønder, saa han blev død. Stakkels Mor og de andre. Det maa have været en sørgelig Jul. — Morfader, han hytter sig nok. Nu er han bleven Statholder i hele Nørrejylland. De slaas endnu paa Fyn. — Mor er død. — Nu træffer jeg ingen uden mine Søskende, naar jeg kommer hjem.

Disse og lignende Tanker maa til Tider have fyldt Peder Oxe, medens han opholdt sig i det fjærne. Hvorfor vendte han ikke tilbage straks efter Faderens eller dog i det mindste efter Moderens Død? Der var saa vist nok for ham at tage vare hjemme. Som ældste Broder var han jo nærmest kaldet til at værne baade

om Søskende og om Arv. Hvorfor tøvede han da fremdeles? Indtraf der maaske uventede Hindringer, som standsede ham? Eller var han ikke selv Herre over sin Rejseplan, men maatte lystre en anden? Eller laa Grunden muligt netop hos ham selv, idet han ikke vilde vende tilbage, førend han som myndig helt kunde overtage Styret? Vi veed intet herom. Kun det knappe: Aar 1537 vendte han tilbage. Den 7. Januar 1538 fyldte han atten Aar.

En ung Mand i Forhold til de store Opgaver, der ventede paa ham. Han skulde ikke blot lede sine Søskendes Opdragelse, men drive Fædrenegaarden Nielstrup, bestyre de uskiftede Pengemidler og det spredte Strøgods og — som om alt dette ikke var nok — desuden være Lensmand over Ravnsborg Len paa Lolland (Nørre- og Sønderherred), som hans Fader havde haft i Pant, og som fremdeles henstod uindløst. Tilsyneladende mødte han ganske uforberedt hertil. Thi hvad skulde et femaarigt Ophold i Udlandet have lært en tolvaars Dreng om Drift og Styre af dansk Jordegods, om erfaren og myndig Optræden i mangfoldige, rent praktiske Spørgsmaal og om Snildhed i Retstvist? Men ikke for intet flød Oxernes og Gjøernes Blod i hans Aarer. Som født paa Hesteryg og opvant dèr, greb han Tøjlerne og styrede alt som gammel, øvet Rytter.

Og mere end dette. Med Kraft gik han paa. I Løbet af en halv Snes Aar erhvervede han sig flere og flere Smaalen paa Lolland, tilsidst det store Len Halsted Kloster. Foruden disse fik han under sig „Forsvar“ af samtlige Præster, Degne, Kirker og deres Fæstere paa Lolland og Falster, Oppebørsel af Kronens Part af Tienden og Regnskab over alle Kronens Indtægter paa begge Øer. Paa eventyrlig Maade voksede hans Pengemidler. Han, der blot var værd en Tolvtedel af Johan Oxes og Mette Gjøes efterladte jævne Velstand, var ikke alene Mand for at udlaane ret betydelige Pengesummer baade til Kongen og andre, men formaaede at rejse til eget Brug overordentlig store Midler til nye Foretagender og Indløsning af gammel Gæld.

Gammel Gæld. Der var et Regnskab, som kunde trænge til at tages op paany, skøndt det skulde synes afsluttet. Den gamle

Strid om Gisselfeld, som Hr. Mogens Gjøe til Spot og Spe for sin Broder Henrik og til Tab og Skam for Peder Oxes Fader havde ved Rigsraadsdom faaet afgjort derhen, at Salget erklæredes for ugyldigt. Gaarden var saaledes forbleven i et uklart Afhængigheds-Forhold til Rigshofmesteren, der havde Forkøbsret. Siden da var begge de to tabende gaaet i Graven og Rigshofmesteren vokset stærkt i Anseelse.

Men netop derfor var han værd at binde an med. Hvilken Opgave at gaa løs paa ham, besejre Tidens mægtigste Mand og snildeste Rethaver, hævne gammel Uret, generhverve Gisselfeld! Oxernes ubændige Voldsomhed kogte over hos Slægtens yngste Mand, denne Gang dog mærkelig blandet med Gjøernes rolige Beregning og Retskløgt. Knap en Snes Aar gammel indlod Peder Oxe sig i Proces med sin berømte Morfader om Gisselfeld.

Peder Oxe førte sin Sag saa vel, at han sejrede. Efter en vidtløftig Række Processer, først mod Henrik Gjøes Enke, fik han endelig fastslaaet, at hvad hans Fader i sin Tid havde laant Henrik Gjøe skulde tilbagebetales ved Udlæg i Gisselfeld Gaard og Gods. Sluttelig opnaaede han 1540 en kongelig Rettertingsdom for, at da Salget af Gisselfeld til Johan Oxe var blevet dømt at være ugyldigt, da Henrik Gjøe altsaa maatte anses for at have været Ejer af Gaarden til sin Død, da dennes Enke og Børn derefter var gaaede fra Arv og Gæld, og da Peder Oxe nu havde faaet Indførsel i Henrik Gjøes Gods — saa bør Peder Oxe have Ejendom i Gisselfeld Gaard og Gods og betale Hr. Mogens Gjøe efter Pantebrevs Lydelse.

Ad en Bagdør var saaledes Peder Oxe trængt ind og havde faaet sat sin Bedstefader udenfor. Men skøndt Sagen hermed skulde synes afgjort, var dette dog langt fra Tilfældet. Forgæves mødte Peder Oxe paa Sjællandsfars Landsting for at faa Overdragelsens Enkeltheder ordnede. Mogens Gjøes Befuldmægtigede gjorde Vanskeligheder, og det endte med, at Peder Oxe maatte drage bort med uforrettet Sag efter at have nedlagt de tilbudne Penge i Landkisten. Sagen blev da paany bragt for Kongen og Rigsraaderne, denne Gang dog ikke som Retssag — der

var jo fældet Dom — men Konge og Rigsraader maatte optræde som Mæglere.

Saa vidt man kan skønne, har Rigshofmesteren her udfoldet al sin Indflydelse for at tilvriste sig en Sejr. Det Forlig, som Kongen og Rigsraadet endelig fjerde Søndag efter Paaske 1541 bragte i Stand, synes nemlig ufordelagtigt for Peder Oxe. Skøndt han ved Kongens Retterting havde faaet tildømt Ejendom i Gisselfeld Gaard og Gods, maatte han dog gaa ind paa straks at rømme Gaarden og Godset til Mogens Gjøe og den anden Pant-haver. Gisselfeld skulde først overlades til ham Mortensdag 1541, saafremt han inden denne Dag havde udbetalt Modparten Pantebrevenes Paalydende, derhos en meget stor Erstatningssum for, hvad Johan Oxe i fire Aar havde oppebaaret af Gaarden, og endelig „1000 Mark danske og 500 Mark lybsk for Kost, Tæring og Skadegæld“.

Dette maatte synes haarde Vilkaar for Peder Oxe, der jo ifølge Dommen skulde antages straks at være bleven Ejer og kun at skulle betale Pantebrevenes Paalydende. Man fristes til at formode, at Mogens Gjøe og dennes Parti har ment i disse meget store Pengekrav at have rejst en uoverstigelig Hindring for, at Peder Oxe skulde kunne vinde Gisselfeld. Hvis dette muligt har været deres Plan, blev de dog skuffede. Inden Mortensdag 1541 havde Peder Oxe udbetalt alle Pengene. Gisselfeld var tilbagevundet. Hvor kær Sejren var ham, kan ses af, at han nogle Aar efter, da Brødrene var voksne, tilbyttede sig Gisselfeld af dem mod at afstaa dem sin Part i Nielstrup og andre Gaarde. Vistnok fra 1545 skrev han sig: Peder Oxe til Gisselfeld.

Men jo større Sejren og Glæden derover var hos Peder Oxe, des mere maatte Nederlaget ærgre Bedstefaderen. Kun de færreste tænkte nærmere over, hvor dyre Krigsomkostningerne var blevne for den sejrende. Det, der huskedes, var, at Peder Oxe virkelig havde nødt Hr. Mogens til at afstaa ham Gisselfeld. For første Gang i umindelige Tider var Rigshofmesteren bleven overvunden i Strid om Jordegods, og det af en Grønskolling. Tilmed hans egen Dattersøn. Paa sine bare Knæ burde Peder-

lille takket Gud for at have en saadan Morfader. Og saa havde han tværtimod understaaet slg at anlægge Sag imod ham og — at vinde den. Det var mer end harmeligt. Men det blev ikke derved.

2

Næppe havde Peder Oxe overvundet Mogens Gjøe i det første Slag, førend han straks tilbød ham det næste. Gisselfeld var tilbagevundet, som Rigshofmesteren i Peder Oxes Tid havde fralistet hans Fader, Johan Oxe. Nu skulde Striden rejses om en ny Gaard, den, for hvis Skyld Mogens Gjøe i sin Tid havde fundet det klogt at binde Mund paa Johan Oxe ved at give ham sin Datter Mette til Ægte. Det var Oxernes gamle Gaard Tordsø i Skaane.

Peder Oxes Stilling var her den modsatte af, hvad den havde været ved Gisselfeld. I Striden om denne Gaard havde han faaet de egentlige Arvinger skudt til Side ved at henvise til, at de var gaaede fra Arv og Gæld. Uheldigvis var just det samme Tilfældet med Arvingerne efter den Farbroder, Oluf Oxe, gennem hvem han nu vilde hidlede sin og sine Søskendes Adkomst til Tordsø. Han anvendte da det Fif først at faa Kronen til at afstaa til ham og Søskende den Ret, som den maatte have til Tordsø, efterdi Arvingerne var gaaede fra Arv og Gæld. Som saadan nyoppudset Arving gjorde han derpaa Fordring paa Ret til at indløse sin Morfader, Mogens Gjøes Pantebreve i Gaarden.

Denne Gang var dog Rigshofmesteren fast bestemt paa ikke at vige. Han mødte vel lige saa lidt nu personlig som i Sagen om Gisselfeld. Men Mogens Gyldenstjerne (Fig. 20) førte Sagen paa hans Vegne og var saa heldig paa Skaane Landsting at faa tildømt Mogens Gjøe Indførsel i Tordsø. Kampen var hed. Hensynsløst udslyngedes Beskyldninger for Voldsomheder og Rævestreger, der mindede om Oxernes gyldne Tid. Salig Torben og Johan Oxe beskyldtes saaledes for at have sat Broderen Oluf

Oxes Datter i Kloster i Roskilde og bagefter ladet hende i et falsk dateret Brev give dem Skøde paa hendes Arveret til Tordsø, da klostergiven Kvinde ikke kunde gøre sligt. Det forbedrede ikke Sagen, at det var Torbens og Johan Oxes egen Søster Birgitte, der havde sladret dette af Skole til Mogens Gjøes Skriver. Ikke heller svækker det Troværdigheden af Birgitte Oxes Udsagn, at Peder Oxe senere lovede samme „kære Faster“ et aarligt Underhold, saafremt hun vilde forblive i Ro i Maribo Kloster (Fig. 21) og ikke komme i Taleporten til Samtale med andre end hendes nære Slægt og Venner.

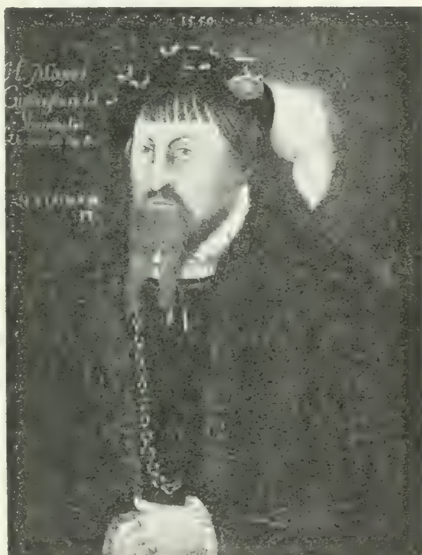

Fig. 20. Mogens Gyldenstjerne (?).
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

Rigshofmesteren synes kampivrig og opmuntret af Udfaldet. Han lod straks Mogens Gyldenstjerne ifølge den opnaaede Landstingsdom gøre Indførsel i Tordsø. Peder Oxe besvarede imidlertid dette ved at beskylde Mogens Gyldenstjerne og hans Ledsagere for at øve Vold. Rigshofmesteren gav da sin Søn og Svigersøn Befaling til at gaa frem paa samme Vis og indstævne Peder Oxe paa Sjællands Landsting for ved Indførelsen i Gisselfeld ogsaa at have gjort sig skyldig i Vold. Hele den nys afgjorte Sag truede altsaa med at blusse op paany.

Men denne Gang synes Peder Oxe at have haft flest formaaende Venner. Med stor Bitterhed udtalte Mogens Gjøe sig i hvert Fald om Rigskansleren, Antonius Bryske (Fig. 22), med hvem han selv just samtidig laa i Proces om Kjeldkjær Gods ved Vejle, og hvem han beskyldte for i den Anledning at være ham

ildesindet. Om Sagen med Peder Oxe skrev han mistrøstig: Kongen vil ikke kunne udstede Breve, der er i Strid med Loven, med mindre de forhverves ved nogen vrang Undervisning. „Men hvad den Kansler kan gøre derudi, det han veed kan være mig imod, tvivler jeg ikke paa, at han jo gør."

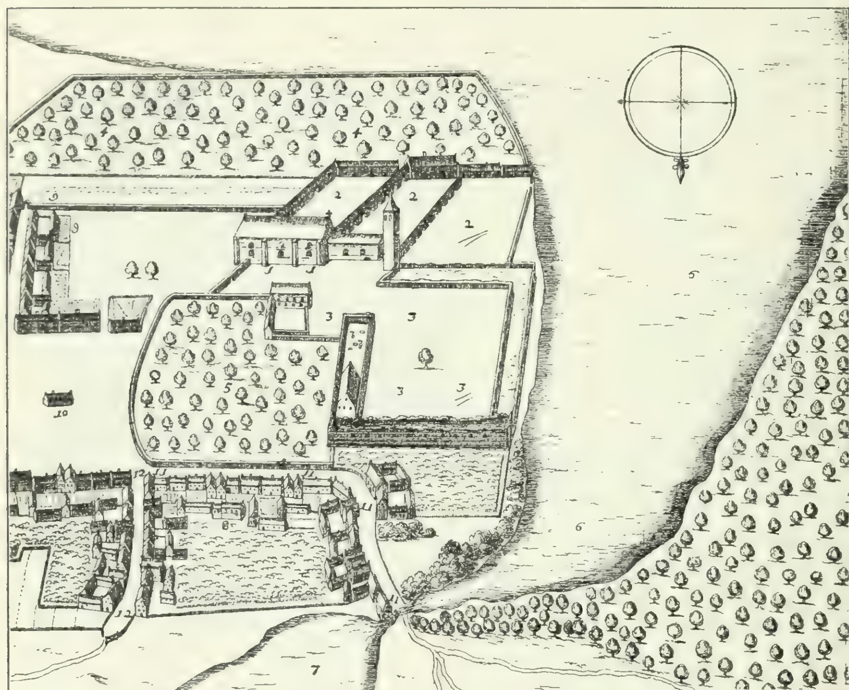

Fig. 21. Maribo Kloster (efter Resen). — 1 Kirken — 2 Brødrekloster — 3 Søsterkloster — 4 Brødrehaven — 5 Søsterhaven.

Hvad der nu end kan have været Grunden: Peder Oxe erhvervede en kongelig Rettertingsdom for, at Mogens Gyldenstjernes Indførsel paa Mogens Gjøes Vegne i Tordsø Gaard skulde anses for ulovlig og magtesløs. Da Rigshofmesteren saaledes saa sig Vaabnene slaaet af Haanden, var der ikke andet for end at skjule Nederlaget ved at indgaa Forlig. Det blev sluttet i Helliggæsthus i København i November 1542, men det var

ikke nær saa gunstigt for Mogens Gjøe som det, der Aaret forud var blevet indgaaet oppe paa Slottet angaaende Gisselfeld. Der bestemtes nemlig, at Peder Oxe „nu straks maa til sig annamme Tordsø Gaard og Gods“. Mogens Gjøe skulde erstatte, hvad der muligvis var bortsolgt. Inden førstkommende Paaske skulde Peder Oxe udbetale Mogens Gjøe, hvad Pantebreve denne havde i Tordsø.

Fig. 22. Antonius Bryske.
(Maleri paa Frederiksborg.)

Det allerværste ved Forliget var imidlertid Maaden, hvorpaa det blev efterkommet. Peder Oxe overtog vel straks paa egne og Søskendes Vegne Gaard og Gods, men — undlod at udbetale Pengene, hvad enten han nu ikke har kunnet eller ikke fundet det nødvendigt. Hvis han paa sine bare Knæ maatte have takket Gud for slig en Morfader, har det da maaske nærmest været, fordi den skyldige Sum kunde betegnes som Forskud paa Arv.

Men slig en Haan, at narres baade for Gaard og for Penge, blev den gamle Mogens Gjøe for meget. Endnu i Foraaret 1544 havde han intet faaet og skrev derfor til sin befuldmægtigede, Mogens Gyldenstjerne: „De“ (Peder Oxe og Søskende) „have baade Godset og Pengene, og kan jeg tro, de er vel tilfredse, hvor længe de sidde saa hen dermed. Thi begærer jeg gerne dit gode Raad herudi, kære Hr. Mogens! hvorledes jeg skal

forholde mig hermed. De handle nu med mig paa min Alderdom, som de ville. Men jeg forhaabes dog, det vil anderledes komme sig."

Hans Haab gik ikke i Opfyldelse. Allerede Palmesøndag døde han. Pantet i Tordsø, der havde voldet saa mangen bitter Kiv, sank atter, som en Bølge der lægger sig, stille hen i Boets samlede Masse.

3

En Optræden som Peder Oxes vækker Opsigt og virker Anseelse. En usædvanlig dygtig ung Mand, nu desuden en af Arvingerne efter den hovedrige Mogens Gjøe. Peder Oxe forstod at indkassere alle Fordelene.

Kongen (Fig. 23), der fra først af vel kun havde antaget ham som Hofsinde paa hans gode Navn og glatte Ansigt, synes lidt efter lidt, vejledt af Peder Oxe selv, at have opdaget ham. Han besad ogsaa en sjælden Evne til at vinde, hvem han vilde. Der var noget eget tiltalende ved denne kundskabsrige, belevne unge Mand, der, tilsyneladende blot lutter Form, indesluttede én saadan Sum af Kraft og Snille. At have besejret gamle Hr. Mogens endog gentagne Gange i Lovens Brætspil gjaldt med Rette ved Hove som aflagt ypperste Prøve paa enestaaende Dygtighed. Kongen saa med Føje i ham en ganske usædvanligt brugbar og lovende ung Mand.

Herved forandredes Peder Oxes Stilling. Den havde allerede fra første Færd været dobbeltsidig og uklar. Som pur ung Hofsinde (Fig. 24) var hans Betydning kun ringe, nærmest kun en pænere Drabant, der i kort Fløjels-Kappe kunde tage sig ud til Hest og anvendes ved Opvartning. Men allerede fra første Færd havde han som Arving af Pantet i Ravnsborg Len været Lensmand tillige, altsaa Indehaver af noget, som Hofsinder ellers først efter lang og god Tjeneste kunde gøre sig Haab om at naa frem til. At han fik Lov til at beholde Lenet skyldtes vistnok oprindelig nærmest Kongens Pengeforlegenhed, der ikke tillod

Fig. 23. Kong Christian III.
(Maleri i Dresdens historiske Museum.)

Fig. 24. De danske Hofsinders Dragt Aar 1543.
(Efter Originaltegning i Rigsarkivet.)

at indløse Pantet. Men herved besad Peder Oxe en Springstav, der, snildt anvendt, vel skulde bringe ham fremad. Med stor Behændighed synes han at have faaet sin Stilling svunget om, saa

at Lensmanden blev Hovedsagen, den blotte Hofsinde gik i Glemme. Dette Forhold fik øget Fart, da han efter Bedstefaderens Død kom til endnu flere Penge. Han kunde nu laane Kongen endnu større Summer, og det faldt naturligt, at han fik Smaalen i Pant og Vederlag. Aar 1549 opnaaede han endelig det store Len Halsted Kloster.

Dette var uden Tvivl en Slags Løn for, hvad han Aaret forud havde udført. Kongen, der selv satte megen Pris paa ham, betroede ham nemlig det ikke lette Hverv som Marskal at lede det store og pragtfulde Brudetog til Sachsen. Dronning Dorothea vilde selv ledsage sin Datter Prinsesse Anna ned til Torgau, hvor Brylluppet skulde staa med Hertug August. Det var allerede en vanskelig Sag at være den sikre Dronning tilpas, dobbelt vanskelig, naar ogsaa hendes Broder samt Kongens Broder og Søster fulgte med. Og ned efter i hele det lange Tog af forgyldte Vogne, hængende Karme, Fruervogne, „Kudskvogne“, Rustvogne og Ryttere, omtrent 900 Heste ialt, var der en Sum af stridige Viljer, lige fra Dronning Dorotheas Hofmester, Peder Oxes gamle Modstander, Hr. Mogens Gyldenstjerne, de mange Lensmænd og Hofsinder, som Peder Oxe havde sprunget forbi, og ned til den ringeste Kok, Sølvpop eller Dørsvend. Alle misfornøjede enten med Bespisning, Natteleje, Følge eller Føre, alle rede til Klager og Opsætsighed. Der skulde derhos skiftevis spares og flottes, gaas høfligt til Side, prales og vigtes, alt efter Lejlighed og rette Skøn. Peder Oxe viste sig Opgaven voksen. Han var myndig, smidig, snarraadig. Han var fra den Stund lige vel anskreven baade hos Kong Christian og Dorothea i Danmark og hos Hertug August og Anna i Sachsen.

Sit sidste store Bevis paa hurtig Fremgang i Kongegunst fik han endelig, da han kun 32 Aar gammel 1552 blev Rigsraad.

Det var dog ikke blot opefter, at Peder Oxe forstod at gøre sig gældende. Sejren over Mogens Gjøe og den voksende Guldglans om hans Navn skabte Respekt ogsaa blandt hans Standsfæller. Var man i Begyndelsen mest rede til at overse den dunhagede Hofsinde og Pantelensmand, saa tiltvang han sig uvilkaarligt Agtelse, da han kunde skrive sig ikke blot som hele

Brødreflokken med Faderens gamle „til Nielstrup“, men med det nye, selvstændige: „Peder Oxe til Gisselfeld“. I dette „til Gisselfeld“ laa der saa grumme meget, som løftede. Først, hvad hver i Samtiden straks fornam: erobret fra Hr. Mogens. Dernæst, en Hofsinde „til Gisselfeld“ var mer end en almindelig Hofsinde. Man kunde lige saa godt straks indrømme, at han egentlig var Lensmand. Det var da kun ganske rimeligt, at Benævnelsen „Hofsinde“ kort efter helt faldt bort, og han fik Sølvsporer og blev Væbner. Men endelig dette „til Gisselfeld“ taalte at ses efter i Sømmene. Havde ikke denne unge Fyr styret sin og sine Brødres Sager saa vel, at de nu, da de var blevne myndige, kunde møde hver med sin Herregaard? Det skulde ingen let have gjort ham efter, at begynde 1538 med Nielstrup alene og paa Skiftet 1545 — ganske vist efter Morfaderens Død — at kunne udstyre fire Brødre med hver sin Gaard: Peder til Gisselfeld, Albert til Nielstrup, Eskild til Løgismose og Johan til Tordsø.

At Peder Oxe hjemme paa Lolland baade paa Fædrenegaarden og i det store Len, Ravnsborg, som han havde arvet Styret over, hurtigt blev lystret, er lettere forstaaeligt. Han havde jo Magten. Og mangen en skulede vel endnu lidt frygtsomt hver Søndag i Vaabensted Kirke til Stenen over gamle Hr. Johan under Kirkegulvet og videre over til Oxernes Stol. At gamle Hr. Johan var død paa Nielstrup den Torsdag før Jul i Herrens Aar 1534, stod at læse paa Stenen for enhver, der forstod Skrift. Hvordan salig Herren var død, var jo Gud og Hvermand bekendt. At Falkonetten just skulde springe og sla hans Laar sønder, saa han blev død! Men vidste mon han, Peder derovre, ogsaa hvem der havde været med i Flokken mod Gaarden? Hvem det var, der havde dræbt Føreren, just som Hr. Johan havde skænket dem de skønne Sølvbægere for at gaa væk? Hvem det var, der havde ført Flokken videre for at gøre det af med Gaarden, den gamle og alle Ungerne? — Peder var jo langt borte den Gang og kom først hjem tre Aar efter. Bedst dog at dukke sig nu og tage sig i vare.

Sin største Sejr vandt Peder Oxes stigende Anseelse og Evne

til at tækkes og bedaare enhver, da han ved Skiftet efter Morfaderen ikke blot forligtes med, men blev Tillidsmand for samtlige Arvinger. Han, der som ingen anden havde forringet Boet ved sine Angreb paa Morfaderen, han, der havde bortført baade Gisselfeld og Tordsø, valgtes nu, skøndt kun en ung Søstersøn, af samtlige Onkler og Tanter til at varetage disses fælles Tarv. Og de valgte ikke den urette. Med vante Kraft gik han paa. Først i Proces mod Rigskansler Antonius Bryske om Kjeldkjær Gods ved Vejle, det Gods, som Peder Oxe formentlig skyldte sin Sejr over Hr. Mogens i Striden om Tordsø, idet Rigskansleren antoges at se ondt til denne for Tvisten om Kjeldkjær. Men nu var det andre Tider. Tordsø var reddet. Saa galdt det om at bjerge ogsaa Redningsbøjen Kjeldkjær. Efter flere Domme fik Peder Oxe ved Forlig erhvervet Kjeldkjær for Mogens Gjøes Arvinger. Lige saa heldig var han i en anden betydelig Retssag om det saakaldte „store Pant i Skaane“.

Hvis Tarv havde Peder Oxe særlig varetaget -- samtlige Arvingers eller sit eget? Ved et underligt Træf fik han udlagt som sin Lod baade Kjeldkjær Gods og en Sjettedel af det „store Pant i Skaane“.

4

Hvem var egentlig den Peder Oxe (Fig. 25), der ved Nytaarstid 1552 fik som Fødselsdagsgave at blive optagen i det danske Rigsraad kun 32 Aar gammel? Hvad boede der i ham? Han vidste det næppe selv. Andre endnu mindre.

Thi Naturen havde ødslet paa ham med Anlæg og Evner, men tillige blandet i ham de stærkeste Modsætninger, der kun løst sammenholdtes ved et Dække af Belevenhed og Sans for Harmoni.

Paa sin Udenlandsrejse havde han med lyst, modtageligt Sind og under sin fortræffelige Lærers, Magister Morsings, Vejledning opsuget Indtryk, Kundskaber og Interesser, der aldrig siden tabtes, men lod ham et helt Liv igennem, hvor han saa færdedes

i Danmark eller Udlandet, lyse med egen Glans som en gennemdannet, fint sleben Aand. Paa Videnskabs, paa Kunsts, paa fælles Menneskeligts Omraade syntes han at eje Betingelser for at kunne blive en Mand af Betydning.

Men under denne Sum af Anlæg og Interesser, der alle pegede mod et Liv i Fred og Harmoni eller dog et Liv med disse som Ledestjerne og Maal, laa der en Naturbund af stærke Drifter, Arv efter baade Oxer og Gjøer. En ustyrlig Voldsomhed og Trang til stangende at gaa paa, parret med en Sans for Penge og Penges Værd, der aldrig undte Ro, saa længe der endnu var noget at indvinde. Det hjalp kun lidt, at denne Ubændighed og Gridskhed atter ifølge mange Slægtleds Vane var parret med eller iklædt Lyst til at stige opad til Ærens og Magtens Tinde.

Fig. 25. Peder Oxe, Aar 1545.
(Maleri paa Gisselfeld.)

Allerede denne Undergrund maatte være en højst farlig Vulkanbund for hans lyse, livsvenlige Dannelse. Men hertil kom endnu en Form for Begavelse, som Naturen i sin Ødselhed havde udrustet ham med og derved fra Vuggen mærket ham til Fører. Det var en Slags Glimtevne, en Evne til jo højere Vanskelighederne taarnede sig, des mere at blive fuldt sig selv og lyse af Forstaaelse og Raad for Udveje. Til daglig ytrede denne kostelige Gave sig nærmest kun som Frodighed i Ideer og Interesser. Men hos en ung Mand og indpodet paa Oxernes Ustyrlighed kunde den let antage Form af en Trang til

at slaa hele Spillet overende for nyfigen og kampklar at se, hvad der saa kom.

Ved Siden af dette Myldresind og Stormsnille laa der saa endelig, halvt skjult og ubevidst, men i lønlig Forbindelse med hans milde Dannelse, en egen dyb Trofasthed og Hjemmehang. Saa besynderligt det lød: han vilde kunne ikke blot slaa alt i Stykker, naar man handlede ham imod — glemme Hensyn til Konge, Fædreland og eget Velfærd — men han vilde tillige, som hans Morfaders Broder, Henrik Gjøe, kunne hengive sig og alt sit til Forsvar for Land og Konge, kunne sygne hen af Hjemve, naar han udelukkedes derfra.

Over alle disse rige Muligheder og stærke Modsætninger dækkede, som sagt, kun en tynd Skal af belevent Væsen og Trang til Harmoni, der endda, flygtigt set, kunde forveksles med blot Lyst til at indsmigre sig.

Intet Under, at saa modsat Indhold i saa let en Indpakning hverken lod sig fuldt tyde eller holde sammen. De Standsfæller, der mente at forstaa ham gennem hans Stamtræ, stillede vel Horoskopet saalunde: en Statsmand som salig Hr. Mogens Gjøe, solid og snild — hvis han da ikke skulde falde paa Oxe-Dumheder. Selv forstod han næppe sit sammensatte Væsen, anede ikke, at den Fremgang, der hidtil havde fulgt ham, med Nødvendighed maatte føre til hans Fald. Muligt kunde stram, idelig, men jævnt afpasset Modstand have langsomt hærdet og udviklet det bedste og ejendommeligste i hans Natur. Som det nu gik, maatte det ende med Fordærv. Oxerne og Gjøerne i ham maatte for slupne Tøjler løbe løbsk med Resten. Men han anede det næppe selv.

Hvem var ogsaa han selv? Var han overhovedet endnu bleven sig selv, eller var han fremdeles kun en uudviklet, uafgæret Del deraf?

Man tør sikkert sige, at han næppe, hvor meget han end kendte sig selv, fuldt kunde klare, hvilke hans Bevæggrunde havde været, f. Eks. til Kampen mod Morfaderen. Var det blot Trods og Hævnlyst? Var det Oxen, der stangede Gjøen? Var det Retfærdighedstrang eller dog indslaaede Barndomsindtryk,

fra den Tid en lille Haand knyttede sig ved Synet af Faderens og Moderens Bekymring over det skete? Eller var det den simpleste Pengebegærlighed?

Sit reneste Udtryk fik hans sammensatte Natur i hans Behandling af Gisselfeld, da han først var kommen i fuld Besiddelse deraf. Det var en hel anden Peder Oxe, der færdedes her og syslede med at skabe et Storværk. Ikke at han glemte sin gamle Sans for Penge og Jordegods. Indtil det sidste vedblev han ved Køb og Magelæg af Bøndergaarde at afrunde Besiddelsen, et Mosaikarbejde, der i al sin Mængde af Midler og Hensyn viser den mest levende Forretningssans. Men over denne gamle Naturbund kom der noget nyt tilsyne, hvor Penge blev blot Middel til at fremme noget andet og højere. I Strid med Slægtens Overleveringer, der i Gaard og Gods kun saa fordelagtigt Eje, brød han ud og stræbte efter af denne Form at skabe et Udtryk for det skønneste, han vidste. Han viste sig greben af Renæssancens Aand derude fra og blev en af dens første og ypperste Talsmænd her hjemme.

De fleste ældre Herregaardsbygninger var tunge, skumle og ubekvemme, lignede i bedste Fald et udplantet Landsby-Kirketaarn, med et Rum i hvert af dets to, tre Stokværk. Ejerne gjorde det mindst mulige for deres Vedligeholdelse. Tag over Hovedet, tykmuret Værn var alt, hvad denne plumpe, haardtvante Tjener havde at yde. Maalet var naaet, naar Bygningen afgav sikkert Rum for Værdisager og Skyldbreve, samt til Tider for paalydende Ejer.

Den første, der i Danmark brød med denne gamle Synsmaade, var Kongens Kansler Johan Friis, der 1538 til almindelig Forbavselse for Standsfæller ofrede overordentlige Summer paa Opførelsen af Hesselager (Fig. 26) paa Fyn. Hvor stærkt et Indtryk dette stolte Bygningsforetagende gjorde baade paa ham selv og hans Samtid, kan ses af, at Kongen og Rigsraadet ti Aar efter gav ham Ret til, hvad fordum i Danmark var ukendt, deraf at oprette et Stamhus.

Synet af Hesselagergaard maa have slaaet ned i Peder Oxe og begejstret ham ved sin Skønhed. Minder fra Udlandet har muligt

virket med. Gisselfeld skulde blive noget lignende. Næppe var han da kommen i fuld Besiddelse af Gaard og Gods, næppe følte han, at han nogenlunde magtede Ejendommen, førend han be-

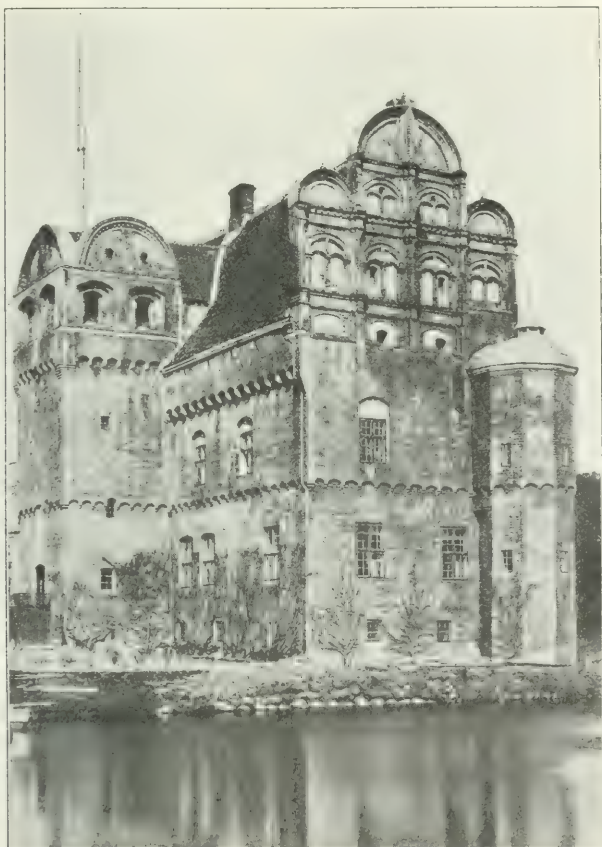

Fig. 26. Hesselager paa Fyn, opført af Kansler Johan Friis 1538. (Fotografi.

sluttede sig til det yderst vovelige og for Samtiden saa besynderlige: at sænke Stigbordet, aabne Slusen og lade mange, mange Aars Renter og Indtægter løbe ud i Form af Opførelse af en prægtig Hovedbygning. Kun 27 Aar gammel iværksatte han sin dristige Plan.

Gisselfelds gamle Hovedbygning laa ham ikke anseeligt og synligt nok. Han besluttede sig til at bygge den nye ude i nogle Moser mod Syd, hvor der ved Udgravninger og Opdæmninger lod sig danne en fortrinlig Beliggenhed, omgærdet af Sø. Underligt nok er man ikke længer i Stand til med Sikkerhed at paavise, hvor det gamle Gisselfeld laa. Svaret vakler mellem to Steder, en Plads ved Møllebækken fra Søtorup Sø, hvor der findes svage Spor af en Bygning omgiven af Grave, og en anden større Bygningsrest i den nordre Del af Haven ved det nuværende Gisselfeld, ud i Søen. Paa dette sidste Sted voksede indtil for faa Aar siden et prægtigt Asketræ, der skjulte de fleste Murlevninger med sine Rødder. Da Asketræet for nyligt faldt, viste dets Aarringe en 300-aarig Ælde. Og under det blottedes Rester af en Bygning i Taarnform, som Datidens gamle Herregaards Hovedbygninger. De røde Sten heri svarer til det nuværende Gisselfelds, hvortil jo ogsaa Peder Oxe skal have brugt Stenene fra det gamle. Men udover denne almindelige Oplysning giver de blottede Rester intet Svar. De fortier fremdeles, hvad her har staaet, hvem her har boet. Kun lunefuldt bevarer de de sikre, tydelige Spor af den Hund, der en Gang forfulgte en Kat henover disse Sten, da de, maaske for dobbelt saa lang Tid tilbage, var nystrøgne.

Men hvor end det gamle Gisselfeld laa, Peder Oxe lod det nedrive og de værdifulde, svære Mursten slæbe ud til den nye Borgplads i Mosen. Af disse og langt flere nybrændte til Hjælp lod han saa her opføre en storartet Bygning, 53 Alen lang, 22 Alen bred, med dybe, hvælvede Kældere, tre Stokværk høj, med fremspringende Porttaarn og stejle, takkede Gavle (Fig. 27). Det var den vestre Længe eller Portfløjen, som den nu kaldes. Prægtig og storladen tog den sig ud, tydeligt nok, hvad Stilen angaar, i Slægt med Hesselager. Og vel var den skikket til begge sine Formaal, baade at afgive en hidtil ukendt stor og rummelig Bolig og til at værne sin Besidder. Efter Datids Maalestok vrimlede den af skønne, lyse Rum, mangeboliget som et Himmerig. Og kom Bonde- eller Borgerflok paany, som sidst i Grevens Fejde, skulde de faa en varm Modtagelse. Langs øverste Stok-

værk løb Vægtergang med Skydeskaar vekselvis til Kartover og til Hagebøsser. Ovenover Portens andet Stokværk hang de skønneste Murbaand ligesom med Kvaster, hver enkelt til Dækning for nedadgaaende Skydeskaar til Værn om Taarnets Fod. Borgen laa omgiven af Grave, ja i Sø. Kun en Vindebro førte did. Selve Porten kunde lukkes indefra med en forsvarlig Bom. Vovede nogen under disse Omstændigheder et Angreb, var der

Fig. 27. Gisselfeld paa Sjælland, opført af Peder Oxe 1547—75.

største Sandsynlighed for, at de aldrig vilde naa ind. Fra alle tre Stokværk kunde de mejes ned med Kugler, før de fik taget den ophejste Vindebro. Ikke et Sted langs Husets Fod var der Læ for Skud eller kogende Vand fra oven. For Kældervinduerne spærrede Jærngitre. Den Mand var ej født, der ved egen Kraft kunde sprænge Portbommen.

Over Porten lod Peder Oxe indmure en Sten med sit fædrene og mødrene Vaaben samt følgende Indskrift:

1540 paa det syvende Aar
Lod Peder Oxe denne Gaard flytte
Og bygge af ny, som han her staar,
Sig og sine Arvinger til Nytte.

Gud unde dennem at bygge og bo
Og saa i Verden at være,
At det bliver dennem til Fred og Ro
Over alting til Guds Ære.

Hvorfor satte Peder Oxe Port paa Huset? Paa Enkelthus behøvedes jo ingen Port. Var det mon virkelig fra første Færd

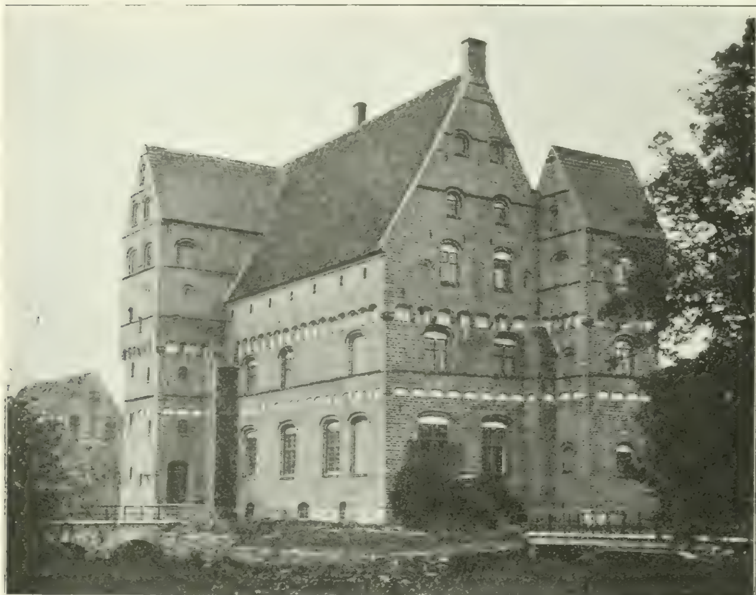

Fig. 28. Borreby ved Skelskør Nor paa Sjælland, opført af Kansler Johan Friis 1556. (Fotografi.)

hans Mening, at dette Hus blot skulde udgøre en Fløj blandt flere? Hesselager var kun Enkelthus og Borreby (Fig. 28), som Johan Friis, muligt ægget af Peder Oxe med hans Gisselfeld, opførte 1556, var ligeledes kun Enkelthus. Har da maaske Peder Oxe straks sat sig det Maal at overgaa alt ved at bygge ikke alene et Hus, men en flerlænget Bygning? Vi veed det ikke. Gisselfeld som den staar trelænget, hver Længe med frie Gavle, viser, at det er bleven til Hus for Hus. Dette stemmer ogsaa baade med Peder Oxes praktiske Forstand, ikke at paatage sig mer

end han hver Gang kunde magte, og er i Overensstemmelse med det lidet, vi iøvrigt veed om Opførelsen. Men hvorfor satte han da Port paa det første Hus?

Gisselfeld blev det stensatte Udtryk for hans Lykkes Drøm. Han begyndte stort og han blev ved. Hvor meget han end senere byggede, baade det prægtige Tølløse (Fig. 29), hvor han efterlignede Tanken i Egeskov at lægge to Huse sammen med Langsiden, og Løgismose og Holmegaard — Gisselfeld var og blev hans kæreste Værk, som han fortsatte lige til sin Død. Ikke blot byggede han her efterhaanden tre Fløje, men han anlagde en befæstet Forgaard foran Vindebroen, med vidtstrakte Mure og Porttaarne, og omsluttende hele Ladegaarden. Saa vidtstrakt en befæstet Plads fandtes ikke i Enkeltmands Eje i hele Norden. Døden synes at have afbrudt ham i at anlægge en lignende Forborg mod Øst, udfor den manglende Fløj i Gisselfeld.

Fig. 29. Tølløse paa Sjælland, opført af Peder Oxe. (Fotografi.)

5

Paa Gisselfeld udfoldede Peder Oxe en ny Side af sin Natur. Men overdaadigt udrustet som han var, aabenbarede han sam-

tidigt i Kongens og Landets Tjeneste en hel anden Form for Dygtighed. Der betroedes ham Aar 1553 et diplomatisk Hverv af ikke ringe Betydning. Kongens Svigersøn, Hertug August af Sachsen, var samme Aar kommen i en meget vanskelig Stilling. Hans ældre Broder, Kurfyrst Moritz af Sachsen (Fig. 30), var død i Juli Maaned kun 32 Aar gammel, dødeligt saaret i et sejrrigt Slag, som han havde leveret Markgrev Albrecht Alcibiades af Brandenburg. Hertug August ønskede Kurfyrsteværdigheden efter sin Broder. Men han mødte Modstand baade hos Albrecht Alcibiades og hos Hertug Johan Frederik, en Søn af den brave Tyksak af samme Navn (Fig 31), hvem Fedmen havde hindret i at flygte fra Slaget ved Mühlberg (1547), saa at Moritz tog ham til Fange og aftvang ham baade Land og Kurfyrste-Værdighed. Markgreven og den unge Johan Frederik mente med en vis Ret, at nu burde Følgerne af Moritz' Voldsdaad og Forræderi have en Ende og ikke komme ogsaa hans Broder August til Gode. Kurfyrste-Værdigheden og Landet burde nu falde tilbage til den Gren af Slægten, som med Urette var bleven berøvet dem. Det truede med Krig. Hertug August ønskede Mægling. Til Mægler valgtes den 33-aarige Peder Oxe.

Fig. 30. Kurfyrst Moritz af Sachsen.
(Maleri af Lukas Kranach den yngre, Dresden.)

Peder Oxe udførte dette Hverv med glimrende Dygtighed. Der blev sluttet Fred, og Hertug August blev Kurfyrste. Med Rette høstede Mægleren den nye Kurfyrstes varmeste Tak. Der

var just født en Søn hos Kurfyrsteparret. Og ganske naturligt blev det da ved Daaben i Dresden Peder Oxe, der paa Morfaderens, Kong Christians, Vegne stod Fadder til den lille. Under disse Forhandlinger og Fester saa Peder Oxe sig iøvrigt vel om baade paa Personer og Forhold. Her lærte han ikke blot Kurfyrst Augusts Modkandidat, Johan Friedrich „der mittlere", at kende, men ogsaa et af Tidens mest urolige Hoveder, Wilhelm v. Grumbach, der siden i mange Aar skulde sætte Tyskland i Skræk. Ingen kunde vide, hvad sligt Kendskab mulig en Gang kunde bruges til.

Fig. 31. Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen.
(Malet under hans Fangenskab af Tizian i Augsburg 1548.)

Peder Oxes heldige Udførelse af Mæglerhvervet forøgede kun den Tillid, han forud nød hos Kongen. Allerede kort før Afrejsen havde denne betroet ham i Forening med Børge Trolle at inddrive Landeskatten over hele Riget. De to beholdt de store Summer „til tro Haand", som det hed, indtil 1557, da de endelig aflagde Regnskab og indbetalte Pengene i Rentekamret. Men lige efter Hjemkomsten fra Sachsen fik Peder Oxe desuden et nyt og højst hædrende Tillidshverv. Man frygtede i Aaret 1554 for en mulig Krig med Sverige. Kongen befalede da Peder Oxe at begive sig til Københavns Slot og have Opsyn med alt i hans Fraværelse. Ad samme Port som for 37 Aar siden Farbroder Torben som Misdæder havde maattet vandre ud af Slottet til Retterstedet, drog da nu Peder Oxe ind, om ikke af Navn saa dog af Gavn Statholder paa Københavns Slot. Det var en Slags Rigs-

Fig. 32. Kurfyrst August af Sachsen 1551.
(Maleri i Dresdens Museum.)

hofmesterstilling, saa længe dette Embede, saaledes som da, stod ubesat.

Under al denne voksende Tillid og hurtige Fremgang fulgte det næsten af sig selv, at Peder Oxes Indtægter og Løn steg. Han fik nye Smaalen og tilstodes større Indtægter af de gamle. Hans Len strakte sig nu over til Falster tillige. Intet Under, at han som Lensmand paa Gedsør blev en Slags Fyrstevært for Falster, ikke mindst, da hans Velyndere, Kurfyrst August (Fig. 32) og Kurfyrstinde Anna (Fig. 33), 1557 kom til Danmark og skulde paa Gennemrejsen underholdes med Hjortejagt og Svanejagt. Ogsaa til Falsters Genbo Meklenborg strakte hans Virksomhed sig. Hos Hertug Ulrik, der var gift med Christian III's Søster Elisabeth, mødte han i Oktober 1557 som Fadder paa Kongens Vegne. Den lille Pige, der døbtes og fik Navnet Sophia,

skulde han senere, efter mange Omskiftelser, være med at modtage som Danmarks Dronning.

Men under alle disse mangeartede Former for Virksomhed rørte sig og trivedes dog uforandret den gamle Peder Oxe, Oxernes og Gjøernes Arvtager, den ustandselige, ustyrlige Godssamler. Som om han ikke havde andet for, tumlede Peder Oxe i disse Aaringer med Gaardkøb, Magelæg og Processer i bestandig vildere Fart. Med et af Lykken næret Mod indlod han sig — ikke mindst overfor sine Medarvinger, de gamle Fjender Gjøerne, der havde været godtroende nok til at kaare ham til Tillidsmand — i mere og mere vovede Foretagender, der tilsidst maatte bringe ham Fordærv.

Fig. 33. Kurfyrstinde Anna af Sachsen.
(Maleri i Dresdens Museum.)

Det var vistnok allerede en Handel af blandet Art, men valgt med Peder Oxes Blik for, hvor der lod sig fiske i rørt Vande, da han Aar 1553 købte Gods paa Bornholm. Øen var siden 1536

pantsat til Lybækkerne paa 50 Aar, og disses Fogeder behandlede Befolkningen hensynsløst. Som indflydelsesrig Rigsraad havde Peder Oxe imidlertid Magtmidler til at vende Uret, og det betroedes ham ganske rigtigt ogsaa to Aar efter Købet at drage sammen med to andre Rigsraader over til Øen for at faa nogle af de mange Stridspunkter mellem Folket og de fremmede Fogeder ordnede. Det tør anses for sandsynligt, at Ordningen ikke skete ham selv til nogen Skade.

En større og vidtløftigere Handel indlod han sig i, da han 1554 købte Favrholm ved Hillerød. Han købte den af Kongens Yndling, den tyskfødte, tyske Kansler Andreas v. Barby, der for en seks Aarstid siden havde faaet Gaard og Gods overladt af Kongen. Hvor stor Gaven var, kan bedst ses af, at Peder Oxe betalte 17,000 Joachimsdalere, altsaa omtrent 68,000 Kroner derfor. Ulempen ved dette Køb var imidlertid, at Peder Oxe herved blev Nabo til Ejeren af Nabogaarden, Herluf Trolle paa Hillerødsholm, og arvede en gammel Tvist om Markeskel med ham.

Striden mellem de to tidligere Ejere havde været haard. De kunde ikke enes om, hvorvidt Stueholmene, Illesø og Tranemosen hørte til Favrholm eller til Hillerødsholm. Tilsidst var der blevet udmeldt Landets fire fornemste Mænd: Kongens Kansler Johan Friis, Hr. Mogens Gyldenstjerne, Børge Trolle og Peder Oxe — mindre kunde ikke gøre det — til at sætte ret Markeskel. De fire Herrer havde travet afsted i Mosegrund og Pløre, de havde tildømt Favrholm alle Stueholmene og draget Skel i Illemosen. Grænsen havde de betegnet ved ude i Mosen at grave Huller paa ti Tørvs Størrelse, og, hvor der voksede Træer, ved at hugge Mærker i disse. Herluf Trolle havde været utilfreds med deres Afgørelse og straks sagt, at dette var ikke Skel, men Uskel, og at han vilde klage. Ikke desto mindre var det dog endt med, at han, da Andreas v. Barby havde rakt ham Haanden som Udtryk for, at de nu var forligte, havde rakt ham sin igen, hvorpaa de alle seks var fulgtes ad hjem til Andreas Barby paa Favrholm til en velfortjent og bedre Middag og Aften.

Forliget havde dog ikke været varigere, end at Kongen senere ikke langt fra Hillerød, i Ebelholt Kloster, paa ny havde maattet tale dem til Rette og se at faa dem til at forliges. Og endelig — efter Salget — havde der fundet en meget varm Samtale Sted

Fig. 34. Herluf Trolle.
(Eneste samtidige Portræt. Efter Maleri paa en Husaltertavle, nu i Nationalmuseet, fra før Aar 1565, thi Birgitte Gjøe er paa samme endnu ikke i Enkedragt. En Kopi paa Ledreborg har Indskriften: „Anno ætatis suæ 36“, det er: 1551.)

mellem Parterne, idet Herluf Trolle havde spottet Andreas v. Barby, fordi han solgte en Kongegave, og denne havde svaret, at det var Herluf Trolle, der ved sin Ufredsommelighed tvang ham dertil.

Hermed var første Optrin omme. Den tyske Kansler havde under et passende Paaskud faaet sin kongelige Herres Naadesbevisning omsat i klingende Mønt. Dermed trak han sig ud af

Spillet. Den, der fortsatte, var Peder Oxe, der alt som Markeskelsmand havde skridtet Spørgsmaalet af og mente at kende baade Mark og Mand.

Thi ogsaa over den stridbare Nabo, Herluf Trolle, havde han sit Skøn. De var nogenlunde jævnaldrende og havde en Tid tjent sammen som Hofsinder. Peder Oxe var dog, skøndt den yngre, hurtigt sprunget ham forbi. Han oversaa ham uden Tvivl og med en vis Ret, fordi Herluf Trolle savnede netop de Evner, der udgjorde hans Styrke. Herluf Trolle gjorde Indtryk af at være tung, langsom og omstændelig. Det var ret betegnende, at han endnu 19 Aar gammel fremdeles gik i Vor Frue Skole i København. I samme Alder var Peder Oxe allerede Hofsinde, Herremand, Lensmand og i sejrrig Proces med Landets første Jurist. Herluf Trolle syntes ham vistnok blot anlagt til at blive en trofast Slider. Som Erstatning for Gods og Evner havde Naturen skænket ham et anseeligt Ydre samt Tilfredshed med sig og sit. I Bunden brav; men naar denne Tilfredshed blev altfor selvsikker og selvretfærdig eller ytrede sig som Trættekærhed, ærlig talt: mellem Kammerater kedelig.

Fig. 35. Herluf Trolle.
(Efter et almindeligt, men ikke samtidigt Billed, vistnok blot en Gengivelse af Figuren paa hans Sarkofag.)

Saaledes omtrent var vistnok det Skøn, Peder Oxe havde dannet sig af Herluf Trolle, indtil deres Veje skiltes, da Herluf Trolle som veltjent Hofsinde endelig fik et Ben og 1543 kom til Skaane som Lensmand i Gladsaxe. Saa skete der imidlertid ikke længe efter med eet noget mærkeligt. Lige paa een Gang sprang

Laaget op, Trolden ud af Æsken, greb Guldjomfruen og var fra samme Øjeblik en stor og mægtig Mand.

Fig. 36. Fru Birgitte Gjøe, Herluf Trolles Hustru, i hendes 39te Aar.
(Maleri af Jacob Binck paa Herlufsholm.)

Det gik for sig paa den Maade, at Peder Oxes Moster, Birgitte Gjøe, der hverken havde faaet sin Barndomsfæstemand Jesper Daa eller senere Biskop Joachim Rønnow, tilsidst var havnet i

Dronning Dorotheas Jomfrukammer. Her baldyredes og stiftedes Partier. Var det maaske Dronningen, der havde været luthersk Udkigskvinde? Eller havde Moster Birgitte selv brugt sine Øjne og ikke tabt ham af Sigte helt over til Gladsaxe? Eller havde virkelig begge de to unge forlængst været enige og kun ventet paa at blive uafhængige? Svaret var for saa vidt ligegyldigt. Det visse var, at næppe havde gamle Hr. Mogens Gjøe i April 1544 lukket sine Øjne, og Jomfru Birgitte derved opnaaet at blive et glimrende Parti med Pengene paa Bordet, førend ogsaa Bejleren var der. Og han pyntedes til Bryllup paa smukkeste Vis. Den 26. September blev Brudgommen udnævnt til Lensmand paa Krogen ved Helsingør. Den 16. November ægtede Herluf Trolle (Fig. 34 og 35) Jomfru Birgitte Gjøe (Fig. 36).

Dette Giftermaal berørte Peder Oxes Forhold til hans Medarvinger, krydsede muligt hans Planer. I Stedet for en vistnok medgørlig lille Moster, der var tilfreds med et Skriftsted og et kærligt Spørgsmaal til hendes Befindende, fik han nu denne fordums Fælle at gøre med, der hurtigt begyndte at føle sig. Alle de Mangler, som Peder Oxe mente at have set hos ham: hans pedantiske Omstændelighed, hans selvglade Retsind og Trættekærhed, blev næppe ringere ved at blive forgyldte. De skulde i hvert Fald ikke forøge den nye Slægtnings Kærlighed til ham og Gjøerne. Samtidigt kunde dog Peder Oxe næppe undlade at se med noget større Respekt paa Herluf Trolle. Dette Giftermaal var et snildt Træk. Paa Pengesager forstod han sig. Det var saaledes ikke ilde allerede et Par Maaneder før Brylluppet at lade det Pantebrev paa Ring Kloster, som Birgitte skulde arve, overføre paa sig, naturligvis paa hendes Vegne. Græsegaard og alt det øvrige Gods i Nordsjælland vidste han at styre. Og det maatte man lade ham, den nye Hovedbygning paa Hillerødsholm, som han opførte paa en Ø inde i Skovsøen, var smukt anlagt. — Han var værd at binde an med.

I første Træfning sejrede Peder Oxe. Moster Birgitte og hendes Mand blev som alle de øvrige Onkler og Tanter betagne af hans Forretningsdygtighed og betroede ham at varetage deres fælles Tarv.

Men nu traf de hinanden paa ny, som Naboer paa Favrholm og Hillerødsholm med den gamle Markeskels-Trætte imellem sig. Begge Parter var lige stridbare. Peder Oxe, for hvem den tidligere Afgørelse var fordelagtig, holdt naturligvis paa denne. Derhos tirrede han muligvis sin Modstander ved at betegne Favrholm som sit Hovedsæde og omdøbe det til „Oxholm". Herluf Trolle benægtede med dristig Sikkerhed, at der havde fundet Markeskels-Afgørelse Sted, idet han henviste til, at der jo slet ikke var blevet anbragt Skelstene, men kun hugget nogle Mærker i Træer og vendt nogle Tørv. Tilsidst blev Sagen indanket for Kongen og Rigsraadet. I Nyborg December 1554 dømte de til Gunst for Peder Oxe.

Men Herluf Trolle var lige stiv og halsstarrig. I det følgende Aar hører man gentagne Gange om, at Rigets bekendte Mænd fremdeles maatte møde for at afgøre Skel mellem „Oxholm" og Hillerødsholm. Men der var tydeligt nok noget mere i Vejen. Peder Oxe havde sejret. Men havde han tillige maaske benyttet sin Magt og Indflydelse til at ramme sin Modstander langt føleligere? Var der overhovedet nogen Forbindelse mellem denne Strid og den Kendsgerning, at Herluf Trolle i Aaret 1554 berøvedes Krogens Len, som han havde haft i ti Aar, og ikke fik noget andet Len i Erstatning? Vi er ikke i Stand til at afgøre det. Men Overgangen maa have været brat for Herluf Trolle. Snart var der ikke mere Erindring tilbage om den mægtige Lensmand end Mindetavlen i Olai Kirke (Fig. 36) om, at han og Birgitte Gjøe ved deres Bortrejse havde skænket noget Gods til Helsingørs Skole.

Uden at vi kan paavise hvorfor eller hvorledes, var der i hvert Fald under anden Træfning mellem de to Mænd blevet vakt et dybt, gensidigt Nag. Det gamle Had mellem Oxer og Gjøer syntes blusset op paany og samlet i disse to som Brændpunkter. Skøndt besejret og berøvet sit Len var Herluf Trolle fremdeles en baade indflydelsesrig og farlig Modstander. Kom det til en tredje Træfning imellem dem, vilde Peder Oxe handle klogt ved først og fremmest forsigtigt at dække sig selv og der-

Fig. 37. Mindetavle i Olai Kirke i Helsingør om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hos ikke overse sin Modstander. — Men ingen af Delene laa i Øjeblikket for ham, beruset som han var af Medgang.

6

Med næsten utrolig Hensynsløshed foer Peder Oxe videre ad den indslagne Vej. Der var endnu en Gjøe at narre og plyndre. Morbroder Eskild Gjøe var barnløs, men havde paa Skiftet efter sin Fader, gamle Hr. Mogens, faaet udlagt Gunderslevholm paa Sjælland. Der var noget for Peder Oxe.

Allerede Aar 1554, samme Aar som han ved Købet af Favrholm trængte sig ind paa Herluf Trolle og Moster Birgitte, havde han Morbroder Eskild under Behandling. Det skete saa grundigt, at han fik Eskild Gjøe til at udstede et Skødebrev for, at han havde solgt Peder Oxe Gunderslevholm Gaard og Gods „mod god Betaling“. Derhos udstedtes et Brev ligeledes af Eskild Gjøe, hvori denne erklærede, at han paa Livstid havde Gunderslevholm Gaard og Gods kvit og frit uden nogen som helst Afgift i Len og Leje af sin kære Søstersøn Peder Oxe. Først efter Eskild Gjøes Død, men da ogsaa straks og uhindret, skulde Peder Oxe eller dennes Arvinger maatte overtage Gaarden og Godset.

Eskild Gjøe synes at have tænkt videre over denne Forskrivning, indtil det gik op for ham, at det hele jo vilde være rent galt, hvis han og Sidsel fik Livs-Arvinger, eller — om hun døde barnløs — hvis han og maaske en anden Sidsel fik Børn. Man maatte være betænkt paa alle Tilfælde. Den elskværdige Søstersøn vidste straks Raad. Peder Oxe udstedte et Genbrev til Eskild Gjøe, hvori det erklæredes, at hvis denne efterlod sig ægte Livsarvinger, skulde det før udstedte Skødebrev være dødt og magtesløst, og disse ægte Livsarvinger uhindret arve Gunderslevholm Gaard og Gods. Men var det mon et Udtryk blot for den Skynding, hvori han maatte efterkomme disse Betænkeligheder, eller var det et Udslag af Peder Oxes kærlige Sind baade mod Morbroder Eskild og mod dennes ufødte Børn: han undlod helt

i dette Dokument at kræve Vederlag for „den gode Betaling“, som han ifølge Skødebrevet havde givet Eskild for Gunderslevholm, og som de smaa Gavstrikker altsaa ved deres Komme til Verden vilde berøve ham tilligemed det, som han havde købt derfor. I Skyndingen maa vel Hjertet være løbet af med ham.

Men Munden løb af med hans Morbroder. Da han og hans Søskende samme Aar (1554) samledes til et nyt Skiftemøde, synes han under Tavsheds Løfte at have betroet sig til enkelte af disse om sit mærkelige Salg af Gunderslevholm. De lader til ikke at være blevne opbyggede derved. Af to Onder dog bedst at faa Del i Byttet. Albret Gjøe (Fig. 38) og Elline Gjøes Søn, Oluf Mouritsøn Krognos, synes at have været de mest paagaaende. Peder Oxe maatte i hvert Fald under sit Ophold paa Klavsholm overlade dem en betydelig Broderpart ved at udstede en Erklæring om, at ogsaa de havde Del i det hemmelighedsfulde Køb af Gunderslevholm, hver med en Tredjedel, ja Albret Gjøe skulde endog have Ret til efter Eskilds Død forlods at udtage Hovedgaarden.

Fig. 38. Albret Gjøe † 1558.
(Efter Maleri i Frederiksborg-Museet.)

De begyndte at blive noget nærgaaende, de Gjøer. Men da ved Udgangen af 1554 deres Hovedmand Herluf Trolle var

stækket, først ved Tabet af sin Forlening Krogen, dernæst ved Tabet af Sagen mod Peder Oxe om Favrholms Tilliggende ved Kongens og Raadets Dom i Nyborg i December, saa kunde man aande lidt friere og tænke paa, hvad der videre var at gøre med Hensyn til Gunderslevholm. At ingen Gjøe burde have den, var en Selvfølge.

Et godt Aarstid efter var disse Overvejelser modnede og allerede omsatte i virkningsfuld Handling. Peder Oxe maa paa forskellig Vis have vidst at opmuntre Eskild Gjøe til at foretage et Skridt, der kunde stille Forholdet med Gunderslevholm i fuldt og klart Lys. Den 25. Februar 1556 mødte da Eskild Gjøe paa Københavns Slot for Kongens Retterting, hvor følgende Optrin fandt Sted. Nærværende var Kongens Kansler Johan Friis (Fig. 39) og Kongens Sekretær Korfits Ulfeld. Frem traadte Eskild Gjøe og erklærede, at han solgte, skødte og afhændede sin Hovedgaard Gunderslev tilligemed alt, hvad Arvegods han ejede paa Sjælland, til sin Søstersøn, Peder Oxe, og dennes ægte Livsarvinger, dog med det Vilkaar, at Eskild selv i sin Livstid maatte nyde det alt frit og kvit. Men naar Gud det saa forseet har, at Eskild dør, saa skal Peder Oxe eller hans ægte Livsarvinger straks maatte annamme, nyde og beholde det altsammen for evig Ejendom uden nogen som helst Hindring fra Eskilds øvrige Arvingers Side. Til Forklaring tilkendegav Eskild Gjøe, at han havde faaet Fyldest og fuldt Værd efter eget Nøje. Og skulde det solgte og afstaaede siden findes at være bedre og mere værd, end hvad Peder Oxe har givet ham derfor, saa undte og gav han gerne sin Søstersøn Peder Oxe dette, men frakendte sine øvrige Arvinger hver Ret til fornævnte Gaard og Gods. Han forpligtede dem tværtimod til at hjemle Peder Oxe samme Gaard og Gods frit for Hvermands Tiltale. Og skete det saa, at Hovedgaarden Gunderslevholm eller noget af det omtalte Gods i Sjælland blev „Per“ Oxe ved nogen Rettergang frakendt og berøvet, saa forpligtede han sig og sine Arvinger til at vederlægge samme Per Oxe eller Livsarvinger en lige saa god Hovedgaard og tilsvarende Gods. — Om hele denne Eskild Gjøes

Erklæring udstedtes derpaa Brev med Rigskansleren Antonius Bryskes vedhængte Segl.

Det var en Overdragelse, saa tydelig og klar, som nogen kunde

Fig. 39. Kansler Johan Friis 1551.
(Tegning af Magnus Petersen efter Maleri paa Rosenborg.)

ønske sig. Nu kunde Peder Oxe blæse Eskild Gjøes ufødte Livsarvinger et Stykke og le ad baade Albret Gjøe og Oluf Mouritsøn Krognos med samt deres afnødte, kunstlede Adkomsbrev fra Skiftemødet paa Klavsholm. Alt hidtil skrevet i denne Sag

var omstødt ved denne uforbeholdne, klare og fuldt ud lovformelige Erklæring.

Dette indsaa vistnok ogsaa samtlige Gjøer. At Herluf Trolle senere, da Eskild Gjøe var død og Peder Oxe var i Landflygtighed, fik i Juli 1560 i Odense kongelig Rettertingsdom, med Kongens egen Underskrift, for at „Peder Oxes Skødebreve ikke var saa lovlige og nøjagtige, som de burde være“, viser kun, hvor stærkt Stemningen mod Peder Oxe da var slaaet om. I sin Velmagt vilde denne været Mand for ved Hjælp af Eskild Gjøe's sidste Brev at have faaet alle tidligere Breve og al Modstand besejret.

Men just fordi Gunderslevholm 1556 maatte synes tabt for Gjøerne, kunde dette ikke andet end vække deres største Harme. Og med vort Kendskab til, hvordan Sagen var bleven dreven af Peder Oxe, kan man ikke andet end give dem Ret. Hans Hensynsløshed og Gridskhed havde her givet sig et af sine voldsomste Udtryk, dobbelt usømmeligt hos en af Landets højeste Embedsmænd. Han lignede paa dette Punkt af sit Liv en uvan Tyr, der, struttende af Ungdomskraft og Velvære, ustyrligt foer om og angreb, hvor han lystede. Ævret var opgivet. Paa Fælled, Bygvang og Rugvang — overalt var han, stampende Jorden op med sine Fødder, rede til at stange. For det samlede Vels Skyld maatte der Folk ud efter ham, maatte han gøres uskadelig.

Desværre savner vi Kendskab til, hvad der i denne Anledning er foregaaet enten paa Bystævne eller ved Aftaler fra Hus til Hus. At der maa være sket noget vigtigt, er klart. Men vi kan kun tydeligt se det næste Optrin, da hans bitre Uven, Herluf Trolle, højtideligt udstyret som Hyrde, i Spidsen for alle retsindige og skadelidte, iler ud for at fange ham. Bagved dølger sig efter al Sandsynlighed en paa en eller anden Maade vedtagen Beslutning: Per skal omringes — Per skal ringes — Per skal slagtes og flaas.

I Mangel af sikker Meddelelse om det skjulte, der er foregaaet, maa vi nøjes med spredte, fremadskridende Kendetegn.

Aar 1557 blev et Oprejsningens Aar for Herluf Trolle. Han

blev optagen i Rigsraadet og fik atter en stor Forlening, Roskildegaard. Herved kom han i nærmere personligt Forhold til Kongen, ligesom hans Hustru vistnok fik øget Lejlighed til at forny sit gamle, nære Forhold til Dronningen. Hvad begge kunde meddele Kongeparret om Peder Oxe, var næppe til Gunst for denne. Kongen benyttede ganske naturligt nu af og til Herluf Trolle, der jo boede nærmest, til Opsyn med Pengeforhold i Stedet for Peder Oxe. Saaledes var det Herluf Trolle, der i Juni Maaned fik Befaling til sammen med sin Broder Børge at være til Stede og paase Overleveringen af en større Sum fra Rentemester Eskild Oxe, Peders Broder, til den anden Rentemester.

Tilsyneladende befandt Peder Oxe sig vel som forhen. Han ordnede Modtagelsen i August Maaned af Kurfyrst August og Kurfyrstinde Anna af Sachsen, hans gamle Velyndere, med Svanejagt ved Gedsør og Hjortejagt op efter mod Nykøbing. Han deltog i Festlighederne paa Nykøbing Slot, hvor Kongeparret var til Stede for at modtage deres Børn. Maaske en lidt vel ubelejlig Nærhed ved Peder Oxes Forleninger, hvis nogen herfra skulde ville klage over hans Styre, eller en eller anden Snuser blandt Kongens Omgivelser vilde selv spørge ud hos hans undergivne. Peder Oxe fulgte derpaa med Gæsterne til København, hvor Festerne fortsattes en Maaned igennem, saa længe de fremmedes Ophold varede.

Ved slige Fester falder saa mangt et Ord, baade mellem Hoved- og Bipersoner. Mon nogen skulde have dryppet Mistro i Kongens Sind til Peder Oxe og hans Pengesager? Vi veed det ikke. Men det synes et løjerligt valgt Øjeblik netop under disse Fester paa engang at kræve Regnskab for den store Landskat fra Danmark og Norge, som Peder Oxe sammen med Herluf Trolles Broder Børge siden 1553 havde opsamlet og styret. Hvis nogen har ment her at kunne fange Peder Oxe, saa mislykkedes dette imidlertid. Med Fradrag af alt, hvad der tidligere var gaaet i Mønten eller indbetalt til Rentemester, skyldtes der endnu den store Sum af op imod 400,000 Kroner. Men Peder Oxe mødte med dem allesammen i Kongens Kammer paa Kø-

benhavns Slot den 24. Septbr. Kongen var selv til Stede. Peder Oxes gamle Modstandere Mogens Gyldenstjerne, Antonius Bryske og Holger Rosenkrans, gift med en Datter af Elline Gjøe, passede paa med Falkeøjne, efterhaanden som Fjerdingerne og de Lærredsposer tømtes. Men alt viste sig i Orden. Kongen underskrev egenhændig Modtagelsesbeviset.

Gæsterne drog bort og tog begge deres to unge Svogre, Prinserne Frederik og Magnus med sig. De drog ikke den korteste Vej, som de var komne, over Gedsør, men landværts over Bælterne gennem Sønderjylland. Dette behøvede ikke at være for at undgaa Peder Oxe og hans Gedsør, men var rimeligvis af Hensyn til Familjen i Meklenborg, hvor Christian III's Søster den 4. Septbr. var nedkommen med en Datter og næppe ønskede Fester førend til Daaben. Til denne befaledes det Peder Oxe at møde ved Midten af Oktober som Fadder paa Kongens Vegne. Han udførte sit Hverv. Han vendte hjem over Warnemünde. Men just som Skibet naaede Gedsør, drev Stormen det atter tilbage til Meklenborgs Kyst, hvor han maatte blive flere Dage for Uvejr. Endelig slap han over og skrev fra Gedsørgaard den 27. Oktober sin Indberetning til Kongen. I dette Brev, der er et af de faa Lejlighedsbreve, som haves fra Peder Oxes Haand, gav han efter Befaling en nærmere Beskrivelse af Festlighederne — i al sin Ubetydelighed et ved sin klare, anskuelige Form talende Vidnesbyrd om Peder Oxes Begavelse. Til Slut bad han undskylde, at han ikke bragte mundtlig Besked. „Nu er jeg ikke saa tilpas, at jeg tør vel give mig i Luggen [i Spænde] videre, førend det vil blive noget bedre med mig.“ „Og vil hermed have Eders kongelige Majestæt til et langsomt, sundt Regimente den Almægtigste Gud befalet.“

Om der skjuler sig noget bag dette, at Peder Oxe undslog sig for personligt at møde hos Kongen, er umuligt at afgøre. Ønsket om et „langsomt og sundt Regimente“ er vistnok Udtryk, der for Datidens Øren har lydt anderledes end nu til Dags. Vist er det, at Ønsket, fra Peder Oxes Synspunkt set, ikke opfyldtes. Snart efter blev Kongens Regimente overfor ham baade hastigt og usundt.

Næste Gang, han vides at have forhandlet med Kongen, var da han i Januar 1558 mageskiftede til denne sin nydøbte Ejendom Oxholm (Favrholm) og fik i Bytte af Kongen Tølløse Gaard og Gods. At dette Bytte skulde have været efter Peder Oxes Ønske er der intet, der taler for. Det ligger tværtimod nær at antage det for en Sejr for Herluf Trolle, som herved slap for sin Fjende til Nabo. Og dennes Opfattelse bekræftes yderligere ved nogle højst mærkelige Oplysninger om Maaden, hvorpaa Forhandlingerne om Mageskiftet fandt Sted. De findes meddelte i et Brudstykke af et Brev fra en ubekendt til Mogens Gyldenstjerne og synes naturligt kun at kunne tydes, som om Kongen i Vrede og med Herluf Trolle og en anden som Mellemmænd har tvunget Peder Oxe til et ufordelagtigt Mageskifte. Ordene lyder saaledes: „Peder Oxe drog herfra i Dag og havde det staaet i en haard Handel mellem Kongl. Maj. og Peder Oxe nu i tre Dage om Favrholm. Og Herluf Trolle og jeg, vi have gaaet dennem imellem. Og stod det paa haarde Veje. Dog kom det i Gaar opad Middag til nogen lydelig [ɔ: lidelig] Handel, saa at Peder Oxe . . . . . Og intet af fornævnte Gods er noget besynderligt. Dog tror jeg ikke andet, end Peder Oxe beholder det og Mageskiftet gaar for sig. Og vilde Kongl. Maj. ikke stede Peder Oxe selv til Ords i denne Handel“[1].

I Februar 1558 brød endelig det længe samlede Uvejr løs. Lynet slog ned og oplyste i et Nu hele det mørke Landskab. Den 19. Februar maatte Peder Oxe i København underskrive en Erklæring om, at Kongen „efter min egen mangfoldige Begæring og Fordring naadeligen har forløvet mig af hans Naades Raad og daglige Tjeneste, og at jeg maa drage hjem og bjerge og nære mig som en anden Hs. Majestæts Undersaat af Adelen her i Riget.“ I samme Brev maatte han sværge fremdeles at være Kong Christian III og dennes Søn, den udvalgte Konge, Hertug Frederik, tro og lydig, samt ubrødelig at ville holde Loven i alle dens Ord o. s. v. Nogle Dage efter, den 23. Februar, overdroges alle hans Forleninger til en anden.

I Løbet af nogle faa Dage var saaledes den før saa mægtige

Mand styrtet. Peder Oxe var „efter egen Begæring og i Naade“ afskediget som Rigsraad og derhos berøvet alle sine Len.

Som en ensom Mand drog han til Gisselfeld.

Per var nu omringet. Per var nu ringet.

7

Var Forfølgelsen hermed forbi, eller skulde den drives videre? Dette var sikkert den Tanke, hvormed Peder Oxe syslede under sit ufrivillige Ophold paa Gisselfeld. At Herluf Trolle og alle Gjøerne ønskede ham styrtet og knust, nærede han vel næppe nogen Tvivl om. Men Kongen! Hos ham havde han jo dog tidligere staaet i særlig Gunst, som vel ikke helt kunde være bortvejret. Og maatte det ikke siges at være en tilstrækkelig haard Straf for en Lensmand at maatte udtræde af Rigsraadet og samtidigt berøves alle sine Forleninger? Hvis det var hans Lensbestyrelse, Kongen særligt var misfornøjet med, kunde hertil i det højeste føjes en mulig Bøde som Erstatning for paastaaet ulovlig Indtægt af Lenet. Men hermed syntes ogsaa Grænsen for hans Straf at maatte være naaet.

Hvis Peder Oxe har haabet som saa, blev han skuffet. Hans Fjender arbejdede rastløst paa hans videre Fald og anvendte alle Slags Midler. Fredag efter Pinse 1558 bankede en Stævningsmand paa Gisselfeld Port. Peder Oxe var ikke hjemme eller nægtede at være det, og Stævningen blev da læst højt og forsynet med Paaskrift om at være forkyndt i Vidners Overværelse. Den lød paa, at Peder Oxe skulde møde for Herredagen den 11. Juni 1558 i Nyborg og stande Kongen til Rette i tvende Sager dels for Mangler, der findes i hans Regnskab, dels for, at han i Bestyrelsen af sine Len ikke har rettet sig efter Lensbreves og Pantebreves Lydelse.

Peder Oxe valgte ikke at møde. Han vidste uden Tvivl, at der kunde være meget at udsætte paa hans Lensbestyrelse og kendte — ogsaa af egen Erfaring — hvor lidet der hørte til for at faa et Lovsted drejet. Med Rette frygtede han for personligt

at give sig sine Fjender i Vold. „Indførsel“, „Laasebrev“, „Stok og Jærn“, „Kongens Naade og Unaade“, blev altsammen noget andet, naar man heftede selv, og som Fange gav Skind til. Han valgte i Stedet for at skrive et Brev til Kongen (Fig. 40).

Om det just var klogt at vente med at skrive dette Brev til Dagen, efter at han skulde være mødt i Rette, faar staa hen. Vi kender ikke hans Bevæggrunde. Maaske frygtede Peder Oxe for, hvis Brevet kom for betids, at faa en ny Stævning til samme Herredag. I Brevet, der er dateret Gisselfeld den 12. Juni 1558, skrev han, at de Regnskaber, hvori der skulde findes Mangler, kun kunde være Regnskaberne for Sørup og Gedsør, som Peder Oxe efter Kongens egen Befaling havde styret ved Fogeder, der skulde raade baade for Gaard og Bønder. I Anledning af Kongens Stævning havde Peder Oxe derfor straks befalet disse Fogeder at møde i Nyborg og gøre Rede for deres aflagte Regnskaber.

Fig. 40. Christian III.

Hvad Tiltalen angik for at have brugt Lenene videre, end Lensbreve og Pantebreve tillod, saa bad Peder Oxe Kongen om Naade. For hvad Brøst der i saa Henseende maatte findes, var han villig til at gøre alt, hvad Kongen maatte befale. Men det var hans ydmyge Bøn, at Kongen ikke vilde begære af ham, at han skulde gaa i Rettergang med Hans Majestæt, som var hans Øvrighed. Peder Oxe vilde uden al Dom svare Kongen selv til al sin Brøst og Skyld, saaledes som Kongen selv i sin Naade

maatte bestemme den, upaavirket af hans Misundere. Sluttelig bad han Kongen ikke tage det til Unaade, at han ikke selv mødte efter Stævningen. „Gud og Eders Majestæt skal vide, at jeg gerne havde gjort det. Nu begiver ikke min Lejlighed sig, at jeg kan gøre det. Beder Kongelig Majestæt derfor ydmygeligen og gerne, at Kgl. Maj. vil naadeligen have mig undskyldt.“ Alt, hvad Kongen vilde have af Peder Oxe, om det maatte findes, at han havde brugt Lenene videre end han burde, skulde hans Broder, Rentemester Eskild Oxe, paa hans Vegne efterkomme efter Hans Majestæts egen Sigelse.

Da dette Brev naaede Kongen og Rigsraadet i Nyborg, var Luften uvejrstung. Man havde ordnet det saa, at der den Dag, Peder Oxe skulde være mødt, straks kom en Sag for, ham vedrørende. En Adelsmand, Jørgen Due, var for nogle Aar siden bleven beskyldt for at have skudt en Hjort paa Kongens Vildtbane paa Lolland. Fire Mand var med 200 Daler gaaede i Borgen for, at han skulde blive til Stede. Da Nævningerne havde svoret ham skyldig, havde de fire Mænd afleveret ham til Peder Oxe paa Halsted Kloster og paastod senere, at de med det samme havde opsagt deres Borgen. Dette havde imidlertid Peder Oxe benægtet. Og da de ikke kunde bevise det, havde Landsdommeren paa Lolland dømt dem og Jørgen Due — som imidlertid var kommen til Fyn i Tjeneste hos Johan Friis — til at betale Peder Oxe de 200 Daler, eller hvad de kunde tinge med ham om. Ifølge denne Landstingsdom havde saa de fire Forlovsmænd maattet love at betale Peder Oxe 80 Joachimsdalere, hvoraf de dog endnu kun havde betalt de 40.

Nu havde Jørgen Due indstævnet Landsdommeren og krævede, at denne eller Peder Oxe skulde tilbagebetale de 40 Joachimsdalere, da de fire Mænds Borgen for ham maatte anses for at være ophørt fra den Stund, de selv havde afleveret ham til Peder Oxe paa Halsted.

Sagen angik jo nærmest Landsdommerens Kendelse, men rakte videre mod Peder Oxe. Stemningen mod denne var ikke gunstig. Han dømtes til at tilbagebetale de oppebaarne 40 Daler.

Nogle faa Dage efter kom Brevet fra Peder Oxe til Kongen. I Stedet for at lade sig bevæge af Peder Oxes Bøn om Naade og Løftet om ved sin Broder Eskild at ville fyldestgøre, hvad der kunde være af Mangler ved hans Lensstyrelse, overgav Kongen Brevet til Rigsraadets Afgørelse. Rentemester Eskild Oxe synes forgæves at have henvendt sig til Kongen og bedt om blot at faa at vide, hvori hans Broders Forseelse og Manglerne ved hans Lensstyrelse bestod. Sagen blev taget haardt og rent formelt. Den 15. Juni 1558, altsaa straks efter Brevets Komme, faldt Rigsraadets Dom. Den lød paa, at da Peder Oxe selv ved sin Skrivelse erkendte at være stævnet, men hverken selv var mødt eller havde sendt nogen med Fuldmagt paa sine Vegne, burde Peder Oxe som den, der sidder Kongens Stævning overhørig, have sin Sag tabt, indtil han vil møde i Rette.

Hvad der gjorde Peder Oxes Stilling dobbelt mislig og uden Tvivl var en af Grundene til Kongens Ubønhørlighed, var et vistnok netop i disse Dage rettet nyt Angreb imod ham. Hans Fjender synes at have handlet med stor Snildhed og Omsigt. Faren for, at Kongen kunde falde paa at vise ham Mildhed, lod sig sikrest afværge ved at ophidse ogsaa Dronningen (Fig. 41) imod ham og paastaa, at han havde forsøgt at bagtale hende for Kongen. I de Dage udkom da et meget bittert Nidskrift af en unavngiven mod Peder Oxe. Det haves ikke mere. Man veed ikke, om det har været trykt og landgængs eller blot i Afskrifter har listet sig om. Men det kom til rette vedkommende og indeholdt foruden andre ærerørige Beskyldninger mod Peder Oxe tillige den giftigste af alle, at han „paa det højeste skulde have beløjet min naadigste Frue (Dronningen) for Eders kongelige Majestæt“.

Hermed synes Peder Oxes dybeste Fald at være afgjort. Hans Fjender havde fuldstændigt sejret. Den 21. Juni 1558 udstedte Kongen i Nyborg Fuldmagt for den bitreste af dem alle, Hr. Herluf Trolle, til paa Kongens Vegne videre at forfølge den Sag mod Peder Oxe, som denne havde tabt ved ikke at give Møde.

Maalet syntes naaet: Per skulde nu slagtes, Per skulde flaas.

Fig. 41. Dronning Dorothea af Danmark.
(Efter Billed i Pinakotheka Dano-Norvegica. Kgl. Bibliotek i København.)

Siden Afsendelsen af sit Brev af 12. Juni havde Peder Oxe vistnok vaklet mellem Frygt og Haab. Hvor mørkt end alt saa ud, var endnu ikke hvert Haab bristet om, at det kunde ende fredeligt. Hans Tanker var sikkert ofte de samme, som skrevet stod over Porten:

Gud unde hannem at bygge og bo
Og saa i Verden at være,
At det bliver hannem til Fred og Ro,
Frem for alting til Guds Ære.

Men saa med eet brød det for Alvor løs. Fra alle Sider kom Vejret. Tordenskrald, saa Huset rysted. Glimt af Lyn, saa Haabet brast. Dømt ved Kongens Rettergang til at have sin Sag fortabt. Blodigt anklaget for Majestætsfornærmelse. Herluf Trolle sat af Kongen i Spidsen for alle Forfølgerne!

Her var intet blivende Sted mere for ham. Hver Dag kunde han vente Folk for at fængsle ham. Og saa — hvad saa? Vejen førte maaske videre, som for Farbroder Torben, til Fængselstaarnet i København og atter ud af Slotsporten forbi Stenhuset paa Amagertorv, hvor Herluf Trolle og Moster Birgitte fra deres Vindue nød Synet af den bundne Misdæder, videre ad de snævre Gader til Skt. Gertruds Kapel, hvor den sidste Forgyldning skulde gaa af ham for Bødlens Sværd.

Nej, han maatte bort. Han fik samlet sine vigtigste Papirer og maaske truffet kort Aftale med sine Brødre. Saa gik det afsted fra Gisselfeld (Fig. 42). Saa vidt det lader, red han bort ledsaget af fire Karle og en Dreng; saa mange fulgte ham i hvert Fald kort efter i Tyskland.

Et sørgeligt Ridt. Ikke ganske ufortjent. Men de lyse Nætters Tid var endnu ikke omme. Dagning var maaske nær. Saaledes var ogsaa Morfader Mogens, som han saa troligt havde forfulgt, flygtet en Gang — det var nu just 25 Aar siden — en Nat paa samme Aarstid fra Herredagen i København. Han kom dog igen og vandt Ære og Værdighed. Og hans Broder, Henrik Gjøe, der var redet som fordreven Mand ad de samme Veje, han var ogsaa vendt tilbage. — Naa, hvordan det end gik, Farbroder Torbens Skæbne havde han dog lykkelig undgaaet.

Hermed begyndte et nyt Afsnit i Peder Oxes Liv, hans Landflygtighed.

Som alt tidligere bemærket, er vort Kendskab til de Omstændigheder og Grunde, der førte til Peder Oxes Fald, desværre kun mangelfuldt. Men hvor meget uforklaret og utydeligt der end er ved den hele Begivenhed, synes dog visse Hovedpunkter at tegne sig som sikre. Det maa anses for uomtvisteligt, at

Fig. 42. Gisselfeld paa Sjælland, opført af Peder Oxe 1547—75.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hans Fald for en stor Del skyldtes hans egen Brøde, hans ustyrlige Hensynsløshed i Pengesager, baade lige overfor Standsfæller, særligt hans mødrene Slægt, og overfor hans undergivne som Lensmand. Det lange Synderegister, som Herluf Trolle siden fremlagde som Anklage imod hans Lensstyrelse, gør paa mangt et Punkt et sandsynligt Indtryk. Men alt dette er dog næppe tilstrækkelig Forklaring paa den stærke Stemning imod ham, hans Fjenders saa afgørende Sejr. Christian III skrev ogsaa i Novbr. 1558, da han skulde forklare Kurfyrst August i

Sachsen Grundene til Peder Oxes Fald: „Han har udsuget Bønderne i de ham betroede Len, forhugget Skovene og desuden vist anden strafbar Opførsel.“

Det er denne sidste Del af Anklagen imod ham, hvorover Sløret fremdeles hviler. Man har her gættet paa mangt og meget lige fra landsforræderiske Forbindelser med Udlandet til, at han blot skal have rystet paa Hovedet ad Dronning Dorotheas falske Sang. Det er alt kun den løseste Gisning eller frit Paafund. Det hele, man med nogenlunde Rimelighed synes at kunne slutte, er, at denne anden Del af hans Brøde har været mærket af det rent personlige, og derfor vistnok vejet tungest. Man synes at kunne skimte, at det er denne Beskyldning mod Peder Oxe, der uventet har sat skarp Odd paa Gjøernes gamle, stumpe Familjefjendskab, hvæsset Lensanklagerne, gydt Gift i Kongeparrets Tiltro, og rejst en altid rede, politisk Partibølge, maaske især bestaaende af Kongens tyske Omgivelser. Baaren af denne Bølge glider saa Herluf Trolle frem, bitter Modstander som forhen, selv sikker paa at være den ledende, i Virkeligheden vistnok kun et snildt valgt Enhedsmærke, men løftet af skjulte Omstændigheder, Peder Oxes Overmand.

Hvorledes det end hermed monne forholde sig, den Peder Oxe, der blev styrtet, indeholdt flere Fremtidsmuligheder end den ene, der for en Del voldte hans Fald. Havde han blot været en almindelig Pengespekulant og sveden Lovtrækker, vilde hans Saga hermed rimeligvis været omme, med mindre han i Udlandet var naaet at komme i nyt og afgørende Sammenstød med Lovene. Han indeholdt imidlertid mere end den blot hensynsløse Pengepuger. Denne Del af hans Person trængte just til den forsvarlige Dukkert, som han her fik. Ved denne Behandlingsmaade sydede og skummede nyt og gammelt hos ham frem i stærke Maader. Hans Landflygtighed blev en Gæringstid, hvoraf den bedste Del af hans blandede Væsen endelig fremgik i afklaret, forædlet Form.

Spor af den vordende Peder Oxe kommer alt til Syne i hans Fald. Der er noget eget tiltalende ved at se de simple, klare Linjer· i hans Optræden. Han klynker ikke, vrøvler ikke, bliver

først og fremmest ikke højtidelig eller forskræmt uklar over, hvad han har gjort eller ikke. Kort og sikkert tager han sine Forholdsregler. Han træder ud af Rigsraadet; afstaar alle sine Len og bliver Privatmand, da det er nødvendigt. Værdigt og roligt beder han derpaa Kongen om Naade. Og da dette ikke fører til det ønskede Udfald, gaar han i rette Øjeblik raskt og beslutsom i Landflygtighed. Der er noget ejendommeligt ved disse sikre Bevægelser. Som en Gedde har han tidligere huseret blandt undergivne Skaller og Gjøernes Karudser. Da Efterstræbelserne vendes mod ham selv, unddrager han sig sine Forfølgere ved faa, enkle, lynsnare Slag, mellem hvilke han hver Gang ligger rolig.

Det er samme Fremgangsmaade, der senere blev saa betegnende for hans Virksomhed som Statsmand. Anvendt i Landets Tjeneste blev den et af de virksomste Midler til Danmark-Norges Overlegenhed under hans Styre.

III

PEDER OXE I LANDFLYGTIGHED

1

OMKRING den 1. Juli 1558 forlod Peder Oxe Danmark. Den 5. Juli var han i Behold ved Hoffet i Lyneborg. Herfra skrev han samme Dag et Brev til Christian III. Han fremstillede heri først Sagens hele Gang, hvorledes han, stævnet til Herredagen i Nyborg i Anledning af Mangler ved Regnskaber og Lensstyrelse, havde sendt vedkommende Fogeder for at gøre Rede og sin Broder med Fuldmagt til at erstatte, hvad der maatte findes af Brøst. Naar han selv ikke var mødt, var Grunden ikke Ulydighed, heller ikke selve Sagerne, men Hensyn til egen „høj Nødtørft“. Han var ikke kommen, dels fordi han vidste, at han vilde „give Aarsag til større Ulyst“, dels af Helbredshensyn. Han bad derfor fremdeles, at Kongen vilde blot lade ham vide Manglerne ved Regnskab og Lensstyrelse, saa skulde han saa forholde sig, at Hs. Maj. skulde blive tilfreds dermed uden al videre Forfølgning og Rettergang.

Naar han nu var dragen af Landet, maatte han atter bede Kongen om ikke at tage ham dette til Unaade. Gud var hans Vidne, at hans „høje Nødtørft“ havde krævet ogsaa dette. Han havde haabet, at, da han var kommen fra Hove, maatte dermed alt være stilt, og han selv faaet Lov til at være hjemme og nære sig som andre Kongens Undersaatter. „Men nu er et Skrift udgaaet i mit Navn, som Eders kongl. Maj. vel selv har set, mig til Haan og Spot“. Deri anklagedes han af en unavngiven Ære-

skænder, der ikke turde være sit Navn bekendt, for Ting, han aldrig havde tænkt, endsige gjort. Blandt andet beskyldtes han for at have beløjet sin naadige Frue for Kongen. Han haabede, at Hs. Maj. vilde for Guds og Retfærdigheds Skyld berigtige dette overfor Dronningen.

Sluttelig bad han Kongen om i Naade at opfatte denne hans aabne Forklaring om, hvad Nød han var stedt i, og ikke lade sig bevæge til Unaade af hans Fjender, som gjorde al deres Flid hertil.

Dette Brev blev overrakt Kongen i Kolding, af Peder Oxes Broder Eskild samt hans Svogre Jørgen Brahe, Frants Banner og Otto Rud. Samtidigt bad de Kongen om at maatte faa at vide, hvad Tiltale han havde til Peder Oxe, saa vilde de paa dennes Vegne stille Hs. Maj. tilfreds paa hver den Maade, Kongen maatte ønske det. Christian III afviste dem imidlertid med, at den Sag havde han overgivet Herluf Trolle til at forfølge for Retten, og dèr maatte de henvende sig for at faa at vide, hvad Tiltalen drejede sig om.

Saa drog de afsted til Herluf Trolle paa Roskildgaard og naaede hertil, inden de seks Ugers Frist var udløben, efter at Herredagsdommen i Nyborg var fældet. De bad ham om en Udskrift af Anklagepunkterne mod Peder Oxe. Men Herluf Trolle nægtede dem at maatte faa nogen som helst Meddelelse om, hvad Anklagen gik ud paa.

De seks Uger forløb da, og Herluf Trolle mødte paa Sjællands Landsting for at begynde den retslige Forfølgelse mod Peder Oxe. Men ogsaa her mødte Eskild Oxe og den ene af Svogrene, Jørgen Brahe, og fremlagde en Fuldmagt fra Peder Oxe for dem til at gaa i Rette og lide og undgælde, hvad Lov og Ret er. Der synes at være opstaaet en livlig Ordveksel, som dog gengives højst forskelligt af Parterne. Ifølge Eskild Oxes og Svogrens Fremstilling erklærede Herluf Trolle, at han ikke vidste, om Kongen vilde tage deres Fuldmagt for god, og nægtede derfor selv at anse dem for Peder Oxes Befuldmægtigede. De forlangte saa, at Landsdommeren skulde udtale sig om, hvorvidt deres Fuldmagt ikke var i Orden. Landsdommeren afslog dette under

Paaskud af, at Sagen havde været for højere Dommere, end han var, og henviste dem til at faa en Kendelse af Rigets Kansler. Da de forlangte at faa dette skriftligt, afslog han ogsaa dette. De blev saaledes hverken anerkendte som Befuldmægtigede eller fik noget at vide om, hvad Anklagen imod Peder Oxe gik ud paa.

Imod denne Fremstilling staar Herluf Trolles Indberetning til Kongen. Han siger heri, at han angaaende deres Fuldmagt havde spurgt dem, om de ifølge den ansaa sig forpligtede til ogsaa at lide, hvad mulig Dom der vilde blive fældet over Peder Oxe. Hertil havde de svaret Nej og sagt, at de kun vilde føre hans Sag. Da de derpaa havde anmodet om at blive bekendt med Anklagen mod Peder Oxe, havde Herluf Trolle læst Anklagepunkterne op for dem. At dette sidste er sandt, bekræftes af en andetsteds bevaret Tilskrift ved samme Anklagepunkter, hvor det hedder: „vi maatte ikke faa dem beskrevne af Herluf Trolle, der oplæste dem udi en Il."

Medens Herluf Trolle søgte gode Raad hos Mogens Gyldenstjerne, henvendte Peder Oxes Broder og Svogre sig paa ny til Kongen og bad ham om blot ved en Rigsraad eller Rentemester at give dem tilkende, hvad Anklagen mod Peder Oxe gik ud paa, saa skulde de paa dennes Vegne i et og alt tilfredsstille Kongens Krav paa ham. Ogsaa denne fornyede Henvendelse til Kongen personlig afvistes. Saa nedlagde de Indsigelse mod Herluf Trolles videre Forfølgning af Sagen. Men Herluf Trolle indstævnede denne Indsigelse for Rigskanslerens Dom. I December Maaned 1558 dømte Antonius Bryske, at da Herredagsdommen lød paa, at Peder Oxe skulde have tabt de Sager, hvorfor han var indstævnet, indtil han mødte for Rette, og da han nu ikke personlig var mødt for Rette, men tværtimod rømt fra Riget, saa skulde den Fuldmagt, han havde givet sin Broder og sine Svogre til paa hans Vegne at stande til Rette, ikke kunne hindre Herluf Trolle i at fortsætte sin paa Kongens Vegne paabegyndte retslige Forfølgning imod Peder Oxe.

Hermed var Sagens Skæbne afgjort. Det var ikke lykkedes Peder Oxe og hans Slægtninge at standse den. Og nye Forhold

i Danmark gjorde snart hans Udsigter endnu ugunstigere. Christian III var bleven syg paa Koldinghus, og Nytaarsdag 1559 døde han her (Fig. 43). Han havde dog i det mindste en Tid lang været Peder Oxe gunstig stemt. Men nu efterfulgtes han af Frederik II, en ung Mand, om hvem ingen ret vidste, hvad han førte i sit Skjold. Han syntes vel noget egenraadig, men først og fremmest letsindig og ubetydelig, og vilde vel derfor komme i sin myndige Moders, Enkedronning Dorotheas, Ledebaand. Hun var ubetinget Peder Oxe fjendtlig sindet. Det var jo netop om hende, Kresen af hans Uvenner havde sluttet sig lige fra Herluf Trolle og hans Hustru, der var fra hendes Jomfrukammer, til alle de tyske Herrer, som nu antoges at ville faa endnu mere at sige under den nye Konge. Da Sørgeaaret var omme, fortaltes hun at være villig til som ivrig Lutheraner at indlade sig i nyt Ægteskab med sin Svoger Hertug Hans. At Kansler Johan Friis bekæmpede dette Giftermaal og fik det hindret, skulde næppe stille ham i gunstigt Lys hos hende og kastede vel sin Slagskygge med over Peder Oxe. Tidligere antoges Peder Oxe netop i Kansleren at have haft en velvillig og formaaende Støtte.

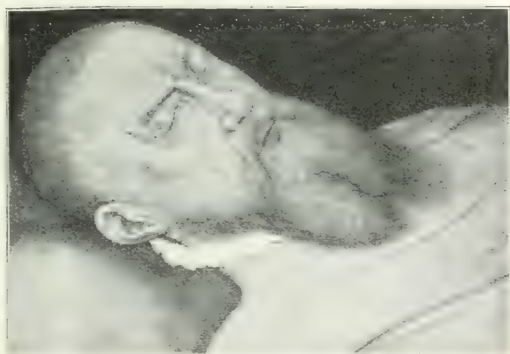

Fig. 43. Christian III paa Dødslejet.
(Maleri af Binck i Samlingen paa Gaunø.)

Et andet Dødsfald af tilsyneladende langt mindre Betydning indtraf et Par Uger efter Christian III's. I Midten af Januar 1559 døde Christian II paa Kalundborg Slot (Fig. 44 og 45). I over 25 Aar havde den gamle Fange været en halvglemt Størrelse, hvormed Mængden i Danmark politisk ikke regnede. Et Fortidsminde, der nød Naadsens Brød, en Byrde for en Lensmand, men lige-

saa lidt i Stand til for Alvor at møde i Marken som de gamle Brevskaber, der gemtes i Slotstaarnet „Folen“. For saa vidt var hans Død kun en sidste Ulejlighed, hvad den lidt vanskelige Ordning af Æresbevisningerne ved hans Begravelse angik. Og dog havde dette Dødsfald Betydning ikke blot ved det ubekvemme Øjeblik, hvori det indtraf, men ved de formentlige Arveadkomster, som det i Udlandet bragte paa Tale og overgav i

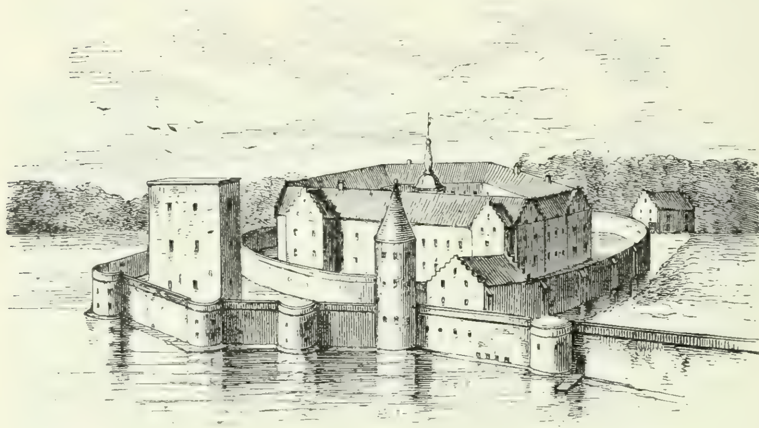

Fig. 44. Kalundborg Slot. „Folen“ er det firkantede Taarn tilvenstre.
(Efter en gammel Tegning i det „historisk-t pografiske Arkiv“.)

unge Hænder. Peder Oxe var hurtig klar over denne Forskydning og dens mulige Følger.

Hans Stilling blev mere og mere haabløs. I Lyneborg følte han sig ikke længer sikker. Man turde dèr ikke give ham fuldt Lejde, „kun for Vold, men ikke for Ret“. Med andre Ord, Hertugen vilde af Hensyn til sit nære Forhold til Danmark kun sikre ham mod ligefremt Overfald, men ikke lade være med at udlevere ham, hvis man fra dansk Side maatte kræve dette af retslige Grunde. Og Efterretningerne fra Danmark blev fortvivlede. Man gik her frem mod ham med den største Voldsomhed. Den nye Konge havde ladet Kronens Tab ved Peder Oxes mangelfulde Regnskaber og Lensbestyrelse anslaa til den uhyre

Sum af 240,000 Kroner. Og for denne Sum havde saa Kongen i Januar 1559 ladet gøre Indførsel i Gisselfeld og alt Peder Oxes øvrige Eje. Forgæves havde hans Brødre og Svogre søgt at hindre det. Nu ejede Peder Oxe ikke mere end det, han selv havde med sig. Han forlod da Lyneborg og drog til Nederlandene. Fra Byen Deventer bredte, uvist paa hvilken Foranledning, det Rygte sig til Danmark, at han skulde være bleven syg og afgaaet ved Døden i denne By.

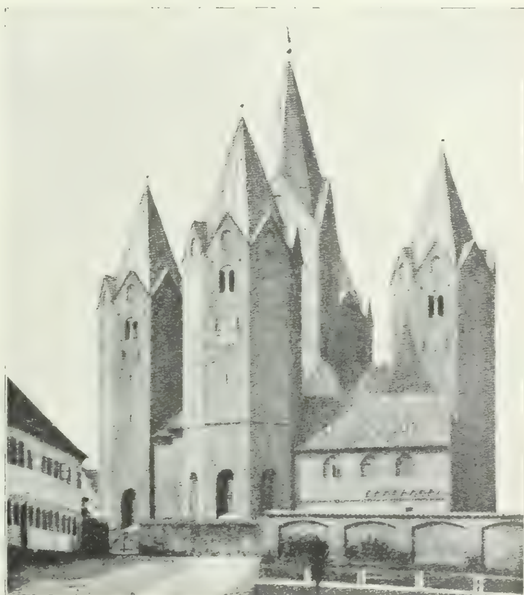

Fig. 45. Kalundborg Kirke.
Christian II's daglige Udsigt i de sidste ti Aar af hans Liv.

Selv drog han videre ned til Basel, og herfra skrev han til Frederik II et Brev, hvori han beklagede sig over den haarde Fremgangsmaade, der var bleven anvendt mod ham. Frederik II lod sine tyske Raader svare ham i et Brev, dateret Albertsdorff den 27. Maj 1559, altsaa fra Ditmarsken, hvis Erobring Kongen just var begyndt paa. Svaret var meget skarpt og afvisende.

Alt var nu forsøgt, alle fredelige Midler udtømte. Peder Oxes Sag gled ubønhørligt og uafvendeligt sin sikre Vej ned efter. At søge Tilflugt hos hans tidligere Velyndere, Kurfyrst August og Kurfyrstinde Anna i Sachsen, og bede dem at gaa i Forbøn, var haabløst. Taknemmelighed fordamper hurtigt. Desuden havde de faaet alting fremstillet fra Familjen i Danmark og saa det med

dennes Øje. De var ganske sikkert ikke villige til at lægge sig det mindste ud med den nye Konge eller blot saa meget som trække en Forbøns-Veksel til Gunst for Peder Oxe. Han fik skøtte sig selv.

Men Peder Oxe kendte jo ogsaa andre i Sachsen end Kurfyrsteparret. Han havde i sin Tid stiftet Bekendtskab baade med deres uheldige Medbejler, Hertug Johan Frederik, og med det ustyrlige Brushoved, Wilhelm von Grumbach. Slige Folk er tidt ligesaa værdifulde for en, der vil ind, som en aaben Bagdør. Næppe var Peder Oxe klar over alt dette, førend han med sædvanlig Sikkerhed og Snarraadighed tog sin Beslutning. Han drog til — Lothringen.

2

Lothringen havde dengang en ganske egen Klang i danske Øren. Det betød Hjemstedet for meget af Datidens politiske Rænkespil. Og dette havde den særlige Interesse: for en Del at være af dansk Støbning.

De to smaa Døtre, der 1523 bragtes ombord paa Flaaden i København, med hvilken Christian II og hans Dronning sejlede bort, var blevne opdragne af deres Moster Maria, der var Statholderinde i Nederlandene. De mistede tidligt deres Moder. Deres eneste Broder Hans døde, da han var 14 Aar gammel. Og snart sad deres Fader levende begraven som Fange i Danmark. Selv gjorde de gode Partier, der naturligvis var anviste af, hvad der i Øjeblikket i politisk Henseende tjente deres Morbroder, Kejser Carl V (Fig. 46), bedst.

Den ældste af dem, Dorothea, blev gift med Pfalzgrev Frederik, og med hende mentes de Fordringer paa Nordens tredobbelte Krone at gaa i Arv, som blev ledige ved, at deres eneste Broder Hans døde 1532. Da Dorothea imidlertid forblev barnløs, gled i Danmark Frygten for hende mere og mere over paa den yngre Søster. Hvor stor Frygten for dem begge var hos Christian III, kan ses af, at han tilbød hver af dem 400,000 Kro-

ner i Udstyrskat som danske Prinsesser, hvis de herfor vilde give Afkald paa alle Rettigheder til Tronen, et Tilbud, som de dog ikke vilde tage imod.

Fig. 46. Kejser Carl V.
(Maleri af Tizian.)

Farligst var som sagt den yngste Datter Christine (Fig. 47), opkaldt efter Faderen, Christian II. Hun var smuk og begavet og havde arvet sin Faders Lyst til højt politisk Spil. Kun tretten Aar gammel blev hun gift med Hertugen af Milano, og fjorten Aar gammel blev hun Enke. Som saadan var hun fremdeles en Giftermaals - Trumf paa Morbroderens, Kejser Carls Haand. Nær var hun bleven en af den engelske Konge, Henrik VIII's mange Dronninger. Men i Stedet for anvendtes hun til at tage et mindre Stik hjem til Kejseren, idet han lod hende ægte Hertugen af Lothringens ældste Søn Franz. Denne blev ganske rigtig snart Hertug, men regerede kun kort; saa døde han, og Christine blev, 24 Aar

gammel, anden og sidste Gang Enke. I sit Ægteskab havde hun tre Børn, en Søn Carl, der jo efter Familjens Paastand — og Grandonkel Kejser Carl maatte ved Lejlighed ved Vaabenmagt kunne føre Bevis herfor (Fig. 48) — havde Arvekrav paa de nordiske Riger, samt de to Døtre, Renata og Dorothea.

Fig. 47. Christian II's Datter Christine. (Maleri af Holbein den yngre i Hampton Court.)

Som Enke delte Christian II's Datter sin Tid mellem at styre Lothringen for sin mindreaarige Søn og at spinde politiske Traade, der strakte sig fra Spanien til Nordkap. Nær havde hun ægtet sin Fætter, den senere Philip II af Spanien. Men denne, der syntes om hende, fik af Faderen, Kejser Carl, Ordre til at ægte en anden Slægtning, der medbragte England, Dronning Maria. Hermed syntes hendes Giftermaals - Muligheder omme, og ganske naturligt antog de nu Form af Planer for hendes voksne Datter Renata.

Var denne ikke et Parti for den unge, vordende Frederik II af Danmark? De passede i Alder. Philip II sendte som Indledning en Gesandt til Danmark, og Hertuginde Christine følte en pludselig Trang til at skrive et Brev til sin kære Fader, den gamle Fange paa Kalundborg Slot, en Opmærksomhed, der var ham uvant. I hin skæbnesvangre August Maaned 1557, da Peder Oxe under stigende Kulde fra sit Kongepars Side sørgede for Kurfyrst Augusts og Annas Underholdning paa Falster og siden

fulgte med til Festerne i København, kom der et vigtigt Brev fra Statholderen i Holsten, Henrik Ranzau, om de forsamlede

Fig. 48. Karl V rider over Valpladsen ved Mühlberg.
(Maleri af Tizian i Museo del prado i Madrid.)

Fyrsters Familjeanliggender. Man var i Lothringen og ved Kejserhoffet villig til Forbindelsen Frederik og Renata. Hendes Broder, Hertug Carl af Lothringen, skulde i saa Fald frasige sig hver Fordring paa Nordens Kroner, ja endog overdrage sin nye

Svoger, Frederik til Danmark-Norge, mulig Arveret til Lothringen for det Tilfælde, at han selv døde uden Søn. Renata skulde arve baade sin barnløse Tante Dorothea af Pfalz og sin Moder, idet man jo kunde sende hendes yngre Søster i Kloster. Det var Udsigter, der vel var værd at tage under Overvejelse. Og ikke mindste Spor af Tale om Christian II's Frigivelse. Intet Under, at Henrik Ranzau raadede i al Ærbødighed paa det varmeste til at gaa ind paa Tilbudet.

Christian III syntes villig. Men Kurfyrst August havde allerede tidligere foreslaaet et andet Parti med en Datter af Carl V's Broder Ferdinand (Fig. 49), der nu var bleven Kejser. Kurfyrst

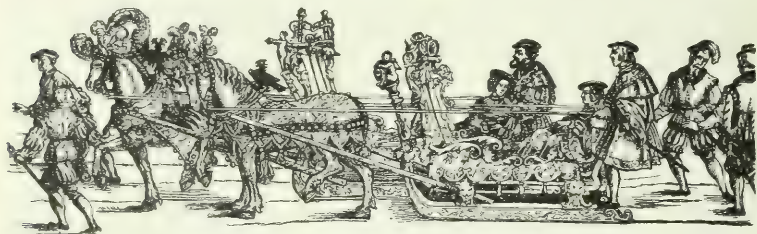

Fig. 49. Kejser Carl V og hans Broder Kong Ferdinand kører deres Gemalinder i Slæde.
(Samtidigt Træsnit, nu i Kobberstiksamlingen i München.)

August var fremdeles for denne Plan, der ikke havde tabt i Mellemtiden. En Kejserdatter lød jo altid finere. Prins Frederik selv var ikke opsat paa udenlandsk Giftermaal. Da saa han og hans yngre Broder Magnus fulgte hjem med Søsteren og Svogeren til et Besøg i Sachsen, tabte sig hos hele Rejseselskabet Lysten til fortsat Forhandling om det lothringske Giftermaal. Der blev intet af det foreslaaede Besøg af Prins Frederik hos Dorothea af Pfalz, hvor Hertuginde Christine samtidigt, ganske tilfældigt, skulde være kommen, saa at Frederik kunde faa sin Renata at se.

Ved Hjemkomsten til Danmark i Foraaret 1558 synes Prins Frederik at være sluppen nogenlunde nemt fra Meddelelsen til sin Fader om, at han overhovedet slet intet havde foretaget sig i den Sag. Christian III skrev i hvert Fald i meget maadeholdne

Udtryk til Kurfyrst August, at han, hvis Gud saa havde villet, ikke ugerne havde set, at der ved dette Middel var skaffet bestandig Fred i Stedet for den evige Uro, som hans Riger og Lande i saa lang Tid havde været udsat for fra den Kant. Men da Vi spore, at det omtalte Giftermaal ikke er Guds Vilje, og at Vor kære Søn ikke har Tilbøjelighed dertil, har Vi faderligt overladt ham selv at gøre og lade i den Sag, som han vil. Lidt skarpere i Tonen var straks det Brev, der omtrent samtidigt sendtes til Henrik Ranzau. Til Tak for al sin Ulejlighed fik han, der jo var ganske uskyldig i Udfaldet, at høre: Naar man ikke vilde blive bedre ved, end hidtil sket er, havde Vi heller set, at Vi var blevne forskaanede for den hele Sag.

Denne Optræden fra dansk Side voldte naturligvis Forbitrelse hos den forsmaaede Part. Men det gjaldt om at gaa varsomt til Værks, holde en Udvej aaben for Genoptagelse af Planen, alt imens man fastslog dens Værdi ved samtidigt at vise, hvad Fjendskab kunde føre til.

Med pinlig Opmærksomhed lagde man da ved det danske Hof Mærke til, at et Gesandtskab fra England-Spanien, der i April 1558 kom til København, ikke med et Ord berørte denne Sag, der dog vidstes at ligge Philip II og Maria paa Hjerte. En saadan Tavshed var uhyggelig.

Men værre blev det, da man over Sachsen fik Meddelelse om, hvad der foregik i Lothringen. Dèr tænkte man ikke paa andet end Hævn over Danmark. Et stort Forbund var i Gære mod Christian III. Vel var Kongen af Frankrig for Tiden i Krig med Spanien, men han havde dog allerede nu tænkt „at skænke Christian III en Banket“, og var kun bleven hindret deri af Slaget ved Gravelingen. Ved samme Lejlighed skulde Kurfyrst August ogsaa faa nyt at tænke paa. Hans Modstander, Johan Frederik, og Wilhelm von Grumbach skulde give ham nok at tage Vare.

Alle disse Rygter steg op fra Lothringen, bredtes vel med Flid mod Øst til Poststationen i Sachsen og førtes herfra atter videre med skræmt Tilsætning til Danmark. At Kurfyrsten tog Anledning heraf til at anbefale sin Giftermaalsplan for Prins Frederik

med en Datter af Kejser Ferdinand, skulde ikke gøre hans Breve til fornøjeligere Læsning i Danmark. Et af Christian III's sidste Svar til ham fra Koldinghus, i Oktober 1558, viser, hvor meget Udsigten til et saadant Parti for Sønnen har pint ham. En Prinsesse fra Lothringen, en Datterdatter af Christian II, kunde man dog tænke paa at faa til Lutheran. Men for sin Datter vil Kejseren naturligvis kræve „afguderisk, papistisk Messe og Prædiken imod Guds Ord og Vor Samvittighed. Det vil blive Os højst besværligt, selv om saadan Vederstyggelighed foregaar i Lønkammer og ikke aabenbart".

Saa døde Christian III paa Koldinghus den 1. Januar 1559. Og den, der bar Hovedskylden for den lothringske Uvilje, den genstridige Ægteskabskandidat Frederik II, besteg Danmark-Norges Trone. For Lothringens Vedkommende medførte dette Tronskifte, at Kedlen dernede begyndte at snurre med fordoblet Kraft. Ingen, end ikke Hertuginde Christine selv, vidste med Sikkerhed, hvad det var, der bryggedes. Alt efter Omstændighederne kunde det blive til Død og Fordærv for Danmark og Sachsen eller til Lutendrank og Hypokras ved Frederiks og Renatas Jaord.

Rundt om i Evropa søgte man af Dampen at gætte sig til, hvad nu skulde gaa for sig.

Lothringen var et Sted for Peder Oxe, som Skaffer.

3

En ganske usædvanlig tiltalende Mand, denne Peder Oxe. Beleven, kyndig i alt og uden Tvivl af stor Indflydelse oppe i Danmark. At han foreløbig var i Unaade dèr, havde lidet at sige eller gjorde ham kun desmere brugbar. Han var nær beslægtet med alle Landets fornemste Familjer. Kom han ikke, selv her i sin Udlændighed, ledsaget af kendte danske Navne, baade en Sparre og en Urne, der straks havde søgt til ham! Og han var dertil udmærket inde i Forholdene i Sachsen, kendte dem baade

paa Retten og Vrangen. En saadan Mand var ubetalelig for Hertuginde Christine. Hun, eller af Navn hendes Søn, tog ham snart i sin Tjeneste, gjorde ham til sin Raad og gav ham derhos Amtet Schaumberg ved Vogeserbjergenes Fod i Forlening.

At Peder Oxe maatte føle sig vel tilpas i disse nye Forhold, var ligesaa klart. Med eet bragt i Virksomhed og i Skud som Rigsraad og Lensmand, dertil med rige Pengemidler at styre, ganske som hjemme. Men ikke nok hermed; det pegede videre. Indviet i et stort politisk Spil, der angik hans egne, dyreste Interesser. Og hvor heldigt, hans og Hertugindens Interesser faldt sammen. Det var unødvendigt at sondre for stærkt mellem at bruge og at bruges. Begges Instrumenter var mangestrengede, men stemte sammen. Diskant betød: Renata faar Frederik, Peder Oxe faar Gisselfeld. Bas betød: Ve over de troløse Frederik og August! Og alle Mellemtonerne passede ligesaa, lige fra udenlandsk Anbefaling for Peder Oxe til Trusel om at faa Renata gift med Kongen af Sverige.

Fig. 50. Maria Stuart.
(Efter De la Mesangère.)

Peder Oxe benyttede straks Mellemtonerne. Han fik først Kongen af Frankrig, Frans II, til at tale hans Sag for Frederik II. Frans II var ikke blot Konge i Frankrig, men tillige gift med Maria Stuart (Fig. 50), Dronningen i Skotland, og en Arvtager efter den, der skulde have lovet at ville „skænke Christian III en Banket“. Det var derfor et Skridt af Betydning, da han skrev et egenhændigt Brev til Frederik II om Fornyelse af Venskab og paalagde sin Udsending ved det danske Hof, Charles Dançay, ved Overrækkelsen mundtligt at tale Peder Oxes Sag. Men Frederik II var, hvad denne sidste Sag angik, skarpt afvisende som tilforn. Han sendte endog Brev til Frans II om, at Peder Oxe var „højligen beskyldt“. Derfor bad han Kongen om, for vigtige Sagers Skyld, at ville lade Peder Oxe anholde, hvis

han fandtes i hans Lande, og lade ham komme til Forhør og Dom.

Frans II var ikke til Sinds at føje Frederik II heri. Men Svaret viste noksom, at Peder Oxes Forsøg paa ad denne Vej at naa frem var ganske mislykkedes. Peder Oxe henvendte sig da et nyt Sted. Det lykkedes ham virkelig, uvist ad hvilke Veje, at faa ogsaa den lothringske Modpart og Medbejler i Giftermaalsspørgsmaalet, Kejser Ferdinand, overtalt til at gaa i Forbøn for ham i Danmark. Maaske var det netop dette Parti, som Kurfyrst August jo holdt paa, der havde Udsigt til Sejr. En Forbøn herfra vilde maaske just være afgørende. Kejser Ferdinand viste sig villig og afsendte fra Wien den 30. November 1559 en Skrivelse til Frederik II. Han gav heri en Fremstilling af den Uret, der formentlig var sket Peder Oxe, og bad Kongen om at vise ham Naade og lade ham atter komme til sin Ret.

Frederik II lod sig imidlertid heller ikke denne Gang bevæge. Fra Nyborg 7. Marts 1560 affærdigedes tværtimod et Svar, der havde baade Næb og Kløer. Næst efter en lang Paavisning af, at der kun var sket Peder Oxe, hvad lovligt og Ret var, endte Brevet med: Det er Os fast besværligt, at Vor elskede salig Hr. Faders gode Navn og højlovlige Ihukommelse skal saaledes utilbørligt berøres og angribes af denne Flygtning. Eders Kejserlige Majestæt ville derfor, hvad den søgte Genindsættelse angaar, have Os undskyldt. Ifølge Vor Tiltro betvivler Vi ikke, men beder dog venligst om, at der ikke mere maa blive vist bemeldte Flygtnings Angivelser og Ansøgninger noget som helst Hensyn, men at han maa blive henvist til Os, hvor han kan vente sin billige Ret.

Næppe mærkede Kejser Ferdinand, at han var kommen til at røre ved et ømt Punkt, førend han skyndsomst trak sig tilbage igen. I en Skrivelse fra Wien den 4. April 1560 meddelte han, at man fra dansk Side aldeles ikke behøvede at gøre Undskyldninger for, at man ikke kunde opfylde hans Ønsker. Naar han var gaaet i Forbøn for Peder Oxe, var det alene, fordi han var bleven anmodet derom, men mindst af alt for at volde Kongen Besvær. Skulde Kejseren fremdeles blive

ansøgt om noget i den Sag, vilde han nu vide at give tilbørligt Svar.

Spørgsmaalet om det danske Giftermaal for Kejserens Datter var tydeligt nok endnu ikke endelig afgjort.

Derimod syntes dette at være Tilfældet for Peder Oxe og hans Gisselfeld. Nu var de sidste fredelige Midler forsøgte. Hverken en mægtig Konges eller en Kejsers Forbøn havde frugtet. Med Aaret 1560 syntes hvert Haab for ham om at faa det brændende Spørgsmaal fredeligt bilagt at maatte være omme. Efterretningerne hjemmefra kunde kun bekræfte dette. Hans Ejendomme spredtes paa andre Hænder. Hans Avindsmand, Herluf Trolle, var i November 1559 bleven udnævnt til Admiral og havde et Par Dage forinden faaet Peder Oxes Gaard og Gods, Tølløse, uden al Afgift frit i Forlening. Den 9. Juli 1560 faldt kongelig Rettertingsdom i Sagen om Gunderslevholm og alt Eskild Gjøes øvrige Gods paa Sjælland, som denne havde tilskødet Peder Oxe. Ved Dommen tilkendtes det Eskild Gjøes Arvinger. Og den 22. Juli samme Aar[1] gav Kongen sin tyske Yndling, Hofmarskal, Borggrev Friedrich von Dohna, Skøde paa Gisselfeld Gaard og Gods — hvilket sidste udgjorde 154 Bøndergaarde — mod at han skulde love at blive her i Landet. Peder Oxe beholdt ganske vist Indløsningsret til „i egen Person at give Friedrich von Dohna og hans Livsarvinger de 240,000 Kroner, for hvilken Sum Kongen er indført i Godset med Rigens Ret“, men denne Rettighed var næppe noget værd. Nu var Sporene af, at Peder Oxe havde ejet Jordegods i Danmark, snart helt udslettede.

Som det var gaaet Peder Oxe, var det ogsaa gaaet Hertuginde Christine. Alle Udsigter til, at hendes Datter Renata skulde blive Dronning i Danmark—Norge syntes paa denne Tid slukte.

Under disse Omstændigheder var der fra begge de lothringske Parters Synspunkt set kun eet at gøre: at gaa over til Anvendelsen af skarpere Former for Trusler. De Magtmidler, hvorover Lothringen selv havde at raade, var kun ringe. Men ikke desto mindre var man i Stand til herfra at ramme overmaade

Fig. 51. Gustav Vasa som ældre.
(Maleri paa Gripsholm.)

føleligt baade Frederik II i Danmark og Kurfyrst August i Sachsen. Maalet blev dog foreløbigt kun at anvende slige Trusler i saa

afskrækkende en Form, at Modparten maaske endnu i sidste Øjeblik vilde lade sig bevæge til at give efter.

Denne Gang var det Danmark, som synes at have haft det bedste Spejdervæsen og mest Lydhørhed overfor alle Rygter. Allerede nogle faa Maaneder efter Frederik II's Tronbestigelse havde man fra dansk Side haft Spejdere inde i Sverige, og de havde meldt, at Gustav Vasa (Fig. 51) skulde i Vadstena have

Fig. 52. Festligheder ved Frederik II's Kroning i August 1559.
(Efter et samtidigt Stik.)

erklæret, at han nu agtede at tilbageerobre Gulland fra Danmark. Da dette ikke vandt Tilslutning hos hans Raader, skulde han i Vrede have holdt sig inde i tre Dage.

Rygterne tog til og vandt stigende Tiltro i Danmark. „Gud forbyde, at den Tidende skulde være vis, at Kongen af Sverige skulde sig foretage noget mod disse Lande“, skrev Kansler Johan Friis 8. April 1559 til Kongen. Men snart efter blandede sig hermed Frygten for, hvad der skulde ske syd fra. „Her er Tidninger, at Hertugindens Anhang af Lothringen skulde have seks tusinde Heste og dertil Fodfolk i Bestilling at drage ind i Dan-

mark med. Gud bevare os!“ skrev samme Johan Friis et Par Uger efter til Statholderen i København, Mogens Gyldenstjerne. I August 1559 kronedes Frederik II i København (Fig. 52), og Kurfyrst August mødte som Gæst ved Festlighederne (Fig. 53). Men allerede to Maaneder efter, i Oktober 1559, kunde Frederik II melde sin Svoger, at Danmark nu skulde angribes nordfra af Gustav Vasa og sydfra af Grev Christoffer af Oldenburg.

Fig. 53. Kurfyrst August ledsager Frederik II paa hans Kroningsridt 1559.
(Efter et samtidigt Stik.)

Samtidigt skulde Hertug Johan Frederik angribe Kurfyrst August, og Wilhelm von Grumbach havde alt gjort Udvej til at skaffe 4000 Hestfolk og 40 Fenniker Knægte til denne Krig mod Kurfyrsten.

Bagved alle disse Rygter stod Peder Oxes taagede, men skrækindjagende Skikkelse. Det var ham, der skulde have ægget Hertuginden og Grumbach og bragt Forbund i Stand med Gustav Vasa i Sverige. Med Flid holdt han Forbindelsen med Grumbach vedlige og antog til sin Undergivne Bispen af Würzburgs Morder, den berygtede Kretzer, der under hans

hyppige Fraværelser paa lange Rejser skulde styre hans Len i Lothringen.

I Foraaret 1560 var Skrækken i Danmark for Peder Oxe paa det højeste. Man frygtede for Alvor for, at han i Ledtog med Philip II skulde ville angribe Norge eller Danmark. Den 9. April befalede Frederik II alle Lensmænd, lige fra Bergenhus til Malmøhus og København, at passe godt paa deres Slotte, da der var „Praktikker" for om at sende fjendtlige Krigsfolk, skjulte i Købmandsskibe, og kaste dem hemmeligt i Land. Særligt til Statholder Mogens Gyldenstjerne skrev Kongen, at han var bleven advaret om, at Peder Oxe vilde overrumple Krogen og Helsingør med skjulte Krigsfolk om Bord paa den store Flaade af spanske Saltskibe, der hvert Aar gik gennem Sundet. Det befaledes derfor at have Skytset paa Krogen klart til Kamp. Mogens Gyldenstjerne svarede Kongen (17. April 1560) paa en Maade, der viser, hvor meget Peder Oxes Navn spøgte i alle Hjerner: „Vil jeg saa bestille med Krogen, saa det med Guds Hjælp ingen Nød skal have for det, jeg bestille kan. Og har jeg haft dèr en Tanke paa, siden Peder Oxe drog af Landet, og derfor lagt to Roder Landsknægte derind til det Folk, som var der tilforn."

Men det var naturligvis ikke nok at sikre Slottene. Flaaden maatte ud for at modtage Fjenden paa Søen. Den nye Admiral, Herluf Trolle, havde alvorligt travlt i denne Anledning. Skulde det virkelig falde i hans Lod efter at have kæmpet saa mangen en Kamp med Peder for Retten, og efter at have haft Held med at forfølge ham paa Kongens Vegne til Lands, saa at han havde maattet rømme Riget, nu ogsaa at møde og slaa ham til Søs! I Marts Maaned var fire Orlogsskibe klare til at løbe op under Norge. Resten af Flaaden blev rustet i April, og Skib for Skib — efterhaanden som de var forsynede med „Skyts, Lod og Krudt", Fetalje for tre Maaneder, Mandskab og derhos Knægte — lagt ud paa Strømmen for straks at være rede. Da alle var klare og Saltskibene i Vente, sejlede den danske Flaade „dem under Øjne ned mod Helsingør". Her blev den liggende til langt ind i September. Men der kom ingen Peder Oxe, og den svenske

Admiral, Jakob Bagge, sejlede ganske fredeligt igennem Sundet med kun to Skibe.

Ikke desto mindre fik Herluf Trolle Befaling til, da Flaaden endelig aftakledes, at give saa mange af de bedste Baadsmænd, som han syntes, Vintersold og lade dem møde straks igen næste Foraar.

Det begyndte at blive en kostbar Fornøjelse, dyre Renter, der gik af Gisselfeld.

I et Brev, som Herluf Trolle skrev om Bord paa „Fortuna" til Kongen den 24. August 1560, lagde han en løs Seddel, hvorpaa der stod: „Siden dette Brev var skrevet, kom en engelsk Styrmand og hans Skipper og sagde, at de havde hjemme i London og kom derfra nu en tre Uger siden. De sagde, at dèr hørte de aldeles ikke Tale om det svenske Giftermaal. Men Skipperen sagde sig at have været i Lødøse [Handelsstad ved Gøtaelv] i den næst forgangne Uge. Da hørte han, at de sagde dèr, at Konning Erik [den Fjortende af Sverige] skulde have Dronningen af England, og at der laa ti Orlogsskibe for Lødøse og biede efter Konning Erik. Dog sagde samme Skipper, at han ikke kunde tro [det] om Dronningen, eftersom at der var intet talt derom i England."

Vi veed ikke, hvor meget Herluf Trolle kendte til denne Sags Forhistorie. Han rørte ved noget, der var hans Konge kun altfor bekendt. Frederik II havde nemlig selv været blandt Frierne til Dronning Elisabeth af England, men faaet et høfligt Afslag. Kongen vidste ogsaa andetsteds fra, at nu var Sverige paa Spil ogsaa dèr. En Forbindelse mellem England og Sverige vilde være højst uheldig for Danmark-Norge. En ny mulig Fjende foruden de mange andre, man alt havde tilforn. Det var dog vistnok bedst i Tide at skaffe sig af med nogle af de overflødige. Allerede kort før Frederik II fik denne løse Seddel fra Herluf Trolle, havde han taget sin Beslutning.

Hertuginde Christine og Peder Oxe havde sejret. Frederik II henvendte sig som Frier — i Lothringen.

4

I Juli 1560 havde Frederik II Besøg af en Rejsebekendt fra sit Ophold i Tyskland 1558. Det var Grev Günther af Schwarzburg. En Kæmpeskikkelse, Kriger ud til Fingerspidserne. Hans Ydre svarede godt til hans Virksomhed. Han var nemlig en Slags Grosserer i alt til Krig henhørende, leverede efter Bestilling Vaaben, Soldater og Slag. Han ansaas for at være en dygtig Hærleder, var ubetydelig som Diplomat, men stor som Skryder. Han havde ganske bedaaret Frederik II, da denne som Prins under sit Ophold hos Svogeren, Kurfyrst August, overværede Kejser Ferdinands Kroning 1558 i Augsburg. Han havde bedaaret andre foruden den unge Prins. Baade Kejser Carl V og dennes Broder Ferdinand havde vist ham Ære for hans Tjeneste hos dem i Krige mod Frankrig. Han havde ægtet Vilhelm af Oraniens Søster og var en god Ven af Greverne Egmont og Horn.

I Sommeren 1560 kom dette Vidunder til Danmark. Han kendte jo alt, baade Kejser, Frankrig, Nederlandene og Lothringen, og efter nogen Raadslagning betroede Frederik II ham det Hverv at bryde Brodden af, hvad der truede Kongen sydfra, ved at fri for ham hos Hertuginden af Lothringen til Prinsesse Renata. Kort efter rejste Enkedronning Dorothea ned til Datteren i Sachsen, hvor vel de nye Udsigter yderligere skulde drøftes. Emnet maatte behandles varsomt, thi en Forsoning mellem Danmark og Lothringen vilde jo let stille Kursachsen ene i Kampen.

Det var Henrik Ranzau, der tidligere havde indledet den lothringske Ægteskabsplan. Det smagte derfor ikke ham, at det nu skulde blive Grev Günther, der fik Æren af at bringe Ægteskabet i Stand. Saa meget mindre, som han selv i Mellemtiden havde, trods alle Vanskeligheder, søgt at holde Forhandlingerne nogenlunde gaaende.

Grev Günther synes at være gaaet paa med Kraft. Han og hans Felttøjmester gjorde flere Rejser til Lothringen for at bringe Sagen til Afslutning. Men der var stadigt en skjult Hindring, der medførte, at det trak i Langdrag. Man tager næppe Fejl i at søge denne Hindring for en meget væsentlig Del i Peder Oxe. Han

var nemlig ikke medoptagen i Forliget. Kongen vilde uden Tvivl ikke gaa ind paa nogen Forsoning, og Grev Günther var meget for overlegen og selvindtagen til at indse Nødvendigheden heraf. Men uden samtidig Tilgivelse for Peder Oxe vilde Frederik II's Giftermaal med Prinsesse Renata blive et Nederlag for Peder Oxe. Det maatte undergrave ogsaa hans Stilling i Lothringen. Selv om Hertuginden muligt var villig til at ofre ham, var han selv ikke villig til at ofres. Og af de to var han den fineste Spiller.

Fra Frederik II's Side valgte man, muligt vildledt af Grev Günthers selvglade Beretninger, netop nu at foretage et Sprængningsforsøg for at skille Hertuginden fra Peder Oxe. Man gik paa eengang med den største Voldsomhed angrebsvis frem mod den lothringske Lensmand. Aarene 1560—62 betegner en Slags privat Krig mellem Frederik II og Peder Oxe, hvor begge Parter, efter paa en Maade at have undsagt hinanden, mente sig efter Datidens Begreber berettigede til at stræbe hinanden efter Livet.

Det første blodige Sammenstød forefaldt 1560, da det lykkedes danske Udsendinge at dræbe Peder Oxes Tillidsmand, Liflænderen Conrad Uexkull. Allerede 27. Oktbr. 1559 var det blevet paalagt en dansk Tjener, Herbart v. Langen, at søge at fange ham og bringe ham til Segeberg. Den 12. Maj 1560 blev det befalet en tysk Mand i dansk Sold, Andreas v. d. Weuhlen, at faa fat i Conrad Uexkull, „Danmarks afsagte Fjende". „Han skulde ikke sky nogen Bekostning, men nedlægge Conrad Uxel død eller levende". I Sommeren 1560 lykkedes endelig Anslaget. Et Sted i Nederlandene traf den danske Udsending, Andreas Mullerus, paa Conrad Uexkull. „Enspænderen" (Stafetten) Schilchen blev med tretten andre Enspændere sendt efter ham, huggede ham ned og tog hans Papirer fra ham. Andreas Mullerus blev i den Anledning fængslet og dømt fra Livet, men da Frederik II gik i Forbøn for ham hos Regentinden i Nederlandene, blev han løsladt.

Peder Oxe red da nu kun med talrigt og bevæbnet Følge. Med Flid gjorde han vistnok sit til, at disse hans Svende skulde

anses for uovervindelige. Rygtet vidste ogsaa at fortælle, at de var usaarlige og kunde gøre sig usynlige, naturligvis ved Djævelens Hjælp. En af de mest omtalte blandt dem var „Sorte Hans“, der, dengang da Peder Oxes „Statholder“ Kretzer i sin Tid myrdede Bispen af Würzburg, havde gjort det af med to af dennes Hoffolk. Ganske usynlige var de dog ikke. Ifølge Brev af 9. August 1562 fra en af de danske Agenter til Frederik II var det nu lykkedes at fange tre af Peder Oxes Svende. Blandt disse var Sorte-Hans, som derpaa dræbte sig selv i Fængslet.

Sit voldsomste Udtryk fik Kampen i Aaret 1562. Peder Oxe kaldte en Jørgen v. Strasburg til sig for at tage ham i sin Tjeneste. Til denne Jørgen skal han have sagt, at han nu vilde anvende alt, hvad han ejede, paa Kamp mod den, der holdt ham fordreven fra Danmark. Han var villig til at give ti tusind Kroner til den, der vilde dræbe Frederik II og dem, som havde faaet hans Godser (Herluf Trolle og Friedrich v. Dohna). Jørgen havde imidlertid følt Rædsel for at indlade sig med Peder Oxe og hans djævelske Skarer. Siden havde han henvendt sig til en Johan Mangelmann, der stod i dansk Sold, og hvem han engang havde tjent. Til denne havde han røbet Peder Oxes Tilbud. Mangelmann skrev straks til Frederik II, berettede det meddelte og tilbød Kongen at besørge Peder Oxe fangen eller dræbt. Naar man passede en god Lejlighed, maatte dette kunne lade sig gøre blot ved Hjælp af tolv Ryttere. Frederik II ønskede med Grund ikke at give noget skriftligt fra sig i denne Sag og bød Mangelmann og Jørgen at komme personlig til ham for at faa nærmere Besked. I et nyt Brev af 9. August 1562 meddelte derpaa Mangelmann Frederik II, med usminket Angivelse af, i hvilket Selskab man nu befandt sig, at Peder Oxe antoges at bære 100,000 Gylden paa sig, saa at den hele Forretning vel maatte kunne lønne sig.

Sagens videre Forløb kendes ikke. Men kort efter faldt nogle af Grundene bort til at blande sig i de lothringske Anliggender, og Frederik II fik nærmere Fjender at bekæmpe.

Grev Günthers Giftermaalsforhandlinger havde imidlertid staaet paa. Deres Gang lader sig kort udtrykke ved, hvad man

i Udlandet mente at vide om Peder Oxes Forhold dertil. Da Forhandlingerne begyndte 1560, frygtede Kurfyrst Augusts Modkandidat, Hertug Johan Frederik af Sachsen, med en vis Grund, at Peder Oxe vistnok maatte staa bagved og saaledes vilde svigte sine Venner, Oprørspartiet mod Kurfyrsten. I Slutningen af 1561 sendte Peder Oxe en venlig Hilsen til Wilhelm v. Grumbach med Underretning om, at nu ventedes Frederik II's Sendebud til Nancy for at se paa Prinsesse Renata, men de skulde blive holdte op med Snak, indtil det kunde bryde løs i Tyskland. I Begyndelsen af 1562 endelig fattede Grumbach atter Mistillid til Peder Oxe, „der altfor godt havde lagt sig efter vælsk Maade at være paa."

Sagen var, at Grev Günthers Gaaen paa blev ganske lammet ved Hertuginde Christines vigende Optræden. Just som alt var i sin bedste Gænge, blev hun opmærksom paa, og heri næppe modsagt af Peder Oxe, at den nye unge Konge i Frankrig Carl IX, der ved sin Broder Frans II's Død 1560 havde besteget Tronen, egentlig var et langt bedre Parti for Renata end Frederik II. Ganske vist var Carl IX endnu kun et Barn, men hun var ogsaa ung, Frankrig laa langt nærmere og var større end Danmark, og som Dronning i Frankrig kunde Renata baade vedblive at være Katolik og nyde Støtte af sin Moder. Giftermaalsplaner med Carl IX lod sig jo let indlede, efter at Renatas Broder, Hertug Carl af Lothringen, var bleven gift (1559) med Kongens Søster.

Da alt tilsyneladende var i Orden med det danske Giftermaal, kom derfor med eet nye Vanskeligheder. Man var bleven enig, og Frederik II skrev i Juli 1562 et Brev til Hertuginde Christine og hendes Søn, den unge Hertug af Lothringen, og udbad sig et Møde inden Mortensdag med hende og hendes Børn f. Eks. i Byen Oldenburg. Overbringeren — hed det i Brevet — medbragte en Hvervskrivelse, hvoraf de nærmere Enkeltheder kunde erfares. Da dette saaledes egentlig kun var en Slags underordnet Budfærd, kunde den overlades til Grev Günthers Felttøjmester, medens Grev Günther selv paatog sig at bringe den glade Nyhed til Kurfyrst August og Anna, der var de første, hvem Kongen vilde betro sin Lykke.

Men en uheldig Stjerne syntes at lyse over begges Rejser. Grev Günther var meget ilde lidt af Kurfyrst August. I sædvanlig Selvtillid har han vel set bort fra dette, da han paatog sig Sendelsen, og han meldte sig frejdigt ved det sachsiske Hof som Overbringer af en Hemmelighed fra Kongen af Danmark. Men Kurfyrsten nægtede at tage imod ham. Samtidigt skrev han til Frederik II, at han skulde høre med Velvilje paa et hvilket som helst Bud, Kongen sendte ham, om det saa kun var hans Staldreng; men med Grev Günther vilde han ikke have noget at skaffe. Kunde denne ikke meddele sit Ærinde skriftligt, maatte Kongen sende en anden.

Næsten ligesaa ilde gik det Felttøjmesteren i Nancy. Hertuginde Christine fandt de foreslaaede danske Ægteskabsvilkaar lovligt knappe. Og hvad Mødested angik, laa Oldenburg meget for langt borte. Naar hun havde udtænkt et passende Sted, skulde hun meddele Kongen det. — Den unge Hertug var end ikke at bevæge til at svare paa Frederik II's Brev.

Stærkt opirret vendte Felttøjmesteren tilbage. Paa Hjemvejen meddelte han i Fortrolighed Udfaldet til Henrik Ranzau. Denne gottede sig over, at Grev Günthers Frieri saaledes var ved at vælte. Og skadefro puffede han til den hældende Vogn ved i et Brev til Frederik II (af 21. August 1562) at hviske nogle gode Raad. De var fint indsvøbt. „Kongen vilde med den Skarpsindighed, der udmærkede ham fremfor andre Fyrster, sikkert selv vide at finde de bedste Raad; men Henrik Ranzau kunde dog ikke holde sin Smule Enfoldighed tilbage." Hvad her var sket, var blot Lumskeri fra lothringsk Side, for at trække Tiden ud og hindre Kongen i at ægte Maria Stuart (Fig. 50), der jo var Enke siden Frans II's Død og — med Skotland — var et langt bedre Parti for Frederik II end den lille lothringske Prinsesse. Bag efter vilde de dernede, naar det passede dem, maaske udsprede, at Kongen havde faaet en Kurv, skøndt det jo var dem, der havde begyndt Frieriet. Alt dette vilde afværges, hvis Kongen sendte en Gesandt til Lothringen og lod ham i offentligt Foretræde meddele, at Kongen ikke kunde gaa ind paa Hertugindens Forslag om Mødested og derfor hermed afbrød Forhandlingerne. Saaledes vilde

det blive Hvermand bekendt, at det var Kongen, der svarede Nej, og Uviljen i Lothringen vilde rettes mod Hertuginden, der skaffede Landet nye Fjender.

Frederik II beslutede sig til at følge Henrik Ranzaus „enfoldige Raad“. Grev Günther fik det Hverv at udføre Henrettelsen. Han drog afsted og havde det Held at kunne optræde paa den mest storartede Skueplads: ved Kroningen i Frankfurt i December 1562 (Fig. 54), hvor Kejseren og en Mængde tyske

Fig. 54. En fyldt Okse steges i Frankfurt 1562 ved Maximilian II's Kroning til romersk Konge.
(Thesaurus picturarum. Darmstadt.)

Fyrster var tilstede. Vel fik han ikke straks Foretræde, men paa det dertil berammede Møde udtalte Grev Günther lydeligt paa Kongens Vegne, at denne nu ansaa hver Forhandling om Ægteskab for hermed afbrudt („aufgesagt, ja gar abgeschlagen“). Derimod erklærede Kongen sig villig til iøvrigt at forhandle om Fred og Forlig, hvis antagelige Forslag fremsattes. Grev Günthers Udtalelser er sikkert bleven udslynget med tilbørlig Kraft og gjorde, efter hans eget Sigende (i Brev til Fr. II af 31. Decbr. 1562), en overordentlig Virkning. Hertuginden forstummede, blev heftig forskrækket og tog sig det meget nær. Først omsider erklærede hun, at det ikke var hende muligt at give Svar her;

hun maatte betænke sig og raadføre sig med Slægt og Venner. Kejser Ferdinand og dennes Søn, den romerske Konge Maximilian, kom selv til Grev Günther og bad ham genoptage Ægteskabsforhandlingerne. Den unge Hertug af Lothringen kom ligeledes til ham og beklagede sig over Moderen, der vilde raade for alt. „Men Kong Frederiks Anseelse er stegen i høj Grad. Rygtet veed at melde, at han vil leje de fra Frankrig hjemvendende Krigsfolk for dermed at angribe Lothringen. I dette Land raader derfor Skræk og Forbitrelse mod Hertuginden, som man truer med at bortjage."

Saa vidt Grev Günthers Veltalenhed. Men henne i Salen stod en Skikkelse, sluttet, rolig og paa Vagt. Det var Peder Oxe. Usynligt lyste det om ham: intet udrettes i denne Sag uden ved mig. Grev Günther søgte i sit Brev til Frederik II at tale affejende og haanligt om ham, men selve hans Overlegenhed aander skjult Respekt: „Peder Oxe er endnu som tilforn i Yndest og er bleven Hertugens Raad og Skatmester. Jeg kan ikke noksom undre mig over, at han har det Mod saa offentligt at turde lade sig se her i Frankfurt og ikke kan holde sin unyttige Mund."

5

Frederik II og Peder Oxe var i Anvendelsen af Kampmidler under deres private Krig gaaet meget vidt, videre, end det efter Nutids Begreber ansees for tilladeligt. Allerede heri ligger der en Opfordring for den, der vil bedømme dem, til at søge at se Sagen med deres egne Øjne, ikke med en anden Tids. Det fører ikke til fuld Forstaaelse eller retfærdig Dom blot at affærdige Forholdet med Betegnelser som: Snigmorder eller Landsforræder og lignende. Bagved begges voldsomme Færd laa der en Synsmaade, ud fra hvilken de handlede, en ganske vist personligt begrænset, men ogsaa af personlig Overbevisning baaren Opfattelse af, hvad de burde gøre. Paa Grund af den fremskudte Stilling, de begge indtog, blev disse forskellige Syns-

maader et Udtryk for, hvad der fyldte manges Sind, et Udtryk for nogle af Tidens bærende Tanker.

Peder Oxe (Fig. 55) ansaa sig for i høj Grad forurettet af Kongen. Vi kender ikke nok Grundene til hans Fald til at kunne bedømme, med hvilken Føje han mente dette. Kun saa meget tør vi sige, at de Grunde vi kender, Manglerne ved hans Lensbestyrelse, under sædvanlige Forhold næppe vilde have paadraget ham videre end den haarde Straf, der alt var overgaaet ham, Fortabelse af alle Forleninger og Udtrædelse af Rigsraadet.

Fig. 55. Peder Oxe.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

Altsaa: Peder Oxe ansaa sig for højlig forurettet af Kongen. Og ifølge hans egen Natur, hans Slægtsforudsætninger og de Begivenheder, han og hele Samtiden havde i frisk Minde, maatte denne Følelse af at være forurettet nødvendigvis forme sig hos ham som Vilje til at fortrænge den, der havde fortrængt ham. Hvem var disse gottorpske Hertuger, Frederik I og Christian III, der to Gange havde gjort sig til Herrer i Danmark? Peder Oxe og hans Slægt havde ærligt sluttet sig til dem. Hans Fader, Johan Oxe, var falden i Kampen for at forsvare Christian III. Selv havde Peder Oxe i tyve Aar tjent ham baade hjemme og ude. Og til Løn havde saa Christian III og hans sachsen-lauenborgske Dronning Dorothea fortrængt ham af Rigsraadet, berøvet ham hans Len,

hans Gaard, hans Gods, alt hans Eje og fordrevet ham fra Danmark, ene og alene paa falsk Angivende. Og nu Sønnen, Frederik II. Istedetfor at gøre det skete godt igen, havde han med lejede Snigmordere jaget og efterstræbt ham i Udlandet. De var Tyranner og Voldsmænd, ikke et Haar bedre end den, de havde afløst, Christian II. Han havde mod al Lov og Ret ladet Farbroder Torben halshugge. Men Oxerne var ikke bange af sig. Nu var det deres Tur. Nu gjaldt det muligt en Gottorperhals. I hvert Fald skulde Peder Oxe gøre sit til at fortrænge Frederik II, skaffe ham lige saa sikkert et Gem som det Sønderborg og Kalundborg, der i et kvart Aarhundrede havde forvaret Christian II.

Hvor rødsprængt og mærket af personlig Forbitrelse end dette Peder Oxes Syn paa den nye Kongeslægt var, saa var han dog ikke helt ene derom. Det deltes ikke blot af løse Størrelser som de landflygtige, danske Adelsmænd Jep Sparre og Christoffer Urne, der søgte til ham i Udlændigheden. Men det fik Næring hjemmefra af besindige og kongetro Mænd, der med Bekymring var Vidne til den nye farlige Kurs. Gottorperne var fremmede, der endnu i det tredje Slægtled ikke følte sig ret som danske. For dem var Danmark-Norge lille, Holsten større, Tyskland størst. Frederik I og Christian III havde dog begge følt Erobringens Besvær, lært at tage Hensyn til Landets Modstandsevne. For Frederik II derimod, der var kommen let til det hele, var end ikke denne Belæring tilstede. Tankeløst slægtede han sine Forgængere paa i Mangler og Fejlsyn.

Han havde arvet Gottorpernes Familjekærhed, der ansaa det for en Selvfølge, at Landets Interesser burde opofres for Familjehensyn. Hans Fader havde til ubodelig Skade 1544 delt Slesvig og Holsten imellem sig og sine Brødre. Selv den gamle, trofaste Tjener, Johan Ranzau (Fig. 56), var dette Stykke faldet for stærkt, saa at han havde nægtet at aflægge Ed og var falden i Unaade. Nu skulde Danmarks Interesser og Kræfter ofres for at skaffe Frederik II's ynkelige Broder Magnus Herredømme over Øsel. Saa stod vel den lille Hans for Tur.

Det kunde dog forklares, at Frederik I og Christian III havde

støttet sig til og belønnet de Holstenere, der havde hjulpet dem med Danmarks Erobring. Men nu kastede Frederik II store Bidder i Grams til indvandrede Lykkeriddere, der ikke havde anden Adkomst, end at de var Tyskere. Det var en Haan mod danske Mænd, naar Frederik II skænkede Borggrev Friedrich von Dohna Gisselfeld og 154 af Peder Oxes fordums Bøndergaarde til Tak, fordi han vilde vise Danmark den Ære at bosætte sig i Landet. Intet borgede for, at den unge Frederik II besad Fortrin, der kunde opveje disse Mangler. Han var barnagtig, heftig og hengiven til Drik. Ved Søsteren Dorotheas Bryllup 1561 gav han Hertugen af Meklenborg et Ørefigen, saa at Raaderne maatte skille de stridende ad. Sligt var ikke kongelig Adfærd.

Fig. 56. Johan Ranzau (1492—1565).
(Maleri paa Gaunø.)

Opfattelser af denne Art hjemme øgedes i Styrke og i Bitterhed, naar de gennem Meddelelser omplantedes i Peder Oxes Sind. Hævnlyst gav dem Undervarme og modnede den Tanke hos ham at befri Danmark ved at skaffe det en anden Konge. Det var næppe uden Samraad med Peder Oxe, og i hvert Fald vistnok et Udtryk for Planer, der næredes ogsaa af ham, naar

Hertuginden af Lothringen i den Tid antog Titlen: af Guds Naade Danmarks, Sveriges, Norges, de Venders og Goters fødte Dronning, Hertuginde til Slesvig og Holsten o. s. v. Paa samme Tid afspiste hun Frederik II med Titlen: „Hertug til Slesvig osv., født af den kongelige Stamme til Danmark". Dette var vel tilsyneladende blot latterlige, afmægtige Udtryk, som Frederik II kunde tage sig let. Men efter at hendes Søn, den unge Hertug Carl af Lothringen, var bleven gift med en Søster til Kongen af Frankrig og herved Svoger til Philip II, der ægtede en anden Søster, saa betød han mere end tidligere. Peder Oxe var hans højt anskrevne Tjener. Meget taler for, at Peder Oxe i denne Tid har tænkt sig, at Hertug Carl burde fortrænge Frederik II og befri Danmark.

Sagen var nemlig den, at der under hans Landflygtighed var foregaaet en Sondring i hans Sind mellem to, der tidligere havde hørt sammen og uden Forklaring udgjort eet: Konge og Fædreland. Som hans Uvilje mod Frederik II var vokset, var samtidigt, just gennem Savnet, hans Kærlighed til Fædrelandet taget til og bleven ham klar. Landflygtigheden lærte ham Hjemve.

Og ganske naturligt. Nøden havde lært ham, hvad det betød at have Slægt og Venner, man kunde stole paa. Saa bittert Fjendskabet havde været mellem Oxer og Gjøer, lige saa trofast havde Sammenholdet mellem Oxerne indbyrdes vist sig, da det kneb. Hans nærmeste Slægt havde intet Øjeblik svigtet ham, men staaet ham bi til det yderste, baade hans Søskende og Svogrene Jørgen Brahe, Frants Banner og Otto Rud. Særligt hans Broder Rentemesteren, Eskild Oxe, havde hjulpet ham rigeligt med Penge til Rejsen. Det vovelige heri fremgaar af det Regnskab, som Peder Oxe den 3. Januar 1560 sendte ham fra Mecheln. Med Galgenhumor indleder Peder Oxe med, at det skrives „paa det at, om mit Hoved eller dit afginge, vi ikke skulde komme i nogen Uvilje med vore Medarvinger." Som det kunde ventes, er Pengene forvaltet vel. Af den Sum, 41,000 Kroner, hvormed Broderen havde forstrakt ham, har han paa et Aar skaffet i Renter over 5000 Kroner. Men Usikkerheden ved at betro den berygtede Flygtning dem, fremgaar af den Forsigtighed, Peder

Oxe mener det nødvendigt at anvende. „Jeg vil lade gøre et synderligt Brev paa dine Penge, som skal lyde paa Eske Johansen til Løgismose, thi dette Oxe Navn er nu altfor vel bekendt.“

Over alle dem, der havde vist sig saaledes imod ham, kunde

Fig. 57. Solbelyst Landsbykirke (Kværndrup).
(Fotograferet af Kr. Hude.)

han umuligt ønske at bringe noget ondt i Form af Krig eller andet. Heller ikke over de øvrige Venner derhjemme, som paa forskellig Maade viste ham Deltagelse. Men hans Kærlighed til Danmark antog tydeligere Former end blot Godhed for Slægt og Venner. Med utrolig Dygtighed havde han vel vundet fast Fod i Lothringen, skabt sig Formue, vundet betroet og ind-

bringende Stilling. Den politiske Virksomhed, som han her var kommen ind i, i nært Forhold til Philip II, Kejseren, Kongen af Frankrig, spændte over større Omraader og rigere Muligheder, end der i bedste Fald hjemme kunne bydes ham. Det maatte da indeholde den største Fristelse for en Mand med Peder Oxes Form for Begavelse at vokse fast i det Udland, hvor Rigdom,

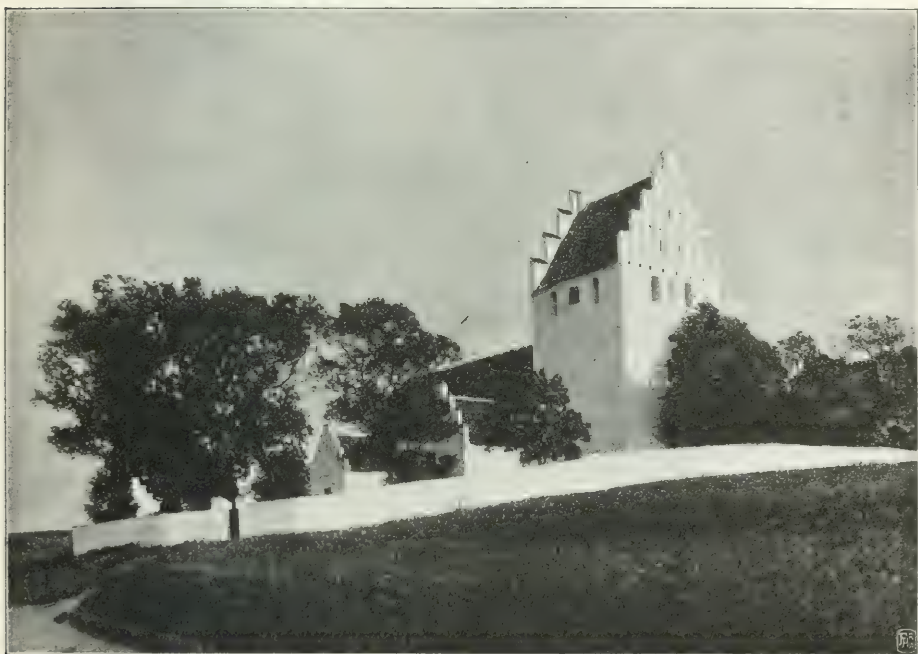

Fig. 58. Jyderup Landsbykirke paa Sjælland.
(Fotografi.)

Ære og Opgaver vinkede ham. Og dog — han længtes hjem, til Gisselfeld, til Danmark.

Naturligvis var denne Hjemve sammensat af forskellige Bestanddele. Han ønskede Oprejsning. Og den skulde ydes ham i den klareste Form: Tilbagegivelse af Gods, Formue, Embedsstilling, samt Beskæmmelse af hans Modstandere. Derfor maatte han tilbage til Danmark.

Men under denne Hævnlyst eller dog Trang til Oprejsning laa der andre, mere uselviske Følelser. Med hans skarpe Iagttagelsessans maatte Minderne være klare. Og de trængte sig sikkert ofte paa. Baade fra Barndommen som Dreng paa Nielstrup og fra Ungdommen, fra Gisselfeld, Vidnet til hans Lykke og til hans Fald. Et tilfældigt Blik paa en Kirke i Lothringen, og med eet stod for hans indre Syn en Landsbykirke i Danmark saa solbelyst (Fig. 57) som kun derhjemme, med Ringmur om, med Taarn og takkede Gavle (Fig. 58) ligesom — paa Gisselfeld. Og hvor var ikke ogsaa Bønderboligerne i Lothringen forskellige fra de danske. Husker du Ridtet den Sommerkvæld fra Vesteregede, hvor de nykøbte Bøndergaarde laa? Jens Ømand stod i Halvdøren og Rasmus Drukken ved Brøndvippen med deres „Guds Fred, Peder!“ (Fig. 59). Videre gik det op langs Hesede Skovbryn over den nye Bulbro ved Hovmosen. Vesperklokken lød fra Braaby Kirke. Aftensolen farvede Gisselfeld dobbelt rød og kigged ind ad Vægtergangens Skydehuller, medens Allikerne fløj skrigende i Flok om den nordre Gavlfløj (Fig. 60). — Alt sligt kunde maaske med Magt holdes nede, hver Gang det paatrængte sig. Men vanskeligere blev det, naar Minderne kom forklædte som Planer. Naar et Lysskær paa en Fisk, der slog med sin Finne i Vandet ved Schaumburg, blev til Karper i Søen ved Gisselfeld; naar Krebs ved et Maaltid straks kaldte paa Springdammen og Susaa; naar kvækkende Frøer en Vaardag vilde til Søtorup Sø eller Ulse, og selv en Brakmark ikke lod Ro, førend den fik fat i en Fælled derhjemme.

Fig. 59. Gammelt sjællandsk Bondehus.
(Maleri af J. F. N. Vermehren.)

Og aller dybest under Lyst til Oprejsning og under Minder og Planer om Vilkaar hjemme, laa der en svulmende Trang, som lønligt omslutted det hele. Slægtninge, Venner, Tølløse, Gisselfeld, alt blev til eet, stort, varmt, rigt. Peder Oxe blev ligesom selv

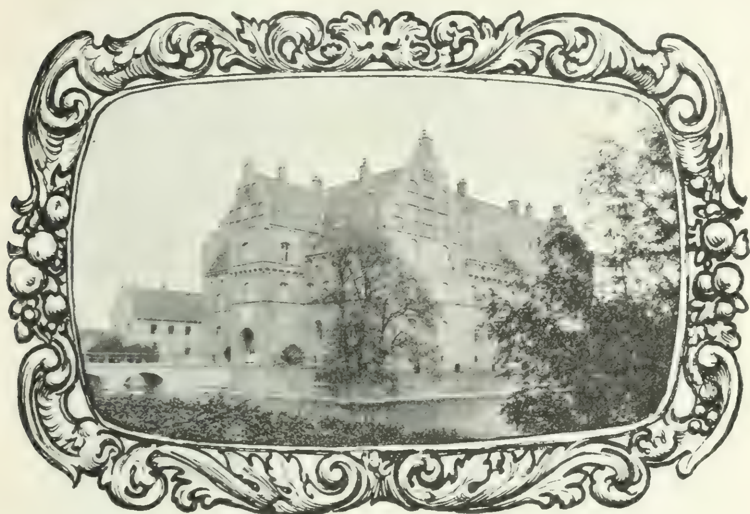

Fig. 60. Gisselfeld.

det hele, han fik i Haabet Lov at styre Danmark. Snild og raadsnar stod han til Rors, i sin fulde Kraft, mens Skuden for Medbør sprang gennem Bølgerne. Det var Liv, det var Lyst. Intet, hverken Styret i Lothringen eller i Frankrig eller i Riget, hvor Solen aldrig gik ned, kunde lignes med dette.

6

Medens Peder Oxe saaledes gennemgik en Udvikling, hvor hans fordums Kongetroskab traadte i Skygge og helt forsvandt for Følelsen for det tabte Fædreland, gik det hans Modpart Frederik II paa noget forskellig Vis.

Frederik II var en ung Mand, da han besteg Tronen, kun 24 Aar gammel. Indtil sit fyldte 18. Aar var han bleven opdragen paa Koldinghus under Moderens, Dronning Dorotheas, „Haand og Tugt“. Ganske vist havde han haft den kongelige Historiograf, Hans Svanning, til „Tugtemester“, men med dennes Undervisning synes det at være gaaet smaat. Frederik II klagede siden oftere over, at han ikke som ung havde lært noget. Lyst eller Anlæg drev næppe heller Værket. Han synes kun med Iver at

Fig. 61. Malmø og Malmøhus i det 16. Aarhundrede.
(Braunius: Theatrum urbium.)

have øvet legemlige Idrætter. Skøndt naturligvis undervist ogsaa i Dansk, blev Tysk dog hans egentlige Maal — Moderens, Faderens, Omgivelsernes — ja selv de tilforordnede Kammeraters Ærgerrigheds Maal.

Da han var 20 Aar gammel, fulgte han (1554) med sin Hofmester, Ejler Hardenberg, til dennes Len Malmø, for at øve sig i Statsstyrelse. De fire Aar inden hans Tronbestigelse blev grundlæggende for hans Liv. De tilbragtes først paa Malmøhus (Fig. 61), hvor han førte et meget muntert Hof i skarp Modsætning til den strengt alvorlige Tone, der laa trykkende over Forældrenes Hof.

Paa Malmøhus lærte han sin Hofmester, Ejler Hardenbergs, Broderdatter Anna at kende og forelskede sig i hende, en Følelse, som han trofast bevarede. Da hans Søster og Svoger, Kurfyrsten af Sachsen, 1557 kom til Danmark, fulgte han tilbage til Tyskland med dem for at lære udenlandske Forhold at kende. Her aabnedes en ny Verden for ham, og hermed opdagede han en ny Side af sig selv. Han stiftede Bekendtskab med en Mængde, baade Fyrster og Adelsmænd, der bedaarede ham med deres Sving og Schneidighed. De forstod alle, hvor ophøjet en Fyrste er, og hvorledes han bør betjenes. En saadan Fyrste ønskede han selv engang at blive og have saa flotte, flinke Folk i sin Tjeneste. Det sidste opnaaede han. Hans mest bedaarende Bekendte fra Tyskland, Brødrene Friedrich og Christopher von Dohna, Grev Günther af Schwartzburg, Jørgen von Holle og mange flere traadte, da han blev Konge, i hans Tjeneste.

De to Sider i Frederik II's Natur, som i disse Aaringer havde ytret sig, udgjorde i Virkeligheden Hovedbestanddelene af hans Væsen. Han var en Blanding af sin Fader og Moder, bestod af to modsatte Naturer, svagt forbundne ved et Mellemled, der et Liv igennem maatte fugtes med Vin for ikke at briste. Han havde arvet Faderens, Christian III's, Jævnhed og Beskedenhed, der stadigt trængte til Ly under en tysk Teologs Vinger. Kun denne sidste Form for Ly havde Frederik II som ung (Fig. 62) saa ofte hørt spotte, at han undgik den og foretrak andre. Men ved Siden heraf var han Moderens, Dronning Dorotheas, udtrykte Billede. Han lignede hende allerede i Ansigtstræk og hele Bygning, men endnu mere i Sind. Det var hendes overstrømmende Handlingstrang og Selvtillid, hendes Tro paa Fyrstemagts guddommelige Ophøjethed og sine egne usvigelige Evner til at lede alt, der gik igen i ham. Som hos hende saa hos ham var Selvtillidens Sprængsats imidlertid for stærk. Den eksploderede, før Maalet var naaet. I et svagt Legeme vilde sligt kunne være endt i Storhedsvanvid. I sunde, kraftige Legemer som deres ebbede Overskuddet ud i en Strøm af stærke Ord eller søgte Afløb i voldsomme, legemlige Anstrengelser.

Frederik II's Natur var, om end vidt forskellig fra Peder Oxes,

dog ligesom hans sammensat af stærke Modsætninger og kunde som hans kun blive til Enhed ved en Gæring. Denne Gæring

Fig. 62. Frederik II som Prins. 1554.
(Maleri i Malmø Raadhus.)

foregik omtrent samtidigt for begge, endte for begge med, at de tilsidst mødtes som tilsyneladende Venner og i Enighed løste en fælles Opgave. Den Frederik II, som da udgik af Gæringen, var maaske den, der var undergaaet den største Forandring.

Han blev nemlig til Slut i visse Maader et Mønster paa en Konge. Han gik da ikke længer, som han engang havde haabet, egenmægtigt i Spidsen, men fulgte bagefter sin Flok af dygtige Mænd som en Hyrde. Han havde lært den kongelige Kunst at

Fig. 63. Frederik II.
(Maleri paa Gaunø.)

kunne opdage, døje i sin Nærhed og bruge udmærkede Mænd. Men han selv havde lidt et Knæk. Den ene Halvdel af ham havde ikke staaet sin Prøve; og den anden Halvdel, Beskedenheden, forstod ikke at skatte sig selv. Knækket i ham var ligesom blevet til hans Væsen. Han dulgte det under en spøgefuld, tilsyneladende blot aaben og fri Omgangsform. Men inderst inde

nagede det ham som Mistillid til sig selv og til andre. Han gik bag efter sig selv, bag efter de andre. „Bagefter“ blev Udtrykket for hans bitre Livserfaring. Men udad til blev hans Regering de ypperste Mænds Virke sammenholdt af ham med en mærkelig Blanding af Fasthed og godmodig Føjelighed samt — ved Drikkelag hver Aften. I klar Forstaaelse af sig selv valgte han nemlig Drik som sin Kongepligt. Ved Hjælp af den og af daglige voldsomme Legemsøvelser dulmede han, saa længe Kræfterne slog til, den indre Smerte, han ikke vilde vedgaa. Kun i eet Forhold synes han at have været fuldt sig selv og lykkelig: som Ægtemand (Fig. 63 og Fig. 64).

Men saaledes saa ikke den Frederik II ud, der som ung Konge laa i Strid med Peder Oxe. Da var ikke endnu den ene Halvdel i ham, Moderens Natur, bleven avet, bekæmpet og stækket. I ungdommeligt Overmod og Selvtillid, stormede han tværtimod fremad, vis paa ved egne Evner at skulle naa til Sejr. At Peder Oxe, der vovede at sætte sig op mod hans Kongemagt, burde knuses, ligegyldig hvorledes, var klart. Hans Brøde: dansk Opsætsighed, var jo aabenbar. Men Frederik II's Planer og Forhaabninger gik langt videre.

Som Kongen af Guds Naade vilde han ved den ham forlenede Kraft løse alle de Spørgsmaal, der siden Kong Hans's og Christian II's Fejlgreb havde plaget Norden. Ved Hjælp af sine prøvede Folk, Tyskerne, som han forstod at vælge og befale, skulde han samle hele Norden igen. Thi han forstod sig paa at regere. Kunsten var som at køre et Firspand. Holsten og Danmark var Stanghestene, Norge og Sverige Forløberne. Et Ryk i Tøjlerne, saa alle fire stejlede, et Knald med Pisken som Smæld af Pistolskud og frem skulde det gaa i susende Fart.

Sverige skulde erobres. Nu var hans Fætter Erik XIV (Fig. 65) bleven Konge deroppe og vovede at bejle til Dronning Elisabeth i England, hvor Frederik II havde faaet Afslag. Men han skulde vise den opblæste Bondedreng, at der hørte mere til at være Konge end at være Frugt af et Misgifte, som da Dronning Dorotheas Søster nedlod sig til at ægte en Opkomling som Gustav Vasa. Frederik II var af gammelt, ægte Konge- og Fyrsteblod

Fig. 64. Frederik II.
(Maleri i Sorø Akademi.)

baade paa fædrene og paa mødrene Side. Sverige tilkom ham. Med Vaaben skulde det vindes. I Kamp, hvor Frederik II selv var Fører. Fremmest var han i Slaget. Jorden rystede under Hingstehovene, da Rendefanen og de tyske Ryttere fo'r frem. Det raslede med Lod og Pile paa Hjelme og Kyrasser. Lanser splintredes. Men bestandigt var Kongen forrest. Et Par Hestelængder foran baade Christopher og Friedrich von Dohna, der troligt fulgte med. Og Sejren blev hans.

Fig. 65. Erik XIV af Sverige.
(Maleri i Nationalmuseet i Stockholm.)

Men naar saa Sejren var vunden, og det firtavlede Rige ham underlagt, saa vilde han styre det med Kraft og Visdom. Ingen Indblanding af hans Moder eller Rigsraadet; mindst af alt: hans Moder i Rigsraadet, som hun havde forlangt. Og saa vilde han heller ikke oftere følge hendes Raad om Frieri her og Frieri hist. Han var ingen Dreng længer. Han vilde selv vælge, ægte den han elskede, Jomfru Anna Hardenberg. En Konge af Guds Naade og af rent kongeligt Blod som han havde vel Magt at vælge til Hustru den, han ønskede. Ved hendes Side vilde han til Tider glemme Kronens Byrder, nyde den Fred og Lykke, som Gud i sin Miskundhed har forjættet Ægteskabet.

Til en Begyndelse syntes det, at Frederik II's Planer og Forhaabninger skulde gaa i Opfyldelse. Efter Tilskyndelse af Johan og Henrik Ranzau, Fader og Søn, men mod sin danske Kansler,

Johan Friis's Advarsel, deltog han i Angrebet paa Ditmarsken og vendte som Sejrherre hjem til sin Kroning i August 1559. Fra nu af begyndte alt at gaa med større Fart og Dristighed end under den forsigtige Christian III. Hensynsløst blandede Frederik II sig i Liflands Anliggender og lod sin Broder Magnus faa Øsel. Herved stak han ikke blot sin Haand i Hvepsereden Rusland-Polen, men vakte den største Frygt og Forbitrelse i Sverige for, hvad Planer man vel nærede i Danmark.

Lykken fulgte fremdeles Frederik II. Faren, der begyndte at trække op fra Lothringen, blev heldigt afværget. Frans II's Død i Frankrig, den unge Carl IX's Tronbestigelse, hans ene Søsters Giftermaal med Hertug Carl af Lothringen, den andens med Philip II af Spanien — intet kom Danmark til Skade. Frederik II sendte 1561 sin betroede Mand, Rigsraad Jørgen Lykke, der i flere Maader var et Sidestykke og en Medbejler til Peder Oxe, afsted til det franske Hof. Jørgen Lykke havde tjent her i henved en halv Snes Aar og var vel kendt med Personer og Forhold. Hans Sendelse lykkedes. Han vendte hjem med godt Budskab om, at Frankrig ønskede at bevare Forbund med Danmark. Da dette forrige Gang var blevet udtalt af den nys afdøde Konge af Frankrig, ledsagedes det af en Forbøn for Peder Oxe. Denne Gang var der ikke længer Tale om sligt. En fransk Gesandt overbragte Frederik II St. Michaelsordenen. Og den franske, i Danmark bosiddende Udsending, Charles Dançay forsikrede overbevisende om Frankrigs gode Hensigter. Venskabet med Frankrig var sikret.

Frederik II turde da tillade sig den Fornøjelse, der lige meget faldt i hans og hans Befuldmægtigede, Grev Günther af Schwarzburgs, Smag at beskæmme Lothringen ved højlydt 1562 i Frankfurt at svare Nej til et Giftermaal med Prinsesse Renata. Da Kongen i Oktober samme Aar mødtes i Nordtyskland med sin Svoger, Kurfyrst August af Sachsen, havde de dog mere at tale om end dette. Frederik II kunde muligt blive valgt til Kejserens Efterfølger i Tyskland. Kurfyrsten ønskede naturligvis dette. Mange andre vilde vistnok være villige til at give ham deres Stemme. En Antydning af et Frieri til den nuværende Kejser,

Ferdinands, Datter vilde under disse Forhold vistnok ogsaa være formaalstjenlig. Kun eet bad Kurfyrsten indstændigt sin Svoger om: Freden med Sverige maatte bevares.

Konge i Danmark og Norge. Ditmarsken erobret. Foden indenfor i Lifland. Ven af Frankrig. Lothringen ydmyget. Snart maaske Kejser i Tyskland og gift med Maria Stuart af Skotland. Kun eet manglede: Besiddelsen af Sverige. Vel raadede baade

Fig. 66. Første Sammenstød til Søs ved Bornholm 30. Maj 1563.
(Efter et samtidigt Stik.)

hans Moder Enkedronning Dorothea og hans Svoger Kurfyrsten ivrigt fra. Det samme gjorde det træge, danske Rigsraad. Men de forstod endnu ikke fuldt at værdsætte Frederik II's Evner, Magtmidler og Lykke. Han havde selv det ufejlbarlige Middel til rede. Siden Ditmarskertoget var alle de tapre Mænd, der skulde udføre Toget til Sverige, vundne af ham, enten ligefrem bosiddende i Danmark eller dog staaende i hans Tjeneste for Aarsløn. Ved mindste Vink vilde de alle møde: Grev Günther

af Schwarzburg, Borggreverne Friedrich og Christopher von Dohna, Jørgen von Holle, Josva von Qualen, Hilmer von Münchhausen og flere til. I en Haandevending skulde det hele være afgjort.

I Foraaret 1563 begyndte den nordiske Syvaarskrig (Fig. 66) mellem Frederik II og hans Fætter Erik XIV. At Fredsbruddet skete imod det danske Rigsraads Vilje, erkendte Kongen senere tydeligt nok ved følgende Udtalelse: „Vi maa vel bekende, at, da samme Krig begyndtes, raadede Vi ikke med mange af eder; dog var det eder alle ikke uvitterligt“.

Med Syvaarskrigens Udbrud 1563 gled Striden mellem Frederik II og Peder Oxe ind i et nyt Stade. Tidligere havde den i Aarene 1560—62 været ført som en privat Krig mellem de to Personer, der hver især havde tilladt sig Anvendelsen af de mest yderligt gaaende Midler. Nu traadte Personerne mere i Skygge for Rigernes Kamp. Men bagved Rigernes Kamp stod fremdeles Personernes. Det, der afgjordes i den store blodige Leg, var, hvem af de to der var bedst i Stand til at styre Danmark-Norge, Frederik II eller Peder Oxe.

7

Frederik II mente at have alt vel i Orden til sit store Foretagende. I April 1563 begav han sig til Holsten og traf her i Segeberg sammen med sine paalidelige, tyske Feltøverster. Grev Günther af Schwarzburg paatog sig at hverve 5000 Ryttere og 60 Faner Fodfolk. En Fane svarede omtrent til 3—400 Mand. Kongens Farbroder, Hertug Adolph (Fig. 67), lovede Hjælp, og Hertugdømmerne bevilgede en Krigsskat. Et Forbund sluttedes med Lybæk, der lovede at stille en Flaade til Raadighed under den danske Overadmirals Anførsel.

Den danske Flaade talte 27 Skibe. Med Lybækkernes 7 udgjorde den ialt 34. Paa Kongens udtrykkelige Forlangende overtog den gamle Peder Skram Kommandoen. Han havde jo i sin

Tid indlagt sig Berømmelse ved sine Kampe til Søs baade under Frederik I og Christian III, medens Herluf Trolle hidtil ikke havde deltaget i nogen Søkamp. Herluf Trolle fulgte da med Kongen og Hæren, medens Peder Skram (Fig. 68) den 5. August ombord paa „Fortuna“ i Spidsen for den samlede Flaade lettede fra København.

Fig. 67. Hertug Adolph af Holsten.
(Maleri paa Eutin Slot.)

Hvad Pengemidler til det store Foretagende angik, mente Frederik II at være tilstrækkeligt forberedt. Vel var Danmarks aarlige Indtægter dengang smaa, ialt kun 3—400,000 Kroner, der indkom saaledes: Lensafgifter omtrent 250,000 Kr., Told (heri ikke Øresundstold) omtrent 70,000 Kroner, og Byskatter omtrent 10,000 Kr.[1]. Hertil kom naturligvis en Mængde Naturalydelser, der ikke omsattes i Penge, men medgik i samme Form. Men foruden disse sædvanlige Indtægter var der i Frederik II's første Regeringstid aarligt blevet paalagt en ekstraordinær, almindelig Landeskat, der havde indbragt ligesaa meget som alle de øvrige Indtægter tilsammen, altsaa andre 3—400,000 Kroner. Landet var saaledes stærkt

bebyrdet, men Statskassen var ret vel forsynet. Ditmarskertoget havde kostet omtrent 500,000 Kroner[1]. Der fandtes nu ved Krigens Begyndelse 1563 en Kassebeholdning paa 600,000 Kr.

Men Krig var en overordentlig kostbar Sag. Hæren bestod af fremmede Lejetropper, der forlangte deres høje Sold punktligt udbetalt i klingende Mønt. Og Kunsten for en Stat at skaffe Penge var endnu i sin Barndom. Man kendte ikke til Seddelpenge, ikke til Statspapirer. Pengene maatte være tilstede i Form af Mønt. Og skulde de laanes, saa var Rentefoden grumme høj, og Laan kunde som Regel kun stiftes af en Regering paa den fordærvelige Vis: at pantsætte Len.

Fig. 68. Hr. Peder Skram til Urup, † 1581, efter Billedet paa Gravstenen i Østbirk Kirke i Nørrejylland.
(Fotografi af Kr. Hude.)

Med alt dette for Øje maa det indrømmes, at de Forholdsregler, som Frederik II straks greb til for at skaffe de fornødne Penge til Krigen, var baade formaalstjenlige og kraftige. Der paalagdes alle Bønderne — baade de frie og Kronens og Adelens — en ny almindelig Landeskat, som skulde inddrives til Mikkelsdag 1563. Herved mente man at ville kunne faa, og fik ogsaa, omtrent 400,000 Kroner. Kongen stiftede selv Laan ved Pantsættelse af Kronens Len for 420,000 Kroner. Danske Adelsmænd og Borgere laante til Kongen uden Pant blot mod Skyldbrev omtrent 330,000 Kroner. Alle Landets Kirker og Gejstlige maatte forstrække Kongen med over 200,000 Kroner. Fra Hertugdømmerne laantes omkring 300,000 Kroner. Fra Norge indkom ialt omtrent 400,000 Kroner. Endelig laante Kurfyrst August sin Svoger straks ligeledes 400,000 Kroner.

Samler vi alle disse Summer til eet Beløb, vil det ses, at Frederik II raadede over en Sum af omtrent 3 Millioner Kroner til at føre Krigen med. Hertil kom endnu, hvad Kongen rent personligt ydede dels af Øresundstolden, der regnedes for hans egen Indtægt, dels af Sølvgenstande, Bægre, Kander, Skeer osv., som han gav til Smeltning. Ad disse og andre Veje lykkedes det ham at forøge det indsamlede til en Sum af ialt henimod 4 Millioner. I Forhold til Pengenes Købeevne maatte dette vel svare til omkring 20 Millioner i vore Dage. Men det vil tillige fremgaa af det meddelte, at til Tilvejebringelsen af denne uhyre Sum var saa vel Kongens som Folkets Ydeevne bleven anspændt til det yderste. Krigen maatte afgøres hurtigt. Ellers vilde den blive en Fordærv for Landet.

Hær var i Orden, Flaade var i Orden, Penge til Stede og Øjeblikket gunstigt. Erik XIV laa i Strid med sin Broder Johan (Fig. 69) og havde maattet sende 10,000 Mand imod ham til Finland. Alt syntes da at varsle et snarligt og heldigt Udfald.

Men som saa ofte ilede Haab og Ønsker forud for Virkeligheden. Det tog lang Tid, kostbar Tid, førend alle fremmede Ryttere og Landsknægte endelig var bragt over til Skaane. Først den 4. August red Frederik II ud af Helsingborg. Den 5. August lettede Peder Skram med Flaaden fra København. Begge

maatte rappe sig, hvis Sverige skulde være erobret før Vinterens Komme.

At løse denne Opgave vilde maaske have været muligt, hvis en overlegen Dygtighed havde været i Stand til at gøre et samtidigt og kraftigt Fremstød med baade Hær og Flaade mod Stockholm. Ved saaledes pludseligt at blive ramt i Hjertet kunde Sverige maaske, i det mindste for en Tid, være bleven overvældet og lammet. Men hverken den overlegne Dygtighed eller de samvirkende og tilstrækkelige Midler fandtes i Danmark. Frederik II besad kun det opblussende Ønske, ikke det erfarne Syn og den sejge Myndighed, der krævedes for at tvinge sin Vilje igennem. Hans Tillidsmand, Grev Günther af Schwarzburg, og alle de øvrige tyske Førere vilde ikke sætte alt paa saa usikkert et Kort som at forsøge gennem vidtstrakt og uvejsomt, fjendtligt Land uden Tilførsel at drage mod Stockholm. De foretrak at drage langs Kyst gennem dansk Land op til Elfsborg ved Gøtaelv, det eneste Stykke Sverige, der skilte Danmark fra Norge. Flaaden endelig var ene ikke i Stand til at udrette noget. Den svenske Flaade var under Gustav Vasa bragt i ypperlig Stand. Selv i Forening med Lybækkerne var Peder Skram knap den svenske Admiral Jacob Bagge en jævnbyrdig Modstander. Begge Parter synes i Sommeren og Efteraaret 1563 at have gjort deres Pligt, idet de, saalænge Østersøen var aaben, holdt hinanden Stangen. Det var

Fig. 69. Johan III af Sverige.
(Maleri paa Gripsholm.)

derfor med Urette, at de to Admiraler ved deres Hjemkomst blev af hver sin Konge modtagne med Bebrejdelser.

Frederik II's hurtige Erobring af Sverige var da lige fra første Færd et dødfødt Tankefoster.

Besynderligt tog det ufejlbarlige Middel, den kostbare gyldne Nøgle til Stockholm, sig ud, som den langsomt førtes frem med Bram den forkerte Vej op imod Elfsborg. Medens Flaadens Besætning bestod væsentlig af indfødte, Danske og Nordmænd, var saa godt som hele denne Hær tysk. Kun Hoffanen og Ar-

Fig. 70. Landsknægte paa Marsch.
(Samtidigt Træsnit af Hans Sebald Beham.)

tilleriet, der førtes af Peder Bille, var danske. Det vrimlede blandt alle de lejede, tyske Krigsfolk af drabelige Udseender og Dragter: Vilde, krigerske Storskæg blandt Rytterne, Landsknægte i Pludderhoser (Fig. 70 og 71). Og i Kongens Stab var der Topmaal af fremmed Dygtighed: fire Grever af Schwarzburg, tre Grever af Dohna, to Grever af Barby, en Greve af Oldenburg, af Nassau og af Hoya. Herluf Trolle (Fig. 72) var snart den eneste danske. Selv ved Hoffanen, hvor den danske Adel tjente, og hvor blandt andre Peder Oxes to Svogre, Jørgen Brahe og Otto Rud, var med, lød nu tyske Kommandoord. Kongen havde betroet Kommandoen til Friedrich von Dohna. Kun Skade at alt gik langsomt. Det kneb at komme frem ad de opkørte Veje, ikke mindst med Kanonerne, der stundom var forspændt med

Stude. Og Tiden var Penge, hvert Minut mange Gylden værd med slig en Hær.

Elfsborg blev endelig naaet. Efter fire Dages Beskydning med Belejringsskyts, bragt i Land fra Skibene (Fig. 73), overgav Fæstningen sig. Det var nu Kongens Plan straks at drage mod Stockholm. „Om fem eller seks Dage ville Vi drage videre", skrev han den 5. September ned til Rigsraadet. Men det regnede uafladeligt, Vejene var opblødte, det var umuligt at forsyne saa stor en Hær med Proviant ind gennem et fjendtligt Land. Der herskede allerede nu Hungersnød og Sygdom i Hæren. Under disse Omstændigheder forlangte Krigsøversterne, at Hæren skulde føres tilbage og gaa i Vinterkvarter i Skaane. Frederik II maatte, hvor nødigt han end vilde, give efter. Da de var naaet ned til Skaane, aftakkede han Halvdelen af Ryttere og Landsknægte, for at undgaa de altfor uhyre Udgifter til at lønne en Vinterhær, som intet foretog. Men hermed var Aarets Felttog omme. 1563 var forløbet, uden at der var opnaaet noget nævneværdigt med Hensyn til Sveriges Erobring.

Fig. 71. Landsknægte-Profos.
(Kobberstik af Franz Brunner 1559.)

Dette var fortvivlede Udsigter. Danmark-Norge var bleven trukket ind i en Krig, der, naar den ikke straks førte til Maalet, maatte blive et sandt Fordærv for begge Lande. Den tyske Lejehær fortærede til ingen Nytte begge Landes Marv. Sverige, der saa ofte tidligere havde været afskaaren fra under Krig at kunne hverve fremmede Tropper, var fra gammel Tid øvet i at ruste Landets egne Børn.

En saadan hjemlig Hær var langt billigere og paalideligere

Fig. 72. Herluf Trolles Rustning.
(Herlufsholm.)

end en fremmed. Erik XVI's Felttog i 1563 gik nærmest ud paa ved Plyndring, Mord og Brand at skabe et Læbælte mellem sig og Danmark-Norge. Det kunde under disse Forhold maaske ende med, at Frederik II hverken kunde føre Krig eller faa Fred paa hæderlige Betingelser.

Misfornøjelsen steg hos Konge og Folk.

8

Krigens næste Aar 1564 blev en Gentagelse af det foregaaende blot i endnu farligere Former. Pengenøden steg. Vel hjalp Kurfyrst August paa ny sin Svoger med et Laan paa 200,000 Kroner. Men det var kun en Draabe i Havet. De uhyre Udgifter til den tyske Lejehærs Underhold oversteg Danmarks Kræfter. Man var ikke i Stand til at

udbetale Ryttere og Landsknægte deres Sold, og ganske naturligt nægtede disse da at vove deres Liv. Med Rette forlangte de Pengene først og ansaa det for Bedrageri af Regeringen at ville betale efter Kamp, hvori maaske mange var faldne.

Og Ulemperne slog ind. Allerede i det foregaaende Aar havde man indladt sig paa det mislige Forsøg at præge daarlig Mønt til at lønne de fremmede Krigsfolk med. Af 1,166,941 Markstykker

Fig. 73. Elfsborg beskydes 1563.
(Efter et samtidigt Stik.)

havde man møntet lidt over 3 Millioner nye Markstykker, der altsaa var tre Gange saa slette som de gamle[1]. Man havde paanødt de tyske Tropper disse Mønter. Men de fremmede beholdt dem naturligvis ikke. De skilte sig snarest af med dem i Form af Betaling til Landets egne Børn. Nu nægtede den danske Befolkning at modtage de daarlige Penge. Her var ikke andet for end at paabyde Modtagelsen. Aar 1564 maatte Regeringen gentagne Gange true med Galgen enhver, der nægtede at modtage disse Penge for fuldt Paalydende. Det hjalp naturligvis for saa

vidt. Men Tilliden til Regeringen nedbrødes ganske ved dette Middel. Ingen turde længer laane den Penge, ingen yde den Varer. Og da slige Mønter blev i Landet, indtraf det Øjeblik snart, da Bølgeslaget vendte tilbage, og Regeringen nødtes til — selv at modtage de slette Penge for fuld Betaling ved Skatter og Afgifter.

Som sædvanligt var det Flaaden med dens Besætning af indfødte Danske og Nordmænd, der var villigst til at gaa i Kamp, naar Kongen bød. Frederik II havde nu afskediget den gamle Peder Skram, med hvis Kommando forrige Aar han var misfornøjet, og i Stedet for indsat Herluf Trolle som Admiral. Denne ombyttede altsaa i Aar Hest med Skib. Og det samme gjorde blandt andre Peder Oxes to djærve Svogre, Jørgen Brahe og Otto Rud. Alle var de besjælede af fyrigt Mod. Der var blevet sat fuld Kraft paa for at bringe Flaaden op til det mest mulige. Men den havde mange Opgaver. Tre Skibe maatte til Island. Seks mindre Skibe til Kattegat for at hindre Indførsel til Sverige ad Gøtaelv. Tre store Skibe til Norges Vestkyst for at hjælpe den tapre Erik Rosenkrans (Fig. 74) i Bergen med at tilbageerobre Trondhjem, som Svenskerne havde besat.

Fig. 74. Erik Rosenkrans, 1519—75.
(Maleri paa Gaunø.)

Følgen blev, at det varede noget, førend Hovedflaaden blev

færdig. Kongen maatte da skride til den mislige Forholdsregel at befale Tolderen i Helsingør (26. April 1564) at standse alle fremmede nordfra kommende Skibe og ikke lade dem sejle gennem Sundet, førend Herluf Trolle var løben ud med Flaaden. Ellers vilde de ufejlbarligt være blevet tagne af Svenskerne og have bragt en kærkommen Forsyning af alle Slags Varer til Stockholm.

Endelig i Maj Maaned løb Herluf Trolle ud med en Flaade, der i Forening med den lybske udgjorde 35 Skibe. Kort efter løb ogsaa Jacob Bagge ud fra Skærene ved Stockholm med en Flaade paa 38 Skibe. De mødtes midtvejs, under Øland (Fig. 75). Efter en Dags livlig Kamp lykkedes det følgende Dagen Herluf Trolle, Jørgen Brahe, Otto Rud og den lybske Admiral med deres Skibe at afskære det svenske Admiralskib „Mars“ eller „Makalös“. Den mest hidsige Kamp begyndte nu. „Makalös“ tilredte det danske Admiralskib „Fortuna“ saa ilde, at det maatte trække sig ud af Striden. Men Otto Rud, om Bord paa sin „Byens Løve“, løb paa Siden af „Makalös“, fik dets Ror skudt sønder, kastede sine Dræg om Bord paa Kæmpen og begyndte at entre. Paa samme Tid havde imidlertid Lybækkerne beskudt „Makalös“ med gloende Kugler. Der gik Ild i det, Jacob Bagge toges til Fange. Kort efter naaede Ilden Krudtkamret, og det stolte Skib sprang i Luften med Venner og Fjender. Begge Flaader søgte derpaa Læ under hjemlig Kyst for at udbedres. Da de atter havde fundet hinanden, leverede de paa ny to heftige Kampe ved Øland. Endelig maatte hver især vende hjem ved Vinterens Komme. Tapre Folk — men intet afgørende opnaaet.

Til Lands gik det langt værre. Grev Günther laa endnu i Maj Maaned rolig i Vinterkvarter i Skaane med sine opsætsige Folk, der ikke vilde foretage sig noget, førend de fik Penge. Frederik II var fast bestemt paa, at nu skulde hans Plan udføres. I Spidsen for de tyske Lejetropper i Skaane og for en dansk Hær, som var bleven udskreven og indøvet, vilde han i Juni eller Juli Maaned drage til Stockholm. Men der kom meget i Vejen. Først og fremmest satte baade Rigsraadet og Grev Günther sig lige

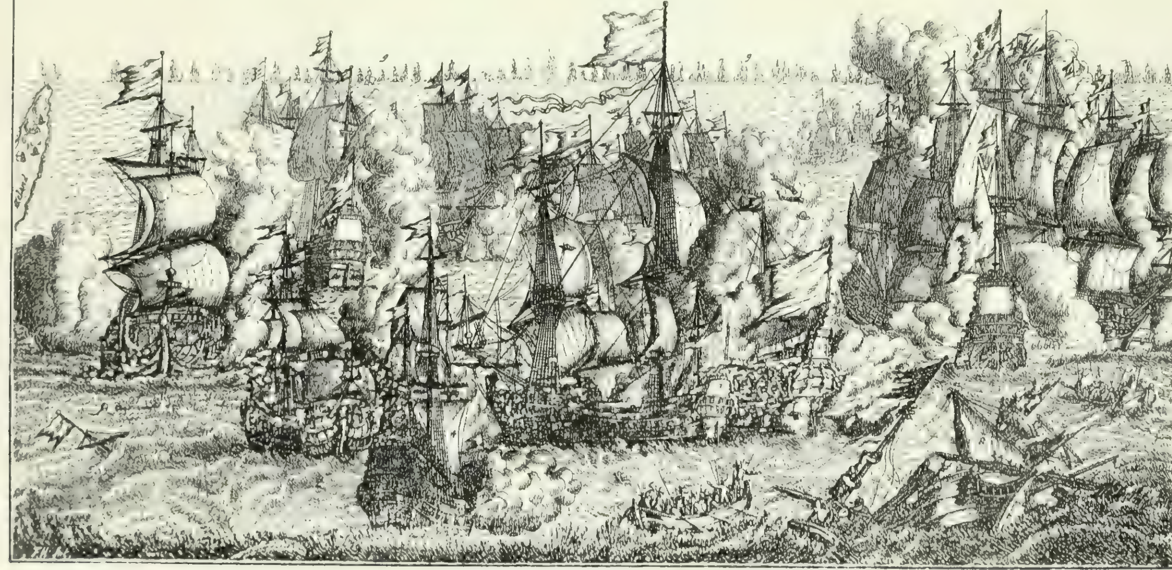

Fig. 75. Søslaget ved Øland 1564.
(Efter et gammelt Stik.)

ivrigt imod, at han selv deltog i Toget. Det faldt ham sikkert meget svært at give Afkald herpaa; men han nødtes hertil. Kort efter, i Juni Maaned, døde en af Deltagerne i Toget, som han maaske satte højest, Friedrich von Dohna. Han var taget over til Frederik II paa Københavns Slot og havde bevæget denne til at lade ham drage i Spidsen ind i Sverige. Hans Ryttere laa i Lund og var ligesaa uvillige som de andre til at udrette noget, førend de fik Penge. Men Friedrich von Dohna havde faaet Kongen til at udstede en Befaling (11. Juni) til Lunds Borgere om straks at betale Rytterne, saa skulde Kongen bagefter godtgøre dem det udlagte. Glad var han derpaa gaaet i Baad for at naa over igen. Men udfor Malmø kuldsejlede Fartøjet, og Friedrich von Dohna druknede. Et daarligt Varsel. Niels Kaas maatte et Par Dage efter til Gisselfeld og forsegle det herreløse Gods.

To Rigsraader sendtes paa Kongens Vegne til Skaane for at foreholde Grev Günther det upassende i hans Adfærd. Det lykkedes endelig mod Forskud og gode Løfter at faa ham og hans Folk til at røre sig. Noget synes det ogsaa at have virket, at Daniel Ranzau i Halland var villig til at drage alene, hvis Grev Günther ikke vilde. Endelig i Juli Maaned kom Toget da i Stand. Paa Kongens Vegne mødte fire Rigsraader som Krigskommissærer. De skulde i Kongens Sted følge Grev Günther, raade ham, paasee, at der holdtes godt Regimente blandt Krigsfolket, udrettedes noget mod Fjenden og ikke blev Mangel paa Proviant. Alle skulde være dem lydige, som om det var Kongen selv, der var til Stede. Ved denne ejendommelige Ordning var Kongen paa en Maade sat fra sin Bestilling som øverste Leder, medens Grev Günther samtidigt var anbragt i Gangkurv.

Det var et besværligt og langsomt Maskineri og ude af Stand til at fremtrylle hurtig Fremrykning eller Forsyning i et svagt befolket Land. Forbindelseslinjerne med Hjemmet blev afskaarne og den eftersendte Proviant opsnappet. I August Maaned var Grev Günther efter sit korte Besøg i Smaaland atter tilbage i Skaane. Den 16.—17. August kom han tillige med flere af sine Øverster til Kongen i Frederiksborg og begærede sin Afsked.

Et Forlig blev dog mæglet, og han vendte tilbage igen. Svenskerne faldt imidlertid ind i Blekinge og ødelagde det ulykkelige Land. Langsomt lod Grev Günther sig af Krigskommissærerne tvinge op imod Kalmar (Fig. 76). Men da kraftig Modstand her kunde ventes, besluttede Hærfører og Lejehær, at nu fik det være nok. I November vendte de tilbage til Skaane og drog videre over til Sjælland. Paa Frederiksborg blev Grev

Fig. 76. Kalmar Slot.
(Efter Fotografi.)

Günther og Jørgen von Holle aftakkede af Kongen og rigt udstyrede med Gaver. Derpaa drog de tilbage til Tyskland.

Ved Udgangen af Krigens andet Aar var altsaa alt det bristet, hvorpaa Frederik II havde bygget sit Haab om Sveriges Erobring. Han var selv udelukket fra at føre Hæren, og de tyske Hjælpere, paa hvem han saa sikkert havde stolet, havde vist sig umulige. Han havde styrtet sig og Landet i en bundløs Gæld. Men hvad der maaske var det mest fortvivlede ved hans Stilling: han kunde ikke faa Vognen op og vende om. Den sank bestandigt dybere i det bundløse Pløre. Sverige vilde ikke slutte Fred.

Der var gjort gentagne Forsøg paa at mægle, baade fra Kur-

fyrst Augusts og Enkedronning Dorotheas, ja fra Kejserens Side. Fredsmøder var blevne afholdte. Men lige lidt havde det hjulpet. Erik XIV stillede sig afvisende. Og denne Stædighed var ikke et tilfældigt Lune. Han havde Ret i sin Synsmaade. Frederik II begyndte virkelig at sidde løst i Sadlen som Konge i Danmark-Norge. Thi den Fjende, han havde imod Syd, var under disse Omstændigheder ikke at foragte. Hvis Enkehertuginden af Lothringen fik Lov at raade, vilde Kurfyrst August af Sachsen blive fordreven af Johan Frederik og Grumbach, Frederik II i Danmark-Norge fordreven enten af hendes Søn, den unge Hertug af Lothringen, eller af den, der ægtede hendes Datter Renata. Det var alt et blot Pengespørgsmaal. Med de fornødne Pengemidler var Lejetropperne straks tilrede. De Herrer Grev Günther af Schwarzburg eller andre af de Øverster, der nu kendte Danmark, var jo ledige og tilfals. Det hele afhang af, om den lothringske Hertug kunde faa sin Svoger Philip II af Spanien til at sætte Penge i Foretagendet. Og dette beroede atter for en Del paa, om dennes politiske Børsmand, hans Minister i Nederlandene, Kardinal Granvella, vilde erklære det for rentabelt.

Fig. 77. Niels Gyllenstierna. 1526—1601.

Med rigtig Forstaaelse af disse Forhold bød Erik XIV sin Kansler Niels Gyllenstierna (Fig. 77) at indlede Forbindelse med Lothringen.

Frederik II havde herimod kun det svage Modmiddel at fri til Kejser Ferdinands Datter Anna.

9

Hvad det kom an paa for Frederik II nu, da der ikke længer var Tale om at kunne erobre Sverige, var blot at tvinge det til at slutte Fred.

Et Middel hertil havde han formentlig; men det var yderst farligt. Gammel Erfaring viste, at Sverige ikke i Længden kunde udholde at være afskaaren fra Tilførsel af Salt og Humle. Selvfølgelig havde man fra dansk Side straks ved Krigens Udbrud forbudt al Handel paa Sverige. Men da Danmark ikke var Eneherre i Østersøen, havde dette Forbud ikke haft stort at sige. Over Danzig og de østlige Søstæder kunde der føres en livlig Handel med Stockholm. Og selv den fremmede Skipper, der ved Helsingør havde svoret ikke at løbe til Sverige, kunde, naar han havde passeret Dragør, let skifte Sind ved Haab om uhørte Priser eller Synet af svenske Krigsskibe. Alt dette vidste man selvfølgelig godt i Danmark. Men man besad et virkeligt ufejlbarligt Middel til at hindre det hele — hvis man bare turde anvende det —: at spærre Øresund for al Sejlads.

At dette vilde være et virksomt Middel, er let forstaaeligt. Men det var kun altfor virksomt. Thi ved saaledes at forbyde ethvert Skib at passere Øresund og altsaa erklære Østersøen for en dansk Indsø, vilde man udhungre ikke blot sin Fjende Sverige, men tillige Rusland, Polen, Preussen, Pommern, Meklenborg, Hansestæderne. Og med disses Forbitrelse vilde blande sig Vestmagternes Harme. Sundets Spærring vilde afskære Markedet for Nederlandenes Salt og Sild og Englændernes Klæde og derhos bringe Kornpriserne i Amsterdam til at stige overordentligt. En saadan Forholdsregel vilde med andre Ord rejse en Storm mod Danmark, der turde blive farligere end selve det, man vilde raade Bod paa.

Frederik II indsaa dette. Men hans Tanker kredsede om dette

Middel som et sidste Redningsanker. Allerede i November 1564, da Grev Günther og hans Hær blev aftakket, havde Kongen skriftligt talt med sin Svoger Kurfyrst August derom. Men denne havde bestemt fraraadet det som noget, der vilde ophidse alle søfarende Nationer mod Danmark. Men under Rigsraadets Møder i December foreslog Lybækkerne den samme Forholdsregel. De kunde sagtens gøre det. Thi naar det gik dem ilde som Danmarks Forbundsfæller, var det dem dog altid en Trøst at vide, at det gik alle deres Medbejlere til Søs ligesaa. Johan Friis og Rigsraadet lod sig bevæge. Der udgik da Meddelelser til Udlandet, særligt Nederlandene og England, om, at Kongen i Foraaret 1565 vilde spærre al Sejlads gennem Sundet.

Under saa truende Udsigter begyndte det nye Aar, Krigens tredje, 1565. At der til Lands skulde kunne udrettes noget af Betydning, ventede ingen. Blot Fjenden kunde holdes nogenlunde borte. Det afgørende vilde foregaa til Søs. Her afhang alt af: vilde Spærringen kunne holdes? Vilde, med andre Ord, den dansk-norske Flaade kunne magte den dobbelte Opgave, dels at drive den fremmede Skibsflok tilbage, der samledes Nord for Helsingør for at bryde igennem, dels at besejre den svenske Flaade, saa at denne ikke brød ind i Sundet sydfra?

Spændingen var stor hos alle, der oversaa, hvad der stod paa Spil. Og ind stormede der i Foraarets Løb en Række af Bebrejdelser, Klager, Bønner fra udenlandske Magter, som tilsammen var vanskelige at staa for. Værst af alle var Skrivelsen af 21. Februar 1565 fra Statholderinden i Nederlandene[1] (Fig. 78). Dens Trusler var kun altfor utvetydige. Hertil kom, at Mangelen paa Indtægt af Øresundstolden blev følelig. Endelig kneb det endnu mere i Aar med at faa en Flaade rettidigt rustet, der kunde være den stærkt forøgede svenske jævnbyrdig.

Hvor haardt det end faldt, maatte man da bestemme sig til det ydmygende Skridt at — tilbagekalde Øresundsspærringen. Den 5. Maj aabnedes Sundet paany. Alle Skibe fik Lov at passere mod at afgive skriftligt Løfte om ikke at ville løbe til Sverige. Et tomt Løfte, der intet betød. Ikke en Smule mere end Kongens Erklæring om, at han var bleven bevæget ved de mange

venlige Anmodninger fra Nabomagterne — i hvert enkelt Brev særlig den Magt, hvortil det var stilet. Det eneste Lyspunkt var den paany rindende Indtægtskilde. Og denne satte man efter Evne Fart paa ved at lade Tolderen ikke blot afkræve sædvanlig Afgift, men tillige bede Skipperne om Laan til Kongen. Den 18. Maj 1565 udstedte Frederik II et Bevis, vel til Ophængning i Tolderens Stue, hvori meddeltes, at Kongen vilde tilbagebetale alt, hvad Tolderen saaledes laante. Hvor meget det kneb, og hvor smaa Beløb man derfor tog til Takke med, kan ses af Summer som disse: to Portugaløser og tre Dobbeltdukater, „laante af fremmede Købmænd og Skippere“.

Fig. 78. Margrethe af Parma, Philip II's Søster, Statholderinde i Nederlandene. (Stik af F. Hogenberg.)

Man var foreløbig sluppen med Ydmygelsen. Sagens videre Gang afhang imidlertid af Flaaderne. Begge Modstandere havde sat alle Kræfter ind paa at bringe dem til Vejrs. Men medens Danmark maatte splitte sin til Varetagelse af forskellige Øjemed, kunde Sverige holde sin Flaade samlet. I Marts maatte saaledes 14 Skibe sendes fra København til Kattegat for at vedligeholde Forbindelsen med Norge. Senere sendtes 10 Skibe afsted for om muligt at hindre svenske Skibe i at løbe ud fra Stralsund. Følgen var, at, da den svenske Flaade 40 Skibe stærk den 27. Maj ankom til Dragør, var Herluf Trolle endnu ikke færdig med sin. Stor blev Bestyrtelsen i København. De lybske Skibe, der alt var ankomne, haledes ind bag Rævshalen. Stormklokkerne lød. Frederik II, som just fejrede en Hofsindes Bryllup, stillede sig i Spidsen for Borgerne for at afslaa en Landgang paa Amager. Det blev dog ikke til Kamp. Efter i tre Dage at have krævet Øresunds-Told ved Dragør, gjorde den svenske Flaade en glimrende Fangst. Ikke mindre end 250 hollandske Skibe ladede

med Salt, Vin og alt, hvad Hjertet kunde begære, kom nordfra ned i Armene paa de svenske. Tilfreds med sit Bytte stod Admiral Claes Horn atter bort med hele sin Flaade.

Fig. 79. En hvælvet Gang paa Herlufsholm fra Skovklosters Dage.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

To Dage efter blev Herluf Trolle endelig færdig, den 1. Juni. Hans Sind havde de foregaaende Dage været dobbelt optaget, dels af Flaadens, dels af egne Forhold. For ingen Tid at spilde havde han og hans Hustru, der var barnløse, nu udført deres Plan: af deres Ejendom Herlufsholm — det gamle „Skovkloster“ (Fig. 79), som Frederik II for nogle faa Aar siden havde givet

dem i Bytte for Hillerødsholm og Græsede — at oprette en Skole og et Hjem for Børn. Den 23. Maj udstedte de Gavebrevet. Da han løb ud med Flaaden, var han ikke længer Herluf Trolle til Herlufsholm, men „Forstander for Adelens frie Skole, Herlufsholm“.

Herluf Trolle havde hejst sin Stander paa „Jægermesteren“. Den samlede dansk-lybske Flaade var 27 Skibe. Den 4. Juni fandt han Claes Horn og hans Flaade ved Rødesand mellem Femern og Wismar. Efter at en kort Bøn var holdt, begyndte Herluf Trolle Angrebet, troligt støttet af Otto Rud paa „Krabat“ og nogle faa andre. Forgæves søgte de danske at entre det svenske Admiralskib „St. Erik“. Man holdt dem fra Livet ved udstukne Stænger og omhængte Rundholter. Kampen førtes paa Afstand med Kanoner. Kun med et enkelt svensk Skib „Troilus“ kom det til Strid paa nært Hold. Under denne saaredes Herluf Trolle, der stod let kendelig ved sin Brunsvigerhat med Fjerbusk og sit gule Felttegn med de tre store Kroner paa. Mod Aften løjede Vinden af, Kampen ophørte. Modstanderne skiltes, og nogle Dage efter søgte den danske Flaade til København for at udbedres.

Herluf Trolle var saaret i Skulderen og Laaret, men lod alle andre saarede forbinde først. Dette voldte hans Død. Da Flaaden den 8. Juni naaede Dragør, modtoges han af sin Broder, Børge Trolle, der førte ham til København. Her vilde han ikke lade sig age eller bære, men gik ved Broderens Side med Sværdet paa Skulderen fra Baaden op til den gamle Hjørnegaard paa Amagertorv, der havde været Vidne til saa meget. Otto Rud udnævntes til hans Efterfølger som Flaadens Admiral. Selv døde han, trofast plejet af Birgitte Gjøe, paa den Dag, som han havde forudsagt: den 25. Juni (Fig. 80).

Imidlertid var Skibene fra Kattegat kaldt ned til Forstærkning, og med en Flaade paa 38 Skibe løb Otto Rud ud fra København den 4. Juli. Men Claes Horn havde ogsaa faaet Forstærkning. Hans Flaade talte nu 50 Skibe. Den 7. Juli stødte Flaaderne sammen i Farvandet mellem Nydyb og Bornholm. Kampen begyndte straks og varede fra tidlig Morgen til Solned-

gang. Det var det blodigste Søslag i hele Krigen. Som sædvanligt stod Kampen mellem Admiralskibene og et Par større, medens de mindre enten ikke kunde eller ikke turde tage rigtig Del. Mellem de store og smaa Skibe synes den Gang at have været

Fig. 80. Herluf Trolles Hjerneskal.
(Bemærk de usædvanligt smukke og vel bevarede Tænder.)
(Herlufsholm.)

næsten samme Afstand i Betydning som nu til Dags mellem Panserskibe og Træskibe.

Otto Rud paa „Jægermesteren“ blev troligt staaet bi af sin Broder Erik paa „Jomfruen“. I Forening angreb de det svenske Admiralskib „St. Erik“, hvor Størstedelen af Besætningen faldt, og „Lejonet“, der blev skudt i Brand, og „Gripen“, der blev skudt i Sænk. Men Vinden fra den brændende „Lejonet“ bar paa „Jomfruen“, der ogsaa antændtes. Kun med største Nød fik Erik Rud og hans faa usaarede Mænd Skibet ud af Kampen. Nu om-

ringedes „Jægermesteren". Forgæves søgte to danske og to lybske Skibe at komme Admiralen til Hjælp. Da Solen gik ned, maatte den saarede Otto Rud overgive sig og sit synkende Skib samt 100 Mand — Resten af den 1050 Mand stærke Besætning.

Otto Rud førtes som Fange til Sverige, hvor han og hans tapre Fæller alle inden Aarets Udgang døde af Pesten. Erik Rud overtog Kommandoen over Flaaden. Men da Flaaderne efter at have repareret, atter nærmede sig hinanden, var den svenske afgjort den stærkeste. Den danske maatte søge Skjul i København, medens Sverige over Østersøen nu frit kunde hente sig Salt, Humle, Krigsfornødenheder og Lejetropper — alt hvad det lystede.

10

Dette var et Udfald saa afgørende, at Frederik II umuligt kunde være uklar over Rækkevidden af dets Følger. Ved Siden heraf var det af mindre Betydning, hvorledes det var gaaet til Lands.

Her havde Kongen efter Grev Günthers Afrejse først overdraget Hærledelsen til den gamle Rigsmarsk, Otto Krumpen (Fig. 81), der for 45 Aar siden havde haft Overkommandoen paa Toget til Stockholm og altsaa var et endnu levende Vidnesbyrd om, at denne By dog kunde tages. Man fristes til den Gisning, at Frederik II, ærgerlig over de danskes Bebrejdelser i Anledning af Grev Günther, halvt paa Dril har givet deres gamle Marsk Overanførslen. Otto Krumpen nød i hvert Fald ingen Støtte hos Kongen. Da han udbad sig Krigskommissærer til Hjælp, afslog Frederik II ham det med den spydige Begrundelse: „efterdi I ikke er nogen Fremmed eller Udlænding, men er Rigens Marsk og har at byde og befale, saa vidt Behov gøres" (21. Januar 1565).

Selv med sin langt yngre Svoger, Jørgen Lykke, til „Løjtnant", det vil sige Næstkommanderende, var Otto Krumpen for gam-

mel og uskikket til at føre Kommandoen. Men hertil kom endnu et Hensyn, der synes at have staaet som Stridspunkt bagved. Hæren bestod nu af to forskellige Dele. Den danske, som siden 1564 var bleven uddannet af Landets egne Børn, men som trods al Frans Brokkenhus's dygtige Ledelse endnu ikke var fuldt indøvet. Og den tyske, de tilbageblevne, lejede Ryttere og Lands-

Fig. 81. Otto Krumpen som yngre.
(Maleri i Frederiksborg-Museet.)

knægte, for en Del under Daniel Ranzaus Kommando. Som den mest brugbare Part af Hæren var den tyske nærmest til at betragtes som dens Kærne, og dens Fører altsaa som Overgeneral. Otto Krumpen kom ikke til virkelig at føreHæren. I Januar 1565 overtog Daniel Ranzau paa Kongens Opfordring Stillingen som Hærens Øverste.

Men hermed var Sagen ikke færdig. Daniel Ranzaus tyske Knægte og Ryttere forlangte Penge, førend de drog mod Fjenden. Kongen havde ikke flere. De maatte da skaffes af Daniel

Ranzau, hvor han kunde bedst, ved Laan hos Venner og Bekendte. Den 14. April udstedte Kongen et Gældsbevis til Daniel Ranzau paa 400,000 Kroner. Men denne forlangte Borgen for Betalingen. Og 30 danske Adelsmænd, hvoriblandt mange Rigsraader, maatte da gaa i Borgen for Kongen. Selv med disse 400,000 Kr. blev imidlertid blot de værste Fordringer stillet hos Daniel Ranzaus Folk. Ritmester Josva von Qualens Ryttere truede med Oprør, hvis de ikke ogsaa fik noget af deres Sold. Hertil maatte da paa lignende Maade snart efter skaffes 280,000 Kr. Nu var i Sommerens Løb tre af Kongens Hovedslotte blevne sat i Pant: Kalundborg, Næsbyhoved og Malmøhus.

Endelig brød Daniel Ranzau op for at undsætte Elfsborg. Men det gik broget til heroppe. Den tyske Del af Hæren angreb den danske og fratog den, hvad Bytte den havde taget. Og ganske hensynsløst plyndrede og brændte Tyskerne hos de danske Bønder. Hverken „Krigskommissærerne“ eller Daniel Ranzau havde Styr paa dem. Og samtidigt maatte begge forlange, at Resten af tyske Knægte — Jørgen von Holles efterladte, der endnu laa i Skaane og krævede Betaling -- sendtes derop til Hjælp. En stærk svensk Hær antoges nemlig at være under Fremrykning. Daniel Ranzau nødtes til at trække sig tilbage først til Varberg, saa til Halmstad. Det var paa høje Tid at faa von Holles Knægte afsted. Kongen drog da selv til Ystad og førte dem op til Halmstad. Men da Daniel Ranzaus tyske Knægte saa Kongen, nægtede de at lystre, førend ogsaa de havde faaet Penge. Imidlertid erobrede Svenskerne Varberg.

I højeste Grad nedslagen vendte Frederik II tilbage til Helsingborg. Og han havde Grund til at være det, thi alt om ham syntes at styrte sammen. Øresundsspærringen var mislykket, Flaaden jaget i Havn og nu Hæren paa ynkeligt Tilbagetog. Og ude fra endnu værre Efterretninger. Erik XIV (Fig. 82) var ikke at bevæge til Fred. Frederik II's Moder, Enkedronning Dorothea, havde kun gjort ondt værre ved paa egen Haand at ville mægle og møde den svenske Konge i Kalmar. Det vidstes, at han nu meldte sig som Bejler til Prinsesse Renata og hermed til Danmarks og Norges Krone. Dette var i Øjeblikket det vær-

ste, han kunde. Thi Enkehertuginden af Lothringen og hendes Raad, Peder Oxe, var just nu i ivrig Virksomhed. Der var samlet en Hær i Sachsen paa 4000 Ryttere og 30 Faner Knægte, som de søgte at faa i lothringsk Tjeneste[1]. Der var Udsigt til, at det vilde lykkes at rejse de fornødne Penge; 800,000 Kroner var alt til rede. Og Kardinal Granvella raadede nu, forbitret over den forsøgte Øresundsspærring, Philip II til at støtte Lothringen.

Fig. 82. Erik XIV (29 Aar gammel) 1562.

11

I hvor oprørt en Sindsstemning Frederik II var, kan spores af mange Forhold. Da han maatte være betænkt paa at pantsætte Malmøhus for at skaffe Penge, bragte dette ham i en pinlig Stilling til Slottets Lensmand, hans gamle Ven, Rigshofmester Ejler Hardenberg (Fig. 83). Kongen huggede Knuden over ved at berøve Ejler Hardenberg alle hans Len og afskedige ham baade som Rigshofmester og Rigsraad. Stærkere end sædvanligt søgte Kongen Trøst hos sin sidste Ven, Bægeret. Medens Herluf Trolle laa døende i sin Gaard paa Amagertorv, saas et uhyggeligt Syn for Enden af Højbrostræde. Frederik II red usikkert

Fig. 83. Rigshofmester, Hr. Ejler Hardenberg til Mattrup († 1565).
(Maleri paa Gaunø.)

ud over Højbro og faldt af Hesten i Vandet. Herluf Trolles tapre Vaabenfælle, Peder Oxes Svoger, Jørgen Brahe, sprang ud og fik ham i Land, men købte Kongens Redning med sit eget Liv.

At Misstemningen har været gensidig og Spændingen meget stærk mellem Kongen og hans danske Raader, synes at fremgaa af forskellige Beretninger. Det meddeles af flere, at baade Adel, Borgere og Bønder var forpinte af Skattepaalæg og ønskede blot at blive befriede. Fastere Form antog Rygterne i en Meddelelse til Kurfyrst August om, at de danske Rigsraader var til Sinds at afsætte Kongen og overlade ham en Provins, f. Eks. Skaane, til at leve af. Der skulde endog være talt herom i Kongens Paahør. Tydeligst fik Rygtet sit Udtryk i følgende Skrivelse, som Kurfyrstinde Anna den 18. Oktober 1565 afsendte til to af de mest formaaende danske Rigsraader, Kansler Johan Friis og Holger Rosenkrans:

„Det gør Os overmaade ondt at modtage saadanne Tidender fra det Kongerige, hvorfra Vi selv er komne. Skøndt Vi dog ej kunne tro, at vor kære Broder skulde møde saa stor Utroskab af sine Undersaatter og blive saa jammerligt forraadt af dem. Det er ej alene Vor Broders Skam og Skade, men ogsaa Vor salig Faders i Graven og det hele Kongeriges, til evig Eftertale for det danske Navn og for eders alles Børn og Efterkommere, at de danske forlade sin kristelige Konge, tragte efter et andet Hoved og skulle ville give sig under Svenskens eller andre Potentaters Vælde."

Det synes at være Planen om en ny dansk Konge gift med Prinsesse Renata, hvortil her sigtes.

Hvor højt Stridens Bølger virkelig har gaaet mellem Kongen og hans Raader, kan man kun paa enkelte Punkter glimtvis faa et Indtryk af. I et hemmeligt Brev til Mogens Gyldenstjerne (dat. Elfsborg 2. August 1565) fraraadte de to af Krigskommissærerne, Peder Bille og Sten Rosensparre, at faa von Holles Knægte derop. „Hvis de kommer, frygter jeg, at I skal saa snart spørge onde Tidender. Vi tør ikke selv skrive Kgl. Maj. det til. Hvad Aarsag dertil er, vide I vel." Knægtene kom, som vi har set, men under den højst mærkelige Form, at Kongen pludselig personlig greb ind og førte dem derop, hvilket gav Anledning til et Mytteri blandt Daniel Ranzaus tyske Knægte.

Den 16. September skrev Kongen, efter at være vendt tilbage

til Helsingborg, herfra et Brev til Rigsraaderne i København og foreslog en stor Skat paalagt alle Bønder for deraf efter bestemt Takst at underholde en anseelig Hær. Rigsraaderne afslog Forslaget. Saa pludselig udstedtes der den 20. September 1565 fra Helsingborg (Fig. 84) et kongeligt Lejdebrev for — Peder Oxe. Det hed heri, at da Kongen ofte af Fyrster samt af vedkommendes Slægt og Venner var bleven bedt om, at Peder Oxe efter lang Fraværelse atter maatte komme tilbage til sit Fædreland til

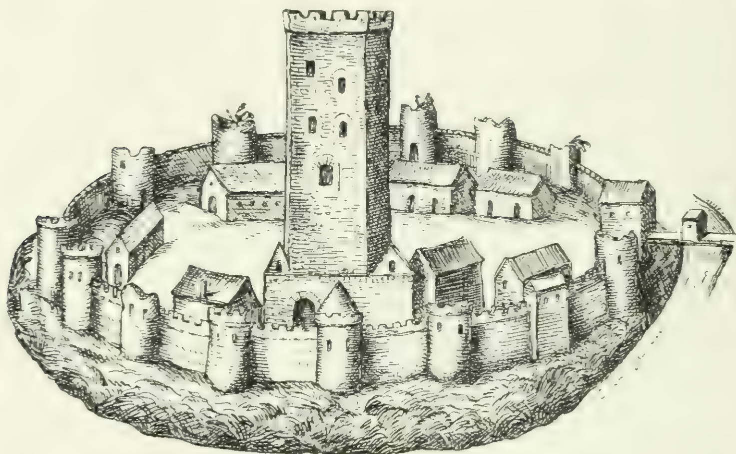

Fig. 84. Helsingborg Slot i det 16de Aarhundrede.
(Braunius: Theatrum urbium.)

Naade og Udsoning, saa gav Kongen ham nu dette Lejdebrev. Ifølge det skulde Peder Oxe og hans Ledsagere frit maatte komme til Kongen og atter drage frit bort. Hvis Lejdet ikke benyttedes inden 6 Maaneder, tabte det sin Kraft.

Vi staar her overfor et skarpt, men meget knapt Strejflys over, hvad der er foregaaet. Kongen har befundet sig i saa vanskelig en Stilling, at han en Stund ikke har øjnet anden Udvej end at ydmyge sig til at sende sin argeste Fjende et opmuntrende Lejdebrev. Hvor megen Overvindelse det maa have kostet ham, fremgaar tydeligt af, at Lejdebrevet vel er blevet udstedt, men ikke afsendt. Skøndt allerede indført i Bogen over besørgede Sager, blev det tilbageholdt.

Men hermed var ikke Kongens Vanskeligheder og nødtvungne Eftergivenhed omme. Efterretningerne fra Hæren lød kun altfor uhyggelige. Man havde tabt Varberg og laa nu forgæves og belejrede dette Slot igen. Kongens nyeste Tillidsmand, Holsteneren Daniel Ranzau, syntes ligesaa udygtig som de tidligere. Ifølge de sidst indhentede paalidelige Efterretninger fra Lejren nægtede nu de tyske Ryttere at tjene ham længere. Frederik II maatte da bekvemme sig til endnu et ydmygende Skridt, der maa være faldet ham særligt svært. Efter at have paanødt sin uduelige tyske Ven, Grev Günther af Schwarzburg, som Feltherre; efter derpaa haanligt at have affærdiget den gamle Rigsmarsk, Otto Krumpen, og udnævnt den tyske Lejehærs Fører, Holsteneren Daniel Ranzau, til Feltherre, maatte han den 19. Oktober fra Frederiksborg skrive til Rigsraaderne i København og bede dem sige ham, hvem han skulde indsætte til Feltøverste i Daniel Ranzaus Sted. Rigsraadet svarede: Spørg de to ved Hæren tilstedeværende Krigskommissærer, Peder Bille og Sten Rosensparre.

Fig. 85. Daniel Ranzau.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

Her standsede et Øjeblik den rullende Sten. Medens disse

Breve veksledes, var der nemlig foregaaet vigtige Ting med Hæren. Daniel Ranzau (Fig. 85) havde, da han frygtede for at blive indesluttet af en sig nærmende stor, svensk Hær, skyndsomst hævet Belejringen af Varberg, afbrændt sin Lejr og trukket sig sydefter. Men paa Tilbagetoget ned imod Halmstad var han syd for Falkenberg, ved Svarteraa, bleven standset af den overlegne Fjende. Den 20. Oktober 1565 stod saa her en yderst blodig Kamp. Medens Antallet af Fodfolk paa begge Sider synes at have været nogenlunde lige, havde den svenske Øverste, Jakob Hästsko, dobbelt saa mange Ryttere som Daniel Ranzau. Kampen førtes med den største Voldsomhed. Paa Sletten ved Axtorna, hvor begge Hære frit kunde udfolde sig, stødte tvende Gange Fodfolk mod Fodfolk, Ryttere mod Ryttere. Hver Gang med samme Udfald. Daniel Ranzaus Knægte var de tabende; men hans Ryttere anfaldt, efter at have besejret de svenske Ryttere, de vindende svenske Knægte i Flanken og drev dem igen tilsage. Tilsidst trak Jakob Hästsko sig bort, efterladende sine 48 Kanoner. Det blev en afgjort Sejr for Daniel Ranzau.

Efterretningen om Sejren ved Svarteraa eller Axtorna vakte med Rette den største Glæde i Danmark. Og hver kunde ligesom tilegne sig sin Del. Det var en Oprejsning for Kongen og for Daniel Ranzau. Men det var tillige en Oprejsning for det særlig danske Parti. Med største Tapperhed havde her de fire danske Rytterfaner kæmpet mod Overmagt og reddet Slaget. Og for første Gang i umindelige Tider havde her danske Bondesønner vist, at de ikke stod tilbage i Vaabenfærd for de tyske Lejeknægte. De seks Fænniker jyske Knægte havde gjort Frans Brokkenhus Ære. Men dyrt var Sejren købt. Krigskommissæren, Sten Rosensparre, var blandt de faldne, Lave Brok, Lavrids Rosenkrans og mange, mange andre. Den fynske Rytterfane talte efter Slaget kun 50 Mand.

Af hvor stor moralsk Virkning i Danmark end Slaget ved Svarteraa var, og hvor højt man end skattede Sejren, saa kunde det dog ikke nytte at overvurdere Betydningen. Det var ikke en af den Slags Sejre, der medfører Vending i en Krigs Udfald. Daniel Ranzau var paa et Tilbagetog syd efter, paa dansk Grund,

bleven omringet af Fjenden, men havde slaaet sig igennem. Han drog dog ikke derfor op igen og belejrede Varberg, men fortsatte sit Tilbagetog ned til Skaane. Slaget var kun som en uventet Hindring, der havde mødt den faldende og taget en Del af Stødet af. Men Faldet blev ikke derfor undgaaet. Og som det gik Daniel Ranzau, gik det Danmark-Norge i det hele. Fald var det sikre. Slaaet til Søs, dreven tilbage til Lands, ingen Fred at opnaa, ingen Midler til at fremtvinge den. Det eneste virksomme Middel, Øresundsspærringen, var af den Natur, at det med Nødvendighed vilde have Landets Erobring af fremmede Magter til Følge.

Som et kuende Tryk laa disse Udsigter over Stemningen i Danmark-Norge 1565. Og, som om dette ikke var nok, hærgede samtidigt en heftig Pest særlig Danmark. Alene i Flensborg paastodes at være bortrevet 1800 Mennesker. For at nævne et lille, malende Eksempel paa, hvorledes de forenede, Krig og Pest, nærved tog sig ud, saa mistede den ovennævnte Rigsraad og Krigskommissær, Peder Bille, i Løbet af nogle Maaneder følgende af sine nærmeste: i Juli Sønnen Eske af Pest, i September Døtrene Anne og Mette af Pest, i Oktober begge Svogrene Sten Rosensparre og Lave Brok, faldne ved Svarteraa, og i de samme Dage Døtrene Karine og Hilleborg af Pest.

Det var, som om alle Ulykker havde sammensvoret sig mod Frederik II og hans Riger.

12

Vinteren nærmede sig. Der maatte træffes Forberedelser til, hvad der i det kommende Aar 1566 skulde foretages mod Fjenden. At Flaade og Hær efter Evne burde rustes, var klart nok. Men Erfaring havde jo noksom godtgjort, at disse alene ikke var i Stand til at fremtvinge Fred. Var der da slet intet andet Middel tilbage? Jo, det eneste, lige saa virksomme som umulige at anvende uden at udæske det halve Evropa til Fjender: Øresundsspærringen.

Selv snart spærret ude fra alt, valgte Frederik II med en fortvivlet Spillers Dristighed at anvende dette sidste, skæbnesvangre Middel. I Vinteren 1566 udstedtes der paany Breve om, at Øresund vilde blive lukket til Foraaret.

Denne Gang gav man imidlertid, belært af Erfaringen og for om muligt at mildne Indtrykket, Forbudet et mere begrænset Præg. Erfaringen havde lært, at Skippernes skriftlige Løfte, hvormed man Aaret tilforn sluttelig havde ladet sig nøje, ikke afgav den mindste Betryggelse. Enhver, der saa sin Fordel derved, sejlede til Stockholm, og Salt, Vin og Øl kunde i Sverige faas for nogenlunde rimelige Priser. Herom underrettede man nu Sømagterne og gjorde dem opmærksom paa, at Danmark kun havde faaet Skam til Tak for sin Villighed. Da Spærringen forrige Aar var bleven hævet, havde alle Skipperne, trods given Forpligtelse, bedraget Danmark og understøttet Sverige. Frederik II var berettiget til at drage hver enkelt til Ansvar herfor, berøve ham Skib og Gods og desuden helt lukke Sundet paany. Men han vilde ifølge den ham medfødte Mildhed glemme det skete og benytte sin Højhedsret over Sundet med en hidtil ukendt Begrænsning, idet han kun forbød mistænkelige Varer at passere. Fra nu af indtil Krigens Ende maatte alle Skibe frit sejle igennem Sundet, med mindre de havde Krigsfornødenheder, Salt eller Vin om Bord. Og i saa Fald skulde de heller ikke blive beslaglagte, men det skulde staa dem frit for at vende om eller sælge deres Varer i Danmark.

Skøndt det nye Forbud saaledes var givet i saa mild en Form som muligt, var det dog et Spørgsmaal, om Sømagterne vilde skønne paa det ædle Maadehold, som Danmark var i Færd med at vise. Nærmere set var der nemlig ikke stor Forskel paa den fuldkomne Spærring af 1565 og den delvise Lukning, som nu anmeldtes. De to Hovedhandlende paa Østersøen var Nederlænderne og Englænderne. Nederlænderne førte Vin, Salt og Sild til Østersøhavnene og hentede Korn tilbage. Det var ikke tilfældigt valgte Handelsgenstande, der med Lethed kunde ombyttes med andre, dersom Forholdene krævede det; nej, det var særligt nederlandske Udførselsvarer. Sildene fangede de selv;

Saltet fik de fra deres andet Fædreland, Spanien, eller fra deres Nabo, Frankrig; og Vinhandelen beherskede de, for saa vidt de paa eengang var spanske Undersaatter og Herrer over Rinens Mundinger. Men alt dette var nu forbudne Varer. Vel var Handelen med Sild endnu tilladt, men Forbudet udvidedes ogsaa hurtigt hertil, da Sildelagen til Nød kunde erstatte Salt, og der i hvert Fald ikke var nogen skarp Grænse mellem en Tønde saltet Sild og en Tønde Salt med lidt Sild i. Men skulde Skibene gaa blot ballastede til Østersøen for at hente Korn, vilde Prisen paa dette højlig forøges i Amsterdam. Den anden Hovedhandlende paa Østersøen var England. Det havde begyndt at kappes med Nederlænderne baade med Hensyn til Fiskeri og til Salthandel. Men dets Hovedfortjeneste havde under den nordiske Syvaarskrig bestaaet i under Navn af Stykgods at føre Krigsfornødenheder til Sverige. Begges Handel blev altsaa standset ved det nye Forbud. Og hvad Østersølandene angik, saa medførte den nye Spærring de samme Misligheder som den gamle: de vilde blive udhungrede sammen med Sverige. For at fælde sin Nabo rettede Danmark et Slag, der ligeligt ramte hele Nord- og Østevropa.

Det var da altsaa overordentligt højt Spil, Frederik II nu havde indladt sig paa. Det mildere Navn paa den nye Spærring vilde næppe skuffe nogen. Ligesaa lidt hjalp det, at han sendte Dr. Albert Knoppert til England for at berolige Dronning Elisabeth. Hun svarede, som det var at vente, med at kræve fuld Erstatning inden fire Maaneder for den hendes Undersaatter tilføjede Uret. I Nederlandene forlangte man øjeblikkelig Krig mod Danmark.

Disse Følger af Spærringen kunde fornuftigvis ikke komme uventet. Samtidigt med dette vilde Spil fra dansk Side foregik der imidlertid noget andet. Kongen paavirkedes fra en anden Side paa en saadan Maade, at han den 24. Januar 1566 virkelig afsendte Lejdebrevet til Peder Oxe.

Det er desværre umuligt med Sikkerhed at afgøre, hvilke de ledende Personer her har været, og ved hvilke Midler de har fremtvunget denne afgørende Beslutning. Sandsynligheden taler

for, at det er det „danske Parti“, hvortil jo alle Peder Oxes Slægt og Venner hørte, der, støttet rimeligvis af den franske Minister Charles Dançay, har bevæget Kongen dertil. Paa hvilken Maade dette er sket, og i hvor bestemt en Form Kravet er blevet stillet, vides ikke. Kun det korte: Den 24. Januar 1566 udstedtes Lejdebrevet og afgik derpaa.

Hermed bekvemmede Frederik II sig til det sværeste Skridt, han endnu havde gjort. Han, der havde været med til at godkende og skærpe Behandlingen af Peder Oxe, fastholdt Beskyldningerne imod ham, inddraget alt hans Gods og senere ved udsendte Mordere søgt at rydde ham af Vejen; han, der ansaa Peder Oxe for en Landsforræder og en Højforræder, som havde understaaet sig at tragte sin Konge efter Livet; han maatte nu række Haand til den samme Mand, tilbyde ham Forlig, bede den, der var dømt og fordreven for svigagtig Lensstyrelse, om at vende hjem igen for at lære ham, Kongen, at styre Len og Rige. Enhver anden Udvej synes at maatte være Kongen afskaaren, førend han bestemte sig til et saadant Skridt.

Kunde det nytte? Vilde Peder Oxe modtage Lejdet og vende tilbage? Og vilde i saa Fald en Forsoning kunne finde Sted? Indtil dette var sket, maatte i hvert Fald Kongen fortsætte sit paabegyndte dumdristige Forsøg. — Inderst inde besjæledes han vel endnu af et lille, svagt Haab om, at dette alligevel skulde lykkes og hans Maade at styre Landet paa sejre.

Aaret 1566 frembyder da den Mærkelighed i Danmark, at to hinanden stik modsatte Fremgangsmaader løber Side om Side uden indre Berøring: Forsøget paa at faa Ende paa det hele ved Øresundsspærringen — og Forsøget paa at bringe Orden ved Peder Oxes Overtagelse af Styret.

13

Sammen med Lejdebrevet synes Peder Oxe at have modtaget Breve med Opfordringer fra sine Venner i Danmark til at mødes med dem i Bremen. Der findes endnu en Afskrift af en Skri-

velse, som han paa Vejen did fra Deventer har sendt til Wilhelm von Grumbach. Peder Oxe meddeler heri, at Venner fra Danmark vilde møde ham i Bremen og berette ham, hvad Kongen af Danmark er villig til at gøre i hans Sag. De giver ham godt Haab. Det skal nu vise sig, naar han træffer dem. Han skal forhaabentlig nok passe saaledes paa, at han ikke let løber i en Fare. Efter dette Møde vil han begive sig til Lothringen og derfra skriftligt meddele Grumbach, hvad man har sagt ham, samt udbede sig dennes Raad.

Hvad Vennerne under Mødet i Bremen fortalte Peder Oxe, maa imidlertid have forekommet ham afgørende. I Stedet for at vende tilbage til Lothringen, drog han straks til Danmark. Her fandt i København en Forsoning mellem Frederik II og Peder Oxe Sted.

Desværre tier alle Beretninger om, hvorledes denne Sammenkomst mellem de to tidligere saa bitre Modstandere har været. Fra begge Parters Side har den stillet Krav til den største Selvbeherskelse. Og for begges Vedkommende blev dette Møde Afslutningen paa en lang, urolig Udvikling, Indvielsen til et nyt Afsnit i deres Liv, hvor det bedste i dem skulde faa Lov til at udfolde sig. Ikke længe efter skulde de hver især, med gensidig Hensyntagen til hinanden, mødes i Fællesarbejde for det Land, hvis Lykke de paa saa højst forskellig Vis hidtil havde ment at fremme.

Kom noget af alt dette til Orde imellem dem? Faldt der overhovedet et eneste varmt Ord? Eller vekslede de blot afmaalt, med et skjult mønstrende Blik til hinandens sænkede Klinge, iskoldt de faa fornødne Ord, som Øjeblikket med Nødvendighed krævede? — Vi veed intet.

Der er Mulighed for, at Efterretningerne er ret malende og besmykkende endda, naar de om Forsoningen kun melder, at den 24. April udstedte Frederik II paa Københavns Slot en skriftlig Erklæring om, at han nu havde ladet sin Unaade og Mistanke til Peder Oxe fare og givet ham alt hans Gods tilbage. I et andet Brev, udstedt samme Dag af Peder Oxe, lovede denne, at siden Kongen nu havde givet ham alt hans Gods tilbage, vilde

han drage til Lothringen og dèr forhandle sin Sag, siden komme til Mortensdag, „saafremt Død, Fængsel eller Sygdom mig det ikke betager“, og saa bygge og bo i Danmark, være Kongen huld og tro og tjene Konge og Fædreland som en ærlig Ridder bør at gøre. Dette Brev var foruden af Peder Oxe tillige beseglet af hans Broder, Albret Oxe til Nielstrup, og deres Svoger, Frants Banner.

Med disse to Breve var Forsoningen fuldbyrdet. Peder Oxe havde faaet sit oprindeligt udtalte og bestandigt fastholdte Ønske fuldt opfyldt. Den imod ham anlagte Sag var hævet, uden at gaa til Doms, alene ved kongelig Afgørelse. Og denne kongelige Afgørelse bestod i, at Kongen havde taget ham helt til Naade og tilbagegivet ham alt hans Gods.

Hermed var imidlertid kun Spørgsmaalets ene Halvdel afgjort. Den anden og for Landet fuldt saa afgørende stod tilbage. Peder Oxe skulde, førend han fæstede blivende Bo i Danmark og overtog en styrende Stilling hjemme, først vende tilbage til Lothringen og afvikle sine Forhold dèr. Imidlertid skulde Kongen styre videre i Danmark og vilde ventelig fortsætte sit Forsøg paa ved Hjælp af Øresundsspærringen selv at klare de uhyre Vanskeligheder, hvori hans Riger var stedt. Efter alt at dømme synes der ikke endnu, hvormeget end alles Tanker syslede netop hermed, at være truffet bindende, bestemte Aftaler om, hvad videre skulde ske. Og let forklarligt. Hvis Kongen endnu har haft mindste Lid til, at hans Forsøg kunde lykkes — og det maa han have haft, siden det med Kraft fortsattes efter Peder Oxes Bortrejse, — saa maa der endnu hos ham lønligt have spiret et Haab om maaske alligevel at kunne klare sig uden Peder Oxes Hjælp. Og for Peder Oxes Vedkommende, saa indsaa uden Tvivl baade han selv og hans Venner, at det, der nu forestod ham — at skulle afvikle sine Forhold i Lothringen — var af saa farlig en Art, at det næppe var værd at træffe altfor bindende Aftale om, hvad der skulde ske derefter.

Foreløbigt synes Peder Oxe at have tøvet nogen Tid i Danmark. Som man kunde vente, maatte han ud til det kære Gisselfeld og atter gense Gaard og Gods. Den 28. April 1566 fik

han udstedt kongeligt Brev til alle Bønderne om atter at være ham lydige. At han under sit Ophold paa Gisselfeld har gennemgaaet Regnskaberne og med sædvanligt Skarpsyn straks opdaget, at der i Mellemtiden var frakommet ham tre Bønder i Ulse, hvilket han har paatalt og faaet ændret, ligner ham ganske. Dog tør man ikke heraf slutte, at han just skulde være bleven i Danmark indtil selve den Dag (3. Juni), da man i Kancelliet udstedte Brev om, at Fejlen var rettet.

Rimeligvis har han benyttet sit korte Ophold i Danmark til gennem Selvsyn og Samtaler med Slægt og Venner at genvinde det Kendskab til Forholdene, som snart vilde faa afgørende Betydning for ham. Meget havde forandret sig siden sidst, Død tyndet ud blandt Modstandere og Venner. Herluf Trolle og hans Broder Niels var ikke mere. Af Peder Oxes Svogre var Jørgen Brahe ikke heller i Live. Inger Oxe var nu Enke og ene, deres lille Plejesøn, Tyge Brahe, var forlængst ude paa Rejser. Søster Pernille ovre paa Møgelkær havde begyndt at opføre en ny Hovedbygning som en Overraskelse til hendes Mand, Otto Rud, naar han vendte hjem fra Fangenskab. Hun anede ikke, at hun alt i et halvt Aar havde været Enke, da Otto Rud var død i Fængslet af Pest. De andre Brødre og Svogre var i Velmagt. Anne Oxes Mand, Frants Banner, havde ført den jydske Rytterfane ved Svarteraa. Eskild Oxe, den trofaste Broder, der var falden i Unaade og havde faaet Afsked sammen med Peder og troligt forstrakt ham med Penge til Rejsen, levede ugift og uden Len stilfærdigt paa Løgismose.

Af disse og andre fik han vel om Personer at vide, at Kansler Johan Friis' Indflydelse kun var saa som saa. Gamle Mogens Gyldenstjerne, Peder Oxes fordums Modstander, var nu over 82 Aar. Han havde som Statholder i København ikke indlagt sig Fortjeneste, hverken af Hærens Udrustning og Forplejning eller af det meget andet, Kongen i sin Tid havde betroet særligt ham. Jørgen Lykke var næppe farlig. Holger Rosenkrans og Peder Bille var for Tiden de mest betroede. Ingen dog i særlig Grad. Alle som een i Vaande med deres Gældsforskrivninger for Kongen.

Hele Danmark-Norges Stilling for Øjeblikket maatte forekomme Peder Oxe som et Regnskab, der baade udadtil og indadtil var i Uorden. Der trængtes til en regnekyndig.

Fuld af Mod til at gribe Styret i Danmark-Norge drog Peder Oxe tilbage til Lothringen.

14

Imidlertid skulde Øresundsspærringen, Frederik II's sidste Middel, staa sin Prøve[1].

Da Foraaret kom 1566, vaagnede som sædvanligt Skibsfarten til Live. Store Flokke af Skibe, navnlig nederlandske, indfandt sig ved Helsingør. Ladede med Salt, Vin, Sild og Stykgods ankrede de op nordenfor det gamle Slot „Krogen“ og forlangte at betale Told og komme videre, idet de lod, som om de intet vidste af Spærringen. Og dog vidste de mere end dette. De vidste, hvilket voldsomt Røre Efterretningen derom havde vakt i deres Hjemstavn. Skipperne havde maaske selv været med til i Flokkevis udenfor Raadhuset i Amsterdam lydeligt at raabe paa Krig mod Danmark. Den nordiske Sørøverstat burde straffes, tvinges til Fred med Sverige. Kun saaledes kunde Plyndringerne ved Helsingør faa en Ende, og Nederlænderne faa Erstatning for forrige Aars Tab. Det var med Nød, at Statholderinden havde faaet Gæringen dæmpet og Afgørelsen opsat, indtil et sidste fredeligt Forsøg var gjort ved Afsendelsen af et Gesandtskab. Søstæderne knurrede og klagede over, at deres Tarv bestandigt blev tilsidesat.

Alt dette vidste de, men lod nu, som om Spærringen var dem noget nyt, og paa den naturligste Maade af Verden gav de deres første Forbitrelse Luft. Tolderen (Fig. 86) havde ondt at gøre. Han maatte standse hvert Skib med mistænkelige Varer — og hvilket var ganske uden saadanne? Han maatte høre paa alle de mange Trusler og Forbandelser og i sit Hjerte vide, at kom det til Stykket, saa havde han kun det forfaldne „Krogen“ og et Par Smaaskibe at støtte sig til.

Galt var det, men værre blev det. Der kom Efterretning fra København om, at den svenske Flaade under Claes Horn, i Aar talrigere end nogensinde, den 10. Juni var kommen til Bornholm og ventede paa, at den danske skulde løbe ud. At lade de fremmede Skibe under saadanne Forhold passere Helsingør, vilde være Vanvid. Man forøgede jo blot Svenskernes Indtægter og kunde være vis paa, at de vilde beslaglægge hvert større Skib til Krigsbrug. Der blev da altsaa givet Tolderen Ordre til, at han ganske skulde lukke Sundet, indtil den danske Flaade kunde løbe ud. Som Paaskud overfor de fremmede skulde han angive, at sligt var til deres eget bedste, da de ellers vilde blive opsnappede af de Svenske.

Fig. 86. Toldboden i Helsingør i det 16de Aarhundrede.
(Braunius: Theatrum urbium.)

Tolderen adlød. Og den fuldkomne Spærring afløste den delvise. Havde Forbitrelsen ved Helsingør ikke været stor tidligere, saa blev den det nu. Skipperne fra ikke mindre end 300 hollandske Skibe, alle blot ballastede, forlangte med høje Raab at komme igennem. De trængte ikke til dansk Beskyttelse, thi de havde ingen Varer, som Svenskerne kunde tage fra dem. Alle de utallige andre Skippere sluttede sig til dem — jo mistænkeligere deres Varer var, des mere pressede de paa for at komme igennem. Og som Raabene og Forbitrelsen steg, voksede Faren for, at hele denne Flaade med Magt skulde sprænge Forhindringerne og sejle ned ad Sundet. Det er en Gaade, hvorledes denne Tilstand kunde holde. 50 svenske Orlogsmænd viste sig ved Dragør, et Par tusinde Skibe laa nord for Helsingør, faa eller ingen til at hindre deres Gennembrud, — og dog Sundet ryddeligt! Dette kan kun forklares ved, at den svenske Flaade endnu

var uvant med at være Herre til Søs. Den dygtige Claes Horn var varsom i sine Bevægelser og vilde ikke udsætte sig for at blive spærret inde i smalt Farvand mellem den danske Flaade og „Krogen"s Kanoner. Af Skibene ved Helsingør frygtede hvert enkelt for at være det, som netop vilde blive ofret, for at de andre kunde slippe igennem. Og man vidste for godt, at Tolderen kendte Skipperne og Skibene ud og ind. En saadan Voldsomhed vilde de ved given Lejlighed faa dyrt betalt. Skibene blev da liggende mod Nord som mod Syd — et synligt Billed paa det ydre politiske Tryk, som Danmark samtidigt var undergivet.

Imidlertid arbejdede man med rastløs Flid paa Holmen, for at bringe Danmarks sidste Haab, Flaaden, i sejlklar Stand. Arbejdet krævede Penge. Men dem havde man ikke. Alle Indtægter var forlængst opbrugte, ingen Skat, intet Laan mere at opdrive. Under slige Forhold vendte Blikket sig naturligt mod hele den svømmende Guldmine ud for Helsingør. Vel havde man fast besluttet netop i Aar at være bestemt og for Alvor at tvinge Sverige til Fred. Men et Skib eller to kunde da ikke være afgørende. Og hvilke Summer kunde man ikke afnøde dem for fri Sejlads? Pengene vilde jo blive anvendte til den danske Flaades Udrustning, altsaa gøre fuld Nytte og rigeligt opveje det Smule Brud paa Spærringen.

Lysten steg, og Fristelsen steg. Thi der kom Brev paa Brev fra Tolderen om, at den og den Skipper havde budt saa og saa meget for at slippe igennem. Tolderen vidste vel, at det kun vanskeligt lod sig gøre. Men han vilde dog ikke undlade at gøre Kongen opmærksom derpaa. Kongen og hans nærmeste var kun altfor opmærksomme; men de frygtede dog med Grund for Følgerne. Det vilde være i højeste Grad usømmeligt at lade sig bestikke til at overtræde sit eget Forbud. Skipperne fik den gyldigste Grund til Klage. Og hvad værre var, det vilde ende med at gaa som i Fjor, Virkningen af Spærringen, Sveriges Underkastelse, vilde udeblive. For en ringe Indtægt vilde man altsaa paadrage sig en langt større Udgift, Krigens Fortsættelse.

Trangen var stor, Faren var stor. Man gik da paa Akkord og

søgte at gaa en Mellemvej. Man lod kun ganske faa Skibe slippe igennem. Men til Gengæld sattes Prisen herfor saa højt, at man paa eengang opnaaede begge Maal: at faa den savnede Indtægt og dog ikke skaffe Sverige Tilførsel. En lidt tidligere kongelig Befaling (af 22. Maj) til Tolderen, Henrik Mogensen, faar tjene til Eksempel paa Retsreglerne: „Den engelske Skipper med de tre smaa Skibe, to paa 26 Læster og et paa 18, ladede med Klæde og Stykgods, som Du skriver har tilbudt 3 Tønder Krudt og Klæde for 1200 Kroner i Betaling, ham er Vi tilfredse, at Du handler med og siden annammer hans Told og skriftlige Forpligtelse og lader ham passere. Du skal ogsaa lade de andre løbe igennem, der møder med Brev og Tilladelse fra Os; kun ikke de to, der angav de andre og røbede, at de havde Skyts skjult under Saltet. Men forresten maa Du aldeles ingen lade passere, hverken ballastet eller ladet, førend Du fanger videre Besked af Os.“ Der behøves ingen yderligere Forklaringer, Brevet fortolker sig selv. Om det saa er det ejendommelige Retfærdighedsbegreb, ikke at straffe de skyldige, men Anklageren, saa svarer det til Forholdene.

Spærringen var altsaa brudt. Mod passende Betaling kunde nu endogsaa Skibe med Skyts og Salt slippe igennem. Under saadanne Omstændigheder gjaldt det særligt om at vedligeholde Respekten hos de tilbageblivende. I dette Øjemed blev Tolderen fritagen for sin tvetydige Rolle, at true med den ene Haand og tage mod Bestikkelser med den anden. Hans to Bestillinger fordeltes saaledes, at han selv beholdt Retfærdighedens Omraade, medens Mildhedens overdroges til Borgemester Markus Hess fra København. Samtidig fik Tolderen Ordre til saa strængt som muligt at gennemføre de gamle Bestemmelser og ikke sky at opstille et advarende Eksempel. Strænghed vilde sikkert have gavnlig Virkning. Man trængte i Tider som disse til at mindes om, at der dog var noget, der hed Lov og Ret. Og en kraftig Lovhævdelse kunde maaske ogsaa — drive Efterspørgslen efter fri Gennemfart til Vejrs hos dem, der ikke havde ganske ren Samvittighed.

Forretningen gik fortræffeligt. Prisen paa fri Gennemfart var

i synlig Stigen: Et Pas for 4 Saltskibe, bestemte til Rygen, dreves op til 4,000 Kroner, for 4 andre, der vilde andetsteds hen, endog til 4,800 Kroner. Ballastede Skibe paa knapt 100 Læster maatte betale indtil 400 Kroner for at liste igennem. Markus Hess var øjensynlig den rette Mand paa den rette Plads. Heller ikke Tolderen var ledig. Han holdt Skipperne i Ave med Jernscepter. Alle deres Synder fra forrige Aar kom for en Dag. Enhver, der var sejlet til Sverige, trods skriftligt Løfte om det modsatte, blev nu anholdt og tiltalt. Der var ikke Tale om at undfly. Tolderen forfulgte ved Øvrighedens Hjælp de flygtende. I Skovene ved Helsingør, ombord paa fremmede Skibe, helt ind i Skaane blev de grebne og førte som Fanger til København. Kun eet Sted var Naade at finde: Hos Markus Hess i Form af fri Gennemfart til Dagens højeste Priser.

Endelig blev man da færdig med Udrustningerne i København. Den 29. Juni løb Flaaden ud. Skøndt man havde gjort, hvad man kunde, var den dog ikke nær saa stor som den svenske, saa Kampens Udfald syntes ikke at være tvivlsomt. Den svenske Flaade trak sig fra Dragør over ad Bornholm til. Fra dansk Side besluttede man at benytte sig heraf. For ikke at efterlade den misfornøjede Skare i Ryggen paa sig tillodes det alle de ved Helsingør i Øjeblikket liggende fremmede Skibe at maatte følge under Bedækning af den danske Flaade til Bornholm. Foruden den sædvanlige, skriftlige Forpligtelse til ikke at løbe til svensk Havn maatte de nu tillige love ikke at sejle fra den danske Flaade, førend man havde naaet Bornholm. Den samlede, uhyre Skibsflok stod derpaa i Forening forbi Amager. Men da man var naaet Falsterbo (Fig. 87), hvor de danske Orlogsskibe kastede Anker, mens Natten faldt paa, kneb en Mængde Hollændere ud og sejlede afsted paa egen Haand. Under Bornholm løb de i Armene paa Claes Horn, der betragtede dem som godt Bytte. Efter at have afkrævet dem Told, tvang han de rigest ladede til i Følgeskab med ham at sejle til Stockholm.

Østersøen var saaledes i tre Uger tom for svenske Skibe, og den danske Flaade var Eneherre.

Disse forandrede Forhold udøvede straks deres Virkning ved Helsingør. Prisen paa fri Sejlads gennem Sundet sank ikke ubetydeligt. Men desuagtet øgedes Indtægten, idet man nu turde tilstaa flere denne Begunstigelse. Samtidig fordristede man sig til atter at bringe en Afgift i Anvendelse, som man i nogen Tid havde undladt at opkræve af Frygt for, at Skibene skulde sejle bort uden at erlægge den. Man forlangte atter en Baadsmand eller to af hvert Skib, samt alt det Skyts og andet Krigstilbehør,

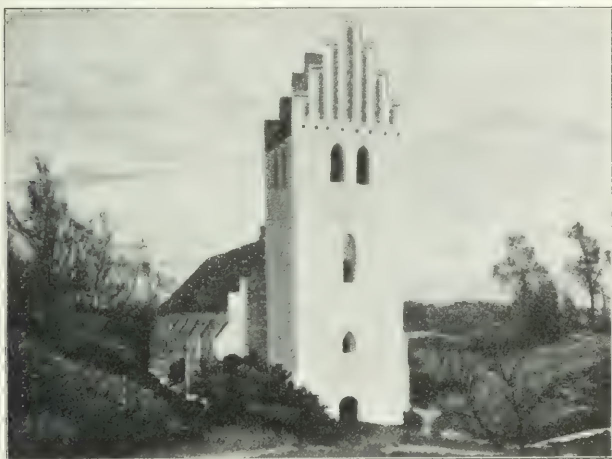

Fig. 87. Falsterbo Kirke. Sømærke.
(Efter Fotografi.)

det havde inde. Denne Afgift paastodes fra dansk Side at være en Særret for de danske Konger, og var straks ved Krigens Begyndelse bleven bragt i Anvendelse. Den var dobbelt nødvendig nu, da den danske Flaade saa haardt trængte dertil, og den kunde — saa paastod Tolderen — være de fremmede ligegyldig, da jo Østersøen nu var ryddelig. Som tidligere gav imidlertid Opkrævelsen heraf Anledning til den vilkaarligste Behandling. Skibe, der kun havde knapt med Mandskab, maatte betale i dyre Domme for at faa Lov til at beholde den affordrede Baadsmand. Hertil kom, at Danmark benyttede Øjeblikket til at forhøje de gamle Toldafgifter. Saaledes paalagdes der navn-

lig Nederlænderne en svær Afgift af spansk og fransk Vin, de saakaldte 30te Penge, hvorfor de hidtil havde været forskaanede. Der herskede med eet Ord den vildeste Forvirring ved Helsingør. Traktater, Bestemmelser, Vedtægter gjaldt kun, for saa vidt de passede for Danmark. Som et hungrigt Rovdyr styrtede det sig over sit Bytte uden Hensyn til Følgerne. Men disse

Fig. 88. Visby paa Gulland.
(Efter Resen.)

maatte komme. En saa retsløs Tilstand kunde kun føre til Krig, især da Danmarks Magt langfra svarede til dets Optræden. Det var denne nære Udsigt, der paa eengang gjorde Skipperne rolige, visse paa Skadeserstatning, og hidsede Danmark til at benytte det korte, gunstige Øjeblik.

Kun en knap Maaned varede denne ejendommelige Tilstand. Claes Horn løb atter ud fra Stockholm, og Flaaderne mødtes mellem Øland og Gulland. Den svenske Flaade var nu 68 Skibe stærk, den danske og lybske tilsammen kun 36. Man leverede

en heftig, men uafgørende Kamp, og Modstanderne skiltes et Øjeblik for at hvile ud. De forbundne Flaader ankrede op ved Visby (Fig. 88) paa Gulland, for med Æresbevisning at begrave en falden Skibsøverste. Men Natten mellem den 28. og 29. Juli blev det et forfærdeligt Vejr. Forgæves havde Lensmanden paa Gulland (Fig. 89) og Flaadens søkyndige Medlem-

Fig. 89. Lensmandens Sæde, Visborg paa Gulland.
(Efter Resen.)

mer advaret Admiralen, Hans Baden, mod at blive Natten over paa saa udsat et Sted. Han svarede selvklogt: „Her stormer da vel ikke hver Nat". Og Uvejret traf Flaaden endnu til Ankers. Stormen anrettede en forfærdelig Ødelæggelse. Med uimodstaaelig Kraft drev Blæst og Bølger Skibene ind mod Gullands Kyst. Orkanen overdøvede Kommandoraab og Nødskrig. Mulmet tilslørede Nattens Rædsler. Men da Dagningen brød frem, var 15 Skibe strandede, Admiralen, 14 Skibsøverster og henved 7000 Mand druknede (Fig. 90). Medens Vragstumper og Lig tumledes

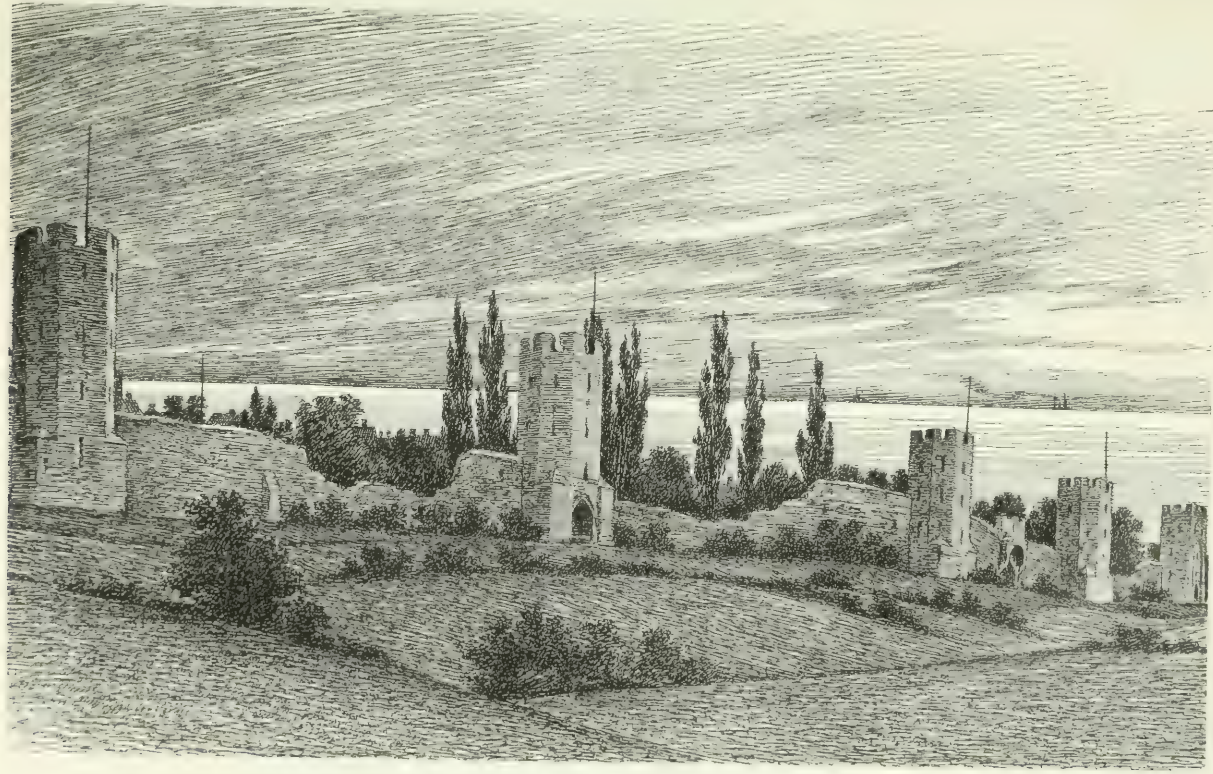

Fig. 90. Udsigt over Visby til Farvandet, hvor Flaaden gik under 1566.
(Tegning af Alfred Larsen.)

af Brændingen ved Strandbredden, søgte Resten af Skibene, mange med knækkede Master og næsten synkefærdige, at klare sig fra Gullands Kyst og naa ned til København med den sørgelige Efterretning. Den danske Flaade saa ikke Søen mer den Sommer.

Det var det haardeste Stød, der endnu havde ramt Frederik II og hans Riger. Nu, da Flaaden var tilintetgjort, var alt Haab ude, Skaden uoprettelig. Resten af Skibene, Herredømmet til Søs, de danske Øer — alt var prisgivet til Sverige. Og denne Ulykke var indtruffen i det mest usalige Øjeblik, da man havde udfordret alle Sømagterne ved at spærre Sundet og tvunget dem til Krig ved den Maade, hvorpaa man aabnede det. Fra Scheldens Munding til den bothniske Bugt var der ikke een Magt, som jo undte Danmark at blive knust, og indsaa Nødvendigheden af, at dette blev gjort.

Fra dansk Side mente man, at der under disse Forhold ikke var noget Valg. Man maatte fortsætte, som man var begyndt. Følgen af Flaadens Undergang ved Gulland blev — en fornyet Spærring af Øresund.

De fremmede Skippere ved Helsingør vilde næppe taalmodigt have fundet sig heri, hvis de ikke havde stolet paa, at de Skridt, som deres Regeringer samtidigt foretog mod Danmark, sikrede dem fuld Erstatning for alle tilføjede Tab.

De nederlandske Skippere vidste meget vel, hvor nær Krigen stod for Døren, og at den kun kunde undgaas, saafremt man fra dansk Side vilde gaa ind paa alle de Krav, som det nederlandske Gesandtskab maatte opstille.

Med en vis trodsig Ro blev de derfor liggende, da Danmark efter Ulykken ved Gulland havde Dristighed nok til at forny Øresunds-Spærringen. De kunde med Lethed være brudt igennem, men de forsøgte ikke derpaa. Trøstigt satte de deres Lid til, hvad Gesandtskabet skulde udrette. Før Høst kunde endnu hele Øresundstolden være afskaffet for bestandig, og Tolderen tvungen til at udbetale dem hver Skilling, de havde tabt.

Imødesaa man saaledes til Søs med Spænding Gesandtskabets Komme, saa var Spændingen for Sagens Udfald ikke mindre i

Land. Den danske Regering kunde ikke være i Tvivl om, at den havde misbrugt den stærkeres Ret, og, hvad der var det værste, nu var svag. At den under disse Omstændigheder havde fornyet Sundets Spærring, var kun et Udtryk for, at der spilledes vildt, ganske uden Hensyn til Følgerne.

Endelig kom Gesandtskabet i September Maaned. De Klager, som det fremførte, var mange, thi Danmarks Synderegister var stort. Først var der de to Spærringer af Øresund, 1565 og 1566, lige uberettigede, men den sidste om muligt værre end den første, for saa vidt hvert forud givet Løfte var blevet brudt. Saa de skammelige Udpresninger for at lade Skibene passere, dobbelt Uredelighed og Brud paa Tro og Love. Saa Afkrævelsen af Baadsmænd, Krudt og Kugler, eller Penge i Stedet, Afgift af spansk og fransk Vin, og hvad alle de nye, uhørte Paalæg hed. Disse Uretfærdigheder var forøvede mod alle. Men hvilken Røverfærd havde man ikke tillige udvist mod de enkelte! Hvor var det Skib blevet af, som ladet med Klenodier og ædle Stene var blevet optaget og stillet under Kongens personlige Varetægt? Hverken Skib eller Ladning var siden bleven set. Og Skibet paa 300 Læster, som de danske havde beslaglagt til Krigsbrug, det var ærligt 16,000 Kroner værd, men danske „uvillige" Mænd havde takseret det til 8,000 Kroner kontant udbetalt, og desuagtet havde Rederne endnu ikke faaet en Skilling af denne Sum. Hvor kunde man paastaa, at de syv Saltskibe, der fik Pas i Helsingør, men blev optagne af den svenske Flaade ved Dragør, havde brudt deres Ed og var løbne til Sverige, og paa saa løs en Grund ved deres Tilbagekomst erklære dem for god Prise? Eller havde maaske ogsaa det Saltskib brudt sin Ed, der slet ikke løb ind i Østersøen, men solgte sin Ladning ved Helsingør, hvor det blev tvunget til at sælge den for Halvdelen af Indkøbspris? Saaledes kunde man blive ved i det uendelige, thi næsten ethvert Skib frembød Eksempel paa ulovlig Medfart.

Det første danske Svar paa disse Klager synes med dets velvillige Uimodtagelighed for Fornuftgrunde ikke skikket til at fremme en fredelig Løsning.

Det var egentlig Nederlænderne, hedder det heri, som var

Skyld i det hele, idet de imod den Speierske Overenskomst havde gjort Danmarks Fjende Tilførsel. Kongen havde derfor set sig nødsaget til at anvende sin gamle Ret at spærre Sundet. Dette Skridt var i fuld Overensstemmelse med Forliget i Speier, idet begge tilsigtede det samme: Fred og fri Skibsfart. At Kongen ogsaa havde standset de blot ballastede Skibe, var sket i deres egen Interesse, for at de ikke skulde løbe lige i Armene paa den svenske Flaade. Han fortjente følgelig Tak derfor. Det samme fortjente han for sin Adfærd mod de andre Skibe. Mange af disse var nemlig trods Forbudet komne ladede med Salt, Vin og Krigsfornødenheder. Rørt ved deres Bønner havde han tilsidst givet efter og ladet dem passere, dog naturligvis mod et lille Vederlag for den Fare, han derved løb. Man kunde betegne det som uklogt, at Kongen saaledes havde ladet Hjertet løbe af med sig, men i Strid med Forliget i Speier var det ikke. Endmindre stred det mod Billighed. Thi det er billigt, at de, der i mange Aar har nydt Goderne af noget, ogsaa hjælper til at bære Besværlighederne, naar disse en kort Tid indtræffer.

Det var en let Sag for Gesandterne at splitte disse sødlige Talemaader og blotte den Virkelighed, der laa bagved. Med Bestemthed gentog de deres Klager og opstillede de tre Fordringer, at Sundet helt skulde aabnes paany, alle nye Paalæg, af hvad Navn nævnes kunde, afskaffes og Danmark betale en Erstatningssum for de betydelige Tab, som det direkte og indirekte havde forvoldt de handlende.

Hvor haarde disse Forlangender end var, saa maatte de, fra nederlandsk Synspunk set, siges at være ret maadeholdne. Men bag ved dem laa ganske sikkert en fast Beslutning om Krig, hvis de ikke ufortøvet opfyldtes. — Paa dette vanskelige, men afgørende Tidspunkt overlod Frederik II Regeringstøjlerne i andre Hænder og dermed Affattelsen af Svaret til Nederlænderne.

Ved Siden af alle disse skæbnesvangre Begivenheder til Søs var det blot en bitter, men lidet betydende Tilgift, at Daniel Ranzau i Aarets Løb paa Grund af Mytteri, Pengenød og Pest ikke havde udrettet noget med sin Hær, førend den i Oktober

gik i Vinterkvarter i Skaane. Det var kun et forsvindende lille Lysglimt, at Peder Oxes flinke Svoger Frants Banner i Spidsen for sine jydske Ryttere havde fanget de to svenske Hærførere, Mornay og Hästsko.

Da Daniel Ranzau nu forlangte Lønning til sine Folk, maatte Kongen erklære, at han ikke ejede en Hvid mere til at betale med. Som tidligere maatte saa Daniel Ranzau selv skaffe Penge mod at 20 Adelsmænd gik i Borgen for, at Kongen vilde tilbagebetale dem. Nu var ialt 110 danske Adelsmænd gaaet i Borgen for Kongen for 885,000 Kroner. Kongen ejede intet. Tiden var ved at udløbe. Forloverne kunde snart vente at blive indmanede til Gældsfængsel i Kiel eller Lybæk.

Paa alle Omraader var saaledes Frederik II's Planer strandede. Hæren, Flaaden, Pengevæsenet, Øresundsspærringen, alt var opbrugt. Kongen havde spillet højt Spil og tabt.

15

Medens Frederik II i Sommer og Høst 1566 indlod sig paa sit sidste, mer end dristige Forsøg med Øresundsspærringen, indlod Peder Oxe sig paa et andet, ikke mindre farligt, i Lothringen. Med Rette havde han til sit Løfte om at være hjemme i Danmark til Mortensdag føjet den Betingelse: „saa fremt Død, Fængsel eller Sygdom mig det ikke betager". Sandsynligheden talte i høj Grad for, at han ikke skulde slippe levende fra den Rejse.

Det, han her indlod sig paa, var jo nemlig: alene, uden nogen som helst Magt eller Ven til Hjælp, at vove sig ned til sine tidligere Medforbundne for at fortælle dem, at han nu agtede at gaa over til Modstanderne og derfor kom for at tage sine Sager med sig. Der hørte hele Peder Oxes hensynsløse Mod til for at indlade sig paa sligt, og hele hans forbavsende Evne til at klare sig for at kunne slippe vel derfra — og endda faa nogle af sine Lensindtægter dernede fra sendt efter sig!

Vi veed ikke nærmere, hvorledes han bar sig ad. Kun enkelte Smaatræk kaster spredt og tilfældigt Lys over hans Forhold. Wilhelm von Grumbach var selvfølgelig kun lidet fornøjet med, at Peder Oxe havde forladt dem. I forsigtige, men æggende Vendinger skrev han den 17. Juni 1566 til Enkehertuginden af Lothringen om Forræderiet. „Vi erfarer, at Peder Oxe atter er kommen til Danmark og skal dèr være i høj Anseelse hos Kongen. Hvis dette er sket med Eders fyrstelige Durchlauchtigheds naadige Vidende og Tilladelse, saa maa det gaa. Men er det ikke sket med Ed. fyrst. Durchlaucht.s Vidende og Tilladelse, saa er det ikke ret. Ihvorvel jeg vil tiltro Peder Oxes ærlige Sindelag, at han vil fortie, hvad han under Raadslagning og paa anden Vis har faaet at høre af, hvad der kunde være Kongen af Danmark imod. Da vi nu kunne tænke, at han vel ikke mer kommer tilbage til Lothringen, og Lenet Schaumborg, som var ham betroet, altsaa bliver ledigt, beder vi underdanigst, at Eders fyrstl. Durchlaucht. ville naadigst betro os samme Len“ o. s. v.

Man faar Indtrykket af, at Peder Oxe har vidst at holde Wilhelm von Grumbachs Forbitrelse nede ved Udsigten til, at han muligt vilde tale Ansøgerens Sag hos Enkehertuginden. Endnu efter Peder Oxes Tilbagekomst til Danmark vedblev i hvert Fald Wilhelm von Grumbach at bestorme ham om Forbøn i saa Henseende.

En farligere Modstander fik Peder Oxe ventelig i Enkehertuginden selv. Medens Hertug Carl synes at have været utilbøjelig til at blande sig i de nordiske Forhold, var hun jo stadig Fyr og Flamme og arbejdede just for Tiden paa et Ægteskab mellem sin Datter Renata og Erik XIV. Et prægtigt svensk Friergesandtskab var allerede ankommet til Lothringen. Fra den 26. Marts 1566 haves et Delingsudkast, hvorefter Renata skulde bringe Erik XIV i Medgift Norge, Skaane, Halland, Blekinge og Gulland, medens hendes Broder, Hertug Carl af Lothringen, skulde have det øvrige Danmark og Hertugdømmerne.

Det maatte ligge snublende nær for Enkehertuginde Christine under disse Omstændigheder at skaffe sig af med Peder Oxe, der saa skammeligt havde skuffet hende, lønnet al hendes God-

hed med Utaknemlighed. Øjeblikket var gunstigt. Han meldte sig jo i sin Frækhed selv. Gift, Knivstød, Pistolskud var gammelkendte Husraad, og man var vel ikke mere nænsom mod en Udlænding i Lothringen, end man fra hans Hjemlands Side havde været, da han var flygtet did. Enkehertuginden maatte for enhver Pris ønske Munden stoppet paa den, der var Medvider i alle hendes Planer og i Stand til paa den ubelejligste, den farligste Maade at sladre af Skole. Undsaa hun sig for eller frygtede hun maaske for noget Makkerskab i sligt, saa behøvedes det ikke heller. Et forblommet Ord, en Antydning, og der var ti for een af paalidelige Mænd, som paa egen Haand vilde skaffe den elendige Forræder bort, forulykket ved et Tilfælde eller forvaret til Døde i et Borgfængsel. Der skyldtes ham intet Hensyn, end ikke saa meget som en Messe til Slut, den Kætter.

Under disse Forhold er det en Gaade, at Peder Oxe slap levende fra sin Rejse til Lothringen. Men Tanken vender sig ligefrem vantro fra den Mulighed, at det var ham, der skulde have gaaet angrebsvis til Værks og selv under disse Vilkaar været i Stand til at sejre. Det vil vel næppe nogensinde kunne opklares, hvor stor en Indflydelse Peder Oxe har formaaet at øve under dette sit Ophold, hvor dybt hans diplomatiske Snille her har været i Stand til indgribende at virke. Kun det ene staar fast: Svaret paa det svenske Frieri blev — et Afslag.

Hvis man paa saa utydeligt et Felt tør indlade sig paa en Gisning, kunde det synes, som om Peder Oxe har opnaaet dette ved at ægge den unge Hertug Carl af Lothringen til Modstand mod sin Moders Planer. Svaret, der er holdt i Hertugens Navn, kunde muligt tyde herpaa. Det begynder med en spydig Bemærkning i Anledning af den ovenanførte svenske Anvisning paa, at Hertugen skulde have Danmark, Erik XIV Norge. Der hørte mere til at kunne uddele Riger end at sidde hjemme og give Anvisning paa dem. Hertugen ønskede ikke Danmark, der laa ham af Vejen. Han havde Magt og Ære nok, var gift med en fransk Kongedatter og ejede tilstrækkeligt af Riger og Lande: Calabrien, Lothringen, Baer, Pontmont, Vaudemont, Albimont, Aspremont o. s. v. Ære fremmes ved Fred, ikke ved unyttig

Krig. Hvad Frøken Renatas Giftermaal angik, saa laa Sverige baade hende og hendes Slægt ubelejligt. Partiet var heller ikke af andre Grunde ønskeligt. Erik XIV havde jo indladt sig i en langvarig Krig med Danmark; ingen kunde forudse, hvorledes den vilde ende. Desuden havde han godtgjort sin Ubestandighed ved sine mange Frierier, snart til Dronning Elisabeth af England, snart til Prinsessen af Hessen-Cassel. Endelig — og dette var jo tilstrækkeligt afgørende — Frøken Renata var bestemt til at ægte en anden: Kejser Ferdinands Dattersøn, Kejser Maximilians Søstersøn, Hertug Wilhelm af Bayern.

Fig. 91. Wilhelm von Grumbach, 69 Aar gl.
(Kobberstik af Matthias Zündt 1567.)

Dette Giftermaal kom virkelig nogen Tid efter i Stand, og hermed endtes det kunstigt opdrevne Mellemværende mellem Danmark og Lothringen. Hverken de tvivlsomme Arvekrav, som Christian II's Slægt mente sig at sidde inde med, eller Enkehertugindens Trang til politiske Rænkespind var længere i Stand til at holde det oppe, nu da Peder Oxe ikke mere var med.

I Mangel af at kunne følge Peder Oxe i det enkelte under hans sidste Ophold i Lothringen, har det sin Interesse at gøre en Slags Prøve paa, hvad han undgik, ved at se, hvorledes det kort efter gik hans afviklede Venner. I December 1566 blev Wilhelm von Grumbach (Fig. 91) erklæret i det tyske Riges

„Acht". Det overdroges Kurfyrst August at udføre Dommen. Han gjorde det af et godt Hjerte. Inden Aarets Udgang belejrede han Gotha, hvor Hertug Johan Frederik og Grumbach havde søgt Tilflugt. De maatte tilsidst overgive sig paa Naade og Unaade. Wilhelm v. Grumbach, Kansler Bruck og flere blev henrettede og parterede, Hertugen slap med livsvarigt Fængsel. Dr. Justus Jonas, der var sendt til Erik XIV for at skaffe Hjælp, blev opsnappet af et dansk Orlogsskib, bragt til København og halshugget dèr i Juni 1567. Retten maa have sin Gænge. Peder Oxe sad ved denne Lejlighed paa den rette Side af Skranken, blandt Dommerne.

Selv red han i Efteraaret 1566, efter fuldendt Forretning i Lothringen, trøstig nord paa. Alt var bragt i Orden. Papirerne sorterede. Pengepapirerne i god Behold. De farlige Beviser alle brændte. Fortiden laa bag ham, Fremtiden fuldt betænkt foran. Intet manglede. Maaske endog Karper, Krebs, Frøer eller dog Podekviste i Færdesskrin hos Følgets Svende. I hvert Fald Vrimmel af Planer i hans egen Pande, som Høstvinden viftede. Det lettede at sætte Foden paa holstensk Grund, atter vide sig i Værn hos Statholderen, Henrik Ranzau. Hvor forskelligt fra for ni Aar siden, baade for Peder Oxe og for Landet. Med Grund hed det i den holstenske Lærkevise: Als ich weg flog, als ich weg flog, war Haus und Scheu voll. — Als ich wieder kam, als ich wieder kam, war alles verzehrrt. Men selv om alt nu var fortæret, alle Hjælpekilder udtømte, saa var Haabet ikke dermed ude. Peder Oxe var selv Lærken, der bragte Vaaren med sig.

Og som Vaarens Budbringer, som en Frelsens Engel ventedes han af alle, Konge, Standsfæller, Folk. Han følte selv Vaarens Kræfter i sig.

IV

PEDER OXES HJEMKOMST OG OPHØJELSE

1

I Oktober 1566 synes Peder Oxe at være kommen tilbage til Danmark. Han fik straks sit tidligere Sæde i Rigsraadet. Den 4. December fik han Forleningsbrev paa Vordingborg frit og kvit, samme Len, som i sin Tid Henrik Gjøe ogsaa havde faaet tilbage tilligemed Gisselfeld, da han vendte hjem fra Fjenden, Christian II, og gik i Tjeneste hos Frederik I. Den 15. Februar 1567 fik den gamle Mogens Gyldenstjerne sin Afsked som Statholder paa Københavns Slot, og Peder Oxe blev ansat i hans Sted. Som det udtryktes i en Dagbog fra den Tid: „15. Februar kom Johan Friis og Peder Oxe paa Københavns Slot igen, og Hr. Mogens Gyldenstjerne maatte derfra og ned i Byen.“ Endelig den 17. August samme Aar blev Peder Oxe Rigshofmester, den højeste Stilling i Riget.

Man vilde dog sikkert misforstaa Forholdet, hvis man antog, at denne Peder Oxes (Fig. 92) gradvise, om end hurtige, Stigning svarede til en lignende Fremgang i Indflydelse og Magt. Han synes tværtimod straks ved sin Hjemkomst at have faaet Magten og Indflydelsen, medens Æresposterne fulgte bagefter som en blot Bekræftelse heraf. Dette svarer ogsaa til de vanskelige Forhold, der forelaa, og som kun kunde løses ved en virkelig, om end stiltiende, Overdragen af Styret til en enkelt. At denne enkelte var Peder Oxe, kan der ikke være Tvivl om. Han var

fra sin Hjemkomst Kongens og Rigsraadets kaarne Tillidsmand, hvis Magt strakte sig langt videre end selv den højeste Embedsstilling som Rigshofmester, hvormed han sluttelig beklædtes. At det var saa, bekræftes af de ypperste Vidner. Den franske Ge-

Fig. 92. Peder Oxe.
(Efter Ryge's Peder Oxe.)

sandt i Danmark skrev den 26. Februar 1567 hjem til Carl IX: „Kongen af Danmarks Sager har, medens denne Krig har staaet paa, hidtil været saa slet ført som nogen Fyrstes i Verden. Men nu har han lært, hvorledes han skal bringe alt i god Stand .... Nu føres hans Affærer paa en ganske anden Maade, end tilforn er sket, uden at dog nogen af hans Raader eller Øverster har faaet Afsked. Men der er ogsaa en saadan Haand ved Sagerne,

som aldrig tilforn." Det er Peder Oxe, til hvem han sigter. Det samme udtrykkes, om end i lidt bedskere Ord, af dennes gamle Fjende, Enkedronning Dorothea. Den 1. Januar skrev hun til sin Datter, Kurfyrstinde Anna i Sachsen: „Peder Oxe er nu højt paa Straa, højere end han nogensinde har været. Han gør og lader med Vor Søn, Kongen, som han vil."

Fig. 93. Johan Friis.
(Maleri af Binck paa Hesselagergaard.)

Peder Oxe var dog meget for klog til at stille denne sin Magt unødvendigt til Syne. Den beroede jo paa, at alle var enige om, at han var Manden. Han foretrak at fremhæve Enigheden og selv være blot en Slags Fuldbyrder af den fælles Mening. Paa denne Vis lykkedes det ham, med den mindst mulige Gnidningsmodstand, at arbejde sammen med Johan Friis (Fig. 93) og de øvrige Rigsraader. Træffende udtrykte Enkedronning Dorothea Forholdet, naar hun kort efter skrev til Datteren i Sachsen: „Kongen er paa Frederiksborg. Kansler Johan Friis og Statholder Peder Oxe fører for det meste Regeringen."

Denne Peder Oxes Form for Optræden var forsigtig og beregnende. Den var i høj Grad hensigtsmæssig, ja, næsten nødvendig, naar det gjaldt om at faa alle Standsfæller med til at dele nye Byrder i Form af frivilligt paatagne Skatter o. s. v. Den stemmede ogsaa med noget af det høfligt, smidigt glatte i Peder Oxes Væsen og med hans Erfaringer fra Lothringen, hvor han havde lært, at den stille Magt lettest udøves ved at undgaa Mag-

tens Skin. Men man tager dog næppe fejl i, at denne Frihed for tidligere Overmod og Voldsomhed, denne Trang til at samle alle til en Enhed, tillige aabenbarede noget nyt hos ham, en afklaret Overlegenhed, en lutret Herskerevne, et rigere, varmere Syn paa Fædrelandet og den store Opgave, som det nu stillede til ham.

Men just dette Peder Oxes Dobbeltforhold, hans afgjorte Magt og Indgriben overalt, og hans Unddragen sig for hvert Skær af Eneraade, gør det for Nutiden endnu vanskeligere end for Samtiden at spore hans Veje. Som næsten enevældig Styrer af Danmark-Norge lykkedes det ham at utydeliggøre, hvorfra Bevægkraften udgik, lidt efter lidt at bibringe Kongen og sine Standsfæller en rolig Fornemmelse af, at alt egentlig gik af sig selv og som forhen.

De store Opgaver, der ved Peder Oxes Tilbagekomst raabte paa Løsning, var: Forsoning af Sømagternes Vrede over Øresundsspærringerne, Ordning af Landets forvirrede Pengeforhold, Fortsættelse af Krigen med Sverige, indtil Fred med Ære kunde opnaas. Af disse tre Opgaver var Forsoning af Sømagterne den mest paatrængende. Det nederlandske Gesandtskab ventede jo i København paa Svar paa sine Fordringer. Blev Svaret Afslag, maatte Krig med Nederlandene og Spanien blive Følgen.

Som det vil erindres, havde det første danske Svar til de nederlandske Udsendinge været overlegent og afvisende. Disse havde derpaa opstillet de tre Krav: Sundet aabnes, alle nye Paalæg afskaffes, og Erstatning betales for de forvoldte Tab. Det var hertil, man nu skulde tage Stilling.

Det danske Svar, som af Peder Oxe eller dog under hans Indflydelse afgaves, var holdt i en helt ny Tone.

Danmark havde Uret, saa udtaltes der omtrent med rene Ord. Sundet skal derfor blive fuldstændigt aabnet paany. Vin, Salt og alle andre Varer maa fremtidigt frit passere, kun selvfølgelig ikke Vaaben og Krigsfornødenheder; dog skal enhver Skipper skriftligt love ikke at ville sejle til Sverige. Alle nye Paalæg, særlig alle de Afgifter, hvorom Skipperne havde at forhandle

med Borgemester Markus Hess, skal fremtidigt være afskaffede. Kun forbeholder Kongen sig nu, da hans Flaade er i daarlige Omstændigheder, at maatte efter det Speierske Forligs Ordlyd, og naturligvis mod fuld Erstatning, benytte nederlandske Skibe eller dog udtage Søfolk og Skyts af forbisejlende Skibe. Hvad endelig Erstatningsspørgsmaalet angaar, saa er Danmark villig til at betale for de forvoldte Tab; men for Øjeblikket savner det baade Ro til nærmere at undersøge alle de mange enkelte Tilfælde, og først og fremmest Penge til at betale med. Rent praktiske Grunde gør det derfor nødvendigt at opsætte Afgørelsen af denne Sag til efter Fredslutningen.

Saaledes lød det danske Svar, hvormed Forhandlingerne afsluttedes, idet Gesandterne erklærede, at deres Regering kunde modtage de deri gjorte Tilbud som Grundlag for en videre Forhandling. Svaret var, hvor naturligt og ligefremt det ved et flygtigt Blik end kunde synes, i Virkeligheden et diplomatisk Mesterstykke. For det første forskaffede det, hvad der i Øjeblikket var det afgørende, foreløbig Ro; selv om Nederlænderne tænkte paa Krig mod Danmark, vilde Angrebet nu først kunne ske til næste Foraar. Dernæst var Svaret saaledes affattet, at det ganske maatte vinde de nederlandske Købmænd. Hvor beroligende og lovende for Fremtiden var ikke denne aabent udtalte Misfornøjelse med den tidligere Fremgangsmaade at spærre Øresund! Og det var ikke den ængstedes Tilbagekaldelse af, hvad han tidligere havde gjort og maaske agtede at gøre, naar han atter fik sin Frihed. Nej, det var den nye Statsmands Fremtidsplan, Udtrykket for et virkeligt Systemskifte. Hvor uforbeholdne og ærlige var ikke disse Løfter, hvor reel og klar ikke den hele Besked! Der var næppe nogen Tvivl om, at dette Svar vilde berolige Sindene i Holland. — Og hvad var der saa egentlig lovet? At Danmark fremtidig kun paa lovlig Vis vilde gøre Retten til Told i Øresund gældende, medens Sagens Kærne dog egentlig var, hvorvidt Danmark ved sin Optræden ikke overhovedet havde forspildt denne Ret. Og hvad Skadeserstatningen angik, saa lød det vel ret klart, at Danmark umulig kunde betale den straks, da det savnede Penge, saa at Sagen altsaa maatte

udsættes, indtil der blev sluttet Fred. Men et Spørgsmaal var det, om ikke Jærnet vilde blive koldt imedens, saa at, naar Evnen til at betale endelig var til Stede, Villigheden da samtidig vilde være omsat i Modstandskraft. — Og endelig, men det tænkte ingen paa, midt i denne Knude af forsvarligt knyttede Løfter laa der et lille, uskyldigt Forbehold, ikke skjult, men aabenlyst for alle. I dette Forbehold vendte Sagens Traad den samme Vej tilbage, saa at man ved raskt at trække deri kunde bringe hele Knuden til atter at løse sig op. Peder Oxe udførte siden denne Kunst for Nederlænderne.

Det danske Svar var imidlertid tillige særligt afpasset efter Forholdene i Nederlandene, som ingen kendte bedre end Peder Oxe. Han var nøje inde i, hvad der her halvt skjult foregik; med usvækket Interesse havde han fulgt alt. Han vidste, at Spændingen var stærk mellem den spanske Statholderinde og hendes Undersaatter, at den gærende Uro kun ventede paa Anledning til Udbrud. Frygten for Begivenhederne mod Nord var et af de sidste Baand, der knyttede deres Interesser sammen; fjernedes den, maatte Bruddet snart blive aabenlyst. Derfor vogtede han sig vel for at føre et udfordrende Sprog; en ydmyg Tone og mange beroligende Løfter kom det an paa; om de ikke lod sig opfylde, var mindre afgørende. Blot det, at de gaves, vilde i Øjeblikket være det tilstrækkelige Paaskud til at lade Sagen ligge, ægge Nederlændernes Lyst til Oprør og Statholderindens Vilje til at kue det. Og var først denne Kamp begyndt, kunde ingen beregne, naar og hvorledes den vilde ende. Danmark vilde vel i hvert Fald forlængst kunne have bragt sig og sin Øresundstold i Sikkerhed. — Begivenhedernes Gang gav Peder Oxes Beregning Ret. Oprøret udbrød kort efter, at det danske Svar var modtaget, og der gik over 80 Aar, førend Kampen blev tilendebragt.

Med dette Svar var Danmarks Skæbne foreløbig afgjort. De andre Magter, der i Øresundsspørgsmaalet betragtede Nederlænderne som deres naturlige Talsmænd, slog sig til Ro ved de Løfter, der egentlig kun var givne disse, men rimeligvis vilde komme alle tilgode. Faren var altsaa overstaaet, og Sagen

moden til at træde ind i sit næste Stade, hvor Peder Oxe ikke længere indskrænkede sig til Selvforsvar, men gik angrebsvis til Værks.

2

Næppe var der skaffet et Øjebliks Ro og Pusterum overfor Sømagterne med deres Øresundskrav, førend Peder Oxe maatte vende sig til et nyt brændende Spørgsmaal, Landets Pengevæsen. Her herskede den vildeste Forvirring. Paa Grund af de overvældende Krigsudgifter havde man slaaet slet Mønt, pantsat de fleste Len, gaaet i Borgen for Kongen til fremmede, og endda ikke naaet fuldt at lønne Lejetropperne, saa at disse ansaa sig berettigede til at nægte Krigstjeneste og plyndre Landet for at skaffe sig Føden. Det hele var et bundløst Uføre, hvor ingen mere vidste hverken ud eller ind.

Peder Oxes Løsning af Vanskelighederne var saa simpel og klar, at den, som enhver genial Løsning, næsten forbløffer ved sin jævne Ligefremhed. De siden da forløbne Aarhundreder har i den Grad bekræftet Rigtigheden af hans Fremgangsmaade, at den forekommer os næsten hverdagsindlysende. Selv det dristigste i den, hans Forudgriben af en senere Tids Syn paa Stat og Fællesvirke, er i vore Dage blevet saa gennemført i mangfoldige Former, lige fra frie Forfatninger til gensidig Forsikring og Andelsforetagender, at man nu næsten har ondt ved at opdage det nye deri. Det er den største Ros, der kan udtales over en Mands Virksomhed for 350 Aar siden.

Peder Oxe gik ud fra, at et Rige som Danmark-Norges Pengekraft og Ydeevne ikke kunde være udtømt ved blot et enkelt uheldigt og kostbart Foretagende som den hidtil førte Krig. Der var naturligvis tilstrækkeligt Penge til Stede til atter at bringe Riget paa ret Køl. Det dyreste af alt var at lade Landet forbulne og ødes som nu i Landskaberne østensunds, hvor Skaane, Blekingen og Halland i fire Aar var blevne plyndrede og afbrændte skiftevis af fjendtlige og egne Hære. Det gjaldt blot om, alle i Fællig at lægge Ryg til, i Takt skyde paa, med sikker For-

visning om, at ingen Enkeltkraft skulde blive misbrugt eller gaa til Spilde.

Riget skulde skaffe Penge; men selvfølgelig ikke under den umulige Form, at luske sig til af een ægte Mark at lave tre uægte. Alle udgivne slette Markstykker, de firkantede Penge eller „Klippinge“, som de kaldtes, skulde derfor stras indløses og aldrig udgives mere. — Riget var i Nød. Saa længe skulde da alle betale Skat, den skattefri Adel som de andre. Men selvfølgelig ikke under den jappet uretfærdige Form, at enkelte skulde uden Sikkerhed „laane“ Penge til eller gaa i Borgen for Kongen. Alle saadanne Laan og Forløfter skulde straks afstives med passende Pant. Men derpaa skulde den samlede Adel tilligemed alle andre hidtil skattefri — kongelige Personer ikke undtagne — betale en strengt retfærdigt fordelt Skat. De herved indkomne Penge var ikke Kongens, men Statens. De var bestemte til at anvendes til Statens Vel, og Undersaatterne havde Ret til at kræve og gennem sine Tillidsmænd paase, at dette virkelig skete. Derfor var det nødvendigt, at de forvaltedes af dertil beskikkede Mænd og kun udbetaltes til Krigsøjemed eller Gældsafdrag. De Mænd, hvem den offentlige Tillid kaldte hertil, havde tillige at sørge for, at Hær og Flaade holdtes paa forsvarligste og billigste Maade, samt at Regnskaberne førtes klart og gennemsigtigt.

Det var disse nye og simple Grundsætninger, der udgjorde Benbygningen i Peder Oxes Ordningsplan. Grundtanken i Styrelsen var: Klarhed, Tillid, Gensidighed. Naar meget deri kunde minde om Nutids Forfatningsformer, og derfor kunde friste til at antages blot at hidrøre fra en Nutids Betragters farvede Syn, saa laa dog just her tillige den største Afstand fra vor Tids Opfattelse. Det „Folk“, hvis Magt og Rettigheder Peder Oxe her hævdede, var nemlig personliggjort i ham selv, var ham selv, hans egen vidunderlige Pengesans, Styreevne og Udvejssnille i travl Virksomhed. Her var ikke blot det Selvbedrag, som enhver Folkeleder i Nutiden gør sig skyldig i, naar han formummer sin Magtlyst som Folkekrav. Men dette „Folk“ i Nutids Forstand var for Peder Oxe endnu ikke rigtig til. Han behøvede ikke,

som en ærgerrig Politiker nutildags, først at fortrække det ved at omdanne det i sit Billed. Det var for ham nærmest kun en tænkt Størrelse, en Hjælpelinje, dragen ud fra egne Evner til et følt Krav, en genial Forudfornemmelse af noget kommende.

Og til Vederlag for den Begrænsning i Kongens Magt, som Peder Oxe naturligvis indsaa, at hans Ordning medførte, var han villig til at udlevere og forøge en anden Indtægt og et Magtmiddel for Kongen, hvortil nutildags ikke haves noget tilsvarende. Hvad han tog fra Kongen ved at begrænse hans Magt over Landets Skatter, gav han ham igen, som vi straks skal se, ved stærkt at forøge den kongelige Indtægt, Sundtolden. Den Ligevægt i Magtfordeling mellem Konge og Folk, som Peder Oxe gennemførte, var da i hvert Fald meget forskellig fra den i vore Dage gældende.

Straks efter Peder Oxes Tilbagekomst holdtes der i Oktober og November 1566 nogle Rigsraadsmøder, hvori han vistnok forelagde og begrundede sine Skatteforslag. Udfaldet blev en Beslutning om, at Adelen skulde betale inden førstkommende Kyndelmisse (2. Februar 1567) en Tredjedel af alt sit Gods's aarlige „visse Indtægter“, og det, hvad enten dette Gods var Arvegods eller blot Pantegods eller Forleninger. Omtrent samtidigt vedtoges det (20. Novbr. 1566), at alle Bønder hele Landet over skulde betale en Kvægskat, hvilken Form for Skat formentlig mest retfærdigt ramte Skatteevnen. Skatten bestemtes til 33 Øre af hver Hest, Ko og plovfærdig Okse, 17 Øre af hvert Øg eller Ungnød, og 9 Øre af hvert Føl, Kalv, Faar, Ged eller Svin. Skatten skulde være indbetalt inden Fastelavn. Da Rigsraadet ikke kunde paalægge Adelen Skat, maatte ifølge kongelig Fuldmagt Peder Oxe og andre først paa de forskellige Landsting erhverve dens Samtykke dertil. Vi kender ikke det samlede Udbytte af Adelsskatten, der vistnok maa have været omkring en halv Million Kroner. Kvægskatten indbragte 354,000 Kroner.

Samtidigt hermed var Peder Oxe betænkt paa at betrygge alle dem, der som Laangivere eller Forlovere havde ydet Kongen Pengestøtte uden Sikkerhed. De fik efterhaanden Pant i Kronens Len og Gods. Ad denne Vej varetog han baade straks og

i de følgende Aar et dobbelt Tarv. De pengeydende fik Sikkerhed. Men efterhaanden krævede han ogsaa flere Penge af dem, saa langt Pantesikkerheden strakte. Uden nye Skatter, blot ved at forhøje Laan i samme Pant, fik han saaledes Landets brugbare Pengemidler forøgede.

Jævnsides hermed gik en ny og ærlig Klarhed i Forvaltningen i det hele. Den ytrede sig ikke blot i, at der ikke længer møntedes Klippinge, og at de gamle efterhaanden inddroges. Den strakte sig lige til selve Statsregnskaberne. Forhen havde de været ført paa en højst forvirrende Maade: To sideordnede Rentemestre delte Forretningerne uden bestemt afgrænsede Omraader. Hver førte sit Regnskab, men det ene beregnedes fra Nytaarsdag til Nytaarsdag, det andet fra Mikkelsdag til Mikkelsdag. Aarsregnskabet var altsaa aldrig samtidig opgjort, og da stadig den ene Rentemester maatte forstrække den anden, naar det skortede paa Penge, kunde tidt de samme Summer optræde i begge Regnskaber, til usigelig Forvirring og hindrende ethvert Overblik. Alt dette Virvar afskaffedes med eet ved Peder Oxes Tilbagekomst. Med Finansaaret 1567 indførtes en ny Ordning, og Oversigten over Statens Indtægter og Udgifter gaves i et samlet Regnskab, saa klart, gennemsigtigt og overskueligt, at selv et Barn vilde kunne fatte det.

3

Næppe var der ved disse Forholdsregler bragt nogenlunde Orden til Veje, førend Peder Oxe trak i den Løkke, han saa behændigt havde anbragt i Øresundstolden. De nederlandske Udsendinge var jo i Efteraaret 1566 vendt tilbage med det beroligende Svar, at Danmark gav efter paa alle Punkter. Kort efter var derpaa Oprøret i Nederlandene udbrudt. Øjeblikket var altsaa gunstigt. Det Krav, man i det sidste danske Svar havde opstillet om — i Henhold til det Speierske Forlig, dog naturligvis mod fuld Erstatning — at maatte udtage Søfolk og Skyts af forbisejlende Skibe eller bruge selve Skibene, skulde nu udnyttes.

Den 25. Februar 1567 støbtes Kuglen[1]. Planen gik ud paa at ombytte denne Forret med Paalæget af en ny Afgift af hidtil ukendt Størrelse. Man besluttede paa denne Dag fremtidigt at opkræve de saakaldte „Lastpenge“. Der skulde afkræves hvert Skib en Afgift af ikke mindre end 4 Kroner af hver Læst Varer, og hvis Skibet blot var ballastet, 2 Kroner af hver Læst, som Skibet var drægtigt. Det var en Afgift, imod hvilken alle tidligere var som en Børneleg. Gennemførtes den, vilde det spores paa Varernes Pris overalt i Nordevropa.

Som ved alt, hvad Peder Oxe foretog sig, laa der her en klar og i visse Maader berettiget Tanke til Grund. Han vidste særdeles vel fra sit Ophold i Nederlandene, at man her i de sidste Aaringer omgik Øresundstolden. Denne var ikke længer, hvad den burde være i Forhold til den stærkt tiltagne Sejlads gennem Sundet. De fleste Afgifter beregnedes nemlig paa gammeldags Maade af Skib, ligegyldigt om dette var stort eller lille. Ganske naturligt havde man da lagt sig efter at befare Sundet med bestandigt større Skibe, hvorved Afgiften betydeligt formindskedes. Det var denne Omgaaen af de gamle Toldafgifter, som nu skulde rammes ved Told af Varemængde og Skibsdrægtighed.

Det har sin Interesse at iagttage det Væld af Tanker, der i disse Februardage 1567 sysselsatte Peder Oxe. Den 15. Februar havde han overtaget Posten som Statholder paa Københavns Slot, og hermed Styret over alle Enkeltheder, hvad Hærs og Flaades Udrustning angik. Der kom nu en Fart deri, som var ukendt i gamle Mogens Gyldenstjernes Dage. Flaaden skulde være udrustet og klar til at løbe ud i de første Dage af April. Alle Købstæder maatte stille Baadsmænd, og Peder Hvitfeldt blev afsendt til Nederlandene for at skaffe flere. Seks Skibe sendtes til Gulland for at bjærge Skytset af de ifjor strandede Skibe. For at skaffe Fetalje til Flaaden blev en Madskat udskreven, paa forventet Efterbevilling, naar Rigsraadet samledes. Jævnsides hermed blev der passet skrapt paa de tyske Knægte. Deres Voldshandlinger blev opskrevne for at straffes ved Fradrag i Løn. Franske og skotske Hageskytter blev antagne for at afløse de tyske.

Paa samme Tid blev en Del Rigsraader sendt til Stralsund, hvor Kejseren og nogle Kurfyrster havde lovet ved Mægling at ville søge Krigen mellem Danmark-Norge og Sverige tilendebragt. Endelig oprettedes den 24. Februar det første ordnede Postvæsen i Danmark, idet der befaledes Lensmændene at holde hver især et bestemt Antal „Postklippere“ (Heste), samt ved Færgestederne Baade, der hurtigst muligt ad nærmere angivne Veje skulde bringe Posten videre.

Altsammen, Flaade, Hær, Fred, Post, var Forhold, der burde ordnes. Selv om Fred maatte opnaas, var særlig Flaaden højst fornøden til Gennemførelsen af det, der nu skulde foretages med Øresundstolden.

Man forhastede sig ikke med at meddele Statholderinden i Nederlandene den nye Afgift, „Lastpenge“. Hun havde i Mellemtiden nøjere overvejet det sidste danske Svar til hendes Gesandter og fundet, at Danmark burde tvinges til yderligere Eftergivenhed i to af Punkterne. At Skipperne skulde udstede en skriftlig Forpligtelse til ikke at sejle til Sverige, forekom hende misligt og muligt skjulende en Faldgrube. Hun forlangte derfor, at det skulde være nok, naar de blot gav Tolderen et mundtligt Løfte. Fremdeles, Kongens Ret til mod Godtgørelse at benytte nederlandske Skibe og Mandskab mod Sverige var vel aabent udtalt i det Speierske Forlig: men Danmark var nu stedt i Fare; man kunde passende benytte Lejligheden til at tvinge det til at give Afkald paa denne trykkende Forret. Hun skrev derfor til Frederik II og betydede ham, at hun ikke kunde gaa ind herpaa, ligesom hun ogsaa maatte beklage ikke at kunne opfylde hans skriftlige Begæring om at overlade ham et større Parti Krudt, da hun selv havde Brug for hele sin Beholdning mod sine oprørske Undersaatter[1].

Frederik II's Svar paa disse Skrivelser røbede ikke den Storm, der var i Gære. Vel kunde han ikke opgive at forlange skriftlig Forpligtelse fra Skipperne, men derimod skulde han gerne paa Statholderindens Anmodning iaar undlade at gøre sin Ret til at anvende nederlandske Skibe og Mandskab gældende. Dog maatte han for denne Villighed forbeholde sig et ubetydeligt lille Veder-

lag af hvert Skib. — Dette var alt, hvad Statholderinden kunde vente sig. Frederik II veg øjensynligt Skridt for Skridt. Det omtalte lille Vederlag var maaske knap en Skrivelse værd. Da hørte hun med eet til sin Forfærdelse, hvad dette lille Vederlag havde at sige, en Afgift af hidtil uhørt Størrelse. Den slukte Strid flammede atter op i det mest ubelejlige Øjeblik.

Thi hvad var herved at gøre? Nederlandene var i Oprør, og det var tydeligt nok i Tillid hertil, at Danmark nu vovede et saadant Skridt. Det var altsaa Meningen med det danske Forbehold, som hendes Gesandter havde forbigaaet som uskyldigt. Under Lovlighedens Skin vilde man nu give Skipperne Valget mellem at afstaa Mandskab, Krigsfornødenheder og maaske hele Skibet eller betale en Afgift, hvis Størrelse afhang af de Danskes Forgodtbefindende. Saa ugunstige Vilkaar havde der aldrig tilforn hersket ved Øresund, og dem havde hendes Gesandter overset og paa en Maade godkendt ved at gaa ind paa Forslaget som Forhandlingsgrundlag.

Efterretningerne fra Helsingør bekræftede kun altfor vel, at hun havde Ret. Da Foraarsskibsfarten begyndte, kom de nederlandske Skippere i massevis til Sundet, kry af den i Efteraaret vundne Sejr. Men til deres Forbavselse læste de Opslaget paa Toldboden, hvori Kongen bekendtgjorde den nye Afgift. Tolderen betydede dem, at det var i deres egen Interesse at betale dette „lille Vederlag“, thi ellers saa han sig nødsaget til i Henhold til det Speierske Forlig at lægge Beslag paa deres Mandskab, Krigsfornødenheder og Skibe, som Hs. Majestæt — ganske vist mod Erstatning — vilde benytte i Krigen mod Sverige. Forbavselsen og Forbitrelsen var stor, men herved var intet at gøre. Der var nok af danske Krigsskibe i Nærheden, den svenske Flaade var ikke til at øjne, og Tolderens Trusel var just ikke til at spøge med. De fleste betalte derfor Afgiften og løb igennem. Men ved deres Hjemkomst holdt de sig skadesløse ved Klager og Trusler samt — forhøjet Pris paa deres Varer.

Statholderinden var kommen i den mest vanskelige Stilling. Hun havde øjensynlig ladet sig narre, da hun i Efteraaret lod Danmark slippe for saa godt et Køb og tilstod det Udøvelsen af

denne farlige Rettighed. Hendes Hu stod afgjort til at tugte den forvorpne Sorøverstat, der saa aabenbart spottede hende. Men Omstændighederne umuliggjorde dette. Hendes egne oprørske Undersaatter gav hende nu nok at bestille, og det vilde have været en Ubesindighed uden Lige i dette Øjeblik at splitte sine Kræfter. Hun maatte da finde sig i det uundgaaelige. Paa den anden Side kunde hun heller ikke nægte sig selv, at dette Retsbrud fra dansk Side paa en Maade kom hende ganske belejligt. Hvem andre gik det nemlig ud over end netop hendes oprørske Undersaatter? Disse kætterske Amsterdammere kunde nu selv prøve Følgerne af at svigte deres lovlige Regering. Forholdene ved Øresund turde muligt blive en af hendes virksomste Forbundsfæller. Under Indtrykket af disse forskellige Hensyn tog hun sit Parti. Hun satte al Kraft paa at kue Oprøret hjemme og nøjedes udadtil med, forbitret i sit Hjerte og dog samtidigt ret vel tilfreds, at føre en buldrende, men intet betydende Noteveksel med Danmark.

Englands Vrede faldt ligesaa uskadelig ud. Dronning Elisabeth sad endnu for usikkert paa Tronen, og den engelske Sømagt var for meget i sin Vorden, til at hun for denne Sags Skyld skulde begynde nogen Krig. Sammen med Nederlandene kunde der maaske have været Tale derom; alene sendte hun, som de, ikke Krigsskibe, men Noter. Heller ingen af de andre Sømagter kunde tænke paa at drage Sværdet. Hos dem alle omsatte sig derfor Misfornøjelsen med det nye Paalæg i et inderligt Ønske om snarlig Fred i Norden, et Ønske, Danmark delte og gerne saa anvendt som Tryk paa Sverige.

Peder Oxe havde altsaa regnet rigtigt, da han valgte dette Øjeblik til at udføre sit dristige Vovestykke. Men han havde ligeledes regnet rigtigt, hvad Paalægets Form og Følger angik. Betaling efter Læster var en Maalestok, der holdt Trit med alle Størrelser paa Skibe og lige retfærdigt og lige let lod sig anvende paa de største som de mindste. Intet Under, at denne Form for Afgift, engang indført, ikke atter lod sig fordrive fra Øresundets Toldruller.

Peder Oxe var vel ikke saa barnlig at tro, at denne Afgift

skulde være kærkommen for de søfarende. Men han forudsaa, hvad Udfaldet godtgjorde, at den foruden at være indbringende for Danmark tillige var et bestemt Fremskridt i Forhold til, hvad den afløste. Den Ret til at beslaglægge Skibe og Mandskab, som det Speierske Forlig hjemlede Danmark, var nemlig et Minde fra en barbarisk Tid og i høj Grad stridende mod Grundlovene for Handel og Samfærdsel. Det maatte følgelig være i de søfarendes velforstaaede Interesse at se den ombyttet med en Pengeafgift. Peder Oxes Færd var derfor paa dette Omraade saavel som paa de tidligere parret med klog og virkelig Hensyntagen; ikke en blot og bar Voldshandling, men tillige en Forandring til det bedre. Han havde Ret i, at Afgiftens Størrelse væsentlig set var det ligegyldige. Hvor højt denne end sattes, vilde den blive næsten umærkelig, naar den siden fordeltes paa Varerne ved Salget. En Købmand burde med Glæde betale det dobbelte, naar han for saa billigt Køb kunde faa sikker Fart og hurtig Behandling. Og i denne Henseende var Peder Oxe fuldstændig klar over, hvad Forpligtelse han paatog sig: under hans Styrelse fik Tolderen skarpt Tilhold om redelig og rask Besørgelse af de søfarende. Og efter Krigen veg Peder Oxe end ikke tilbage for den Følgeslutning, at Danmark ved denne Afgift havde forpligtet sig til at holde Østersøen ryddelig for Sørøvere.

Endelig havde dette Paalæg et andet Præg end næsten alle tidligere. Kun sjældent havde Danmark dristet sig til samtidigt at forhøje Tolden for alle søfarende Folk, men havde skiftevis taget enkelte ud og derved af Forsigtighedshensyn stadigt begaaet Forurettelser. Peder Oxe gjorde her som sædvanligt Skridtet fuldt ud og blev saaledes netop ved sin tilsyneladende Hensynsløshed retfærdig. Alle uden Undtagelse maatte de betale Lastpenge. Lybæk var vel som Danmarks Forbundsfælle fritagen under Krigen. Og Stettin slap med en samlet aarlig Udgift af 16,000 Kroner [1]. Men efter Fredsslutningen ophørte begge Begunstigelser. Herved berøvedes Afgiften dens værste Brod, idet ingen i Kraft af den kunde underbyde de andre.

Eet gjaldt alle Peder Oxes offentlige Handlinger, den fordel-

agtige Side ved dem var den overvejende. Skøndt han med Snildhed tog alle Hensyn, faldt denne Side dog bestemt i Øjnene som Værkets Forside. Hans Toldforhøjelse var i saa Henseende hans Mesterværk. Øresundstolden havde i Aaret 1563 indbragt omtrent 184,000 Kroner, Aar 1564: 148,000 Kroner; i Aarene 1565 og 1566 havde man trods Spærringerne holdt den oppe ved paatvungne Laan og andre Voldshandlinger, saa at Udbyttet ikke forringedes, men udgjorde 195,000 og 175,000 Kroner. Men hvad var alt dette at regne mod Udbyttet af Peder Oxes Forbedring? I Aaret 1567 indbragte Øresundstolden den fabelagtige Sum af 560,000 Kroner, altsaa næsten tre Gange saa meget som nogensinde tilforn, og heraf indkom alene de 377,000 Kroner ved Lastpengene[1]. Frederik II havde al Grund til at være tilfreds med en saadan Statholder, der ikke blot kunde rejse Penge, men endog skaffe dem uden Tynge for Landet i Form af Gave fra de fremmede søfarende. Og Øresundstolden havde den overordentlig behagelige Egenskab ifølge gammel Hævd at tilfalde Kongens private Kasse.

4

Peder Oxe havde ved det dristige Paalæg af „Lastpengene" vundet en dobbelt Sejr. Han havde besejret de „søfarende", det vilde sige Nederlænderne og Englænderne. Og han havde paa en afgørende Maade vundet Frederik II for sig. Disse bestandigt voksende Summer, der i Løbet af Sommeren 1567 strømmede ind i Kongens Kasse, var et talende Bevis for, at Peder Oxe var en dygtig og paalidelig Tjener. Det var derhos hans Standsfællers Tillid, der havde kaldt ham tilbage og lagt Pengestyret i hans Haand. Beredvilligt havde de ofret, hvad han forlangte til at bringe Statsskuden paa ret Køl. For saa vidt var han gunstigt stillet.

Men desuagtet truede der ham Vanskeligheder af den værste Art. Krigen maatte fortsættes, thi Mæglingsforhandlingerne i

Stralsund førte ikke til noget. De Svenske nægtede at møde. Men hvorledes skulde nu han med en tilintetgjort Flaade og en uvillig Hær føre den Krig, som de andre ikke havde magtet? Selv om han kunde undgaa, at den svenske Flaade lagde sig i Øresund, under de fremmede Skipperes Jubel spottede hans nye Ordning og paalagde Danmark at betale „Lastpenge", saa var Udsigterne dog mørke. Det var næppe troligt, at han skulde kunne holde det nogenlunde gaaende baade til Søs og til Lands. Men i saa Fald, i bedste Fald, hvad da? Fortsat Krig krævede fortsatte, uhyre Udgifter. Der maatte komme det Tidspunkt, hvor hans Standsfællers Tillid og Offervillighed tabte sig. Naar de var udpinte, vilde Tro blive til Trods og ende i Forbitrelse. Saa sad han der mellem to Stole, mellem Kongens og Adelens skuffede Tillid, uhjælpelig anbragt i det Uføre, som han havde lovet at raade Bod paa.

Fig. 94. Claes Kristersson Horn. 1520 (?)—1566.

Peder Oxes Sind blev kun ægget af Farer. Just under disse brændte hans Omsigt og Raadsnarhed i klarest Lue. Han gik uforsagt paa. Og Held fulgte ham.

Hans største Held var uden Tvivl det, at Sveriges ypperste Mand, Claes Horn (Fig. 94), ikke var mere. Ved et underligt Træf bortkaldtes denne just paa samme Tid, som Peder Oxe vendte hjem. Claes Horn havde været Erik XIV's bedste Støtte, lige udmærket som Kriger og som trofast hengiven Raadgiver. Med glimrende Dygtighed havde han rustet den svenske Flaade og besejret baade Herluf Trolle og Otto Rud. Med rolig Over-

legenhed havde han standset sin Konge, da Erik XIV i Hidsighed fo'r med blottet Værge ind paa den fangne Otto Rud, fordi denne paastod, at han kun havde gjort sin Pligt ved at kæmpe til det sidste mod Svenskerne. Efter Nattestormen ved Gulland i Juli 1566 var Claes Horn bleven kaldt til Erik XIV, der havde betroet ham det vigtige Hverv i Spidsen for Hæren at overrumple Halmstad. Han mødtes med Kongen i Vadstena, aftalte Krigsplanen og rejste skyndsomst videre. Men Pesten indhentede ham. Han udaandede den 9. September 1566 i Åby Præstegaard i Østergötland. Havde han og ikke Hästsko ført Svenskerne i Slaget ved Svarteraa i Oktober, havde Daniel Ranzau maaske næppe sejret. Og ganske sikkert havde Claes Horn ikke tilladt den danske sammenskrabede, nye Flaade uhindret at optræde i Sommeren 1567 som Herre baade i Øresund og Østersø.

Men Claes Horn laa nu for Anker i Upsala Domkirke, tætved Gustav I's Gravkor (Fig. 95). Og Peder Oxe behøvede ikke at tage stort mere Hensyn til hans Efterfølger, der ikke havde drevet paa Flaadens Udrustning med sin Forgængers Kraft. Pesten lagde sit hæmmende Dække over Sverige og svenske Mænds Daadkraft, som den tilforn havde gjort det i Danmark. Peder Oxes nydannede Flaade udfyldte da sit dobbelte Hverv: at skræmme Skipperne i Øresund og holde Søen ryddelig helt op ad Gulland til.

Tillands blev Opgaven for Peder Oxe vanskeligere. En svensk Hær var i Foraaret 1567 trængt ind i det søndenfjældske Norge. Den belejrede Akershus og underlagde sig hele det aabne Land, med alle Byer fra Hammer ned om den Fjord, der nu kaldes Kristiania Fjord. Overalt blev Befolkningen tvungen til at hylde Erik XIV. Her maatte skaffes skyndsomst Hjælp. Akershus var det sidste faste Punkt i Frederik II's Eje. Daniel Ranzaus tyske Hær var som sædvanlig ikke til at faa af Pletten. I en Fart blev da en lille Flaade rustet i København for at føre 2000 danske Skytter fra Hæren i Skaane derop. Kongen befalede den gamle Marsk, Otto Krumpen, at stille sig i Spidsen for dem. Men da denne undslog sig paa Grund af sin Alder, fik Frans Brokkenhus Kommandoen. De naaede Pinseaften den 17. Maj ind i

Fjordens Bund. Øjeblikkelig kastede Frans Brokkenhus sine Folk i Land (Fig. 96), og Pinsenatten fejredes med voldsom Kamp i Oslo By, som Svenskerne havde inde. Et samtidigt Udfald fra Akershus støttede de danske. Men samme Nat var Be-

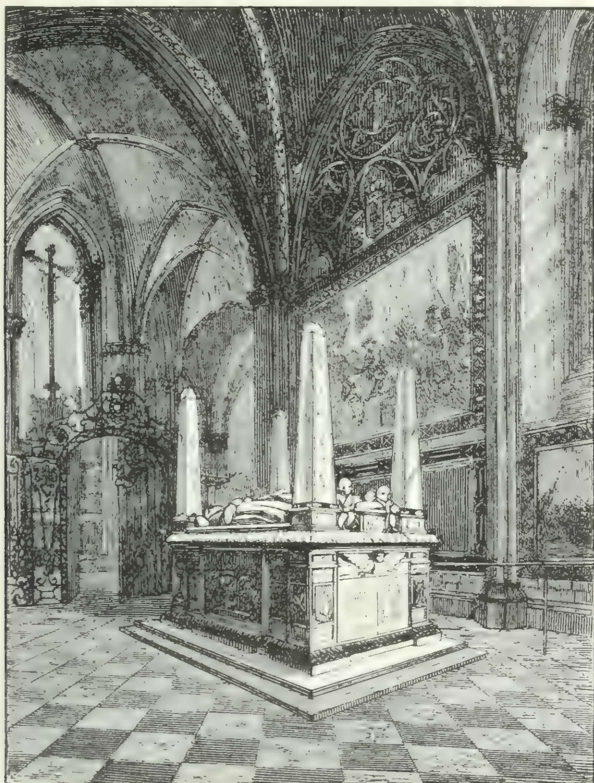

Fig. 95. Gustav Vasas Gravkor i Upsala Domkirke.

lejringsskyts naaet til Svenskerne. De bragte det straks i Stilling, klart til Beskydning af Slottet. Da Dagen afløste den lyse Nat, maatte Danske og Nordmænd trække sig tilbage til Skibe og Fæstning.

Det saa ud, som om det hele var mislykkedes. Fra dansk Side maatte man foreløbig nøjes med at sende Ilbud ud i Landet for

om muligt at faa Bønderne til at rejse sig. Belejringsskytset beskød næste Dag Slottet til Storm. Et Par Kartover sprang vel, men Slotsmuren led synlig Skade. Al Fordel var endnu paa Svenskernes Side. Saa tredje Dags Morgen viste sig med eet et Syn i Fjorden, der betog alle. Fire store, vel bemandede Krigsskibe styrede ind. Det var den brave Lensmand Erik Rosenkrans (Fig. 74) i Bergen, der igen havde været paa Spil og for anden Gang i denne Krig afgjorde Norges Skæbne. Forrige Gang erobrede han Trondhjem, denne Gang reddede han Akershus.

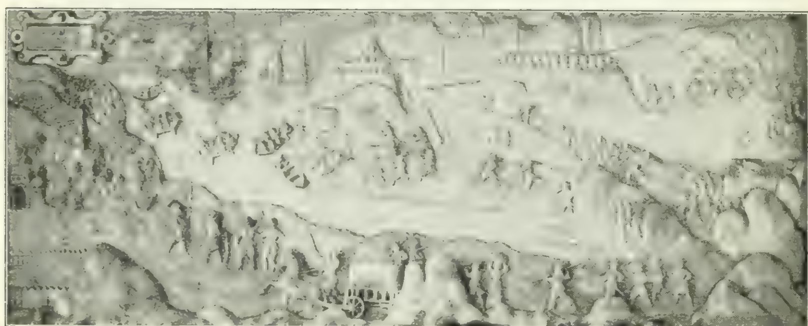

Fig. 96. Akershus' Belejring af de Svenske 1567.
Frans Brokkenhus' Folk gør Landgang, Akershus' Besætning Udfald.
Oslo sees tilvenstre.
(Ophøjet Arbejde paa Frederik II's Gravmæle i Roskilde Domkirke.)

Fra Bergens Brygge og By havde han i Huj og Hast samlet Mandskab og ilsomt sendt det afsted. Da de nu kom, sluttede Svenskerne med Grund, at det maatte være yderligere Hjælp fra Danmark. Frans Brokkenhus angreb jo straks deres Skanser ved Akerelven og drev dem over Elven tilbage mod Oslo. Svenskerne afbrændte da Oslo og trak sig tilbage, ivrigt forfulgte af Nordmænd og Danske. Paa Tilbagetoget afbrændte den svenske Hær Hammer og myrdede Befolkningen for, som i Blekingen, at danne et øde Belte mellem Landene.

Da Peder Oxe den 17. August 1567 paa Københavns Slot blev udnævnt til Rigshofmester, afløste ogsaa Frans Brokkenhus den altfor gamle Otto Krumpen som Rigsmarsk.

— — —

5

Toget til Norge var lykkedes. Men det kunde ikke tvinge Sverige til Fred. For saa vidt dette overhovedet lod sig gøre til Lands med Vaaben, kunde det kun ske ved Hjælp af Hæren i Skaane, den blandede tysk-danske Hær, over hvilken Daniel Ranzau var Øverste. Her var Forholdene ikke blevne bedre, end de havde været fra Krigens Begyndelse. De tyske Knægte og Ryttere, Hærens Hovedbestanddel, havde ikke faaet deres Sold fuldt udbetalt. Klagende og truende nægtede de at bryde op, gjorde Mytteri og tiltvang sig herved næsten aarlangt Vinterkvarter med Plyndring af nærmeste By og Land som Adspredelse. At skaffe Orden i disse umulige Forhold turde maaske blive Peder Oxes brydsomste Opgave.

Det synes, som om Frederik II med en vis Glæde har overladt Peder Oxe og det danske Parti at bringe denne Maskine i Stand, der hverken kunde undværes eller anvendes. Alle Grundene til Kongens eget Uheld hidrørte jo fra, at han i Tillid til dens Godhed havde indforskrevet den; men hverken med Grev Günther eller nogen anden som Maskinmester havde han kunnet faa den til at virke. Nu kunde hans danske Formyndere se, om de kunde gøre det bedre.

Man har ikke nogen paalidelig dansk Redegørelse for, hvorledes Magtfordelingen mellem Kongen og Rigsraadet blev ordnet ved Peder Oxes Tilbagekomst. Højst sandsynligt har det hele blot beroet paa mundtlige Aftaler. Disse er dog i en ret trolig Form gengivne saaledes i en Indberetning fra den franske Gesandt, Charles Dançay, til sin Konge: De ved de nye Skattepaalæg indkomne Penge skal ikke gives Kongen af Danmark selv i Hænde, men bestyres af fire ham hengivne Adelsmænd, der har forpligtet sig til at underholde for ham paa Rigets Bekostning 12,000 Mand Knægte og 2000 fremmede Ryttere samt 25 Skibe, saa længe Krigen varer. Beretningen tilføjer: Kongen af Danmark har i Sandhed den gyldigste Grund til at takke Gud og erkende den besynderlige Naade, som Herren har ladet veder-

fares ham i den belejligste Stund. Thi uden denne havde hans Stat været i den største og øjensynligste Fare.

Hvilke Misforstaaelser der end i det enkelte maatte være i denne Fremstilling, saa lyder den dog i sine Hovedtræk ret troværdig. Den stemmer med, at der i den udskrevne Kvægskat udtrykkeligt anførtes, at den skulde anvendes til „Krigsfolkets Besolding". Og i de forholdsvis beskedne Tal synes man at kunne skimte et Haab om, at Krigen snart maatte være omme.

Dette Haab glippede imidlertid, og Spørgsmaalet om Anvendelsen af Hovedhæren maatte afgøres. Fremrykning forudsatte med Nødvendighed en forudgaaende Mønstring, hvor Krigsherren overbeviste sig om, at Hæren var i brugbar Stand og derpaa betalte den det tilgodehavende Sold. Til enhver Tid var det naturligvis saa, at Krigsherren drev paa at faa Mønstring, og Knægte og Ryttere paa at faa Sold. I nærværende Tilfælde var det dog ikke Krigsherren, men hans Underordnede, der skulde skaffe Pengene. Og hvem var egentlig Krigsherren? Kongen var det vel af Navn, men de, der raadede over Pengene, var det af Gavn.

Disse uklare Forhold førte i Marts til stærke Rivninger. Snart overlod Kongen Peder Oxe og de andre nærværende Raader efter Aftale med Daniel Ranzau at bestemme Felttoget, snart forkastede han deres Aftale. Endelig fik Uenigheden et tydeligt Udtryk, idet Kongen den 28. Marts 1567 fra Frederiksborg skrev til Rigsraaderne, om de selv vilde behage at klare alt, hvad angik Afregning med Daniel Ranzau og hans Folk. Samtidigt sendte han Daniel Ranzau et Brev om, at Afregning og alt derhen hørende overlod han helt til sine Rigsraader. Han vilde ikke have det mindste at gøre eller skaffe dermed. De har Pengene under deres Hænder, og det er ogsaa dem, der har bragt dem til Veje.

Ved dette Skridt af Kongen blev ligesom et Skærmbrædt kastet til Side, bag hvilket Peder Oxe hidtil havde staaet. Denne havde nemlig indtil da ligeoverfor Daniel Ranzau ladet Kongen være den ordførende og befalende, for saaledes at skaffe Bud

og Klager større Vægt. Nu stillede Kongen dem Ansigt til Ansigt og overlod dem selv at blive enige.

Daniel Ranzau holdt paa: ingen Fremrykning, før Afregning har fundet Sted. Peder Oxe: ingen Betaling finder Sted, før rigtig Regning er indgiven. Med sit skarpe Blik havde nemlig Peder Oxe opdaget, at de Summer, Landet hidtil havde maattet betale til Lejetropperne, var unødvendigt høje og langt overskred, hvad de skrevne Overenskomster lød paa. Hele Vinteren havde han gennem Kongen søgt at paatale disse Bedragerier. Nu var det overladt ham selv personlig at klare Sagen.

Peder Oxe og Daniel Ranzau var haarde Halse begge to. Og hver især havde de i dette Tilfælde et helt Samfund bag sig, hvis Tarv og Velfærd de skulde varetage. Peder Oxe Landets, Daniel Ranzau Hærens. Stridspunktet var, at man hidtil havde krævet og virkelig faaet udbetalt, eller dog anerkendt som berettiget Krav, en vis fast Sum i Maanedssold for hver Fane Ryttere eller Knægte. Herimod indvendte Peder Oxe, at dette var urigtigt. Der skulde til enhver Tid kun betales, hvad Sold der tilkom hver enkelt tilstedeværende Rytter eller Knægt. Ellers skulde man jo, hvis en Fane oprindelig havde talt 400 Mand, men der nu kun var 200 Mand tilbage, betale dobbelt Sold til disse og dog kun have den halve Styrke.

Efter Nutids Maade at dømme havde Peder Oxe Ret. Men hans Synsmaade forudsatte rigtignok ogsaa, at Folkene bestandig fik deres Sold udbetalt i rette Tid. Fandt dette ikke Sted, saa indtraadte der Fare for, at man, ved bagefter at betale efter levende Hoved, bedrog hele Fanen. Thi naar en Fane Knægte havde været fuldtallig 1564, men først fik Afregning 1567 efter hvem der da var tilstede, saa bedrog man jo alle de i Mellemtiden faldne eller af Sygdom døde for deres Løn. — Ja, hvor var de døde? spurgte Peder Oxe. De kunde jo melde sig, saa skulde de ogsaa faa deres Lønning. Men til blinde Numre udbetaltes ingen Sold. — Jo, vist var deres Ret endnu i Live, hævdede Daniel Ranzau. Peder Oxe selv kunde jo ikke heller slippe for at betale et leveret Sølvfad, fordi Sølvsmeden i Mellemtiden var

død. Obersten og Kammeraterne var den faldnes Arvinger, og dem tilkom derfor den faldnes Lønning.

At denne Fortolkning, dreven til sin Yderlighed, maatte lede til Misbrug, er tydeligt nok. Og Peder Oxe har sikkert haft Ret i, at Misbrug fandt Sted. Men lige saa sikkert er det, at, hvor søgt end Daniel Ranzaus Paastand lyder: at Øverste og Kammerater var de faldnes Arvinger, saa svarede den dog til de virkelige Forhold. Mellem Ryttere eller Knægte, der aarevis ikke fik Sold, maatte der nødvendigvis uddanne sig et indfiltret Næt af Laaneforhold, hvor Kammerater gensidigt forstrakte hinanden indbyrdes, eller Øversten maatte give Forskud af egen Lomme. Og der var ikke mindste Sikkerhed for, at Kugler, Sværd eller Pest bagefter just ramte alene dem, der havde udlaant Pengene

Peder Oxe og Daniel Ranzau havde hver paa sin Vis Ret. Lige ivrige var de. Ingen af dem formaaede at vrikke den anden af Stedet. Hele Sommeren brødes de. I Ordets egentligste Forstand, paastodes det, thi efter hvad der fortaltes, drog Daniel Ranzau under en af Forhandlingerne sit Sværd mod Peder Oxe, og Kongen maatte skille dem ad. Den 24. Juni turde Daniel Ranzau af Frygt for Peder Oxe ikke komme fra Malmø over til Københavns Slot, og Kongen maatte i den Anledning udstede et Lejdebrev for sin Hærs Øverstkommanderende. Peder Oxe synes dog at have været den stærkere, i hvert Fald da han fik Statholderen i Holsten, Henrik Ranzau, kaldt over til København som Mægler. I Juli Maaned kunde de to i Forening melde til Kongen, at Daniel Ranzau nu havde ladet sig bevæge til at afgive sin Stilling som Regimentsøverste, saa at han blot var Hærens øverste Befalingsmand. Saaledes kunde han, frigjort fra Pengeforholdet til sit Regiment, formentlig lettere tale Hæren til Rette.

Men uden Afregning efter Ønske lod hverken Ryttere eller Knægte sig tale til Rette. De rasede over Peder Oxes Paastand om, at de Knægte, der havde været med paa Toget til Norge, skulde have først. De nægtede at gaa ind paa Afregning med hver enkelt istedetfor efter Faner. De spærrede Daniel Ranzau Vej, naar han vilde til København for at forhandle med Peder

Oxe, af Frygt for, at det blot var et Paaskud for, at han vilde flygte. De gjorde aabent Oprør i Ystad og fangede i Halmstad Kongens fire Krigskommissærer.

Saaledes sled Sommeren sig hen. Det syntes, som om det ikke heller skulde lykkes Peder Oxe at faa det trange Hjulværk i Gænge. Saa endelig — paa den Tid, hvor Hæren ellers plejede at gaa i Vinterkvarter — i November Maaned lykkedes det dog. Men det havde kostet ham den største Anstrængelse. Og skøndt han næppe havde givet en Hvid ud, der ikke var nødvendig, og skøndt han havde nægtet Betaling til de afskedigede Ryttere og Knægte, som nu modvilligt og bunkevis blev udskibede fra Skaane til Tyskland, saa stod han tilbage med tomme Hænder. Al den bevilgede Krigsskat var medgaaet. Og vilde saa den udsøgte, men lille Hær gøre Nytte? Den talte kun ialt 9000 Mand, hvoraf 2500 Ryttere. Var det nok til, naar nu Stødet endelig rettedes mod Sverige selv, at tvinge Erik XIV til Fred?

Hvor vanskeligt det havde været at faa Toget i Gang, kan blandt andet ses af, hvad der foregik paa Frederiksborg i de første Dage af Oktober 1567. Her var Daniel Ranzau mødt, og havde ført Klage til Kongen over Hærens Behandling og vel særlig over Behandlingen af hans eget tidligere Regiment. Det havde været med til Mytteriet i Ystad og blev derfor nu, uden at modtage en Øre i Sold, ført fra Ystad over til Tyskland. Det endte med, at han frasagde sig Stillingen som Hærens Øverstbefalende. Kongen søgte at tale ham til Rette, og Daniel Ranzau lovede tilsidst at blive, men kun paa visse Betingelser. Kongen, der i et Brev til Peder Oxe har beskrevet, hvad der foregik, siger, at det, Daniel Ranzau nu forlangte, var „fast mögit“. Andre vilde maaske ikke finde det saa ubilligt endda. Han forlangte, at det Forleningsbrev, Kongen havde givet ham paa Trøjborg i Sønderjylland, og som lød paa ham og hans „Livsarvinger“ skulde forandres til at lyde paa ham og hans „Arvinger“. (Daniel Ranzau var endnu kun trolovet, ikke gift.) Desuden forlangte han sin Lønning som Feltøverste udbetalt. Da Kongen ikke gik ind herpaa, „er Daniel Ranzau udfaren med nogen besværlig Tale,

hvilken Vi ikke kunde lade uforantvordet gaa forbi, og dermed er vi blevne uens og med Uvilje skiltes".

Det heftige Optrin endte med, at Daniel Ranzau uden videre red sin Vej.

Da han var borte, skrev Kongen to Breve. Det ene var til hans gamle Yndling, Christopher von Dohna. Denne havde haft en trang Skæbne. Han var Aaret efter, at Broderen var druknet, selv haardt saaret falden i Svenskernes Hænder, da de i Septbr. 1565 erobrede Varberg. Som Fange var han derpaa bragt til Sverige og ført ind i Stockholm i forsmædeligt Optog. Her havde han saa døjet Fangenskab et Par Aar, havde mærkelig nok undgaaet Pest og var nu, efter at være bleven udvekslet, igen ved Hæren. Til ham skrev Frederik II og tilbød ham Overkommandoen, da Daniel Ranzau led af Griller og Melankoli.

Men Dagen efter skrev Frederik II til Daniel Ranzau, at, da de Ord, han igaar havde „udgydt og ladt flyve", ikke var tydelige, udbad Kongen sig klar Besked, om han vilde efterkomme, hvad der var befalet ham eller ej. Dette Brev sendtes afsted efter den bortdragne, med ridende Bud, der skulde forlange skriftligt Svar.

Budet kom tilbage med Brev fra Daniel Ranzau om, at han „bevilger at drage op med paa Toget og sig at lade bruge, som det sig bør". — Kongen kunde saa i Ro drage paa Jagt og sendte fra Avnsø en Beskrivelse af Optrinet med Bilag til Peder Oxe.

I November Maaned 1567 kom endelig Daniel Ranzaus berømte Tog til Sverige i Stand. Frans Brokkenhus var Næstkommanderende. Christopher von Dohna førte Fortravet.

6

Forinden Peder Oxe opnaaede, at Hæren endelig brød op, var der foregaaet store Forandringer i hans egne ydre Forhold. Det var vistnok til Tak for Sommerens utrolige Slid og for de mange Rosenobler, som Lasttolden nu bragte i Kongens private Kasse, at Peder Oxe den 17. August 1567 blev udnævnt til Rigs-

hofmester. Det var den højeste Stilling i Landet, en Slags vedvarende Konsejlspræsident og Udenrigsminister. Denne nye Myndighed gav hans hidtidige Anvendelse sin Besegling. Men alene vilde den dog ikke være nok til at underbygge en Virksomhed af saa vanskelig en Art som hans. Peder Oxe var kun i Stand til at naa sit Maal, naar han støttedes saavel af Standsfællers som af Kongens Tillid. Blot den nærmeste Opgave, gennem Selvbeskatning at skaffe de fornødne Penge til Landets Frelse, forudsatte begges Tillid.

Peder Oxe synes fra første Færd efter sin Tilbagekomst at have været klar herover og at have tilstræbt en Forsoning med alle. Den værste Anstødssten herimod var den gamle Srid mellem Oxer og Gjøer. Men disses Hovedmand, Herluf Trolle, var jo nu borte. Og det er vistnok gaaet Peder Oxe som hele Eftertiden, at denne Mands sidste to Handlinger, Stiftelsen af Herlufholms Skole (Fig. 97) og hans tapre Kamp ombord, har kastet et forsonende, forklarende Skær over hans øvrige Liv og Færd. Peder Oxe havde mange Forudsætninger for at skatte netop to saadanne Bedrifter. Og han var aandslivlig og bøjelig nok til at kunne indrømme, at Herluf Trolles formentlige, lidt brovtende Selvgodhed her havde givet sig Udtryk, der adlede og berettigede den. Daad stod her Maal med Ord.

I hvert Fald var Herluf Trolle nu borte. Og Moster Birgitte var lettere at magte. Ogsaa over hende kastede jo den ene Handling, Oprettelsen af Herlufsholms Skole, sit forklarende Genskin. Vel var der endnu Stridspunkter tilbage. Hun havde blandt andet Peder Oxes Eje, Tølløse, i Pant af Kongen og vilde ikke afstaa ham Andel i Kjeldkjær Gods. Men disse Tvistemaal synes at være blevne løst nogenlunde fredeligt. Og lidt efter lidt spirede et ændret Forhold frem, hvor de to ikke blot mødtes under venskabelige Former, men Peder Oxe blev et Værn for hende og hendes Værk, hvad der i lige høj Grad taler til Ære for begge Parter.

Men Peder Oxe tilstræbte andet og mere. Trang til Støtte hos alle Standsfæller i Forening med et større, varmere Syn paa, hvad Fædrelandet nu krævede af ham, synes at have ændret,

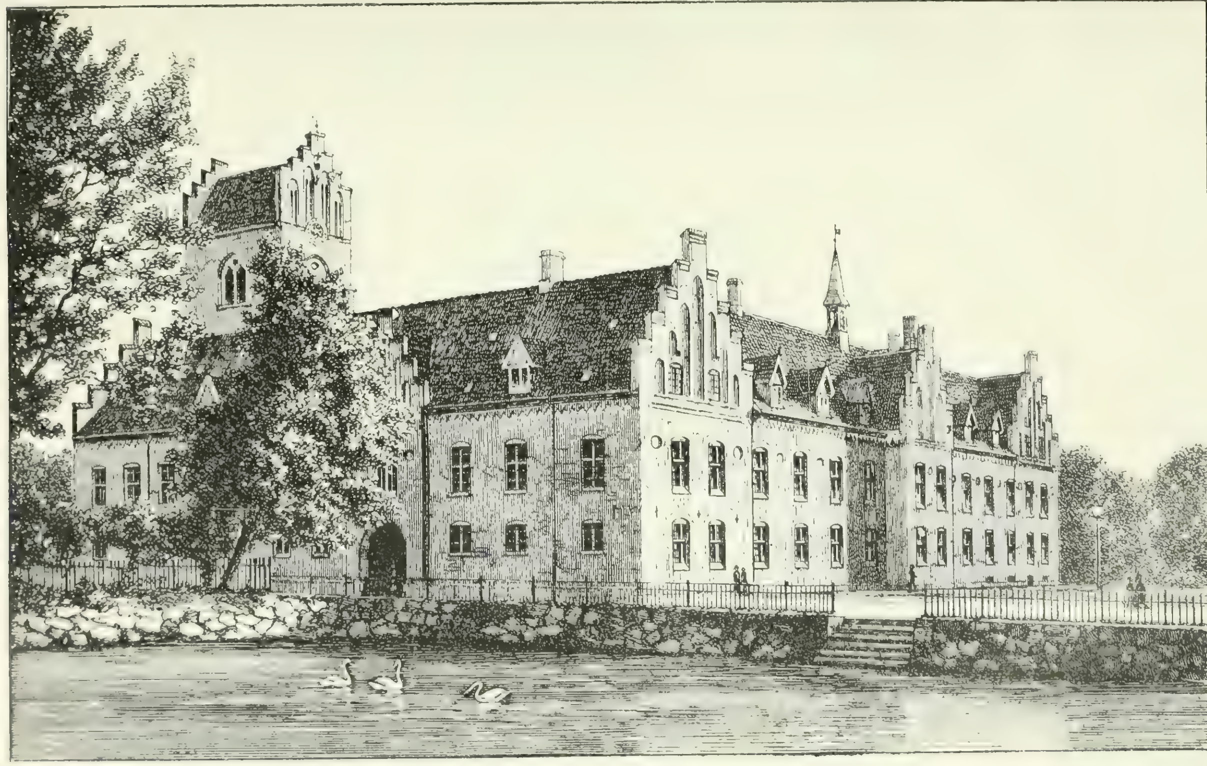

Fig. 97. Herlufsholm.

lempet og mildnet hans Færd. Hans Maal blev at samle alle til fælles, enigt Virke.

Som altid hos Peder Oxe er det her umuligt at skelne mellem Beregning, smidig Bøjelighed og virkelig Opgaaen og Selvhengivelse. Gælder dette om alt, hvad han foretog sig efter sin Hjemkomst for at vinde Fodfæste, slaa dyb Rod og i sig samle alles Styrke, saa gælder det først og fremmest om det klogeste og mest afgørende af alle de Skridt, som han gjorde. Han giftede sig. Den 14. September 1567 stod den nye Rigshofmesters Bryllup paa Vallø med Fru Mette Rosenkrans.

Fig. 98. Fru Mette Rosenkrans, Peder Oxes Hustru. (Maleri paa Gauno.)

Det er jo muligt, at der laa en Forelskelse til Grund. Han var 47 Aar, hun var omkring 34 Aar, Enke, med to Børn, en 8aarig Søn og en lidt yngre Datter. Efter hendes Billed (Fig. 98) at dømme, er der Sandsynlighed for, at hvis Peder Oxe er bleven indtagen i hende, maa det særlig have været paa Grund af hendes sjælelige Fortrin. At dog Følelsen kunde have været medvirkende, er ikke udelukket. Det er i hvert Fald ejendommeligt, at han i et Morgengavebrev, udstedt i København 11. Septbr., altsaa Tredjedagen før Brylluppet, skænkede hende i Morgengave Tølløse og Løgismose Hovedgaarde og Gods, samt 40,000 Kr. efter hans Død. Og da de — to Aar efter — ikke længere ventede at faa Livsarvinger, gav han hende

et saakaldt Livsbrev paa at maatte, hvis hun overlevede ham, arve alt hans Jordegods. Sligt var dengang endnu usædvanligt. Først Peder Oxes Eksempel fremkaldte Efterligninger.

Hvorledes det end maatte have forholdt sig med Følelserne, saa var Giftermaalet, fornuftmæssigt set, meget at anbefale. Hvis Peder Oxe efter Tidens Skik forud har beraadt sig med Gud, sig selv, Slægt og Venner, saa er der Sandsynlighed for, at alle har svaret ja. Fru Mette Rosenkrans var for det første et rigt

Fig. 99. Skarholt i Skaane.
(Efter Fotografi.)

Parti. Selv ejede hun Vester-Vallø og besad tilligemed sine Børn Skarholt (Fig. 99) m. m. i Skaane. Hun var dernæst et anseeligt Parti. Om hendes afdøde Mand, Krigskommissæren Sten Rosensparre, der var falden ved Svarteraa, laa Hæderens Glans. Selv hørte hun til en af Landets bedste Slægter, der just i Øjeblikket var i kraftig Blomstring. Hendes Søster var gift med den anden Krigskommissær, Peder Bille til Svanholm. Tre af hendes Fætre, Brødrene Holger, Erik og Jørgen Rosenkrans, var Medlemmer af Rigsraadet.

Ved Hjælp af sine Søskende, sin fædrene og mødrene Slægt, sine tidligere og nye Svogre, samt sin Hustrus Nærmeste, om-

spændte Peder Oxe nu omtrent alt, hvad der var af Magt og Navn i Danmark. Han var med dybe, vidtspredte Rødder jordfast. Kom saa hertil, at han arbejdede vel sammen og i fuld Overensstemmelse med sin nærmeste Jævnbyrdige, Kansler Johan Friis, saa maatte Peder Oxe et Aar efter sin Hjemkomst siges at indtage saa fast en Stilling, som muligt var, baade opefter, til Siden og nedefter.

Og det kunde vel tiltrænges. Thi han gik vanskelige Tider i Møde. I Pengesager er Konger, Rigsraader, Borgere, Bønder alle ens. De lider ikke bestandigt paany at kræves. Men dette maatte just Peder Oxe.

Allerede i September 1567, altsaa ikke et Aar efter sin Hjemkomst, maatte han begynde forfra med Paalæg af de Skatter, som sidst var udredede eengang for alle. Det synes, som om han ved selve Brylluppet har maattet hverve Hjælpere for sine Planer. I hvert Fald lovede han paa en af disse Dage i Forening med sine fire nye Slægtninge, Peder Bille og de tre Brødre Rosenkrans, Holger, Erik og Jørgen, med hvem han jo var sammen paa Vallø den 14. September, at de hver især atter vilde betale i Skat en Tredjedel af deres Lens visse Indtægter. Den 28. September blev derpaa i et Kongebrev dette af de fem Rigsraader givne Eksempel anført til Efterfølgelse, og andre Lensmænd, foreløbigt de i Nørrejylland, opfordret til at gøre det samme. Allerede den 14. August var der blevet paabudt alle Bønderne en almindelig Kvægskat. Og det blev ved. I Begyndelsen af 1568, fremdeles 1569 og 1570 maatte Adelen betale „frivillige“ Skatter. Og i samme Tidsrum maatte der udredes Kvægskatter. I Maj 1568 fandt man paa en ny Slags Beskatning, der dog efter et halvt Aars Forløb atter maatte opgives paa Grund af den Uvilje, som den vakte. Den bestod i, at enhver Bonde, der ikke aftjente sin Værnepligt ved at være med i Leding, skulde betale en Mark om Maaneden.

Hertil kom, at Laan hos Adelen, ganske vist mod forhøjet Pant i Len, fortsattes. Peder Oxe maatte, f. Eks. 1569, selv gaa i Spidsen og laane Kongen 20,000 Kroner. Fremdeles, at Borgere i Byerne, Præster og Degne paa Landet, maatte svare over-

ordentlig tyngende Skatter baade i Form af Penge og „Fetalje“. Man forstaar da, at der, lige fra Landets to Enkedronninger til den ringeste Byvægter og Plovkøring, vaktes den bitreste Stemning mod den, i hvem disse evindelige Krav var personliggjort, Peder Oxe. Det almindelige Ønske kunde simpelt og kort udtrykkes ved: Gid Fanden havde ham! Intet Under, at man i København, da det Lysthus, som han havde bygget uden for Porten, i September 1570 blæste om, var ganske klar over, at det var Djævelen, der havde besørget det. Og at ved hans Død Folketroen delte sig i de to Meninger, at enten havde Fanden selv taget ham med sig, eller det var Kongen, der havde dræbt ham med de Ord: „Du er en Okse og skal dø som en Okse.“

Der hørte hele Peder Oxes sikre Fodfæste og sejge, maalbevidste Kraft til, for ikke at fortrænges fra eller selv opgive Posten som Rigshofmester, men roligt, kyndigt og støt føre Statsskuden i Havn.

7

Daniel Ranzaus Tog ind i Sverige gik langt over Forventning. Næppe sad han i Sadlen, frigjort for alt Pengevrøvl, i Spidsen for tapre Folk, villige — Tyske som Danske — til at lystre hans Bud, før Slægtens Krigerlyst og Førersnille kom over ham. Felttogsplanen, hvorom han var bleven enig med Kongen, Peder Oxe og Johan Friis, gik kun ud paa at trænge frem til Jønkøping og saa i en Bue, enten gennem Vestergøtland eller gennem Småland, vende tilbage til dansk Grund igen. Men da han kun mødte ringe Modstand, da Udsigten til rigere, uberørte Egne vinkede, og Frosten lovede at bygge Bro, besluttede han at drage videre mod Nord op i det velstaaende, ubetraadte Østergøtland. I et Krigsraad gik alle hans Befalingsmænd ind paa Planen, og den blev straks sat i Værk.

Det lykkedes ham at trænge gennem den ene af de to Hulveje („Holaveden“), der gennem vidtstrakte, bjergfulde Skovtykninger øst om Vettern fører ind i det egentlige, opdyrkede Østergøtland.

Her, hvor han kom uventet, traf han, især i Begyndelsen, kun svag Modstand og afbrændte Alvastra og Vadstena (Fig. 100) Klostre. Fra Linkøping skrev han da, den 24. November, til Frederik II og Lybækkerne, at han turde paatage sig at trænge frem til Stockholm og bringe Krigen til Ende, hvis man snarest vilde sende ham 2000 Skytter og 600 Ryttere. Brevene betroedes til den flinke Høvedsmand, Mikkel Gjønge, der i Spidsen for 30

Fig. 100. Pillesal i Vadstena Kloster.

af sine danske Skytter lykkelig slog sig igennem Hulvejen og i Løbet af en halv Snes Dage naaede ned til København.

Her vakte det forhaabningsfulde Brev, der ledsagedes af to erobrede Rytterfaner, naturligvis den største Glæde. Peder Oxe sendte det videre til Kongen, der var i Nørrejylland. Selv lod han øjeblikkelig indkalde det størst mulige Antal Skytter fra Købstæderne i Sjælland og Skaane, 300 Skansegravere fra Nordsjælland og sendte Ilbud til Halmstad og til Otto Brahe i Helsingborg (Fig. 101) om at stille 1500 Skytter, saa at Hjælpen straks kunde føres nordpaa af Mikkel Gjønge. Men da Peder Oxe i den Anledning ilede over Helsingør til Skaane, mødte

ham Bud fra Otto Brahe om, at hans skaanske Bønder, der tjente som Skytter, havde gjort Mytteri og forladt ham. Med slige Folk turde naturligvis heller ikke Mikkel Gjønge indlade sig paa Togt. Peder Oxe skrev derfor hurtigt til Kongen og bad ham om, af jydske og fynske Adelsmænd og Bønder snarest at lade samle en Hjælpehær for Mikkel Gjønge, samt lade de skaanske Bønder, der nu havde gjort Mytteri, alvorligt straffe.

Peder Oxe saa i Daniel Ranzaus Togt et virksomt Middel til

Fig. 101. Helsingborg i det 16. Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

at tvinge Sverige til snarlig Fred. Men Frederik II var af samme letopblussende, forhaabningsfulde Natur som Daniel Ranzau. Dennes lidt forhastede Udsigt til at erobre Stockholm forvandledes i Kongens modtagelige Sind til endnu mere.

Hertil bidrog maaske dels, at han paa sin Rejse i Nørrejylland var uden sindige Raadgivere, dels at hans Indbildningskraft straks fik Lov til, ja, gjorde en Slags Nytte ved, at sættes i Sving. Da han modtog det glade Budskab, var just Aftenen forud hans „Enspænder", Otto, kommen fra Sachsen med Brev fra Svogeren,

Kurfyrst August. Det var altfor fristende at sende Otto straks afsted tilbage med Svar. Et muntert Svar, der kunde stemme Svogeren til Glæde med Kongen, berolige angaaende de 600,000 Kroner, som Kurfyrsten havde udlaant til Krigen, men endnu ikke faaet igen, og muligt gøre ham villig til endnu et sidste Laan, hvis det skulde vise sig nødvendigt.

Brevet blev skrevet paa Hald den 9. December 1567. Det meddelte, at der var kommet Post fra vor Feltøverste, „Rigs- og Feltmarskal" Daniel Ranzau. Alt var gaaet godt paa hans Tog. Fjenden bestandigt dreven tilbage. Kun et Tab i samtlige Sammenstød af ikke engang 100 Mand. Nu trak Fjenden Forstærkninger til sig. Men Daniel Ranzau vilde ikke vige et Skridt, men blot oppebie yderligere Hjælp fra Danmark. Derfor har Vi sendt ham Otto Brahe fra Helsingborg til Undsætning med 8000 Skytter og 400 Heste. Der er sorget for, at 6000 Mand gør Indfald fra Norge, hvilke utvivlsomt vil udrette noget tappert. Krigen vil hermed forhaabentlig blive tilendebragt, thi Vi har Forspringet og Fordelen paa Vor Side. Vor Feltøverste har som Sejrstegn sendt Os to Rytterfaner, tagne i en Kamp, hvori „Feltmarskal" Erik Henriksen gjordes til Fange. Den ene er en svensk Hoffane, den anden Tyskeren Eberhart Feuerhackes. „Alt dette vil Vi ikke undlade svogerligt og til god Tidende skyndsomst at melde Eders Kærlighed, for at Samme maa glæde sig og takke Gud med Os, som Vi med Eders Kærlighed over, at Vor hjerteelskte Søster er bleven lykkelig forløst."

Samme Dag, Kongen skrev dette Brev, afsendte Peder Oxe sin Melding om, at Otto Brahes Tog var mislykkedes, samt Opfordring til Kongen om at samle den nødvendige Hjælpehær i Nørrejylland. Denne Efterretning synes saa lidet at have nedslaaet Kongens Mod, at han tværtimod besluttede sig til selv at stille sig i Spidsen for den nye Hær. Den 14. December 1567 udstedte han fra Skanderborg et aabent Brev til Adelen i Nørrejylland. Han meddelte heri, at der var kommen Skrivelse fra Feltøverste Daniel Ranzau og Rigsmarsk Frans Brokkenhus: Gud havde „forlenet dem Sejrvinding mod Vore Fjender, saa oftig som de har været dem til Haandgerning." „Vi er tilsinds

Os selv udi egen Person med et Antal Krigsfolk at begive Os ind i Sverige.“ Hele den jydske Adel med alle dens Ryttere skulde derfor møde i København den 7. Januar og følge ham.

Det var tydeligt nok de gamle Drømme fra Krigens Begyndelse, der nu atter havde faaet Magt over Kongens Sind. Oprejsningens Tid var inde, den længe haabede Stund endelig kommen. Sverige skulde ikke blot nødes til Fred, men Stockholm og Landet erobres. Kongen vilde selv føre Hæren til Sejr. I Spidsen for alle ilede han til den afgørende Kamp udenfor Stockholm! Hans tapre fulgte ham. Christopher von Dohna med sine Ryttere var lige efter, en Hestelængde bagefter. Men Kongen var forrest!

Fig. 102. Rigsraad Jørgen Marsvin til Dybæk († 1581). (Maleri paa Rosenholm.)

Midt under de øvrige Vanskeligheder voksede her en ny op for Peder Oxe. Det Omslag i Udsigter, som hans hidtidige Styrelse havde medført, truede nu med Faren for, at man skulde begynde helt forfra, hvis Kongen fik Lejlighed til frit at følge sine gamle, dristige Planer. Det var ikke nok at have reddet den synkefærdige Svømmer. Nu gjaldt det at hindre ham i et nyt Udspring. Denne nye Fare for Riget voldte i den følgende Tid gentagne Gange baade Peder Oxe og Johan Friis store Vanskeligheder.

Skøndt Frederik II baade bad sin Slægtning, Hertugen af Meklenborg, at hverve Ryttere og Knægte og selv drev paa Rustningerne hjemme, saa blev Udbyttet dog kun ringe. Den Hjælpehær, der samledes ved Engelholm i Skaane, var saa faatallig og uøvet, at Rigsraadet bestemt nægtede Kongen Tilladelse til at stille sig i Spidsen for den. Under Anførsel af Jørgen Marsvin (Fig. 102) rykkede den da i de første Dage af Februar 1568 ind i Sverige, men blev slaaet og maatte trække sig hurtigt tilbage.

Imidlertid havde Daniel Ranzau ventet forgæves oppe i Øst-

Fig. 103. De danskes Fremrykning søges standset ved „Braater" (fældede Træer). (Olaus Magnus 1555.)

gotland paa at faa Hjælp til sit Tog mod Stockholm. Den svenske Hær fik stadigt Forstærkninger og spærrede ham nu Overgangen over Motala Strømmen. Standset i sin Fremrykning og uden Forbindelse med Danmark, begyndte han at indse Faren ved sin Stilling. Han besluttede sig endelig til Tilbagetog. For at dække dette, angreb han først den svenske Hærafdeling, der ved Norrby dækkede Overgangen over Motala. Det lykkedes ham at overrumple Lejren. Tropperne splittedes, Førerne flygtede. Krigskassen og Artilleriet faldt i hans Hænder. Kort efter drog han sydpaa. Da den vestre Hulvej, ad hvilken han var kommen, nu

var stærkt besat, foretrak han at gaa ad östra Holaveden. Hans Spejdere meldte ham derhos, at Bønderne, der holdt denne besat, var for et Par Dage hjemme for at hente Fortæring. Han brød da paa her, slap igennem et Par af de spærrende Forhug, de saakaldte bråtar (Fig. 103), gik paa den tillagte Sø, „Sommen“, uden om Resten og naaede den 25. Januar 1568 lykkelig ud af Skoven ned i Smaaland. Under Svenskernes Forfølgning lykkedes det ham at fange disses Feltherrer, Hogenskild Bjelke (Fig. 104) og Sten Banèr, og at sprænge den Rytterafdeling, der havde ødelagt hans Tros. Efter et saaledes mesterligt udført Tilbagetog, stod han endelig den 14. Februar 1568 atter paa dansk Grund.

Fig. 104. Hogenskild Bjelke.
1538—1605.

Udbyttet af Daniel Ranzaus Tog svarede — roligt set — ikke til de store Forventninger, man en Tid havde knyttet dertil, og han selv gjort sit til at nære. Som svenske Hære saa ofte paa dansk Grund, havde her en dansk Hær paa svensk Grund holdt ud et Par Maaneders Tid og plyndret i Fjendens Land. Uden at have udrettet noget afgørende, var dens Hovedbedrift blot, at den slap nogenlunde uskadt bort. Toget endte som et Tilbagetog med Fjenden lige i Hælene.

At det forholdt sig saa, fik de danske Landsdele østensunds at føle. Erik XIV fulgte tæt bag efter den vigende danske Hær. Uden at man fra dansk Side var i Stand til at hindre det, plyndrede, brændte og affolkede Fjenden efter gammel Sædvane og Plan først store Dele af Blekingen, derpaa af Halland. Forgæves

søgte Frederik II og Peder Oxe at faa Daniel Ranzau til blot at angribe den danske Fæstning Varberg, som Svenskerne nu i flere Aar havde haft inde. Paa dansk Grund var Hæren atter den gamle. Vinterhvile i Skaane med Mytteri, fordi Lønning udeblev. De „stampede og myttede“, som Frederik II udtrykte det. Pest kom til. Regeringen maatte af den Grund forlægges fra København til Roskilde. Vinteren 1568 var trang og trist, dobbelt trykkende i Danmark ovenpaa de lyse Forhaabninger, som Daniel Ranzaus Tog en Stund havde vakt. Frederik II, der havde villet erobre Sverige, og Peder Oxe, der blot vilde opnaa Fred, havde været lige uheldige. Og Landet led under Følgerne.

8

Foraaret 1568 var den sværeste Tid for Peder Oxe. Som andre følte han, hvad man var gaaet Glip af, da den nys saa gunstige Udsigt til at fremtvinge Fred med Sverige gik tabt. Men derhos havde han Blikket rettet mod en optrækkende Fare, som ingen anden i Danmark havde Øje for eller forstod som han at bedømme. Vel underrettet, som han var, om, hvad der foregik i Udlandet, og fra sin Landflygtigheds Tid personlig kendt med alle de paagældende, saa han med stigende Betænkelighed paa, hvad der foregik i Nederlandene.

Her var i Løbet af 1567 Hertugen af Alba ankommen som den af Philip II udnævnte Generalissimus, der skulde undertrykke Oprøret. Statholderinden, Philip II's Søster, Margrete af Parma (Fig. 78), havde modtaget ham med Kulde og Uvilje. Men inden Aarets Udgang var Magtforholdet klaret. Hertugen af Alba havde fortrængt hende fra Indflydelse paa alle Punkter. Gang efter Gang havde hun ansøgt sin Broder om Afsked som Statholderinde, naar der ikke længer forundtes hende nogen Magt. Og i December 1567 var der endelig ankommen en „Enspænder“ fra Spanien med to Breve. Det ene indeholdt hjertelig Tak for trofast Tjeneste samt Afsked for hende. Det andet var Hertugen

af Albas Bestalling som Statholder i Nederlandene. Ved Juletid blev hun høfligst ledsaget over Grænsen af sin Efterfølger.

Saa var altsaa Hertugen af Alba (Fig. 105) nu Spaniens Landshøvding i Nederlandene, den, der skulde paatale Danmarks Overgreb ved Paalæget af „Lasttolden". Peder Oxe kendte ikke blot af Ydre denne høje, slanke Spanier med det aflange Ansigt, hvor — i mager Gul-Bronce mellem det kortklippede, mørke Haar og det lange Graaskæg — to sorte Øjne kunde baade se sløvt ud og lue. Han kendte ham ogsaa af Indre, vidste, at under denne Blanding af upaavirkelig Kulde og spændstig Stolthed laa de vildeste Lidenskaber paa Spring: en Pengegridskhed uden Grænser, en Hævngerrighed, der forstod at bie, et Rovdyrs Ødelæggelsestrang. Peder Oxe var klar over, at denne Mand for enhver Pris vilde søge at faa Hævn over Danmark og tilføje det hver tænkelig Skade, selv om han skulde finde det hensigtsmæssigt først at vise Venlighed. Men Sandsynligheden talte for, at han ikke engang vilde finde dette Forspil nødvendigt. Den Udfordring, som „Lasttolden" indeholdt, vilde snarere friste ham til øjeblikkelig at kaste sig over Danmark, nu, da det var vanskelig stedt. Denne Fare maatte for enhver Pris undgaas.

Fig. 105. Fernando Alvarez de Toledo, Hertug af Alba.
(Kobberstik af F. Hogenberg.)

Margrete af Parma havde set paa „Lastpengene" under et dobbelt Synspunkt. De indeholdt ganske vist en Fornærmelse mod Kongen af Spanien, men var tillige en særdeles belejlig Hjælp mod hans oprørske Undersaatter i Nederlandene. Derfor

havde der været noget vist uvirkeligt i de Vredesudbrud, hvormed hendes Skrivelser til Danmark var fyldte, og Peder Oxe havde heller ikke taget noget Hensyn til dem. Han havde nøjedes med indenfor de af ham selv afstukne Grænser at anerkende hendes Ret. Saaledes var han just, da hun trak sig tilbage, meget ivrig for at opfylde hendes Begæring om Straf over nogle danske, der paa egen Haand i aaben Sø havde overfaldet et nederlandsk Skib[1]. Men næppe var Hertugen af Alba bleven Statholder, førend det viste sig, at slige Smaaopmærksomheder ikke længere slog til. For stolt til at tage mod fremmed Hjælp imod sine Undersaatter og forbitret over den Forhaanelse af Spaniens Magt, som Paabudet af „Lastpengene“ indeholdt, gik han lige til Sagen og sendte, kort efter sin Tiltrædelse, en Skrivelse, blot en eneste, til Danmark. Den var tilstrækkelig til at faa Peder Oxe til at forandre Kurs.

For et flygtigt Blik var denne Skrivelse[2] ikke væsentlig forskellig fra de tidligere modtagne. Den indeholdt Klager over forøget Told i Norge og over Lastpengene, som, i og for sig uberettigede, nu tilmed blev afkrævede ud over den af Danmark først fastsatte Tid. Som sædvanligt endtes med en Opfordring til at afskaffe disse Misbrug; hvis ikke skulde Kongen af Spanien vel vide ved andre Midler at skaffe sine Undersaatter til deres Ret.

Indholdet var altsaa det sædvanlige, først Klager, saa Trusler. I Danmark var man saa vant til slige Breve, og Kancellisterne i Brüssel havde saa ofte anvendt de samme truende Henvisninger til Spanien, at Virkningen tilsidst havde tabt sig, og Slutnings-Truslerne ikke agtedes mere end de staaende Høfligheds-Udtryk i Begyndelsen. Men de samme Ord fik en hel anden Vægt med Hertugen af Albas Navn under. Peder Oxe kendte ham for vel til ikke at vide, at der kun vilde være kort mellem Ord og Handling, naar han som her ansaa sig og sin Myndighed for tilsidesat. Man var udsat for, at han uden at tage andre Hensyn straks udvirkede en Krigserklæring fra Spanien, Evropas mægtigste Sømagt. Men selv om han ogsaa vilde være sindig og kun behandle Sagen som et rent nederlandsk Spørgsmaal, saa

var der al Sandsynlighed for, at han inden kort Tid vilde være Herre over Oprøret hjemme og saaledes i Stand til med fuld Kraft at imødegaa hvert udenlandsk Overgreb. Hvordan saa end Sagen betragtedes, stillede Udsigterne sig ugunstigt for Danmark-Norge. Forsigtighed var i høj Grad fornøden.

Peder Oxe saa dette. Hurtigt bestemte han sig da til at vende. Det Maal, som han ikke kunde naa ad den lige Vej, maatte han finde sig i at krydse sig op til. Som Svar paa Albas Skrivelse afsendtes derfor straks et Brev[1], hvori man fra dansk Side i en vis krænket Tone opregnede alt det meget, som var blevet gjort til bedste for Hans spanske Majestæts nederlandske Undersaatter, men altid kun var blevet gengældt med Utak af disse. Dog, Kongen af Danmarks Venskab og broderlige Følelser for Kongen af Spanien var for dybe til, at Undersaatters Utaknemlighed kunde svække dem. Han vilde give et nyt Bevis derpaa ved — at afskaffe Lastpengene for Nederlænderne, ligesom han alt havde skrevet til sine Embedsmænd i Norge om ikke at afkræve Nederlænderne forhøjet Told.

Det var et Tilbagetog saa tydeligt, som nogen kunde forlange. Selv Tolderen i Helsingør fandt Vendingen for rask. Brevvekslingen mellem Kongen og ham fra hine Dage er bevaret; den sætter os lyslevende ind i Forholdene. Tolderen udtaler utvetydigt sin Misfornøjelse med Omslaget, hvis Aarsager han ikke formaar at overse, og udbeder sig nærmere Meddelelse om, hvad han lige overfor Skipperne skal anføre som Grund til dette uventede Skridt. Det kongelige Svar røber noksom, hvor nødigt ogsaa Regeringen har føjet sig efter Omstændighederne. Allerede det, at Løftet om at ophæve Lastpengene er givet den 12. Juni, medens Befalingen først iværksættes den 8. Juli[2], viser Regeringens Ulyst. „Men“, hedder det yderligere, „dersom Du af Dig selv forseer det en 8 Dage og vedbliver at tage Lastpenge, og det noget kan drage til Sum, skal Du ingen Utak eller Unaade dermed fortjene.“ Hvad endelig Grunden til Ophævelsen angaar, saa kan Tolderen jo anføre, at Kongen har bestemt sig dertil, rørt ved Hertugen af Albas Bønskrift, saa og mest paa Grund af den Gunst og Naade, Hs. Maj. nærer for Nederlænderne[3].

Vendingen var gjort. Med rask Fart fjernede man sig atter fra Maalet. Alt, hvad Peder Oxe oprindeligt havde tilsigtet med Lastpengene, forspildtes nemlig nu lidt efter lidt. Indtægterne af Øresundstolden led et betydeligt Skaar. Endnu i Aaret 1568 udgjorde de 466,000 Kroner, men allerede næste Aar var de sunkne til 245,000 Kroner, altsaa mere end 300,000 Kroner under, hvad de havde indbragt i Peder Oxes Tiltrædelsesaar. Og hvad der oprindelig havde udgjort denne nye Afgifts Styrke, var nu blevet dens Svaghed. Den havde været et svært Paalæg, som dog kunde bæres, fordi det var ligeligt fordelt paa alle. Den var nu, da Nederlænderne var blevne fritagne derfor, sunken ned til at blive en uudholdelig Afgift, der var uretfærdigt og uklogt fordelt. Den tilintetgjorde den sidste Rest af de østersoiske Hansestæders Handel. Med slig en Lænke om Benet kunde de endnu mindre kappes med de driftigere Hollændere. For en ringe Indtægts Skyld begik man altsaa den politiske Fejl at hjælpe en enkelt Magt til Enehandel i Østersøen, og det netop den farligste, fordi det var den mægtigste, Nederlænderne. Og selv den ringe Fordel, for hvis Skyld disse Misgreb skete, blev just gennem dem bestandig yderligere forringet. Hvert østersøisk Handelsskib, der maatte give tabt i det ulige Kapløb og derfor unddroges Farten, efterlod en tom Plads paa Lastpengenes Indtægtsside.

Med sædvanlig Snarraadighed havde Peder Oxe her handlet, gjort et af disse klare, bestemte Slag, der var hans Styrke. Men enhver vil kunne forstaa, hvor nødigt han har indladt sig herpaa. Meget mod sin Vilje havde han maattet tilintetgøre sit eget ypperste politiske Værk, udtørre en af sit Fædrelands rigeste Hjælpekilder og hermed selv borttage den Grund, hvorpaa Kongens Tillid til ham hvilede.

9

Medens Vinterens og Foraarets fejlslagne Forhaabninger i Sommeren 1568 lagde deres slappende Virkninger over Danmark-Norges Optræden, saa hemmedes Sverige samtidig paa

endnu mere afgørende Vis. Den Uro i Luften, der havde hvilet over Norden siden Krigens Udbrud, havde for en stor Del hidrørt fra og ytret sig i en Spænding indenfor Kongefamiljerne. Det havde i lange Tider taget sig ud, som om det udsatte Punkt, hvorfra Udladningen udgik og hvor derfor Nedslaget vel maatte ramme, var Frederik II. Nu trak Spændingen nordefter, og Uvejret fik Luft i et Lyn, der ramte hans Fætter, Erik XIV.

Det var ikke tilfældigt. Den urimeligt paabegyndte Krig maatte, da den ikke kunde høre op og heller ikke kunde fortsættes, med Nødvendighed kræve en af de to Ophavsmænd og Ledere som sit Bytte. Hvilken af de to det blev, afhang af de ydre Omstændigheder og den paagældendes indre Sammensætning.

De to Fætre lignede i mange Maader hinanden, baade udvortes og indvortes. Begge to høje, kraftige, statelige Mænd omtrent i samme Alder. Begge med Sind, hvori fædrene og mødrene Arv kun løst forbundne laa i indbyrdes Strid og dannede Modsætninger. Begge med højtflyvende Planer, Tro paa Kongemagt og egne Evner. Begge med samme for stærke Sprængsats, der kunde medføre, at Daadkraft og Selvtillid med eet paa et tilsyneladende tilfældigt Punkt brast og sank sammen. Begge endelig med samme Lønnøgle til Forstaaelse af sig og andre, ytrende sig i en bevidst Trang til Raadgivere og dog en som Skygge stadigt eftersmuttende Mistro. Men Side om Side hermed en sværmerisk Selvhengiven til en Kvinde af Folket, Villighed til at glemme Kongeglans og Kongepligt for blot — som en af Landets egne — jævnt at maatte være sig selv hos hende.

Erik XIV var den mest begavede og den voldsomste af dem. Fra Faderen brændte der en kraftigere Daadtrang i ham end i Frederik II. Modsætningen mellem tysk og dansk var for denne ikke saa skarp og dybttrængende som Frygten hos Erik XIV for at overses af fordums Standsfæller, der maaske endnu regnede sig for jævnbyrdige med Vasaslægten. Erik XIV havde Brødre som mulige Medbejlere. Frederik II kunde trygt kaste Tøjlerne og ugevis færdes og friskes paa Jagt. Ikke en Sjæl i Danmark vilde falde paa at ønske hans uduelige Broder Magnus

til Konge. Endelig havde Frederik II et sundere Blik, en lykkeligere Haand i Valget af Raadgivere. Han kunde blændes, men lod sig af en vis, naturlig Lyssans aldrig bevæge til skummelt at hente dem fra Dybet.

Følgen blev, at Manglerne slog dybere igennem hos Erik XIV end hos Frederik II. Kendetegnene paa den indre Gæring og de uforsonede Modsætninger blev tydeligere og mere skæbnesvangre hist end her. Alt, hvad der kun kom paa Tale og truede

Fig. 106. Stockholm Slot i Slutningen af det 16. Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

med at blive virkeligt hos Frederik II, blev til fuld Handling hos Erik XIV.

Rygtet vilde vide, men talte dog usandt, da det meldte, at Frederik II med egen Haand havde dræbt Holger Rosenkrans og senere Otto Krumpen. Hvor meget end Frederik II ønskede at ægte Anna Hardenberg, stod Sagen dog endnu paa samme uafgjorte Punkt. Selv om Kongens Afsættelse muligt havde været paa Tale 1565, og hans Søster haft Ret i at bebrejde Rigsraadet Delagtighed heri, saa sad Frederik II dog efter Peder Oxes Hjemkomst, støttet af ham, sikrere paa Tronen end forhen.

Men i Sverige myrdede virkelig Erik XIV med egen Haand paa Stockholm Slot (Fig. 106) Niels Sture (Fig. 107) 1567, holdt

Bryllup i Juli 1568 med Karin Månsdotter (Fig. 108), der kronedes til Sveriges Dronning, og blev endelig selv fangen og afsat som Konge af sine Brødre, Hertugerne Johan og Carl, i Slutningen af September samme Aar.

Johan III's Tronbestigelse maatte betydeligt fremme Fredsudsigterne. Allerede Erik XIV havde paa Slutningen af sin Regering ønsket Fred, og saavel den tyske Kejser som Kongen af Frankrig havde i Løbet af Sommeren 1568 ved Gesandter søgt at bringe Underhandlinger i Gang. Den nye svenske Konge var endnu mere villig. Men Modstanden kom nu fra Frederik II. Han mente, at de forvirrede Forhold i Sverige burde benyttes, og at god Fred kun kunde opnaas ved et kraftigt Angreb paa Sverige. At hans egen Hær var saa godt som ubrugbar paa Grund af Mytteri og Pengemangel, og at hans Flaade havde maattet vende hjem paa Grund af Pest ombord, var vel ærgerligt, men ikke afgørende. Han var tydeligt nok opfyldt af det gamle Haab om Sveriges Erobring. Peder Oxe og Johan Friis havde den største Møje med at bevæge ham til at gaa ind paa Fredsforhandling og lade Vaabnene hvile saa længe.

Fig. 107. Niels Sture. 1543—67.
(Maleri af Elbfos. Gripsholm.)

Endelig lykkedes det dem at finde en Mellemvej, som Kongen gik ind paa. Han sluttede ikke Vaabenstilstand, men indrømmede blot de svenske Sendebud sikkert Lejde til at maatte møde i Danmark og forhandle om Fred. Under deres Ophold her vilde han afholde sig fra Angreb paa Sverige. Men hvad

Fig. 108. Erik XIV's Dronning, Karin Månsdotter.
(Maleri paa Gripsholm.)

Hæren kostede at lønne fra deres Komme, indtil Freden var underskreven, skulde den svenske Konge forpligtes til at betale.

De svenske Gesandter ankom til Grænsen i Oktober 1568. Med Vilje førtes de igennem den danske Hær, for at de kunde

se, hvilke Magtmidler der stod til den danske Konges Raadighed. Af Kongen selv fik de uden Tvivl det bestemte Indtryk, at han foretrak Krigens Fortsættelse. Hjemme fra vidste de, at Johan III's nye, ubefæstede Kongemagt trængte til Fred. Og de vidste tillige, at Sverige havde Grund til at frygte en snart udbrydende Krig med den voldsomme Tsar Ivan i Rusland. Undervejs havde Bønderne i Sverige tilbudt Hælften af deres Eje, naar de blot maatte faa Fred. Alt dette gjorde Gesandterne tilbøjelige til at strække sig det videst mulige for at naa et fredeligt Udfald.

Under disse Forhold mødtes de i Roskilde med Peder Oxe og Johan Friis og paavirkedes af disse en 5—6 Ugerstid igennem. De svenske Udsendinges Fuldmagt lød paa, at de maatte slutte Fred paa Betingelse af, at Sverige erholdt Øen Gulland. Fordringer fra dansk Side, som ikke var omtalte i deres Fuldmagt, maatte de ikke gaa ind paa, men skulde henstille til deres Konges Betænkning. Ikke desto mindre lod de sig bevæge til at overskride deres Fuldmagter og under de yderst vanskelige Forhold handle efter eget bedste Skøn. De sluttede Fred paa Betingelse af, at alt skulde være som før Krigen. Alt erobret skulde altsaa tilbagegives, baade Land, Fæstninger, Skibe og Kanoner. Sejladsen i Østersøen skulde være fri, og Hertug Magnus faa Øsel og sine andre fratagne Besiddelser tilbage. Dette kunde de altsammen muligt forsvare. Vanskeligere vilde det falde dem at godtgøre Nødvendigheden af, at de gik ind paa endnu to Betingelser. Den ene var den føromtalte Fordring af Frederik II, at Sverige skulde lønne den danske Hær i Fjerdingaaret Oktober—December 1568, i hvilken Tid Fredsforhandlingerne havde staaet paa. Den anden Betingelse var en ligesaa kortfattet som ubestemt Tilføjelse (Artikel 20) om, at seks fyrstelige Voldgiftsmænd, tre valgte af hver Konge, skulde afgøre, — hvormeget der yderligere tilkom Frederik II i Krigsomkostninger.

Vi kender for lidt til Forholdene til nærmere at kunne afgøre, fra hvem disse to Fordringer skrev sig. At den første stemmede med Kongens Ønsker er sikkert nok. Men stemmede den ogsaa

med Peder Oxes og Johan Friis'? Og den anden endnu langt videre gaaende: Var det en Faldgrube, som man fra dansk Side dannede for at lokke Sverige til at afgive et Løfte, som bagefter kunde bruges til at rejse de allerstørste Krav? Eller var det blot et Lokkemiddel, som Peder Oxe og Johan Friis havde fundet nødvendigt for at bevæge Frederik II til i det hele at give sin Underskrift? Vi veed det ikke. Men meget kunde tyde paa, at Kongens Krigslyst har selv under Fredsforhandlingerne voldet dem store Vanskeligheder. Under disse skrev saaledes Frederik II til Frans Brokkenhus i Halland og befalede ham hemmeligt at overrumple Fæstningen Varberg, der endnu var i svensk Besiddelse, men hvis Besætning paastodes at have gjort Mytteri. Til Kong Johan III (Fig. 109), der krævede Forklaring paa disse Troppebevægelser, svarede han i et meget køligt Brev af 17. November 1568. Den svenske Konge kaldtes heri kun Hertug Johan af Finland. Og det meddeltes ham, at det var Frederik II meget bekosteligt at underholde sin Krigsmagt i sit eget Land og ikke i Sverige. Varberg laa i dansk Land, og i dette havde han Ret til at flytte sine Tropper, som han vilde. Dog havde han nu befalet Frans Brokkenhus at forblive liggende i Ro. (En Befaling, som ikke kendes.)

Den 18. November 1568 underskrev og forseglede i Roskilde begge Landes Befuldmægtigede Traktaten om den afsluttede Fred. Frederik II gjorde en stor Afskedsfest for dem. Under denne spurgte han de svenske Gesandter om, hvad de vilde gøre, hvis deres Herre ikke vilde holde den nu trufne Aftale. Svenskerne, der synes at have været paavirkede af Vin og Ønsket om at komme vel hjem, svarede, at de havde handlet efter Fuldmagt. Og hvis deres Herre vilde omstøde Aftalen, saa vilde de ikke kende ham for Herre.

Derpaa drog de afsted, ledsagne af Erik Munk, der, naar Freden var underskreven af Kongen i Stockholm, skulde hjemføre de dèr liggende, tagne, danske Skibe. Det danske Rigsraad bevilgede straks en almindelig Skat og Landehjælp til Aflønning af Krigsfolket, nu „da Freden er sluttet med Sverige". Og Frederik II forhandlede med Peder Oxe og Johan Friis om den

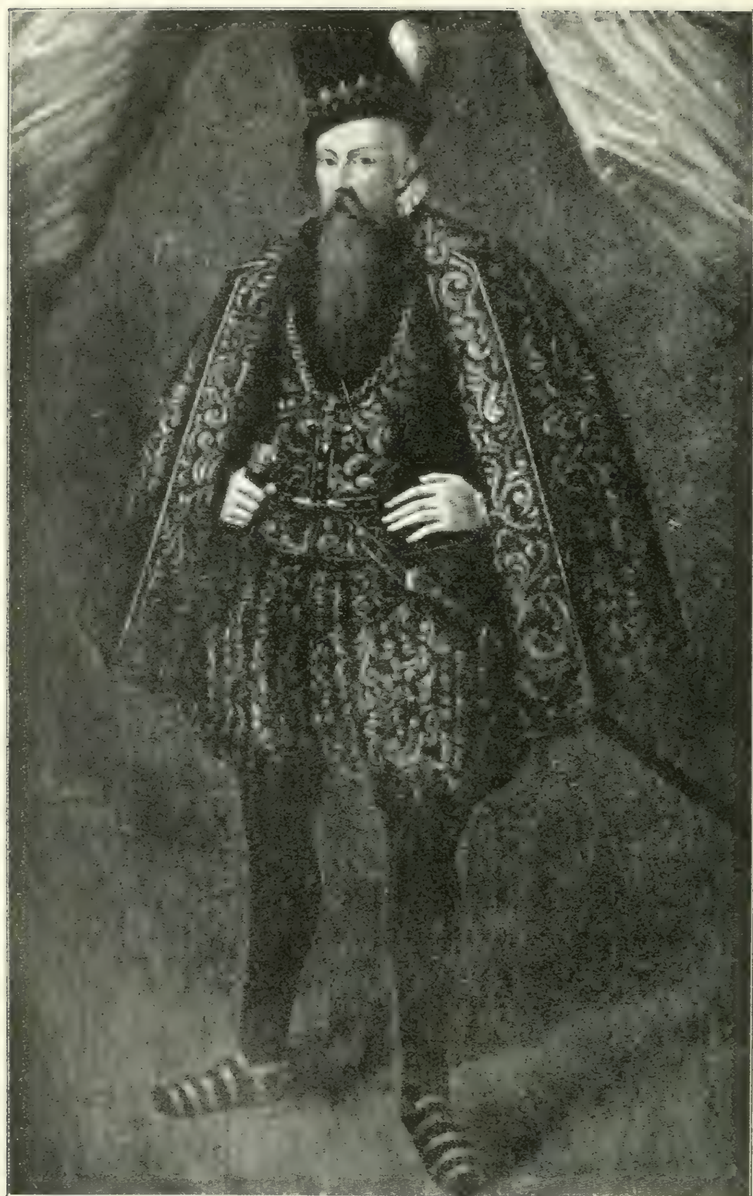

Fig. 109. Kong Johan III af Sverige.
(Maleri paa Gripsholm.)

bedste og billigste Maade at faa de tyske Knægte og Ryttere aftakkede uden altfor „gruelig Stjælen og Røven“ hos Bønderne i Lejrens Nærhed. Selv drog Kongen over til Koldinghus for at melde sin Moder, Enkedronning Dorothea, Udfaldet, og for første Gang i mange Aar i Fred ønske hende glædeligt Nytaar.

10

Ude frøs det, og inde i „Maggerne“ og i Salen paa Koldinghus (Fig. 110) var det maaske køligt nok. Thi naar den første

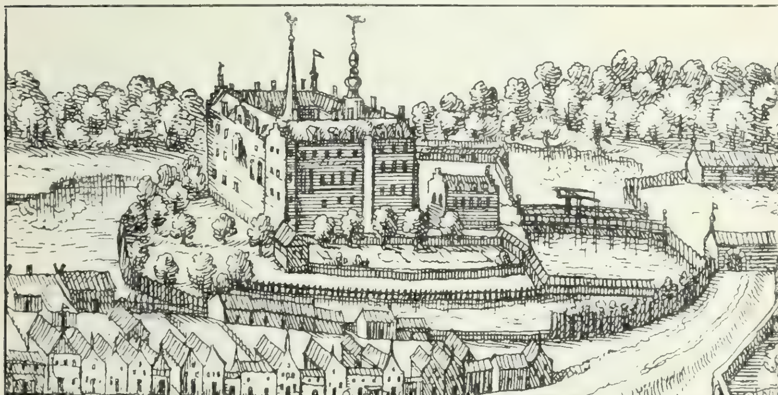

Fig. 110. Koldinghus i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Glæde over Gensyn og Landefred havde sat sig, faldt det uden Tvivl svært for den spøgefulde Frederik II at tæmme sin Tunge. Det var ogsaa en egen Sag, naar han selv vel ikke maatte tales ved med Jomfru Anna Hardenberg uden i sin Moders Paahør, saa at skulle tilbringe Tiden med at lytte til dennes evige Formaninger. De lød lidt hult og fristede til Gensvar, naar man vidste, hvad man vidste.

At den Slotspræst ogsaa skulde sladre af Skole og røbe, at der var Ildebrand i gamle Huse! Den længst begravne Historie om Ægteskab mellem Enkedronningen og hendes Svoger, Her-

tug Hans, var endnu i Live. Melanchthon (Fig. 111) og de andre tyske Teologer havde, da det var kommet paa Bane et Aars Tid efter Christian III's Død, 1559, udtalt deres bestemteste Misbilligelse. Thi Ægteskab mellem Svoger og Svigerinde er Ægte-

Fig. 111. Philip Melanchthon.
(Træsnit af Lucas Cranach.)

skab mellem Broder og Søster og i Strid mod al guddommelig Lov. Men nu var det der igen. Der var livlig og varm Forstaaelse mellem Koldinghus og Hansborg. Det var da umuligt ikke at svare spydigt, naar samme Moder talte bibelhvast og højstemt mod Giftermaal med Jomfru Anna.

Og kom Moder og Søn virkelig for Alvor, i en Slags Halvfortrolighed, ind paa Sagen, blev det ikke bedre derfor. Hvis

hun søgte at skræmme ham med, at Fætteren Erik XIV havde indladt sig i et lignende Ægteskab, og nu sad han afsat og som en usselig, mishandlet Fange i „Eskils Gemak“ paa Stockholm Slot, saa manglede Frederik II næppe Svar. Hvad hun havde for, straffedes efter Melanchthons Paastand med Helvedes evige Ild. Og selv Mænd som Peder Oxe og Johan Friis erklærede, at det gik paa ingen Maade an.

Men tav de tilsidst, bittert og koldt, saa tav Omgivelserne ikke derfor. Alle vidste Besked. Begge Sager var Dagens skjulte Emne, om saa ingen talte lydeligt. Hvorfor fniste de to unge Hofsinder med Vinkanderne ude paa Gangen? Hviskede maaske den ene en Vittighed om, hvorvidt hun blev Hans'? Hvorfor sprang Forsangeren et Vers over, eller hvorfor slog alle de dansende Herremænd og Fruer Øjnene ned, naar de uforvarende kom til Ord som disse:

Gud dennem forlade, som Aarsag er,
At de ej sammen maa være,
Som have hinanden af Hjertet kær
Og elske i Tugt og Ære.

Der var ikke til at holde ud for Frederik II paa Koldinghus. Han rejste derfra før Juledag, som endnu dengang tillige var Nytaarsdag. Om hele Rejsen skrev Kongen et Par Dage efter: „Denne Rejse har været Os besværlig. Og dersom Vi ikke havde gjort det højbaarne Fyrstinde Vor kære Fru Moder til Ære, vilde Vi ikke for en stor Summa have draget denne Vej.“

Koldt var Mødet sikkert endt paa Koldinghus. Ude frøs det bitterligt. Da Frederik II naaede til Nyborg, var Bæltet lagt til. Det var uheldigt, thi Peder Oxe og Johan Friis ventede i København paa Kongens Underskrift paa Fredstraktaten, saa at den kunde være i Orden til, naar Svenskerne vendte tilbage med deres Konges Underskrift. Frederik II vilde da sende Kancelliskriver Niels Kaas, der havde ledsaget ham paa Rejsen, afsted med en underskreven Bekræftelse af Fredstraktaten. Men Forsøget paa at naa over Bæltet mislykkedes. Anden Juledag bød Kongen en Mand 80 Kroner, om han kunde naa over til

Korsør og hente mulige Breve fra Peder Oxe. Manden slap over og tilbage igen, dog under betydelig Fare.

„Med samme Karl ville Vi affærdige i Morgen denne Brevviser med vor Konfirmats over den svenske Fordrag (Bekræftelse af Fredstraktaten). Thi Vi ville ikke vove Niels Kaas eller sætte hannem i Livsfare. Og Vi kunne dog besinde, at det vil være fornødent, at samme Brev er til Stede, om de svenske komme hid neder med Besked. Dersom end Brevet omkom, kunde man snart faa et andet igen. Men at en god Karl skulde

Fig. 112. Med Isbaad over Storebælt.
(Efter Chr. Blache.)

komme om Halsen, vilde Vi nødigt. Er det saa, at de svenske komme did, og alting, som Vi haaber, bliver klart, ville I finde Raad og give dem Foræringer paa Vore Vegne, som I kunne tænke ærligt og [be]rømmeligt er."

Frost og Uheld vedblev at forfølge Kongen og hindrede ham i at naa over til København og højtideligt underskrive Freden. Dagen efter, at han havde afsendt ovennævnte Brev til Peder Oxe, gjorde han Forsøg paa at naa over til Sjælland fra Hindsholm. Men da han, for at skyde Genvej, kørte over Kerteminde Fjord, brast Isen under ham, saa at han og Køretøjet sank i

Vandet, og han kun med Livsfare blev reddet. Endnu den 8. Januar 1569 var han ikke naaet længer end til Sprogø. Dèr var

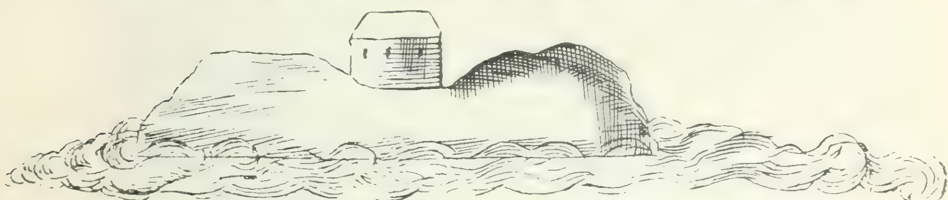

Fig. 113. Sprogø i det 17. Aarhundrede.
(Efter Holger Jacobæus.)

ikke saa meget som en Skaal varmt Øl at faa, thi der boede ingen. Øen hused kun Kongens halvvilde Stod. Dette ufrivillige Ophold fik iøvrigt gode Følger for alle senere Vinterrejsende. Kongen befalede, da Freden var sluttet, og der atter blev Tid til at tænke paa sligt, at der skulde bygges en Bolig paa Sprogø (Fig. 113 og 114) og altid være en Mand til Stede, som kunde

Fig. 114. Sprogø i det 19. Aarhundrede.
(Efter „Danske Billeder“ 1899.)

huse og pleje forkomne Rejsende, hvad enten de nu kom med Isbaad (Fig. 112) eller i en stormsat Smakke (Fig. 115).

Frederik II kunde have sparet sig sin Iver for at naa i rette Tid til Svenskernes Genkomst med den underskrevne Fred. De kom slet ikke. Peder Oxe og Johan Friis gik og ventede dem i København. Det samme gjorde lybske Udsendinge, der med stort Besvær var naaet did med deres Eksemplar af Fredsslutningen, underskrevet af Raadet i Lybæk. Men Svenskerne udeblev stadigt. Holaveden var maaske ikke farbar i saadan en Kulde for Jørgen Gyllenstjerna og Ture Bjelke, med samt deres 30 Mand i Følge.

Grunden stak dybere. Da de var naaet op til Johan III, havde han straks bebrejdet dem deres Fredstraktat. De var jo gaaet ind paa Indrømmelser, der ganske stred mod deres Fuldmagt. Kongen udstedte da den 31. December 1568 et aabent Brev til alle Landsdele om, at han ansaa Fredsvilkaarene for utaalelige. Men han vilde gerne høre sit Folk først — og vel nødigt give Frederik II Lejlighed til at begynde et Vinterfelttog. Rigets Stænder mødtes paa Rigsdagen i Stockholm (Fig. 116, Side 264—65) den 25. Januar 1569. Her fremhævede Johan III Traktatens to Bestemmelser om Krigsomkostninger, som Sverige skulde svare. Han beregnede disse til 36 Millioner Kroner og spurgte Bønderne, om de havde Lyst til hver især at betale deres 1500 Kroner. Hertil svarede de nej. De vilde i Stedet for give „Jute-konungen krut, lod och pikar.“

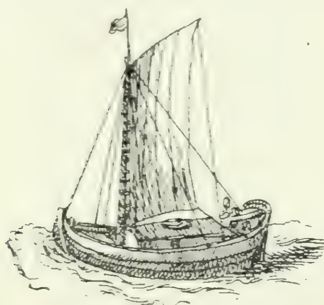

Fig. 115. En Smakke i det 16. Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Et Par Dage efter afsendte Kongens Broder, Hertug Karl — den senere Karl IX (Fig. 117) — og nogle af Sveriges betydeligste Mænd et Brev til Peder Oxe og de andre danske Underhandlere i Roskilde. De betegnede heri enkelte af Fredsvilkaarene, særlig Pengekravene, som ulidelige og bad de danske Raader bevæge Frederik II til, at der maatte holdes et nyt Møde.

Vistnok ikke uden stor Vanskelighed fik Peder Oxe og Johan

Friis Frederik II overtalt til at opgive Pengekravene. Derpaa svarede det danske Rigsraad i et Brev fra Helsingør den 7. Marts 1569, at Kongen for at vise sin Villighed til Fred vilde frafalde sine berettigede Krav paa Krigsomkostninger. Men om videre Indrømmelser kunde der ikke være Tale, derfor var et nyt Møde unyttigt.

I Sverige syntes Meningerne at have været delte. Fredspartiet var vel talrigt. Men Johan III, hvis Kroning skulde foregaa i Juli Maaned i Upsala, vilde nødigt lade denne falde sammen med en ufordelagtig Fredsslutning. Han haabede vel ogsaa at kunne aftvinge sin Fætter, Frederik II, endnu nogle Indrømmelser. Han svarede da med bestemt at fastholde Forlangendet om et nyt Møde.

Fig. 117. Karl den Niende. 1550—1611.

Hermed brast Frederik II's Taalmodighed. Han nægtede vel ikke at lade et Møde afholde, men gav Ordre til, at samtidigt skulde — Fjendtlighederne begynde. Medens Johan III blev kronet den 10. Juli 1569 i Upsala (Fig. 118 og 119), foretog den danske Flaade, som Peder Oxe atter havde bragt paa Fode, 30 Skibe stærk under Peder Munk, det første Angreb. Under saadanne Forhold blev Mødet, som den 29. Juli holdtes paa Grænsen mellem Knærød og Ulfsbæk, nærmest en blot latterlig Forestilling. Johan III havde afsendt sin Kansler og andre gode Mænd dertil. Frederik II sendte blot sin Kancelliskriver, Niels Kaas, og et Par Rigsraader. Forgæves mødte den utrættelige franske Gesandt, Charles Dançay, for om muligt at bringe Fred til Veje.

Fig. 118. Upsala Domkirke før Branden 1702.

Allerede Ordningen paa Stedet spaaede ilde. Da ingen af Parterne vilde møde paa fremmed Grund, var paa hver Side Græn-

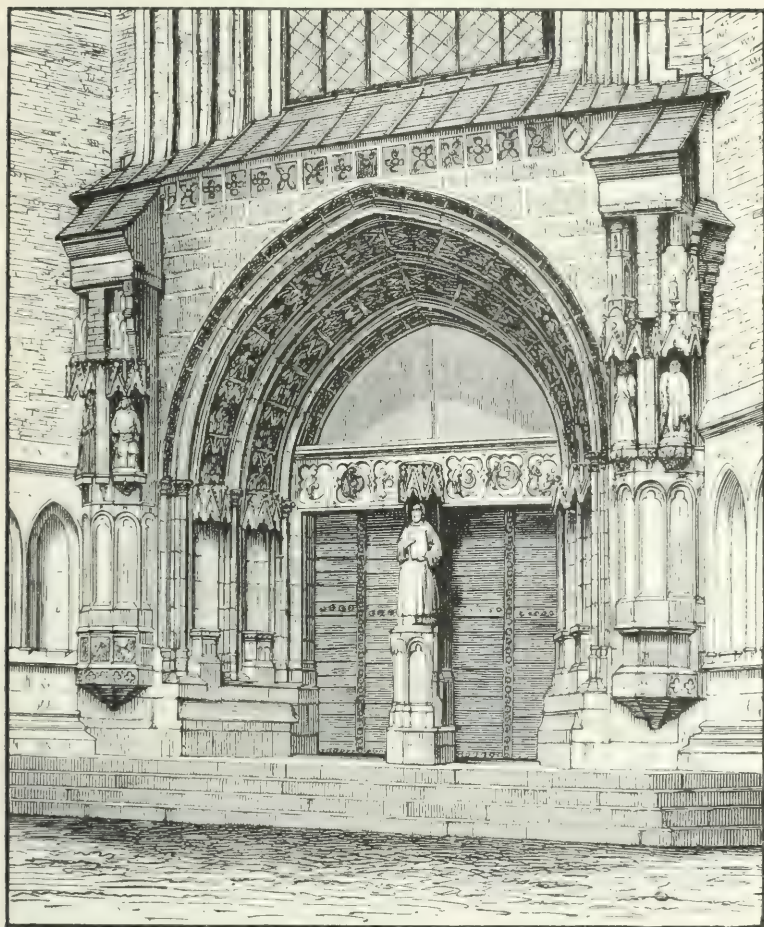

Fig. 119. Den søndre Portal af Upsala Domkirke.

sen rejst en Slags Skanse af Træstammer, bag hvilken vedkommende Lands Udsendinge samledes. Det svarede godt til denne Ordning, at den tidligere Artilleri-Øverste, Peder Bille, var en af de hidsendte, danske Rigsraader. Med Hovedet over Bryst-

værnet tilraabte saa skiftevis svenske og danske hverandre deres Meninger. Paa en Post som denne kunde selv ikke Niels Kaas's pilne Blidhed undgaa, at det endte med blot Ukvemsord og Tvist om det ørkesløse: hvem der oprindelig var Skyld i Krigen.

Selve Grænsemødet blev det tydelige Udtryk for, at Peder Oxes Bestræbelser for Fred endnu ikke havde magtet Kongernes Modstand. Begge Riger drev atter fra hinanden, uden at Forbindelse var opnaaet.

11

Saa begyndte da Krigen paany i Juli 1569. Da Peder Munk ikke mødte noget svensk Orlogsskib i Østersøen, løb han med sin Flaade til Reval (Fig. 120). Dagen førend Kroningen skulde foregaa i Upsala, beskød han Byen med 34 Pundigere og gjorde alle Skibene i Havnen til Bytte. Reval, der jo ligger lige overfor Stockholm, var ganske naturligt bleven Sveriges vigtigste Tilførselshavn under Krigen. Hver Dag kom nye Skibe til, som ikke anede, at Peder Munk nu var Herre dèr. Det blev derfor et overordentlig rigt Bytte, baade af Skibe og Varer, som han førte med hjem til København. Det ansloges her til omkring en Million Kroner. Peder Oxe havde inderlig god Brug derfor, baade til Flaaden og til Lønning af de ubetalte, dyre Knægte.

Som sædvanligt gjorde disse Vanskeligheder; men det lykkedes endelig at faa Hæren i Virksomhed. Den 21. September red Frederik II fra Helsingborg op for at slutte sig til den. Han havde kort forinden været til Familjefest i den anden Kant af Riget. Der stod Bryllup paa Koldinghus. Hverken dog Enkedronning Dorotheas eller Jomfru Anna Hardenbergs. Men Frederik II's yngste Broder Hans's (Fig. 121) med en Datter af en lille, tysk Fyrste. Brylluppet stod den 19. September, men hvor meget Kongen har skyndt sig derfra, kan ses af, at han allerede den 21. drog fra Helsingborg.

Det var Kongens Plan, at man skulde søge endelig at faa Svenskerne fordrevne fra den danske Fæstning, Varberg, som de nu i fire Aar havde haft inde. Belejringen paabegyndtes da med Kraft. Men som den var begyndt, kom den svenske Konge og hans Broder Hertug Carl med en Hær ned gennem „Hul-

Fig. 120. Reval med St. Olai Kirke.
(Tegning af N. Lützhoft.)

vejen“. Frederik II sendte Bud og tilbød dem Kamp i aaben Mark. De holdt sig imidlertid i Ro og afventede et gunstigt Øjeblik, hvor Bondehæren, der skulde skærme Skaane, var bleven tryg. Saa brød Hertug Carl pludselig frem og foretog et Hærgningstog gennem det sydøstlige Skaane, hvor Ystad og flere andre Byer plyndredes og gik op i Luer.

Imidlertid gik det uheldigt ved Varberg (Fig. 122). Rigsmarsken Frans Brokkenhus red i Begyndelsen af November

nær ved Slottet og blev saaret af en Kugle i det ene Ben. Der gik Koldbrand i Saaret, og han døde. Daniel Ranzau laa og viste nogle Bøsseskytter (Artillerister), hvorledes de skulde stille en Kanon. Da han et Øjeblik kiggede op over Brystværnet, bortreves hans Hoved af en Kugle. Frederik II, der saaledes var berøvet begge sine Øverster, overtog da selv Kommandoen og lod straks Slottet beskyde til Storm. Under denne Beskydning dræbtes Slotsherren, Bo Grip. Hans Folk tabte Modet, og da Stormen skulde til at begynde, tilbød de at overgive Slottet mod at maatte frit drage bort. Kongen gik ind herpaa, og Varberg var hermed erobret.

Fig. 121. Hertug Hans den yngre.
(Maleri paa Frederiksborg.)

Ganske naturligt maatte dette Held opildne Frederik II's gamle Tro paa sig selv. Hvad ingen af de andre havde formaaet, havde han nu i ganske kort Tid udrettet. Det skulde nok endda vise sig, at han og ikke de danske Forsigtighedsraader havde haft Ret. Stunden var nu inde, da han med væbnet Haand skulde erobre Sverige og dermed afgøre Krigen. Det brændte i ham af Forbitrelse over alle de Grusomheder, som han hørte om fra det sidste Indfald i Skaane. Men nu var Oprejsningens Tid endelig kommen. Som han havde villet fra første Færd: Sverige skulde nu erobres med en Hær, ført enten af ham selv eller en af hans flinke, prøvede Folk fra Tyskland. Han indsatte Chri-

stopher von Dohna til Feltøverste over Hæren, med Ordre til straks at trænge ind i Sverige.

At Kongen afholdtes fra selv at overtage Kommandoen, skyldtes uden Tvivl Peder Oxes og det øvrige Rigsraads bestemte Indgriben. Frederik II forlod Hæren og drog ned til København, men fulgte herfra med største Spænding Udfaldet af det Tog, som endelig skulde erhverve ham Herredømmet i Sverige.

Christopher von Dohna var, som han havde vist, baade en tapper og en dygtig Mand. Men den Opgave, her var stillet ham, oversteg langt hans Kræfter. De tyske Lejeknægte var allerede

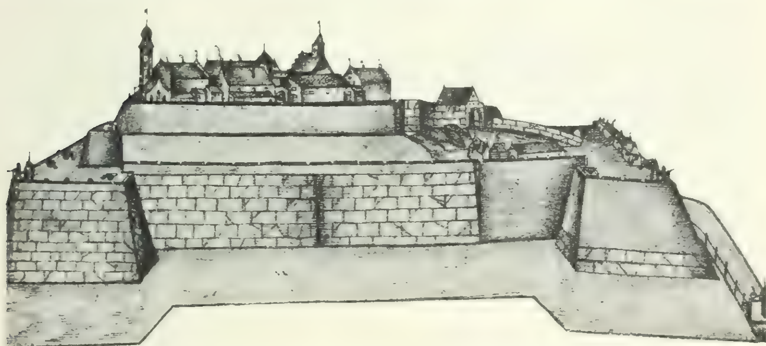

Fig. 122. Varberg i det 16. Aarhundrede.
(Efter Tegning i det danske Rigsarkiv.)

i og for sig et uhaandterligt Stof. Og de store Afstande i Sverige med dets svagt befolkede Land, hvor det nødvendige til en Hærs Underhold vanskeligt kunde faas paa Stedet, og endnu vanskeligere hidskaffes, gjorde sligt et Tog til en overordentlig svær Opgave. Saa galt som Udfaldet blev, havde dog næppe nogen tænkt sig det. Da Christopher von Dohna havde været nogle Uger paa svensk Grund, uden synderligt Sammenstød med Fjenden, nægtede de tyske Lejetropper at ville drage videre og forlangte at føres tilbage. Som Paaskud gav de, at de savnede Vinterklæder, havde ikke alle Harnisk med sig, samt at det vilde blive Kongen til den største „Nachdel“, hvis de, som udgjorde Kærnen af hans Hær, led nogen Skade.

Fig. 116. Stockholm i det
(Efter Braunius

De tvang Christopher von Dohna til at føre dem tilbage til Vinterkvarter i Skaane.

12

Dette var den bitreste Skuffelse, der kunde times Frederik II. Han følte sig sikkert ikke uden Skyld i Krigens Fortsættelse. Men han stod nu ganske uden Midler til at komme videre. Man kan ikke nægte, at hans Stilling var fortvivlet. De allerfleste af hans sædvanlige Indtægter var ham berøvede, idet Lenene var pantsatte for Laan til Krigen. Paa Grund af Lasttoldens Ophævelse for Nederlændernes Vedkommende, svandt Indtægterne af Øresundstolden bestandigt mere og mere ind. Det var blevet ham nægtet personlig at føre Hæren, og den, han havde betroet Kommandoen, havde vist sig ganske ude af Stand til at faa

Aarhundrede, set fra Nord.
atrum urbium.)

den frem. Hvor han saa vendte sig, var han stænget inde: af ydre Fjender, af Pengemangel og Gæld, af Peder Oxe og et Rigsraad, der ikke tillod ham paa noget Punkt frit at røre sig.

Under disse Omstændigheder valgte han den Udvej, der stemmede med hans ærlige Ligefremhed og hastige Beslutsomhed: han erklærede, at han vilde — nedlægge Regeringen.

Den 1. Januar 1570 sendte han fra Frederiksborg Slot det mærkelige Brev herom til Peder Oxe, Johan Friis og de øvrige Rigsraader.

Han skrev heri, at han godt vidste, at man gav ham Skyld for at have begyndt Krigen uden deres Raad og Samtykke. Nogle af dem havde endog sagt ham det lige ud. Han vilde indrømme, at „da Krigen begyndtes, raadtes Vi ikke med mange af eder; dog var det eder alle ikke uvitterligt. Men Vi havde paa den Tid slaget Vor Lid til nogen, paa hvilke Vi Os og forlode, og blev

derover af dennem bedraget. Hvilket Vi nu lade fare og ville deraf intet ydermere sige". [Hvad Frederik II her sigter til, er uklart. For Eftertiden ligger det nær at gætte paa Grev Günther af Schwarzburg og hans øvrige tyske Tillidsmænd. Men det er dog tvivlsomt, om Kongen har haft saa klar en Selvforstaaelse. Muligt har han blot tænkt paa Mogens Gyldenstjerne og Rigshofmester Ejler Hardenberg.]

„Men at Vi skulle være Aarsag til denne Krig, det skal ikke findes. Vi forsee Os og, at I dèr vil vide Os undskyldt. Thi Krigen begyndtes ikke af nogen Hovmod eller Letfærdighed, men Svensken understod sig uden al kristelig og billig Ret at optage det danske og norske Vaaben. Da Vi begærede, at det skulde aflægges, skete det ikke. Derpaa have Vi i Guds Navn anfanget denne Krig. Nu give Vi eder selv at betænke, om Os er givet Aarsag at gribe til Sværdet, eller og Vi skulde have siddet stille og ladet Svensken med Fred nyde og bruge det danske og norske Vaaben baade Os, eder selv og alle Rigernes Indbyggere til evig Spot og Haan.

Vi har ikke sparet Os selv eller begæret at sidde hjemme, men gerne frivilligt vovet Huden, og er i egen Person draget med og været hos baade foran Elfsborg og Halmstad, og har dèr gjort, hvad Os var muligt og saa meget Os sømmede.

Det har ikke været Vor Skyld, at Vi ikke har været med Vort Krigsfolk paa de andre Tog. Thi som I selv vide, Vi det nok af eder have begæret, men I have det ikke villet tilstede Os, i hvor gerne Vi det havde gjort.

Hvad Vort Tilbud om Fred altid har været, det er vitterligt og gøres ikke Behov meget derom at skrive. Saa haabe Vi, at Skylden ikke findes saa stor hos Os og paa Vor Side, som somme Os den vil tilmaale. Gud, som er retfærdig og kender alle Menneskers Hjerter, har i denne Handel set og kendt, hvem der havde mest Skyld og havde givet Aarsag til denne Krig. Med sin Guddoms Haand og Magt har han styrtet Vor hovmodige og uretfærdige Fjende af Sædet og holdt Os naadeligen ved Vore Riger og Lande, saa Vi endnu af Guds Naade er den, Vi var.

Efter at Kong Erik er afsat og Kong Johan tiltog sig Regeringen i Sverige og tilbød Fred, veed I, at Vi dermed i alle Maader have Os forholdt efter eders Raad. Skøndt muligt, hvis Vi den Gang havde fulgt Vort eget Hoved, saa havde Vi nu haft Fred.

Vi have i egen Person med Vort Krigsfolk begivet Os for Varberg, og Gud Almægtigste har det saa naadelig skikket, at Vi Slottet har bekommet. Det kunde vel have været, at dersom Vi ikke i egen Person havde været der til Stede og gjort saa meget dertil, som gjort blev — hvad de, der hos vare, vide at give Os Vidnesbyrd om — saa skulde Huset paa den Tid svarligt være blevet erobret. Og dersom vi den Gang havde været saaledes stafferet i Marken, som en Konge burde have været, med Vogne og anden Nødtørft, saa havde Vi fra Varberg draget med Vort Krigsfolk ind i Fjendens Land og ikke begivet Os fra dem, førend vi havde fanget en Ende paa Krigen. Men da Vi intet manglede undtagen alt det, Vi skulde bruge, var Vi foraarsagede imod Vor Vilje at begive Os tilbage og lade Vort Krigsfolk drage frem.

Rigets Indbyggere have Os forstrakt med Penge til Krigen, men Vi have ogsaa selv udgivet Vort eget. Vore Raader, der var med ved Varberg, veed, at da de Penge, Vi skulde have af Skatten til at lønne Krigsfolket, ikke opkom, maatte Vi, om Vi ellers vilde have Folkene villige til Toget, gribe til Resten af Vore egne Penge, 7000 Rosenobler og 10,000 Daler, og dem udgive til Krigsfolket.

Det er nu kommet saa vidt, at Vi saa sandt hjælpe Os Gud! ikke have liggende Penge uden 1500 Daler og noget ringe Guld, hvilket Vi have ladt Vor Hofmester, Peder Oxe, og Vor Sekretær, Hans Skovgaard, se. Dersom nogen af eder bærer Tvivl derpaa, ville Vi i lige Maade eder det vise, at I og det saa skulle befinde.

Vort Sølv, Fade og Drikkekar, saa meget det er, og saa vidt det kan forsla, ere Vi og overbødige at lægge ud. Og saa er siden hos Os intet mere til overs.

Vor fædrene Arv i Vore Fyrstendømmer have Vi til Rigernes

Bedste forpantet. Af Vore Slotte og Len her i Riget er der kun faa, som findes frie. Nogle af eder har tilforn raadet Os, at Vi skulde afhænde til Pant eller Køb her en Gaard, dèr en By fra Lenene for at samle Penge. Endog jo mere Gods, der kommer fra, des mindre vil Renten blive, som Os vil komme til bedste, saa ere Vi villige til at sætte ud, dersom I ville raade Os det, alle de Len, som endnu ere frie, saa at Vi intet forbeholde Os, men forstrække Rigerne dermed.

Vi forsee vel, at det ikke er fornødent at gøre Undskyldning for, hvor Resten af Vore Penge er bleven af. I veed vel, at Vi ikke har forslemmet eller forbankettéret dem. Vi have ikke anvendt dem paa Vore Klæder og Smykker, men i Rigets Anliggender. Var Os mere i Hænde, skulde det i lige Maade være uspart.

Nu ere Vi saa forblottede, at Vi ikke kunde give en af vore daglige Tjenere, der fattig er, et halvt eller et helt Hundrede Daler, om Vi derom blev besøgt, og endnu mindre til at opholde Vor egen kongelige Stat [Stilling] med. Vi tale ikke om den Sum, som skal betales Vor kære Svoger, Kurfyrsten af Sachsen. Ikke heller om det, som Krigsfolkene skal have paa de til Betaling forskrevne Terminer, Registrene herover vedlægges denne Skrivelse som Bilag. Men desforuden vil der kræves en stor Sum for fremdeles at lønne Krigsfolket. Til at udruste Skibene paa Foraaret vil ogsaa kræves en stor Sum, Vor Hofmester har berettet Os: omkring 20,000 Daler.

Til alt dette vide Vi ingen Raad eller Undsætning.

Det vil derfor falde Os mere end besværligt længer at forestaa Vort Regimente og kongelige Regering, med mindre I, Vore Raader, samt andre Rigets Indbyggere vide nogen gode Raad og ville komme Os til Hjælp. Saafremt dette ikke sker, kunne Vi ikke andet end samme Vor kongelige Regering hermed aftræde, overdrage og antvorde eder den igen, saa at I maa vælge en Herre, hvem eder godt synes, der rigere er og kunde regere eder bedre end Vi.

Saa begære Vi paa det naadigste, at I ville opgive og efterlade

Os den kongelige Ed, Vi eder svoret og lovet have, saa at Vi herefter maa være den Besværing fri.

Og maa I vist tro, at ingen Glæde eller Vellyst driver Os hertil. Ikke heller have Vi eder eller nogen Rigets Indbyggere at beskylde, at de skulde have givet Os Aarsag dertil. Men som det før er hørt, at andre store Herrer, baade Kejsere og Konger, have været af Armod foraarsaget til at afstaa deres Regimente og overgive det til andre, saa nøder og tvinger Os Vor store Armod og Nødtørft det at gøre.

I ville derfor eder betænke og straks herpaa give Os et endeligt, skriftligt Svar, hvorefter Vi Os maa vide at rette.

Skrevet paa Vort Slot Frederiksborg Nytaarsdag 1570.

Friderich."

Det var det mærkeligste politiske Brevskab, som Peder Oxe endnu havde haft i Hænde. Ved et underligt Skæbnens Træf stilledes han her Ansigt til Ansigt med, hvad han for nogle ganske faa Aar tilbage havde tilstræbt af ganske Hjerte: at faa Frederik II til at vige. Men denne Gang var Rollerne ombyttede. Det var nu Peder Oxe, der for enhver Pris maatte se at afværge dette Udfald. Thi noget værre kunde ikke let times Landet i Øjeblikket. Det vilde give Sverige pludselig Vind i Sejlene. Det vilde for Danmarks Vedkommende maaske medføre en ny „Grevens Fejde". Og hvo skulde kunne afløse Frederik II? Som Erik XIV i Sverig havde ogsaa han ganske vist to Brødre, Magnus, og den nygifte, unge Hertug Hans. Men ingen kunde fornuftigvis ønske nogen af dem til Konge. Saa var der Frederik II's to Farbrødre, Adolph og Hans. Det vilde være at begynde holstensk Regimente forfra. Hertug Hans vilde vel derhos tillige ægte sin Svigerinde, Enkedronning Dorothea.

Ja, saa var der jo endnu den, som Peder Oxe for et Par Aar siden havde opstillet: Hertug Carl af Lothringen, eller i Mangel af denne: Prinsesse Renatas Mand. Sjældent har vel nogen vamledes ved egne, tidligere Tanker, som Peder Oxe, hvis han nu kom disse fordums Kandestøberier i Hu.

Nej, der var kun eet: for Landets Skyld at bevæge Frederik II

til at blive. Ikke for hans egen? Vi kender for lidt til Forholdet mellem Kongen og Peder Oxe til at kunne afgøre, hvorledes den rent personlige Synsmaade har været. Ikke lidet kunde dog synes at tale for, at Peder Oxe ogsaa af personlige Grunde kunde have ønsket at bevare Kronen for Frederik II. Denne havde en egen Blanding af Vennesælhed og Højhed, der, i hvert Fald senere, vandt alle hans Omgivelser for ham. Der var noget i det Skridt, Kongen her havde gjort, der — fraset det svage Bevis for Krigens Nødvendighed — maatte tiltale Peder Oxe. Der var noget klart og bestemt i den hele Optræden, i Slægt med en Side hos Peder Oxe selv. Og hos ham synes det at have været et staaende Træk let at slutte sig i Forstaaelse og Hengivenhed til den, hvem han tjente og ønskede at være til Vilje. Det er da ingenlunde udelukket, at dette Skridt af Frederik II har gjort Peder Oxe personlig ondt, og at han af Hjerte har bestræbt sig for at finde en for alle Parter heldig Løsning.

13

Det synes at have været ikke saa ganske let en Sag at faa en Forsoning og en begge Parter passende Ordning bragt til Veje. Rigsraadet var af Kongen indkaldt til Møde i København den 8. Januar 1570. For Rigsraadet fremlagde saa Peder Oxe det fra Kongen modtagne Brev. Men Rigsraadet fandt med en vis Føje i Henhold til Datids Forretningsgang, at det var en ejendommelig Fremgangsmaade af Kongen at sammenkalde sine Raader til Møde hos sig uden at ville mødes med dem. Og Kongen fastholdt sin Beslutning ikke at ville samles med Rigsraaderne, men kun at ville give dem sin Mening skriftligt tilkende. Efter en halv Snes Dage spændtes Buen til det yderste, idet Kongen under Rigsraadssamlingen rejste sin Vej og drog — paa Jagt i Odsherred.

Da Frederik II var bortrejst, enedes Rigsraadet om at sende en Skrivelse efter ham. Den var dateret: paa Eders Majestæts

Slot København den 18. Januar 1570. Indholdet var, som Forholdene medførte, en Blanding af skarpt og blidt. Rigsraaderne havde modtaget Kongens Brev og „Lejligheden deraf sørgeligen forfaret, og besynderligen hvad til Slutning formeldes have vi med alsomstørste besværlig Bekymring formærket og forstaaet". Kongen vidste, at de altid, og i Særdeleshed under denne langvarige Krig havde været villige til alt, hvad Kongen og Riget kunde være tjent med. Og de skulde fremdeles være villige til med Raad og Daad, Liv og Gods at tjene Kongen. De bad derfor underdanigst Kongen lade dem vide, „paa hvad Sted Eders Maj. vil lade sig behage, at vi kommer Eders Maj. til Ords, saa ville vi i Eds. kongl. Majs. egen Nærværelse beraadslaa og overveje alle de bedste Midler og Raad, os menneskeligt og muligt er, hvormed denne Krig fremdeles kan føres, indtil Gud vil give Lykke til, at den maa tage en behagelig Ende".

Men de vilde ogsaa paa det underdanigste have Kongen ombedet, „at Ed. Maj. ikke vilde stille den Mislov [Mistillid] til os, at Ed. kongl. Maj. skulde have Behov udi Skrifter med os at lade forhandle". De vilde altid beflitte sig paa at gøre og raade Kongen til Gavn og Fædrelandet til Bedste. Kongen er Hoved, de Ledemod; ingen af dem kan undvære den anden. De bad derfor, at Kongen ikke vilde afsondre sig fra dem. De haabede, at naar de tilsammen med Kongen overvejer og beraadslaar alting, skal Gud indgive dem de bedste Raad, saa alting kan blive godt. „Vi har tilbedt Holger Rosenkrans og Peder Bille ogsaa at skulle tale med E. Maj. herom. E. Maj. vil ikke tage os denne vor Skrivelse anderledes end i den bedste Mening"... „Og ville vi have E. Maj. hermed til Sundhed og Velfart, lykkeligt og langvarende Regimente den almægtigste Gud befalet".

Som det af Skrivelsen vil ses, sendte Rigsraadet altsaa to af sin Midte, som en Slags Udvalg, efter Kongen for paa Jagtslottet Gjelstrup i Odsherred at optage den mundtlige Forhandling med Kongen, som denne nægtede at føre paa Københavns Slot. Valget var godt truffet. Begge de afsendte Rigsraader var tidligere Krigskommissærer og nød Kongens Tillid. De var derhos begge nær beslægtede med Peder Oxe. Peder Bille var hans

Svoger, Holger Rosenkrans hans Hustrus Fætter. Begge havde de ved hans Bryllup været med til at stille sig i Spidsen for en Selvbeskatning.

Rigsraads-Udvalget traf Kongen i Odsherred og fik ham bevæget til Forhandling. Men desværre for Eftertiden gennemførtes nu den mundtlige Forhandling saa grundigt, at intet skriftligt herom er naaet til vore Dage. Og det samme gælder om det afgørende Skridt, der blev en Følge af Forhandlingerne. Her, hvor vi netop saa gerne vilde vide nogen Besked og spore Peder Oxes Forhold til det hele, lades vi ganske i Stikken af skrevne Beretninger. Vi faar kun kort og knapt meddelt uden mindste forklarende Oplysninger, hvad der blev det mærkelige Udfald: en Rigsdag for Danmark blev indkaldt.

Den 22. Januar 1570, altsaa meget hurtigt efter Kongens Møde med Rigsraads-Udvalget, udstedtes der et aabent kongeligt Brev om, at alle adelige i Danmark skulde personligt møde i København den 26. Februar, da Kongen vilde indhente deres Raad i nogle magtpaaliggende Sager. Samtidigt udgik et aabent kongeligt Brev om, at alle Bisper og Herredsprovster, en Præst fra hver Købstad og en Præst fra hvert Herred ligeledes skulde møde. Fra Købstæderne skulde møde en Borgemester og en Raadmand med Fuldmagt. Og fra Landet skulde møde alle Landsdommerne, Herredsfogederne og to befuldmægtigede Bønder fra hvert Herred.

Vi veed intet nærmere om, hvorledes Valgene gik for sig. Og det er ogsaa kun lidt, hvad vi hører om Rigsdagen selv og dens Møde eller Møder. Sagtens har den ugunstige Aarstid hindret mange i at komme. Kongen var naturligvis til Stede, han kom ind fra Frederiksborg, hvor han havde opholdt sig siden Jagtturen i Odsherred. Alle Rigsraaderne var til Stede, paa et Par nær, hvem Krigsforholdene bød at blive paa deres Fæstninger i Skaane. Under Rigsdagen opgjorde Konge og Rigsraad i Forening den 28. Februar, hvor mange Penge der fandtes i Statskassen. Det var ikke mange.

Der haves ingen Meddelelse om, hvor, i hvilke Bygninger eller paa aaben Plads, de talrige Udsendinge samledes. Det hele,

vi kender til den mærkelige Rigsdag, er, hvad Folket blev spurgt om, og hvad der blev svaret. Paa Kongens Vegne blev der meddelt de enkelte Stænder, at da den svenske Konge ikke vilde holde den i Roskilde sluttede Fred, var Frederik II nødt til at beholde de fremmede Krigsfolk i sit Sold og begærede derfor Tilsagn om frivillig Hjælp til de hermed forbundne store Omkostninger. Alle Stænderne svarede enstemmigt ja og lovede at yde Hjælpen inden Pinsedag (14. Maj). Der blev bevilget en almindelig Landskat. Kapitlerne lovede at yde en Tredjedel af al deres Rente, Købstæderne en for hver fastsat Sum, der strakte sig fra 40,000 Kroner for København til 400 Kr. f. Eks. for Sakskøbing og for Mariager. Provster og Præster endelig lovede at yde enhver efter bedste Evne, og hver enkelt angav skriftligt sit Bidrags Størrelse.

Med Udfaldet af denne Rigsdag var Kongen saa tilfreds, at han opgav sin Beslutning om at ville fratræde Regeringen. Der var jo ikke blot givet ham betydelig Hjælp til Krigen straks, men, saa vidt man kan skønne, var der, om end i mere almindelige Udtryk, lovet ham af hele Folket virksom Støtte, lige indtil gunstig Fred var opnaaet. At dette ikke blev Mundsvejr, viste sig i Aarets Løb. I Maj og derpaa i August paatog Folket sig yderligere meget store Skattebyrder. Og i December Maaned, da Freden maatte anses for sikret, gjordes en sidste, overordentlig Kraftanstrængelse i Form af en almindelig Landeskat og ny Hjælp fra Købstæder og Gejstlige til Krigsfolkets Aflønning.

Det gaar under alle disse Begivenheder som næsten overalt, hvor Peder Oxe var den ledende og medvirkende: han forsvinder det mest mulige. Og dog kan der ikke være Tvivl om, at han har spillet en Hovedrolle. Indkaldelsen af hele Folket, for at det selv kunde tage Beslutning om sit Pengevæsen, var den yderste Følgeslutning af hans Tankegang, det Punkt af denne, hvor den næsten ganske falder sammen med moderne Synsmaade. Ad denne Vej blev baade Kongen og Landet støttet i et afgørende Øjeblik. Men, som altid med Peder Oxe, han selv led heller ingen Skade. Tværtimod. Hele hans tidligere saa stærkt udsatte Stilling som den, der skulde pine baade Konge

og Folk, blev, saa vidt gørligt, underbygt og dækket. Fra den Stund, Konge og Folk gensidigt havde lovet ubrødeligt at holde sammen og støtte hinanden til det yderste, blev Peder Oxe en Slags Talsmand og Udtryk for begge. Peder Oxe med hans stadige Pengekrav og Indskrænkning af Kongens Magt blev — ikke afholdt — men taalmodigt anerkendt som det ophøjede han nu var: Fuldbyrder af Konge- og Folkeløfte.

14

Et stort Held for Peder Oxe og Norden i det hele var, at Kraften hos begge Konger og krigsførende Magter nu efter den syvaarige, uafbrudte Krigsanstrængelse begyndte for Alvor at glippe. Vel gjorde Christopher von Dohna et lille Plyndringstog ind i Sverige, og den svenske Flaade viste sig atter i Østersøen, men Krigen døde næsten hen af sig selv. Begge Parter længtes inderlig efter Fred. Ifølge Kejser Maximilians Mægling samledes da Fuldmægtige for Sverige, Danmark-Norge, Lybæk, Polen, Sachsen, den franske Gesandt, Charles Dançay, og Kejserens egne Udsendinge i Stettin den 15. Juli 1570. Paa Frederik II's Vegne mødte Peder Bille, Jørgen Rosenkrans og Niels Kaas, samt Statholderen i Holsten, Henrik Ranzau. Frederik II tog Ophold paa Nykøbing Slot paa Falster, for at være saa nær ved Forhandlingerne som muligt. Endelig naaede man til Enighed. Freden blev sluttet i December 1570 (Fig. 123). Udveksling af selve de kongeligt underskrevne Fredstraktater foregik i Februar 1571 paa det Sted ved Grænsen mellem Knærød og Ulfsbæk, hvor Niels Gyllenstjerna og Niels Kaas for et Par Aar siden havde mundhuggedes bag hver sit Stamme-Brystværn.

Freden i Stettin var en Genoprettelse af Tilstanden før Krigen, dog med en lille Hældning til Gunst for Frederik II. Begge Parter opgav Krav paa hinandens Lande. Erobringerne skulde tilbagegives, Herjedalen og Jemteland altsaa atter vende tilbage til Norge, og Fæstningen Elfsborg, som de danske endnu havde

inde, tilbagegives Sverige. Dog skulde Svenskerne betale for Overgivelsen af denne 600,000 Kroner i Erstatning. Otte tagne danske Orlogsskibe skulde tilligemed det oprindeligt ombordværende Skyts udleveres til Danmark. Øsel og Reval skulde overgives Kejseren, der atter et Aar efter skulde forlene dem til Kongen af Danmark. Sejladsen paa Narva skulde frigives, og Svenskerne, som forhen, have fri Sejlads gennem Øresund.

Fig. 123. Fredsmødet i Stettin 1570.
(Efter Stik af Kaspar Ens.)

Hvad endelig Kongen af Danmark-Norges Ret angik til at føre tre Kroner i sit Vaaben, skulde en Voldgift, bestaaende af Kejseren og nogle tyske Fyrster, undersøge og afgøre denne Sag: om de tre Kroner blot betød de tre nordiske Riger, hvorover dansk-norske Konger til en Tid havde hersket, eller om de tre Kroner betød Sveriges særlige Vaaben. — Denne Voldgiftskendelse blev aldrig fældet.

Med Rette herskede der stor Glæde i Stettin, da man var bleven enig. Freden blev under Jubel „udblæst" og af Trommeslagere forkyndt paa Gaderne. Forhandlerne anrettede store

„Panketer" og Gæstebud og udvekslede paa deres Fyrsters Vegne en Masse Guldkæder og Smykker i gensidige Gaver. Glæden bredte sig nordefter, efterhaanden som Efterretningen naaede frem. Den første, der naturligvis skulde have Nyheden i Danmark, var Frederik II. Men det var streng Kulde med haardt Uvejr. Da de danske Udsendinge kom til Warnemünde og vilde over til Gedsør, drev Storm og Is dem tilbage. Under Livsfare slap endelig et Bud over med Breve til Kongen. Selv besluttede de sig til at drage til Lands op gennem Holsten og Sønderjylland. Men i sidste Øjeblik klarede Vejret, og Stormen stillede af. Paa samme Tid ankom de svenske Udsendinge. Som første Udtryk for den vundne Fred og Enighed besluttede da danske og svenske sig til i Fællig at vove sig ud i Skude mellem Isflagerne og se at naa Gedsør. Forsøget lykkedes. De naaede velbeholdne over, tidsnok til at nyde Julegrød paa nordisk Grund.

Da de forenede Udsendinge kom over til Falster, traf de ikke Kongen her. Han havde et Par Maaneder igennem opholdt sig paa Vordingborg og Nykøbing Slotte, begge Steder som Gæst hos sin Rigshofmester. Peder Oxe var nemlig Lensmand baade paa det ene og det andet af disse. Da Frederik I's Enke, Dronning Sophia, var død, og Nykøbing Slot og Len, som hun havde haft i „Livgeding", derved var blevet ledigt, havde Kongen 1569 forlenet Peder Oxe dermed. Og i det forløbne Aar havde Peder Oxe endda faaet Paddeborg (Sparresholm) paa Sjælland og Thoreby Birk paa Lolland ligeledes i Forlening. Men hverken Konge eller Lensmand havde Tid til at dvæle længere hernede end højst nødvendigt, indtil man i Slutningen af November havde faaet en sikker Fornemmelse af, at Freden vilde gaa i Orden.

Regeringens Henlæggelse til Nykøbing havde ogsaa allerede kostet Ofre nok. Den 76-aarige Kansler Johan Friis, som saaledes ved Vintertid havde maattet farte i Forretnings-Anliggender mellem København og Nykøbing, var paa en af Turene bleven syg undervejs, maatte blive i Køge og døde dèr den 5. December. Han oplevede saaledes akkurat at faa Vished for, at Freden

nu var sikret. I ham tabte Peder Oxe en Støtte i Modgangens Dage og en senere dygtig Medarbejder. Kongen søgte at trøste Rigshofmesteren over Tabet ved — muligt efter hans egen Anvisning — at give ham et værdifuldt Minde om salig Kansleren. Peder Oxe fik 3dje Juledag Lekkinge Gaard, Johan Friis' gamle Len, afgiftsfrit i Forlening. Det var maaske tillige en Slags Tak for Freden i Stettin, ligesom Nykøbing Len havde været en — lidt forhastet — Tak for Freden i Roskilde.

Peder Oxe havde mange Grunde til at glæde sig over Freden. Nu var Grænsen sat for Landets Pengegenvordigheder. Men endnu var de ikke omme. Der burde smedes, medens Jærnet var varmt. Rigsraadet sammenkaldtes. Under Henvisning til den paa Rigsdagen i Aarets Begyndelse tagne Beslutning og som første Regeringsmeddelelse om, at Freden nu var sikker, blev der i Dagene den 13.—18. December udskrevet hos de glade Undersaatter en forsvarlig Hjælp til Krigsfolkets Aflønning. Summerne var denne Gang gennemgaaende større end sidst, og man vidste at ramme baade paa Land og i Byer flere end alene Gejstlige, Borgere og Bønder. Af Bønderne krævedes dobbelt Kvægskat, men desuden skulde hver Skomager, Skrædder, Murer, Tømmermand og Kæltring (Landstryger) betale 8 Kroner, hver Møller 12 Kroner og hver Husmand, Pebersvend og Tjenestedreng 4 Kroner. I København blev ikke blot alle Borgerne afkrævede Hjælp, til ialt 48,000 Kroner, men man vovede sig videre, end man under Krigen havde turdet. Alle fremmede Kræmmere i København blev kaldt op for nogle Rigsraader og af disse ansat til en betydelig Hjælpesum, som de havde at yde til Tak for Ophold og Næring i Landet.

For Peder Oxe aabnede dog Fredsslutningen videre Udsigter end den blotte: at blive af med Krigens Tynge. Han saa klart, hvad der var naaet — han havde jo selv været med til at arbejde derfor baade personlig i Roskilde og gennem de til Stettin udsendte — og han saa klart, hvad dermed var tilstræbt. Ikke for intet havde han gjort alt for, hvor mørkt det end saa ud, at faa Flaaden grundigt paa Fode. Og ikke for intet havde han kæmpet for Bevarelsen af de danske Øer i Østersøen: Gulland og Øsel.

Herredommet i Østersøen var genvundet. Paa Havet laa Danmark-Norges Fremtid. Og han skulde gøre sit for at hævde og værne den.

Efter Johan Friis' Død stod Peder Oxe ene og fri. Freden havde givet ham Styrke. Al Magten var lagt i hans Haand. Han vilde nu efter Evne føre Danmark-Norge til Storhed og Lykke.

15

Det første, som Peder Oxe anvendte den nyvundne Fred til, var at bringe Øresundstolden i Orden, der jo under Krigen var kommen i Urede. Som det vil erindres, havde Peder Oxe i Foraaret 1568 set sig nødsaget til, af Hensyn til Hertugen af Albas Trusler, at ophæve Lasttolden for Nederlænderne. Herved var ikke blot Øresundstoldens Indtægter gaaet betydeligt ned, men der var skabt en meget uretfærdig Fordeling af Toldafgifterne, som nu for største Delen maatte udredes af Nederlændernes Medbejlere, de andre søfarende. Nu var Freden indtraadt, Faren for svensk Angreb omme og den nyskabte Flaade klar til at løse sin Opgave.

Den 30. Marts 1571 udstedtes da en ny Forordning om Lastpenge, ifølge hvilken disse fremtidigt skulde betales af alle, altsaa ogsaa af Nederlænderne. Kun Lybækkerne skulde til Løn for deres Hjælp under Krigen foreløbigt være fritagne[1].

Naar Peder Oxe dristede sig til at paalægge Nederlænderne denne Afgift, saa var det naturligvis under Hensyn til, at Forholdene ogsaa i Nederlandene havde forandret sig. Den Hertug af Alba, der nu i tre Aar forgæves havde anstrængt sig for at kue de oprørske Nederlændere, var ikke nær saa skrækindjagende som den nys indsatte Statholder 1567. Men der krævedes desuagtet Mod til at forny denne Afgift for alle. Thi hvad der til Nød kunde undskyldes under en Krig som en Nødvendighed, blev under Fredsforhold til en blot og bar Voldsdaad. Hvad var nemlig Lastpengene andet end den Erstatning, som alle

under Krigen havde betalt Danmark, for at dets Konge ikke skulde anvende sin Ret til at udtage Baadsmænd og bruge fremmede Skibe til Orlog? Men med Krigen var jo denne Ret bortfalden og derfor nødvendigvis ogsaa Lastpengene som Erstatning for dens Anvendelse.

Bevisførelsen i den nye Forordning maatte derfor blive en anden. Den kongelige Ret til Skibe og Baadsmænd traadte i Baggrunden og overskyggedes af Hensynet til Søfarten i det hele. Kongen havde — saaledes var omtrent Tankegangen — i den sidste Krig vist Skipperne den Naade at lade dem passere Sundet, skøndt det stred mod hans Interesser. Han havde ladet sig nøje med et skriftligt Løfte fra hver enkelt om ikke at sejle til Sverige. Men de havde kun lidet skønnet paa hans Gunstbevisning eller agtet deres eget Ord. Thi alle som een var de sejlet til Sverige og havde styrket hans Fjende med Vin og Salt. Herved var Krigen bleven meget langvarigere, end den ellers vilde være bleven. For Kongens Vedkommende var en af Følgerne den, at han havde maattet betale de dobbelte eller tredobbelte Summer til Lejetropperne, hvorved han havde paadraget sig en stor Gæld. Med Føje kunde Hs. Majestæt nu lade sin Vrede gaa ud over de skyldige og spærre Sundet og Bælterne for de fremmede. Men som sædvanligt vilde han lade Mildheden sejre og holde sine Strømme aabne. Ja, hvad mere var, han vilde udruste en stor Flaade til at løbe ud i Østersøen og rense den for Sørøvere. Hvad Skipperne havde forbrudt, vilde han altsaa tilgive dem. Men alle disse Omkostninger maatte de hjælpe ham at dække, og derfor havde enhver at betale Lastpenge efter en Toldrulle, som Tolderen i Helsingør skulde vise dem.

De nye Lastpenge indførtes altsaa denne Gang til Dækning af de kongelige Udgifter; man kunde saa herved enten forstaa de tidligere Krigsomkostninger eller Bestridelsen af Flaadens Udrustning nu. Det overlodes til enhver at overveje, hvorvidt Flaaden, naar Sørøverne var forjagne, vilde blive aftakket, eller om det ikke laa nær, at Skipperne saa skulde betale for, at den til Stadighed kunde være i Søen og sørge for dem. Hvorom alting var, saa blev dette Paalæg baade i Indhold og Form af-

vigende fra det tidligere. Til Gengæld var det i et væsentligt Punkt mildere. Satserne var ikke fuldt saa høje, og ballastede Skibe blev ganske fritagne for Afgiften.

Som naturligt var, vakte dette nye Paalæg en stærk Forbitrelse og fremkaldte en Skare af Klager og Trusler. Vel var de enkelte, der indtil da alene havde maattet udrede Lastpenge, i deres Hjerter glade over, at det nu ikke gik andre bedre. Men dog blandede sig ogsaa deres Stemmer i det fælles Klagekor i Haab om, at dets Fuldtallighed muligt kunde bevirke Afgiften helt afskaffet. Størst Interesse har Nederlændernes Optræden. I denne Sag faldt deres og Hertugen af Albas Interesser sammen, og de havde intet imod, skøndt ellers i fuldt Oprør, paa dette ene Punkt at støtte sig til Spanien og fremtræde som dets lydige Undersaatter. Hertugen af Alba svigtede dem ikke. Næppe var Paalæget blevet ham bekendt, førend han i Slutningen af Maj 1571 sendte en skarp Note til Danmark [1]. Han begynder heri med at minde om det tidligere Traktat-Brud af lignende Art, som Danmark havde tilladt sig 1567. Dengang havde Danmark dog atter opgivet sit ulovlige Forehavende, og siden da var der blevet sluttet Fred i Norden, hvortil han af Hjertet ønskede til Lykke. Men nu hørte han til sin Forbavselse, at Danmark paany havde paalagt Lasttold. Hertil savnede det ikke blot Ret, men under de nuværende Forhold ogsaa hvert Spor af undskyldende Paaskud. Han maatte derfor i Kongen af Spaniens Navn paa det bestemteste anmode om, at Danmark overholdt, hvad det ifølge den Speierske Traktat og mundtlige og skriftlige Løfter var forpligtet til, og øjeblikkeligt afskaffede Lastpengene.

Frederik II svarede i de første Dage af August Maaned [2]. Brevets Begyndelse vidnede om de indtrufne, fredelige Forhold, idet der — maaske med lidt drillende Henvisning til, hvor tryg Kongen nu følte sig — meddeltes, at den nederlandske Skrivelse havde truffet ham paa Jagten, hvor han ingen Raader havde hos sig. Derfor maatte Hertugen undskylde, at Svaret kom saa sent. Hvad Sagen selv angik, saa betalte jo ogsaa alle andre, der besejlede Kongens Strømme, den samme Afgift, og denne sigtede

kun til fælles Vel. Toldforhøjelsen var en kongelig Rettighed, og Kongen af Danmark agtede at anvende sine kongelige Rettigheder, naar han selv fandt for godt. Det tilkom ikke Kongen af Spanien at sætte ham Maal og Grænse i saa Henseende, ligesom Frederik II heller ikke havde taget Hensyn til sine Undersaatters Klager over, at Kongen af Spanien imod det Speierske Forlig havde forhøjet Tolden i Nederlandene. Hertugen maatte derfor undskylde, at Frederik II ikke kunde opfylde hans Begæring. — Her kunde Kongen slutte, men han vilde dog tilføje, at Nederlænderne sidst af alle burde klage, thi de var i Taknemligheds-Gæld til Danmark. De blev altid behandlede med særlig Forekommenhed ved Helsingør. Mest for deres Skyld holdt Kongen Flaader baade i Vesterhavet og Østersøen for at rydde Farvandene for Sørøvere. Senest havde Danmark ofret meget paa at udrydde de moskovitiske og polske Fribyttere. Sligt burde de skønne paa og mindes, hvorledes danske Krigsskibe mangengang uden mindste Erstatning havde skaffet dem deres Skibe igen, som Sørøverne alt havde bemægtiget sig. Det var de fremmedes Pligt at betale den ubetydelige Told, det var Danmarks Pligt at holde Søen ryddelig og værne om den frie Skibsfart.

Tiderne havde forandret sig. Dette Svar, der for 3 Aar siden sikkert vilde have fremkaldt en Krigserklæring fra Spanien, blev nu det sidste, afsluttende Ord i Sagen. Uden Spaniens Hjælp kunde Nederlandene intet gøre paa egen Haand. De trængte for meget til Danmark-Norges Støtte i Kampen, til at de turde bryde med denne mægtigste protestantiske Magt. Af de øvrige Sønationer var kun England farlig; men her gjaldt det samme: alene turde den engelske Flaade ikke møde, og der var ikke Udsigt til nogen Forbundsfælle. Dronning Elisabeths Besværinger blev derfor modtagne med stor Ro, og Frederik II's Svar afviste enhver fortsat Forhandling om denne Sag[1]. Kongen af Danmark blandede sig jo ikke i Englands Sager og klagede over, naar Dronningen forhøjede Toldafgifterne hjemme. Men den samme Ret forlangte han for sig selv og taalte ikke, at nogen søgte at begrænse hans Frihed. Lastpengene var iøvrigt en Nødvendig-

hed. De sidste Aars Erfaring havde vist, at først plyndrede svenske, saa polske Sørøvere i Østersøen. De vilde have hindret al Sejlads paa Narva og de andre østlige Byer, hvis ikke Danmark havde holdt dem i Ave. Danmark erkendte sin Forpligtelse til bestandig at holde Krigsskibe i Søen i den Anledning. Det var Danmarks Pligt og Ret at værne om den frie Sejlads paa Havet, men herfor skyldte de andre Nationer det en Godtgørelse, og det var netop Lastpengene.

Med disse Skrivelser og nogle lidet betydende Klager fra de andre Søfarende døde da Sagen hen. Stiltiende blev den nye Afgift erkendt som lovlig. Men det vil ses, at i Skrivelsen til Dronning Elisabeth traadte en ny Tanke utilsløret frem, Peder Oxes egentlige Grundtanke. Endnu fremtraadte den kun i Forpligtelsens Form. Men snart sprængtes ogsaa dette Hylster, og det erklæredes aabenlyst, at ingen uden særlig Tilladelse af Danmark-Norges Konge havde Lov til at sejle paa hans Strømme. De strakte sig fra det hvide Hav til den botniske Bugt, snævrede ind i Midten ved Øresund, hvorfra Kongen med fast Haand omfattede dem. Hans Magt omsluttede Østersø og Vesterhav, Nordhav og Ishav. Danmark-Norge var Herre paa Havet.

16

I Nutids Øren lyder Paastanden om Danmark-Norges Herredømme paa Havet — den Tanke, der i en Hovedsum udtrykte Peder Oxes politiske Plan, hvad han tilstræbte, og hvad han naaede — fremmed, besynderlig og med en svag Tilsætning af noget latterligt. Dette kendetegner fuldt saa meget os som ham. Vor Tankegang er nemlig mærkværdig hurtigt i Løbet af kun et halvt hundrede Aar bleven blændet af nye Erfaringer, Stikord og Fordomme, der vanskeliggør os klar Forstaaelse. Andre Færdselsmidler, Danmarks Lidenhed, Grundsætningen om „Havets Frihed“, Told betales nu i Reglen kun ved Landgrænse o. s. v.,

er lutter Forhold, der forvirrer vor Dom over Datids Syn. Vi vil knap tro, at det kun er 50 Aar siden, at Udlandet endnu tillagde Peder Oxes Tankegang saa megen Vægt, at det (1857) udbetalte Danmark henved 70 Millioner Kroner for at frafalde den. Dunkle Forestillinger begynder først at røre sig hos os, naar vi iklæder Danmarks Tilstand i det 16de Aarhundrede Nutids Form, kalder f. Eks. Øresund for Datidens Suez-Kanal, Danmark et kraftigt Ægypten, stærkt nok til at beherske baade det røde Hav og Middelhavet.

Men er Peder Oxes Tanke nu glemt og os fremmed, saa udgjorde det netop i sin Tid dens Styrke, at i den vaagnede et helt Aarhundredes Drøm til klar Bevidsthed. Hvad man dunkelt havde anet, da Øresundstolden første Gang paalagdes, og man ret havde følt Trykket af Hansestædernes unaturlige Herredømme i Norden; hvad Kong Hans ubestemt havde haabet, da han grundlagde den danske Orlogsflaade; hvad Christian II og Sigbrit ofte havde strejfet i deres Samtaler i Hjørnebygningen paa Amagertorv; hvad Christian III som fremmed undrende havde set paa, og Frederik II, da han spærrede Øresund, havde grebet og svunget i Kamp, som en Bersærk et oprykket Træ — alt det laa nu spejlblankt, klart og selvfølgeligt i Peder Oxes nye og dog saa gamle Tanke: Danmark-Norge er Herre paa Havet. Øresund er Midlet og Udtrykket for dets Magt til at løse og binde.

Og Peder Oxes Tanke var i dyb og sund Overensstemmelse med Datids Livskaar. Stensatte Veje, Jærnbaner, Jærnbroer og Tunneler har i Løbet af det sidste hundred Aar udvisket den ældgamle Sandhed: Land skiller, Vand forbinder. Men Alverden vidste dengang Besked om, at Beboerne omkring Sø var Naboer. Det var lettere at naa i Skude fra Kalundborg til Aarhus end til Fods eller til Vogns fra Aarhus til Ringkøbing. I Norge gik Færdselsvejen langs Kysten; det var tungvindt at naa over Fjælde. Og havde ikke til Overflod Krigen nys talt samme Sprog? Medens Skibe havde løbet fra Trondhjem til Sundet og tilbage og fra Sundet til Stockholm og Reval, saa var ikke en væbnet Mand fra Skaane landværts naaet stort længere end

Halvvejen til Stockholm. Ogsaa i Krig gjaldt det: Hav forbinder, Land skiller.

Og disse Tanker, saa gamle og kendte som fra Verdens første Færd, havde just faaet Vækst og nyt Indhold i Datiden. Hav var som Vej mer end blot Vand; mer end blot Kilde til Fiskedræt og Købmandsfærd. I et halvt Aarhundrede havde nu Verdens to dristigste søfarende Folk, Portugisere og Spaniere, ad Havets Vej fundet Land, fundet Magt og eventyrlig Rigdom. Danmark-Norge ejede ikke mindre kække Folk. Bedst at sikre sig Frugterne paa egen Grund! Hvad gemte ikke Turen nord om Norge, nord om Island for uanede Herligheder og Rigdomskilder? De tilkom Kongen og Landets egne Børn.

Ogsaa rent nordisk set var Peder Oxes Tanke paa eengang gammel og ny. Den var saa gammel som fra den Tid, Vikingeskibe pløjede Bølgerne, Nordmænd bosatte sig paa Island og danske kæmpede i Estland og besatte Øsel. Men den var dog forskellig baade fra Vikingernes Færd og fra, hvad der havde afløst deres Sværmen ud hjemmefra: Kampen mellem de tre Folk om Bistadet derhjemme. Fra nu af skulde det have Slut med Forsøgene paa at erobre hinanden. Det var herpaa Christian II var styrtet. Det samme var nær blevet Tilfældet med Frederik II, da han nys, hidset af sine tyske Raadgivere, søgte at erobre Sverige.

Nej, det danske Parti holdt paa: Fred i Norden. Danmark-Norge for sig. Sverige for sig. Danmark-Norge var sig selv nok, et vandfast Land med indbyrdes Forbindelse Aaret rundt. Naturen havde selv henvist det til Herredømmet paa Havet. Intet andet Rige ejede saa prægtige Skove med Tømmer til Flaade — lige fra Master til Bord, Barkholter, Indholter og Knæer — intet andet Rige ejede saa ypperlig en Kystbefolkning til dens Bemanding. Medens nys i Krigen de Lejetropper, som Alverden i dyre Domme maatte benytte, stadigt havde svigtet, havde Flaaden kun krævet en forholdsvis ringe Udgift og tappert gjort sin Pligt til det yderste. Naturen havde ved at snævre Vandet ind mellem Sjælland og Skaane selv anvist dette Sted som Knudepunktet, Bomstedet paa Færdselsvejen mellem Øst og Vest. Et

indbringende Kald. Thi fremmede betalte i Told Rigets Fornødenheder. Et forpligtende Kald. Thi Toldkræveren tilkom det at sørge for, at Vejen var god og ryddelig: mærket med Søtønder, oplyst af Fyrbaal (Fig. 124) eller Fyrlygter (Fig. 125) fra Skagen til Falsterbo, fri for Sørøvere mod Øst som mod Vest. Et hæderligt Kald, det stolteste af alle. Thi idet Danmark-Norge saaledes holdt Havet rent, fremmede det en af Livets og al menneskelig Fremgangs vigtigste Betingelser: Samfærdsel og Handel. Det hele var en i sig afsluttet Magtring. Thi idet Danmark-Norge saaledes som Herre paa Havet modtog Vederlag af andre for at holde Sejladsen fri, og virkelig ogsaa gjorde det ved Sommer og Vinter at tugte Sørøverne, saa uddannedes jo netop herved Landets Sømagt, dets Evne og Adkomst til i endnu højere Grad at være Herre paa Havet.

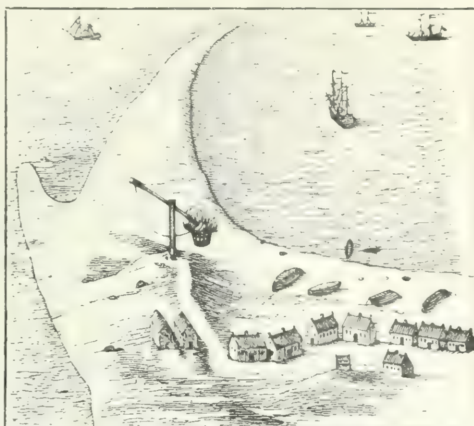

Fig. 124. Fyrvippe med Baal i Jernkurv paa Skagen. (Efter Resen.)

Fig. 125. En Fyrlygte i det 16. Aarh. (Efter Sebast. Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

Det lykkedes Peder Oxe baade ude og hjemme fuldt at fastslaa denne Danmark-Norges Stilling. Alle søfarende Magter fandt sig i at afkræves Told for fri Fart gennem Øresund eller Storebælt. Alle fandt sig i at skulle stryge Topsejl for danske Orlogsskibe og lade sig undersøge af dem,

om man var ærlige Handelsmænd eller Fribyttere. Alle maatte finde sig i, at Sejladsen nord om Norge til Skt. Nicolas (Archangel) erklæredes for en „Omgaaen af Øresundsfarten“ og derfor i bedste Fald belastedes med Told som denne. Alle fandt sig i, at Øresund spærredes, naar Danmark mente saadan Straf nødvendig, 1573 f. Eks. for Rostockerne og for Hamborgerne. Samme Aar gjorde Frankrig forgæves Anstrængelser for at op-

Fig. 126. Landskrone.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

naa Peder Oxes Tilladelse til at sende 4,000 Mand tilsøs til Polen. Selv den fra Polen hjemvendende franske Gesandt blev anholdt og holdt Maaneder igennem tilbage, fordi han vilde passere Sundet uden dansk Lejdebrev. Alle fandt sig endelig i, vænnede sig til, ja satte Pris paa, at der hver Sommer var en Mængde danske Orlogsskibe ude lige fra Nordkap til Øsel for, som et fælles anerkendt, evropæisk Politi, at holde Styr paa det Utal af fremmede Kapere, der gjorde Farvandene usikre.

Fra den Stund, Peder Oxe i Fred førte Styret hjemme, blev derfor Flaaden Landets Hovedværn, Sundet en Fæstningsrække.

Langs Skaanes Kyst maatte Helsingborg, Landskrone Slot (Fig. 126) og Malmøhus (Fig. 127) være i Forsvarsstand; paa modsat Bred Krogen, København og Skansen ved Dragør. Hver Sommer var en stor Del af Flaaden kampklar og i Søen. Aarlig medgik der betydelige Beløb til Rustning, Vedligeholdelse og Nybygninger. Alle i Danmark vænnede sig hertil. Lige fra Baads-

Fig. 127. Malmøhus i det 16de Aarhundrede.
(Tegning af Alfred Larsen efter Braunius: Theatrum urbium.)

mænd og Bøsseskytter til Skibsførerne, der nu hvert Aar maatte være paa Færde. I Reglen spredtes Skibene og sejlede færre i Følge. Stundom maatte dog ogsaa Peder Munk ud, skøndt han 1571 var bleven Rigsraad. Den hele Ordning gik selv Rigs-Raaderne over i Blodet. Det faldt dem tilsidst saa naturligt, at de, da Opdragelsen af Danmark-Norges vordende Konge overlodes til dem, opdrog ham til Sømand (Fig. 128).

Den, hvem det vistnok maatte falde Peder Oxe vanskeligst at

bibringe sit Syn, var Frederik II. Saa mange af hans Forudsætninger, hans gamle Tiltro til Landmagt og Hærførere, hans uvilkaarlige Mistillid til Flaadens indfødte Besætning og hans hele Mangel paa Forhold til Havet maatte være lutter Hindringer. Ikke desto mindre lykkedes det Peder Oxes vidunderlige Evne at omstemme Kongen, ved sin stadige Virken som stille Magt at gøre ham til en anden. Det var maaske det danske Partis

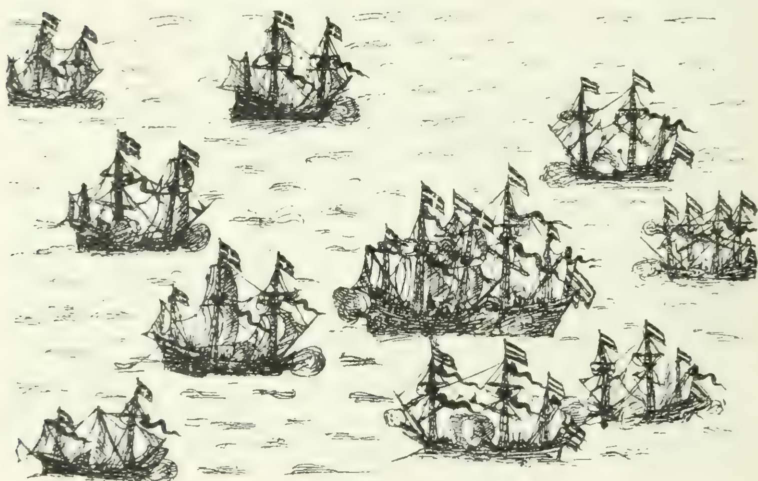

Fig. 128. Danske Orlogsskibe i Kamp med Fjenden.
Tegnet af Christian IV som Barn paa et Blad i hans Stilebog.

største Sejr, da det, efter at have fortrængt Kongens tyske Raadgivere, overvandt Kongen selv og lærte den tidligere tyskseende, holsten-gottorpske Ætling at føle som dansk.

Nøglen til Stillingen var her, som i det store, Øresundstolden. Som særlig kongelig Indtægt laa den selvfølgelig Kongen paa Hjerte. Ud herfra lod alle Rækkens følgende Led sig Skridt for Skridt udlede. Og Frederik II blev en taknemmelig Lærling. Hans naturlige sunde Sans, hans Kappelyst og hans Højsind viste ham Vejen. Øresundstolden tilkom ham. Men han vilde

for disse Midler, uden at det skulde koste Landet en Hvid, bygge en Borg ved Øresund, der skulde overgaa alt tidligere. Ikke blot de pragtfulde Herregaarde, som nu hver anden Adelsmand i Landet begyndte at opføre, men hvert kongeligt Slot. En fast

Fig. 129. Sundet mellem Kronborg og Helsingborg i Slutningen af det 16de Aarh. (Braunius: Theatrum urbium IV.)

Borg, en Kronborg, paa eengang Kongens og Rigets Fæste, der ikke alene med sine Kartover skulde beherske Sundet og le ad hvert Angreb, men tillige som Kronens ypperste Smykke tolke hver Sejler Søkongens Pris (Fig. 129).

Thi Danmark-Norges Konge var Søkonge. Havet var hans vigtigste Omraade. Frederik II havde lært at indse det og ud-

talte det ofte. Som han udtrykte det: „Rigets Magt og Anseelse er mest udi Søen anliggendes.“

17

Det vilde næppe være lykkedes Peder Oxe saa grundigt at omforme Kongens Syn efter sit, hvis han ikke tillige paa et helt andet Omraade havde haft Held med at plante Kongen fast og gøre ham dansk.

At føle med sit Folk og blive til eet med det læres af de fleste ad tre, naturgivne Veje, idet Fortid, Nutid og Fremtid alle virker i samme Retning. At ens Forfædre har tilhørt dette Folk, at dets Sprog er ens Hjertesprog, og at ens Børn tilhører det, er de tre Strenge, hvoraf Folkefølelsen flettes og næres. Frederik II savnede de to. Hans Forældre var begge indvandrede fremmede. Hans Hjertesprog og Moders Maal var tysk. Vel havde han gennem sin stadige Færden i det Frie og sine kære Jagter lært at kende og elske Danmarks Natur. Men Baandet var for svagt. Han formaaede da kun ret at indplantes i Folket ad den tredje og sidste Vej: ved som Ægtemand at vide det sine Børns Folk.

Der var en Mulighed for, at dette grundigt kunde ske, idet han ægtede en dansk Kvinde, Jomfru Anna Hardenberg, for hvem han nærede uslukt Hengivenhed. Men Faren for, at et saadant Giftermaal skulde trække ham ned i Hængedynd ved at bringe ham i Slægtskab med nogle af sine Undersaatter, var for stor til, at Peder Oxe turde tilraade det. Han synes med Rette at have været en bestemt Modstander af dette Parti. Men Vanskeligheden blev da en dobbelt: at faa Kongen til at opgive hende og indlade sig i et Fornuftgiftermaal med en jævnbyrdig. Alle Kongens tidligere Frierier — hvor mange de end var — bar Præg af, at det hver Gang havde været ham en sand Befrielse at slippe fri. Aarene gjorde ham næppe mere villig til at opgive sin Frihed.

En ikke ringe Forandring i hans Forhold indtraf, da hans Moder, Enkedronning Dorothea, døde den 7. Oktober 1571.

Hermed ophørte den sidste Rest af det gamle Hjem. Han stod nu uomtvistelig ene og var ikke længere ganske ung. Hun havde overskygget ham. Hendes medfødte Myndighed havde han faaet at mærke, ikke blot, da han holdtes under hendes Ave og Tugt lige til sit 18de Aar, men ogsaa senere. Selv da han var bleven Konge, skiftede hun ikke Væsen. Denne hendes myndige Omsorg paa eengang kuede og tirrede ham. Hun blandede sig med en uafrystelig, moderlig Overlegenhed i al hans Færd, og Vorherre delte altid Mening med hende. Hendes Indblanding kunde stundom være skadelig nok, naar den drejede sig om Politik, naar hun f. Eks. paa egen Haand forhandlede med Sverige om Fred, eller overfor udenlandske Gesandter betegnede Peder Oxe og Johan Friis som „Skælmer". Men den ærgrede ham mest og kvalte noget i ham, naar den angik ham selv og hans eget Følelsesliv. Var en Moders Kærlighed saa anmassende og sikker, og en Søster Annas i Sachsen, trods Afstanden, omtrent af lignende Art, saa Vorherre bevares for at skaffe sig en tredje af samme Slags i Form af en Hustrus! Og hvad var det egentlig de mente med deres evige Krav paa at ombytte Bægeret og den ugudelige ugifte Stand med Ægteskabet? At ægte Anna Hardenberg var jo, paastod de, lige saa galt. Man skulde, som Luther havde lært, lystre Guds Bud og indtræde i Ægteskabs Stat med en Jævning uden at mukke. Men var der ikke ogsaa noget muggent ved at ville ægte Svoger Hertug Hans? Tale om Ægteskab blev en Drillepind, der lod sig ypperligt anvende ogsaa til at holde sig dem fra Livet.

Moderens Død stillede Frederik II frit. Han maatte nu selv tage Beslutning og kunde ikke smutte fra blot ved en Snært til den, der opfordrede ham. Spørgsmaalet stilledes nu af Forholdene og af ham selv. Valget stod mellem at ægte Anna Hardenberg eller en Fyrstedatter eller slet ingen.

Det synes, som om Frederik II til det sidste har ønsket at ægte Anna Hardenberg, men at Modstanden baade nu og tidligere er udgaaet fra hende selv. Saaledes forstaas naturligst hendes Ord i et Brev af 31. Januar 1572 til Birgitte Gjøe. Hun fortæller heri om sit Møde med Hertuginde Elisabeth af Meklen-

borg, der har fortalt hende: „hvor meget godt han [Frederik II] talte om mig [Anna H.], og hvor haardt jeg havde raadet ham fra i den Handel [at ægte hende]. Og at det havde for længe siden været sket, havde jeg ikke været dèr saa meget imod. Med mange Ord og meget godt, som Hendes Naade sagde mig, som jeg og kendte mine egne Ord.“

Med denne afgørende Støtte som Forudsætning synes der saa, efter at Landet havde faaet Fred, at være dannet et Slags Forbund mellem Peder Oxe og hans Moster Birgitte Gjøe. Formaalet var, at han skulde skaffe Kongen en Hustru, og hun skulde skaffe Anna Hardenberg en Mand.

Peder Oxe havde, saa nødigt han end vilde, været i det Tilfælde at maatte kort forinden gøre sit til at forpurre en Ægteskabs-Udsigt for Frederik II. Den utrættelige Grev Günther af Schwarzburg havde igen været paa Spil og ivrigt henledt Kongens Opmærksomhed paa Vilhelm af Oraniens (Fig. 130) Søster, den 20-aarige Komtesse Juliane. Selv var Grev Günther gift med Søsteren, Cathrine, saa det vilde for ham naturligvis være et meget kærkomment Parti, der gjorde ham til Svoger af Kongen af Danmark-Norge. Under Fredsforhandlingerne i Roskilde var han selv kommen op til Frederik II og havde for ham prist sin Svigerinde i høje Toner. Kongen havde da under en Samtale i en af Skovene ved Roskilde sagt, at han naturligvis maatte se hende først, men tillige rakt Grev Günther en kostbar Ring og bedt ham bringe hende den som Tegn paa Kongens Velvilje og Højagtelse.

Næppe havde Grev Günther faaet dette farlige Pant, førend han med sædvanlig Raskhed og Taktløshed benyttede sig deraf. Paa Vejen fra Danmark forkyndte han Forlovelsen til alle og enhver. Ikke blot ved Hoffet i England, men blandt Studenterne i Wittenberg taltes der om Nyheden. Grev Günthers egne Svende vidste endog at meddele, at Brylluppet skulde staa til Paaske.

I Danmark blev man skræmmet op. Peder Oxe kunde umuligt ønske, at Kongen skulde ægte Grev Günthers Svigerinde. Og han turde højlydt sige til Kongen selv, at Ægteskab med Vil-

helm af Oraniens Søster betød Udsigt til Krig med Spanien og det katolske Frankrig. Frederik II følte sig personlig krænket ved saaledes at blive puffet til Brudeskammel. Han skrev derfor (11. April 1569) et usædvanligt hvast Brev til Grev Günther og

Fig. 130. Vilhelm af Oranien.
(Maleri af Antonis Mor i Kassel.)

paatalte hans Aabenmundethed, der medførte, at Kongen saa sig nødt til at opgive den omtalte Sag.

Grev Günther var imidlertid ikke til Sinds at slaa sig til Ro hermed. Han haabede maaske endog endnu at faa Partiet i Stand ved at gøre Kongen offentlige Bebrejdelser. Ved et Fyrstebryllup i Tyskland, hvor en dansk Adelsmand var til Stede,

beklagede han sig lydeligt over Kongen af Danmarks Uordholdenhed, der havde voldt en ædel Kvinde og hendes Slægt Skam. Frederik II krævede ham til Regnskab for disse Ord, og Grev Günther maatte gøre en Undskyldning. Den omspurgte Dame tog sluttelig til Takke med at ægte Grev Günthers Broder, Albert.

Peder Oxe havde opnaaet, at Grev Günther havde gjort sig umulig i Danmark. Men Kongens Giftermaal var atter blevet til intet. Peder Oxe maatte da selv se at finde en passende Brud.

18

Tilbud var der nok af. Næppe havde Hertugen af Pommern paa Kejserens Vegne ført Forsædet ved Freden i Stettin, førend en pommersk Embedsmand skrev til en af Peder Oxes Underordnede, Caspar Paselich, Sekretær i det tyske Kancelli, at nu var det vistnok Tid for Frederik II at gifte sig, da Krigen var endt. Han gik ud fra, „at Rygtet om en Adelsmands Datter ikke havde noget paa sig“. Derfor henledte han trygt Opmærksomheden paa en Engel, der endnu var at faa — dog ikke længere end til Fastelavn, da der var en anden højfornem Bejler, som trængte paa — det var Enkehertuginden af Pommerns 17-aarige Datter Margrethe, from, bly og rettroende, sin Moders udtrykte Billed.

Caspar Paselich viste Brevet til Peder Oxe, og denne talte med Kongen derom. Udfaldet blev, at Paselich fik Befaling til at svare, at han var for ringe til at forhandle om sligt, derfor maatte man sende fremtidige Breve direkte til Rigshofmester Peder Oxe. Forresten ønskede alle i Danmark, baade Rigsraad og Undersaatter, Kongens Giftermaal. Det omtalte Rygte om Adelsmandens Datter vilde ikke være Sagen til Hinder, da det nu var omme [seine Masze gewonnen]. Men Kongen havde altid fastholdt ikke at ville høre Tale om Ægteskab med nogen, som han ikke selv havde set. I dette Tilfælde havde man jo ikke en-

gang et Portræt at vise Kongen. Man havde derfor end ikke omtalt denne Sag for ham. Omtrent ved Paaske tænkte Kongen at mødes med sin Svoger, Kurfyrst August, nær holstensk Grænse. Dette var muligt en Lejlighed, hvor Kongen kunde faa den pommerske Prinsesse at se. Det vilde uden Tvivl fremme Sagen, hvis man kunde faa hans Faster, Hertuginde Elisabeth af Meklenborg, til at interesse sig for den.

Brevvekslingen blev nu livligere. Den pommerske Embedsmand (Citzewitz) skrev til Peder Oxe, at den tidligere omtalte Bejler kun vilde indrømme Betænkningstid til Paaske. Dette synes dog ikke at have gjort synderligt Indtryk paa Rigshofmesteren. Mødet med Kurfyrsten kom ikke i Stand. Men Sagen gik sin jævne Gang og — afbrudt ved Enkedronning Dorotheas Død den 7. Oktober 1571 — var den endelig naaet til et afgørende Punkt i November 1571. Forbindelsen med Hertuginde Elisabeth af Meklenborg var bragt i Stand, og denne lovede at tage Prinsesse Margrethe af Pommern med sig til Falster, naar hun og hendes Mand midt i November efter Indbydelse af Kongen kom did. Om det saa var Citzewitz, saa fik han en venlig Opfordring fra Danmark til at følge med, hvad han i et Brev til Peder Oxe (af 25. Oktbr. 1571) udtalte sin ærbødigste Taknemmelighed for.

Mødet fandt Sted midt i November hos Lensmanden paa Nykøbing Slot, Peder Oxe. Hans fyrstelige Gæster var altsaa Frederik II, Hertug Ulrik og Hertuginde Elisabeth af Meklenborg, hvilken sidste medbragte, halvt tilfældigt, Prinsesse Margrethe af Pommern, der just ved Afrejsen havde været i Besøg hos hende. Det var en Venskabstjeneste baade mod hendes Brodersøn, Kongen, og mod den unge Prinsesse, saaledes ikke at sky Efteraarsstorme, men troligt udsætte sig for Rejsens Besværligheder blot for at bidrage sit til deres mulige Lykke. Stiltiende var det naturligvis klart for alle, at den brave Faster her mødte som Agent i Ægteskabssager, medbringende Prøve. Det skulde nu vise sig, hvor dygtig hun var til at skaffe Bestilling og Afsætning.

Det er et Spørgsmaal, om en Moder med en næsten voksen

Datter just var den, der egnede sig bedst til et Hverv som dette. Ganske naturligt havde Hertuginde Elisabeth ikke villet lade sin egen lille Sophia, der snart var en voksen Pige — hun var fyldt 14 Aar sidste 4. September — sidde alene tilbage hos en Hofdame i Güstrow, men taget hende med paa Turen. Og ganske naturligt tog Moderen sig af sit Barn. Og den halvgamle Fætter paa over 37 Aar spøgte med det unge Mellemvæsen, der skøndt forlegen dog havde Frispas og tog sig saa morsom ud med sine tynde Pibestilkearme i de lange, snævre Ærmer og Dukkefilthatten paa den tætsluttende Perlehue, der næsten ganske skjulte hele hendes lyse, fyldige Haar (Fig. 131). At Rigshofmesteren saa med særlig Interesse og Velvilje paa den unge Frøken, ved hvis Daab han for 14 Aar siden paa Christian III's Vegne var mødt som Fadder, er let forstaaeligt. Og med glad Undren har han vistnok været Vidne til, at der virkelig maaske kunde aabne sig Mulighed for at faa til Dronning en, hvis Moder allerede halvt tilhørte Danmark og af Hjertet hang derved.

Udfaldet af den første Prøve blev: Prinsesse Margrethe af Pommern svarer ikke til det tidligere tilsendte Billed, falder ikke i Kongens Smag og er derfor at hjemsende under første passende Paaskud. Tante Elisabeth, Onkel Ulrik og deres Datter bliver foreløbig nogle Dage endnu, da deres Selskab synes at adsprede Hs. Majestæt, og de nødigt brat vil forlade ham saa kort efter hans Tab af sin Moder.

Det var trist for Prinsesse Margrethe, der kort efter, vistnok paa Grund af mindre gode Efterretninger hjemmefra, brat maatte afbryde sit Ophold. Hr. Citzewitz beklagede sig uforbeholdent i to Breve til Peder Oxe af 29. og 30. Novbr. over ubetænksomt at have blandet sig ind i denne Sag og skaffet sin fromme Frøken unødig Rejse. Ikke skulde der være det mindste Haab endnu? Hun staar dog midt i sin fejreste Ungdom, den Alder, hvor den unges Sind vidjelet lader sig bøje.

Omvendt har det vistnok vakt særlig Glæde hos Hertug Ulrik, da han efter Vejledning af sin Hustru fuldt forstod, hvad det drejede sig om: Svigerfader til Danmark-Norge. Og Faster

Elisabeth arbejdede troligt og med voksende Held paa de unges Lykke. Endelig oprandt den Dag, da det ikke længer blot var Spøg og Spas mellem den gamle Fætter og den lille Kusine, men

Fig. 131. Dronning Sophia af Danmark.
(Resen: Frederik II's Krønike.)

Frederik II for Alvor anholdt Hertug Ulrik og Hertuginde Elisabeth om at maatte faa deres Datter Sophia til Ægte. Efter passende Overraskelse gav de deres Samtykke til dette Parti, der jo syntes forseet af Vorherre.

Medens Følelserne fra meklenborgsk Side lettere lader sig

gætte, gælder dette ikke om dem fra dansk Side. Peder Oxe var naturligvis glad derover og er vistnok paa et meget tidligt Tidspunkt bleven tagen med paa Raad. Efter „guddommelig“ Lov, det vil sige Mose Lov og pavelig Lov, der endnu antoges gældende for slige Sager i Danmark, var nemlig Ægteskab mellem kødelige Søskendebørn strængt forbudt. Deres Forældre var jo Søskende. Peder Oxe har imidlertid i saa Henseende vistnok paataget sig Ansvaret og indestaaet for Kirkens Samtykke. Men Frederik II, hvilke var hans Følelser? Det er givet, at han fra første Færd vidste, hvad der skulde gaa for sig paa Nykøbing Slot, at man dèr vilde søge at skaffe ham en Ægtehalvdel. Hans sachsiske Svoger og Søster skrev den 29. November til ham i Anledning af Tantens Komme til Nykøbing „med Skønheder“ (andern schønen Leuten) og ønskede ham paa Forhaand til Lykke. Selv var han vistnok klar over, at nu maatte det gøres. Naar han da desuagtet valgte ikke den paatænkte, der var i passende Alder, men den lille halvvoksne Kusine, var hans Grund vistnok den, at hun af to Onder var det mindste og det fjærneste. Valget af hende kunde derfor ikke mistydes af den, hvem han virkelig havde kær. Anna Hardenberg kunde umuligt tro, at dette Barn havde fortrængt hendes Billed af hans Sind.

At denne Forklaring er sandsynlig, og at Anna Hardenberg stadigt har været i hans Tanker, skulde snart efter vise sig, til ikke ringe Bekymring for dem, der antog, at Historien om „Adelsmandens Datter“ nu var forbi. Den belevne Svigersøn førte sine tilkommende Svigerforældre og Brud omkring i Landet for at vise dem Lejligheden. Men da de paa Vejen fra Frederiksborg til Kolding, hvorhen han agtede at følge dem, saa at de landværts kunde vende hjem, kom til Odense (Fig. 132), vaagnede Minderne med forøget Kraft hos ham.

Hvad var Grunden? Havde han maaske paa Vejen til Odense talt med eller blot set et Glimt af sin Ungdomsven, Anna Hardenbergs Fætter, Erik Hardenberg? Denne boede nu som gift paa sin Gaard Skovsbo tæt ved Vejen fra Nyborg til Odense. Men som ung havde han været Hofjunker hos Frederik II som Prins i den glade Tid paa Malmøhus, hvor Eriks Fader, Ejler

Hardenberg, var Lensmand og Prinsens Hofmester. Alt tyder paa, at Erik Hardenberg dengang har været Prinsens Fortrolige i Forholdet til Anna. Og han synes ogsaa i andre Henseender at have haft fælles Syn med sin unge Herre. Han fulgte ham paa Rejsen ned til Tyskland 1557, og tog her Tjeneste hos den

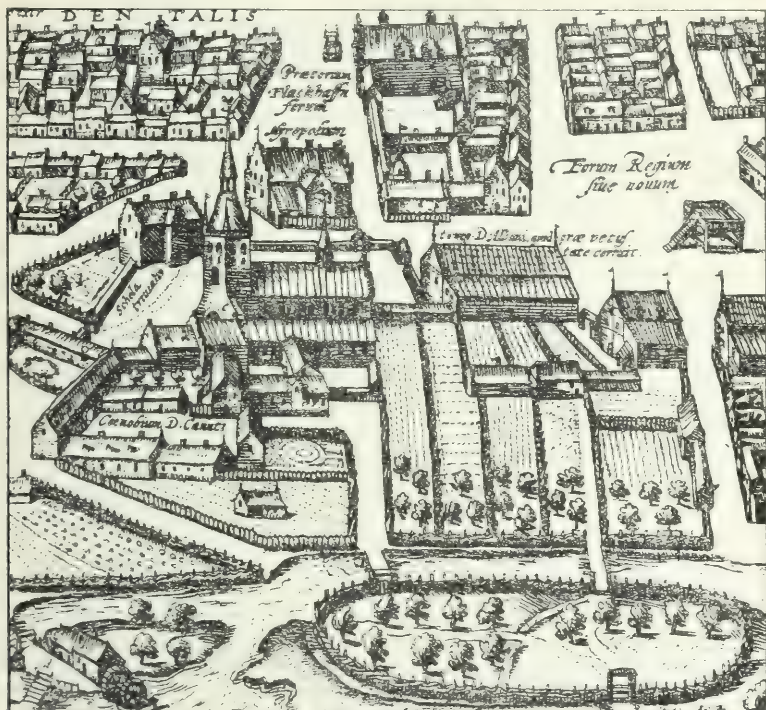

Fig. 132. Parti af Odense i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Braunius: Theatrum urbium.)

af dem begge beundrede Grev Günther af Schwarzburg, under hvem han deltog i et Felttog i Frankrig. Men da Prins Frederik var bleven Konge og selv kommen i Krig med Ditmarsken, ilede Erik Hardenberg straks hjem for at følge ham i Kampen. Siden tjente han paany ved Hove indtil sit Giftermaal 1561, da han købte Skovsbo og bosatte sig dèr.

Mødtes han nu efter de mange Aars Forløb paany med Kongen

og kom ham i Tale? Vi veed det ikke. Meget laa dem imellem. Frederik II havde i Mellemtiden brat afskediget Eriks Fader som Rigshofmester og samtidigt berøvet ham alle hans Len, en Krænkelse, hvorover den gamle kort efter tog sin Død. Nu var Frederik II i Færd med at forstøde den Kvinde af samme Slægt,

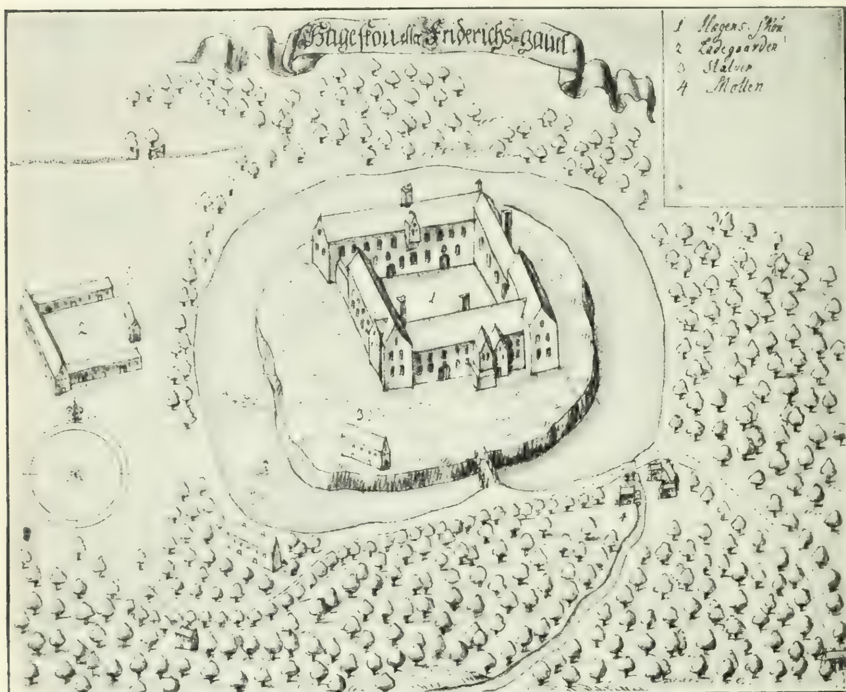

Fig. 133. Hagenskov Slot paa Fyn.
(Efter Afbildning hos Resen.)

som havde staaet ham nærmest, føje Troløshed til tidligere Ilsindethed og Haardhed. For en Mand med Kongens trofaste, ærlige Sind var her noget at tage sig nær.

Om Mødet veed vi som sagt intet. Men for Kongens Stemning overfor Slægten Hardenberg kunde det synes at tale, at han faa Maaneder efter gav sin glemte Ungdomsven Erik Hardenberg det store Len Hagenskov paa Fyn (Fig. 133) i Forlening. Herre-

manden paa Skovsbo blev herved en mægtig Mand. Han begyndte i samme Aar at opføre den smukke Hovedbygning paa Skovsbo (Fig. 134), hvis Opførelse stod paa i syv Aar, 1572—79. Sagnet er altsaa paa Vildspor, naar det har henlagt Kongens og Anna Hardenbergs Kærligheds-Forhold til denne gamle Bygning. Den var ikke Stedet, hvor de mødtes, men blev, som vi skal se, Udtrykket for, at de skiltes.

Men hvad enten nu Frederik II og Erik Hardenberg hin Vinterdag har mødtes eller ej — fra Odense af var den kongelige Rytter, der fulgte sine Svigerforældre og lille Fæstemø, en anden. Gamle Minder og Selvbebrejdelse synes at være stormet ind paa ham. Han erklærede nu, til Forfærdelse for Hertuginden, som var klar over, hvad der stod paa Spil, at hans Samvittighed forbød ham at gaa videre i denne Sag uden af Anna Hardenbergs egen Mund at have hørt, at hun med god Vilje gav sit Samtykke.

At lade de to komme til Samtale i Enrum, var efter den bekymrede Svigermoders Mening baade upassende og farligt. Hun tilbød sig da til det ejendommelige og vanskelige Hverv: selv at skaffe ogsaa Anna Hardenbergs Samtykke til Giftermaalet.

19

Birgitte Gjøes Opgave at faa en Mand til Anna Hardenberg havde vist sig ikke saa let at løse som Peder Oxes at skaffe Frederik II en Hustru. Anna Hardenberg var uformuende og levede efter Freden i Stettin fremdeles som forhen tilbagetrukken ved et lille stilfærdigt Hof, i „Jomfrukamret" hos Enkedronning Dorothea. Birgitte Gjøe virkede imidlertid med Iver og — i Forstaaelse med sin unge Veninde, Anna Hardenberg. Det er ikke usandsynligt, at denne Birgitte Gjøes Virksomhed, der paa dette Tidspunkt vistnok maatte være Kongen imod, er kommen ham for Øre og har vakt hans Uvilje. I hvert Fald blev Ringkloster i Nørrejylland, som hun havde i Pant, og hvor hun opholdt sig til Stadighed og havde tænkt at bo til sin Død,

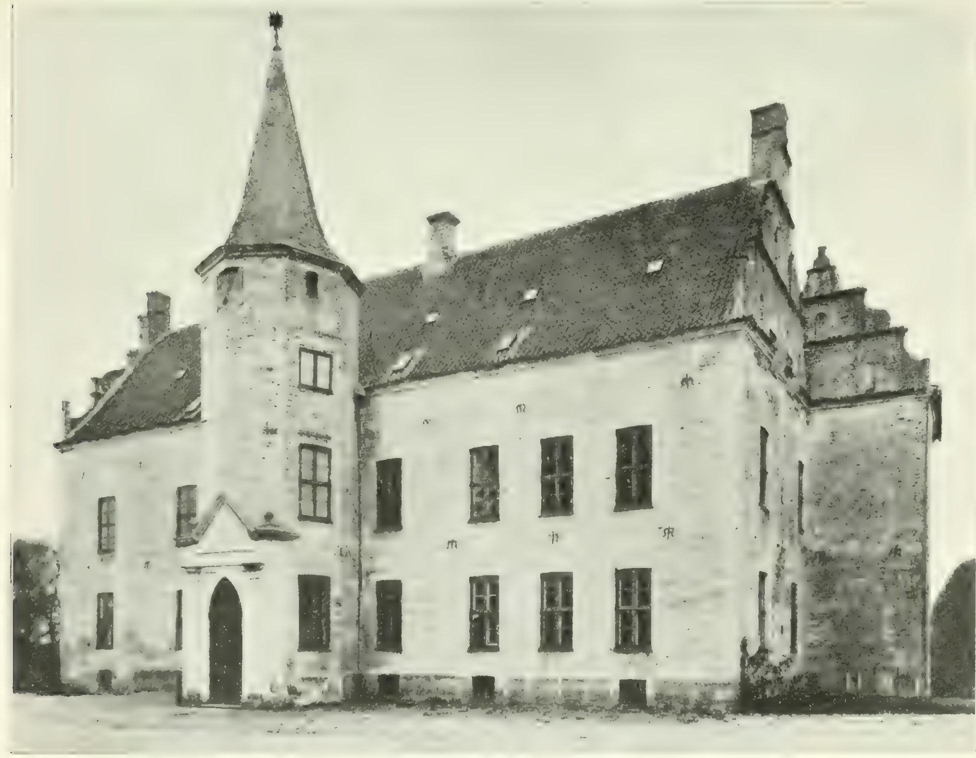

Fig. 134. Skovsbo paa Fyn, opført 1572—79 af Erik Hardenberg og Anna Ejlersdatter Rønnov.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hende pludseligt opsagt af Frederik II den 29. Marts 1571 med meget kort Varsel under Paaskud af, at Kongen selv vilde bruge det. Da Pengene, hvorfor det var pantsat, sendtes hende et Par Uger, førend hun skulde fraflytte, vejede hun Guldpengene ved Modtagelsen, men synes at have fundet dem for lette og klaget derover. Dette bidrog næppe til at stemme Kongen mildere mod hende. Enkedronning Dorothea forlenede hende til Erstatning for Ringkloster med sin Gaard ved Aarhus: Aakjær, som hørte til Enkedronningens „Livgeding". Her bosatte hun sig. Men da Enkedronning Dorothea døde i Oktober samme Aar, fratog Kongen hende næste Aar ogsaa Aakjær.

Var Frederik II misfornøjet med Birgitte Gjøes Virksomhed, saa var hans Søster, Kurfyrstinde Anna (Fig. 135), des gladere derover. Under sit Besøg i Danmark i August 1571 skrev hun til Birgitte Gjøe fra Frederiksborg. „Jomfru Anna von Hardenberg har i Fortrolighed meddelt Os, hvor trofast og flittigt I har virket i den bevidste Sag, hvilket har vundet Vor naadigste Bifald. Vi tvivler ikke om, at I fremdeles som hidtil vil lade denne Sag ligge Eder paa Hjerte og tage Eder deraf .... saa at det foreslaaede maatte naa til en lykkelig og Gud velbehagelig Ende. Derved beviser i Os en Tjeneste, der er Os til besynderlig Velbehag, og som Vi vel i Naade skulle erindre at forskylde Eder. Den Almægtige give hertil sin guddommelige Velsignelse"!

Birgitte Gjøes Virksomhed maatte, da hun jo levede afsides i Nørrejylland, for en Del foregaa gennem Breve. Et af Svarene herpaa er endnu bevaret. Det er fra hendes Søstersøn, Oluf Mouritsøn Krognos til Bregentved, der nylig havde været saa heldig at faa det vigtige Helsingborg i Forlening. Den Plan, Birgitte Gjøe, sikkert i Overensstemmelse med Anna Hardenberg, synes at have arbejdet for, var, at faa hende gift med Borggrev Christopher von Dohna, Frederik II's Yndling, Anføreren for den danske Hær efter Daniel Ranzaus Død. Han var imidlertid uformuende som hun og synes ikke længer at nære de samme Følelser for hende, som han engang maaske havde haft.

Den Omstændighed, at Oluf Mouritsøn Krognos nys havde faaet den store Forlening, maatte kunne bruges som Paaskud til

Fig. 135. Kurfyrstinde Anna af Sachsen.
(Tegning af Magnus Petersen efter Maleri paa Rosenborg.)

at faa noget nærmere at vide om Christopher von Dohna, og hvad denne mente om Anna Hardenberg. Moster skrev derfor til Oluf og spurgte i Forbigaaende, om han havde hørt, at Christopher von Dohna ogsaa snart skulde have en Forlening, og at han skulde have et godt Øje til A. H.

Svaret var ikke opmuntrende .... „Min aller kæreste Moster! At I er begærende at vide, om mig noget er bevidst om den Herre von Dohna. Da veed jeg vel, at han bekommer noget af min Herre i Jylland. Men hvad det bliver, eller hvor meget, veed jeg endnu ikke, men det giver Tiden vel til Kende. Men med den Handel med A. H. er mig slet intet om bevidst, eller jeg det før har hørt. Men jeg tror det ikke."

Anna Hardenberg var til Stede ved Enkedronning Dorotheas Dødsleje paa Sønderborg i Oktober 1571. Enkedronningen synes at have sat Pris paa hende eller at have haft ondt af hende. Ved sin Død skænkede hun hende 8000 Kroner. Efter Begravelsen drog Anna Hardenberg, der jo nu stod ene, til Birgitte Gjøe paa Aakjær. Her fik hun Meddelelsen om Kongens Trolovelse. Slægt og Venner er stundom, i Guds Navn, saa kærligt hensynsfulde. En Svigerinde til Birgitte Gjøe, Fru Ida Ulfstand, tog Anledning til straks at bevidne Anna Hardenberg sin store Deltagelse og „bede hende for Guds Skyld, at Du nu ikke sørger og græmmer Dig saa fast, at Du skal fortørne Gud dermed. For Han vil have sin gode Vilje i alle Maader".

Fra Aakjær synes Anna Hardenberg at være dragen i Besøg til andre Slægtninge og fik her Brev fra Hertuginde Elisabeth om at mødes med hende paa Høneborg Slot, i Nærheden af Snoghøj, da hun havde noget vigtigt, hun gerne vilde tale med hende om. Paa Høneborg Slot røgtede da Hertuginden det vanskelige Hverv, som hun havde paataget sig, at skaffe sin Svigersøn Hjertefred med Hensyn til hans tidligere Forhold til „Adelsmandens Datter". Anna Hardenberg, der stadig holdt Birgitte Gjøe underrettet om alt sig betræffende, skrev straks en Beretning til hende om Samtalen.

„Dèr jeg kom paa Høneborg, da sagde Hendes Naade mig, at dèr „Borgemester Søn" [Frederik II] drog fra Odense, da var han ret bedrøvet og klagede hart, hvorledes hans Samvittighed trykkede ham, og sagde, at han ikke kunde give sig tilfreds, førend han kom mig til Ords, at han kunde høre mine egne Ord, om jeg havde og vilde give den Sag over med en god Vilje. Da havde Hertuginden sagt, at det vilde ikke skikke sig, at han

talte med mig selv; men Hendes Naade vilde forskrive og forhøre min Mening. Og spurgte mig nu ad, hvad Hendes Naade skulde sige.“

„Da sagde jeg, at jeg var vel tilfreds, og jeg havde skrevet hannem min Mening til derom. Dèr vilde jeg lade blive ved.“

„Da sagde Hds. N. mig og, at Hds. N. havde talet med hannem om „min Broder“ [Borggrev Dohna] og mig, at Hds. N. saae gerne, at denne gamle Handel gik for sig igen, baade fordi Hds. N. vilde mig vel, og for at han ikke skulde faa en ond Samvittighed i Fremtiden, fordi han saa havde forvendt min Lykke, med flere Ord. Da havde han sagt, at han vilde give tusind Daler til, at det var sket. Men han befrygtede sig, at „min Broder“ ikke skulde ville gøre det. Thi han havde gerne undt hannem to andre, men formærket, at han ikke vilde gifte sig, thi han havde en Frue kær. Saa han mente, at han for den Skyld ikke vilde gøre det. Og sagde, at han vidste, at jeg var saa gudfrygtig, at jeg ikke samtykte noget, førend han var gift. Og sagde Hds. N. mig, hvor meget godt han talte om mig, og hvor hart jeg havde raadet ham fra i den Handel, og at det havde længe siden været sket, havde jeg ikke været der saa meget imod . . . . .“

„Jeg bad hende, at hun skulde tale med Holger og Jørgen Rosenkrans om „min Broder“. Saa jeg lod Hds. N. formærke mit Hjerte i den Sag. Men Hds. N. lovede mig hart, at det skulde blive uformærket i alle Maader“. — Efter Omtale af andre Forhold slutter Brevet: „Gud veed, jeg er saa glad og rolig i mit Hjerte, som jeg ikke har været i mange Aar.“

Hvis Hertuginden af Meklenborg, som sandsynligt er, gennem Brødrene Holger og Jørgen Rosenkrans har søgt at bevæge Christopher von Dohna til at ægte Anna Hardenberg, saa lykkedes det ikke. Forgæves skænkede Kongen ham kort efter Gaarden Helnekirke (forhen: Allehelgens Kloster) i Skaane. Han synes at være forbleven tro mod „den Frue, han havde kær“, og levede ugift til sin Død (1584) (Fig. 136).

Sligt kunde der naturligvis ikke ventes paa. I Juli Maaned 1572 stod Frederik II's Bryllup med hans 15-aarige Kusine, Sophia af Meklenborg. Kirken havde med Glæde givet sit Sam-

Fig. 136. Epitafium i Skt. Knuds Kirke i Odense over Christoffer Borggreve von Dohna † 1584.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

tykke. Guddommelige Love var ikke til for at gøre Fyrster nogen Hindring. Og alle i Danmark var glade, ogsaa over Brudens Alder. Netop den Alder var den rette. De gamle mindedes endnu Danmarks mest afholdte Dronning, Christian II's ædle, haardt prøvede Hustru, Elisabeth. Hun havde heller ikke været ældre, da hun paa Marken ved Hvidøre modtoges af sin Husbond, og lille, overvældet af Træthed maatte under de lange Taler sætte sig paa sin Hofmesterindes Skød. Og dog, eller maaske just, fordi hun saa ung var bleven viet til sit Kald, var hun bleven et Mønster paa en Dronning og en Moder.

Men det var nu saa sørgeligt at tænke paa. Her skulde være Glæde. Og det var der allerede den 18. Juli, da Kongen med Rigsraadet og alle Hofsinderne red sine Slægtninge fra Meklenborg og Sachsen imøde udenfor København. Baade Hertug Ulrik og Kurfyrsten af Sachsen maatte passe paa deres Heste, da de skulde ind ad Vesterport, og paa samme Tid de 20 hele Kartover paa nærmeste Bastion og 100 Stykker i Skydeskaarene ved Porten brændte løs. Og da de saa kom i Højbrostræde, og Vægteren oppe i Blaa Taarn fik Øje paa dem og gav Tegnet med sin Fane, saa kunde det nok hænde, at man ikke længer hørte Musiken, hverken fra Kongens egne Blæsere eller fra dem paa Vor Frue og Helliggejst. Thi i samme Nu drønede de glatte Lag fra hele Flaaden, der laa i Havnen ud for Slottet og Vingaarden. Det var et Brag, som København ikke nogensinde havde hørt Mage til, thi aldrig før havde saa stor en Flaade skudt Glædesskud her.

Og Parret blev den 20. Juli viet og sat paa Sengen i Slottets store Sal, medens den tyske Hofprædikant, Magister Knop, udlagde, hvad det betød; hvorefter der blev drukket og danset til langt ud paa Natten. Næste Morgen blev Dronning Sophia med stor Pomp i en Sølvvogn trukken af otte Heste, ledsaget af alle Rigets ypperste Mænd og Kvinder, ført til Frue Kirke. Peder Oxe bar Kronen foran hende og ledte hende til Alteret. Og paa Kongens og Folkets Vegne begærede han af Sjællands Bisp, at denne nu vilde salve og krone hende til Danmarks og Norges Dronning. Da Kronen paasattes, rørte først Peder Oxe og der-

efter alle de øvrige Rigsraader ved den. Saa, efter at alle de mange og lange Taler var omme, ledte Peder Oxe hende atter ud, og under uhyre Jubel vendte hun tilbage til Slottet til ny Fest. Festerne afløste nu hverandre med rig Afveksling. Den mærkeligste var maaske Festen ude paa Flaaden ombord paa „Fortuna". Alle de gamle kendte Skibe laa rundt omkring. „Jægeren", „Morianen", „Den vilde Mand", „Fyrblasen", „Den forlorne Søn", „Lange Herkules", „Flasken" og hvad de alle hed, 39 ialt foruden Galejer, Jagter og Pinker. Da Gæsterne om Aftenen gik fra Borde, hilstes de til Ære med Skarptskud, saa det knaldede, Vandet sprøjted for Kugler, og Tomterne ved Skt. Anna fejedes rene for flygtende Mennesker og Dyr. Det var muntert. Og ud til Frederiksborg forlagdes Festerne og forbandtes med Jagtture. Tilsidst drog de fremmede, fyrstelige Gæster bort. Kun Familjen blev tilbage: de glade Svigerforældre og den trofaste Søster og Svoger fra Sachsen. De holdt ud med at feste lige til Mikkelsdag. Det var rigtignok et anderledes fornøjeligt Bryllup end det Blodbryllup, der paa samme Tid, „Bartolomæusnatten" (24. August), fejredes i Paris.

Det Ægteskab, som Frederik II her havde indgaaet, fik han aldrig Grund til at fortryde. Mærkværdig hurtigt voksede han til fuld og hjertelig Forstaaelse med det Barn, han havde valgt sig til Mage. Han synes at have været udelt lykkelig som Ægtemand. De dristigste Forhaabninger hos alle dem, der havde ønsket ham gift, ham selv og hans Riger til Gavn, gik i Opfyldelse. Der kom den Ro over ham, som han hidtil havde savnet. Og alt mens Børneflokken voksede, ikke mindst da der fødtes ham en Søn, følte han sig bestandig inderligere forenet med det Folk, hvortil hans Børn hørte. Af sig selv forstod han og fik fælles Maal med alle dem, som var kaldede til at værne, pleje og bevare dette Folk og Land blomstrende og ubeskaaret til den Slægt, der fulgte efter.

Ogsaa Anna Hardenberg holdt Bryllup. Som Frederik II smukt havde sagt om hende: „hun var saa gudfrygtig, at hun ikke samtykte noget, førend han var gift." Hendes Bryllup stod i København den 11. Januar 1573. Birgitte Gjøe havde troligt

staaet hende bi og haft megen Besvær. Men hendes moderlige Omhu havde holdt ligesaa tappert ud som Hertugindens af Meklenborg. Da Christopher von Dohna ikke var villig, maatte man finde en anden. Birgittes egen Søstersøn, Oluf Mouritsøn Krognos til Bregentved (Fig. 137), ham som hun havde skrevet til, da han havde faaet Helsingborg i Len, og spurgt ham, om han ikke vidste noget om Christopher von Dohna — var det ikke Manden? Ugift, paa Alder med Kongen, rig, et bravt Menneske, Forstander for hendes kære Herlufsholm. Vist var han Manden. Hvad havde man Søstersønner til, naar de ikke ved Lejlighed skulde staa en bi med en Haandsrækning! Og han blev Manden. Den 11. Januar 1573 stod deres Bryllup i København. Peder Oxe overværede det. Han medbeseglede i hvert Fald det Morgengavebrev, som Brudgommen paa Bryllupsdagen udstedte, efter Peder Oxes Eksempel, men lidt mere snævert end denne. Ved dette Brev sikrede Oluf Mouritsøn Krognos sin Hustru Hovedgaarden Bregentved, en Del Bondergods og en aarlig Indtægt af Landgilde paa Livstid.

Fig. 137. Oluf Mouritsøn Krognos.
(Maleri paa Frederiksborg.)

Frederik II var ikke til Stede i København, men opholdt sig — tilfældigt — ovre i Jylland. Lensmanden paa Københavns Slot, Morten Venstermand, bar sig maaske lidt kejtet ad ved at yde Parret altfor stor Hjælp af Kronens Bønder til Kørsel af Flyttegods. Han fik en susende Tilrettevisning af Kongen for sin

Villighed. I et og samme Menneskesind er der ofte flere, ved tætte Skodder adskilte Rum. Og i Sind som i Slægter kan stundom uventet en glemt Form dukke kortvarig op paa ny. Af alle

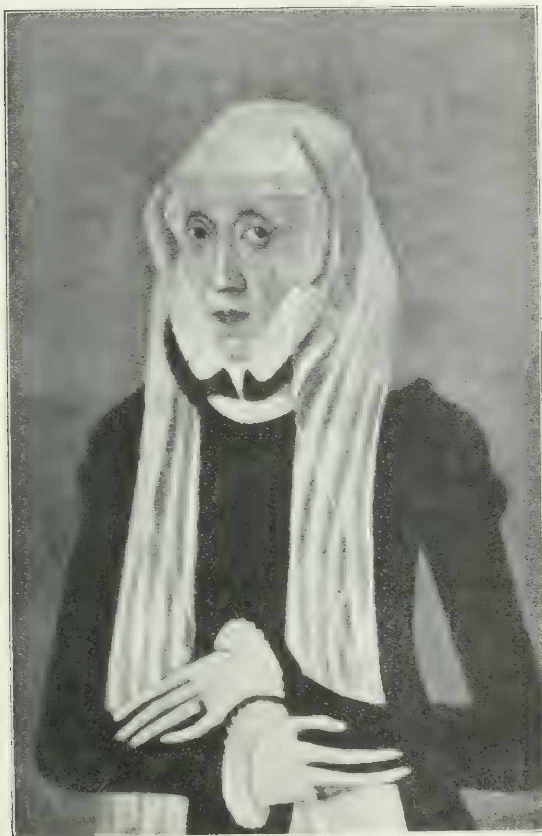

Fig. 138. Anna Hardenberg som Enke (1577).
(Maleri paa Hvedholm.)

Forhold er ogsaa det til sin Eftermand maaske et af de vanskeligste. For Frederik II's Vedkommende blev dette Forhold dog ikke af lang Varighed. Oluf Mouritsøn Krognos døde allerede et halvt Aar efter, den 25. Juni 1573.

Den samme blide Ynde og hengivne Selvforsagelse, der hviler som et Skær over Anna Hardenberg i hendes Forhold til Kon-

gen, synes ogsaa at have betegnet hendes Forhold til hendes Husbond. Da han døende omarmede hende, var hans sidste Ord: „Ser, hvilken Hjertens Kærlighed vi have til hverandre, og hvilken haard Skilsmisse dette er!“ Var det blot ubehjælpsomt udtrykt Inderlighed? eller var det Svaret paa en fordums Tvivl, som han eller andre havde troet at burde nære? Vi aner det ikke. — Men blidt og stille lukkede hun hans Øjne, som hun havde gjorde det ved Enkedronningen og ved sit Forhold til Frederik II. Blid og stille levede hun som Enke (Fig. 138) i seksten Aar, overlevede kort Frederik II. Saa gik hun selv sagte og ubemærket bort den 15. Februar 1589. En lidt utydelig, men smuk og skær Skikkelse i en voldsom Tid.

20

Efter Stettinerfreden og Frederik II's Giftermaal indtraadte Peder Oxes lykkeligste Tid. Hans Forhold til Kongeparret syntes hjerteligt. Kongen paaskønnede ham og viste ham sin Tillid ved fuldt at overlade ham Regeringens Tøjler. Selv sørgede han paa bedste Maade for Kongens personlige Interesser. Øresundstolden var jo i Stigen. Et voksende Beløb af Landets Indtægter kunde, trods Gældens Afbetaling, overlades til det nye Hof. Og Peder Oxe gjorde disse forøgede Midler dobbelt frugtbare ved en ny og hensigtsmæssig Hofordning, hvorved Hofbetjeningen fik fast maanedlig Løn i Stedet for den tidligere Kost og Underholdning ved Hove. Dronningen var ham vistnok gunstig stemt. Og hendes naturlige Velvilje fik Læ, Røgt og Pleje ved, at hun fik hans Svoger, Peder Bille, til Hofmester, og hans Søster, Inger Oxe — Enken efter Jørgen Brahe, der havde reddet Kongen ved Højbro — til Hofmesterinde.

Forældrehoffet i Meklenborg nærede ganske naturlig Taknemlighed overfor Peder Oxe, den Fadder, som saa varmt og forstaaende vedblev at sørge for deres eneste Barn. Hoffet i Sachsen endelig havde, med klar Fornemmelse af det hensigtsmæs-

sige og nødvendige, foretaget Vendingen. Selv om der inderst i deres Sind fandtes en sort Tavle fra fordum med Navnet „Peder Oxe“, saa tilhylledes den. De havde lært at respektere Kongens forstandige og indflydelsesrige Raadgiver, den punktlige Tilbagebetaler af Kurfyrstens svogerlige Laan.

I Danmark var Peder Oxe baade udadtil og indadtil den eneraadende. Den franske Gesandt, Charles Dançay, kunde i sine Indberetninger fra disse Aaringer til Regeringen hjemme ikke blive træt af i de højeste Toner at fremhæve dette. Og han har utvivlsomt set fuldkomment rigtigt. Peder Oxes mægtige Aand gjorde sig gældende overalt, fra det største til det mindste. Overalt den samme klare, praktiske, maalbevidste Stræben mod det ene og samme Maal: Rigernes Fremgang. Den ytrede sig hjemme først og fremmest i en fortrinlig Finansstyrelse og Gennemførelse af en ny Møntordning. Men Virkningen strakte sig videre, lige fra de praktiske til de aandelige Omraader. Og det myldrede med Planer. Den Ordning, som først indførtes 100 Aar efter med ens Maal og Vægt Landet over, var alt paatænkt af Peder Oxe. Hans Paabud til Bønderne i hans Len om Forbedring af Landbruget ved at gennemføre Sommerpløjning og Brakmark lærte først en langt, langt senere Tid at forstaa Betydningen af.

Hvad der lettede Peder Oxe i høj Grad og gav Kraft til hele hans Styre, var den stærke Fremgang, hvori Landet i alle Henseender befandt sig. „Renæssancen“ — denne uforklarede Spirekraft, Frodighed og Fylde i Jord, i Sind, i menneskelig Idræt og Snille, der som en Varmebølge, et Solglimtstrøg en Stund gled hen over Livet i Evropa — naaede til Norden, eller fik i hvert Fald først ret Lov til at udfolde sig, efter at Syvaarskrigen var omme. Men saa brød den ogsaa paa. I de samme Lande, hvor Krig og Nød nys havde raset, blomstrede nu Rigdom, Velvære, Virkemod ustandseligt frem. Tydeligst saas det i den Vrimmel af prægtige Bygninger, der skød frem i Slettelandet som Blomsterflor paa et Engstrøg.

Intet Under, at Peder Oxes Planer trivedes og tog Fart af den stærke Fremgang, der affødte dem. Hans Planer om Øresundstold og Danmark-Norges Herredømme paa Havet, hans

pengefrodige, dagklare Fremstyre var selv Udslag af den samme fælles, drivende Kraft. Og det samme ytrede sig i hans Plan for Rigernes aandelige Fremgang.

Ærlig talt, hvad var Danmark-Norge, hvad var hele Norden dengang andet end en Udkant af Evropa, hvor man nys havde kappet Tidens hidtil betydeligste, aandeligt bærende Kraft: Kirken? Konger og enkelte Stormænd havde i Forening plyndret dens Eje, tilintetgjort dens ypperste Værker og overskaaret dens fremtidige Tilgang fra Folkets øvre Lag. De nordiske Folk lignede tre uvorne Drenge, der, ladte alene et Øjeblik, havde ødelagt Hjemmets gamle, bedste Stykker, tilintetgjort Sejrværket og pillet Guldet af for at sælge det. Ingen Opfostringsanstalt syntes den Opgave voksen: af dem og deres Uvaner, med samt deres usle Brokker af det Sprog, som det kom an paa, at kunne uddanne ordentlige Mennesker, der ikke paa ethvert Punkt maatte stikke af mellem andre.

Og saa vovede Peder Oxe at tro paa, at stræbe efter, at udvirke: at heroppe i Danmark skulde skabes en ny, frejdig Slægt, der, støttet til Bibelbogen, næret af Landets egen Kost, dets Nutid og dets Minder, bevandret som andre i Oldtids Sprog og Visdom, skulde føre Danmarks Navn til Hæder og aftvinge selv Udlandet Ærbødighed! Og ikke blot enkelte, fremragende Mænd, men en hel, hjemmegroet Opvækst af Gejstlighed, der strid og jævn som nyslagent Græs kunde værne om og grønnes med hele det menige Folks Bundkløver, de Tusinder af beskedne Hjem, som Reformationen havde fremelsket og signet.

I denne Tro stod Peder Oxe ikke ene. Han delte den med Landets bedste Mænd og Kvinder. Og dette er maaske Renæssancens ypperste Lysglimt over nordiske Sind. I uopløselig Knude laa Troen paa den unge Kirke, paa det gamle, kære Modersmaal, Folkets Minder og Historie, og paa Latinen, Tryllenøglen til al Oldtids Visdom og Nutids Færden blandt Statsmænd og Lærde — ikke til at filtre fra hinanden, laa denne brogede Blanding som sikker Forvisning, som Pant fra Gud paa egen og alles Frelse og Hæder. Det var denne Tro og Forvisning, der bragte Herluf Trolle og Birgitte Gjøe til at oprette Herlufsholm Skole.

Det var denne Tro og Forvisning, der fik Peder Oxe og Johan Friis til at skænke store Gaver til Københavns Skole, Studenter og Universitet, og fik Frederik II til, endnu før Krigen var tilendebragt, efter Peder Oxes Raad, at skænke til fattige studerendes Bespisning den storslaaede Kongegave, det saakaldte „Kommunitet“. Det var endelig samme Tro og Forvisning, der, tit smaatskaaren, skæv og kantet, men altid ærlig ment, fremklækkede af Folkets egen Midte en Sum af hæderlige, fattigt aflagte Gejstlige og Skolemænd.

Efter Kansler Johan Friis' Død stod Kanslerembedet i nogle Aar ledigt, og Peder Oxe var saa længe Universitetets nærmeste Foresatte. Han benyttede denne sin Magt til at gennemføre en ny Universitetsordning, hvorved dets Indtægter betydeligt forbedredes. Det samme blev kort efter Tilfældet med flere af Landets vigtigste Skoler.

Personlig stod Peder Oxe i nært og venskabeligt Forhold til de tre Mænd, som hver paa sin Vis skulde gaa i Spidsen for Aandsliv og Videnskab herhjemme og brede Glans om Danmarks Navn i Udlandet. For alle tre blev han en afgørende Støtte, den, der skærmede dem, opmuntrede dem og for en Del blev Ophavsmanden til deres Gerning.

21

Teologen Niels Hemmingsen (Fig. 139) havde i sin Tid været Lærer for Peder Oxes Hustru, Mette Rosenkrans. Det var vistnok kun kort. I hvert Fald havde han ikke været heldig med at lære hende dansk Retskrivning. Hendes Breve udmærker sig fremfor Samtidens — hvad der vil sige meget — ved en umulig Bogstavering. Men Forbindelsen havde været lang nok til at kunne genoptages, da hun blev Rigshofmesterens Hustru. Da saa tilmed Peder Oxe blev en Slags Universitets-Kansler, kom Peder Oxe og Niels Hemmingsen i mangehaande Berøring. Peder Oxe maatte naturligt tiltrækkes af hans Kundskabs-

mængde, Klarhed og friere Syn, der vidnede om, at han ikke for intet havde været Melanchthons kære Discipel. Tilsvarende Egenskaber hos Peder Oxe maatte tiltrække Niels Hemmingsen, foruden Æren ved at være Rigshofmesterens Husven. Han dyrkede da ogsaa Forholdet til sin Velynder ved at tilegne ham

Fig. 139. Niels Hemmingsen.
(Efter et samtidigt Stik.)

(1569) et større Skrift, og ved (1570) at forfatte en „Vise om Kristus“ til Brug ved Undervisning for Rigshofmesterens lille Steddatter, Birgitte Rosensparre.

Det kunde synes, som om dette venskabelige Forhold til Peder Oxe har gjort Niels Hemmingsen dristigere. Han udgav i Foraaret 1574 et dogmatisk Skrift (Syntagma institutionum christianarum), hvori han med en Aabenhed som ingensinde tidligere, i Sakramentlæren udtalte sig i Overensstemmelse med

Kalvin, uden dog at nævne dennes Navn. Daab og Nadver erklærede han for Tegn, som forvisser den troende om Guds Naade i Kristus. At modtage dem uværdigen er kun en Synd af samme Art som at høre Ordet uværdigen.

Disse overordentlig frie Udtalelser vakte selvfølgelig Opsigt og Omtale. Den teologiske Stridbarhed truede med at skulle komme i Flamme. Kongen maatte skride ind. Men Maaden, hvorpaa dette skete, synes stærkt at tyde paa, at Peder Oxes overlegne og forsonlige Synsmaade stod bagved og var den bestemmende. Kongen nøjedes med en Dag i Begyndelsen af Juni 1574 at kalde Niels Hemmingsen til Frederiksborg og give ham og hans Medlærere Paalæg om ikke yderligere at disputere om Nadverlæren. I øvrigt tog Kongen Niels Hemmingsens Undskyldninger for gode Varer. Frederik II gav sin Teolog det Løfte, at hvad han muligt havde forset sig ved sit Skrift, skulde være ham tilgivet, hvis han for Fremtiden forholdt sig rolig.

I Overensstemmelse med denne Samtale udstedtes der den 26. Juni 1574 Befaling til Rigets Bisper om at lade oplæse i alle Kirker Landet over, at de havde faaet kongeligt Paabud om, at der kun maatte læres enfoldigen om Sakramentet efter den augsborgske Trosbekendelse; men enhver spidsfindig Ordstrid derom var forbudt. Som Anledning til Befalingen henvistes til, at rundt om i Udlandet foregik sligt, Kirkens Fred og Enhed til Skade. Da den afskedigede tyske Hofpræst, Magister Bruchofen, der levede som Kannik i Lund, følte Aandens Kald til offentlig at optage Striden med Niels Hemmingsen om hans Nadverlære, blev derfor denne Sag taget ret gesvindt og praktisk. Hr. Bruchofen fik skriftligt at vide, at ingen havde overdraget ham Tilsyn med Kirkelære og Præster her i Landet. Forholdt han sig ikke rolig, vilde han udsætte sig for at blive udvist. Paa samme Tid kaldte Peder Oxe — efter derom forhvervet kongelig Befaling — Hr. Bruchofen for sig i September 1574 og meddelte ham, at hvis han selv eller ved andre understod sig at opvække Strid her i Landet, saa mistede han øjeblikkeligt sit Kannikedømme i Lund, og havde straks at rejse med sin Kone og sine Børn. — Hermed tav Aanden i Magister Bruchofen.

Hvor mild og maadeholden Frederik II's af Peder Oxe paavirkede Optræden havde været, fremgik tydeligst af, hvad der samtidigt var foregaaet hos Kurfyrst August i Sachsen. Her havde en unavngiven udgivet et Skrift af lignende Indhold som Niels Hemmingsens. Saa snart Kurfyrsten fik Nys om dets forfærdelige Indhold, samt oplyst, at flere højtansete Mænd ved hans Hof nærede lignende Meninger, betragtede han sig som forraadt af Gudsfornægtere og Højforrædere. Alle blev de kastede i Fængsel — Dr. Caspar Peucer, Georg Cracau, Johan Støssel o. fl. — og først Døden udfriede dem fra den haarde Behandling. De fleste af dem var Venner af Niels Hemmingsen og henviste til, at han jo lærte det samme.

I Foraaret 1575 kom en ung, dansk Videnskabsmand, Magister Dybvad, hjem fra Studieophold i Wittenberg. Han medbragte Anbefaling for ren Lærdom fra Kurfyrsten, men tillige en egenhændig Skrivelse fra denne til Kongen. Heri meddelte Kurfyrst August sin Svoger, hvilke forfærdelige Oplysninger om Niels Hemmingsens Lære der var fremkomne under Forhørene i Sachsen, og anbefalede varmt Frederik II at udrense den kalvinistiske Surdejg i Danmark med samme skrappe Midler, som nu havde staaet deres Prøve i Sachsen. Frederik II, der ikke ønskede sit Land i Ry for Vranglære og desuden var modtagelig for Paavirkning af sin endnu ikke fuldt afbetalte Svoger, befalede Peder Oxe, Jørgen Rosenkrans og Niels Kaas at holde Forhør i Sagen. Det syntes at trække op til en lignende Udrensning, som nys havde raset i Sachsen. Niels Hemmingsen og flere med ham kunde endnu komme til at ende i livsvarigt Fængsel, medens Magister Dybvad indtog den rene Lærerplads paa Katedret. Der var derfor vistnok en Del blege og opskræmte Ansigter iblandt, da alle Københavns Universitets-Professorer og Sognepræster den 15. Juni 1575 — efter Tidens tidlige Vaner allerede før Kl. 5 om Morgenen — over Højbro passerede Blaataarn (Fig. 140) ind i Slottet til Forhør. Hvem af dem skulde blive dèr med det samme og næste Morgen i Stedet for Øl nøjes med en Slurk Vand paa det fugtige Stengulv bag Blaataarns Jærngitter?

Forhøret begyndte med en Tale af Peder Oxe, hvori han gjorde Rede for, af hvad Grund de var stævnet hid. Kurfyrsten havde skrevet til Kongen, at Vranglærerne i Sachsen paaberaabte sig Københavns Universitet og den danske Kirke. Dette havde i høj Grad mishaget Hs. Majestæt, som derfor havde befalet ham at meddele alle de tilstedeværende, at det under Livsstraf var dem forbudt at lære om den hellige Nadvere anderledes end enfoldigen efter den augsborgske Trosbekendelse. Sluttelig vendte han sig til Niels Hemmingsen og sagde: „Eder, Doctor Niels! lader min Herre befale, at I skal tilbagekalde den Artikel om Nadveren, og herpaa forlanger vi eders Svar. Min naadige Herre havde ikke ventet saadant af eder, men langt mere, at I skulde være den, der skulde forsvare Religionen.“

Niels Hemmingsen

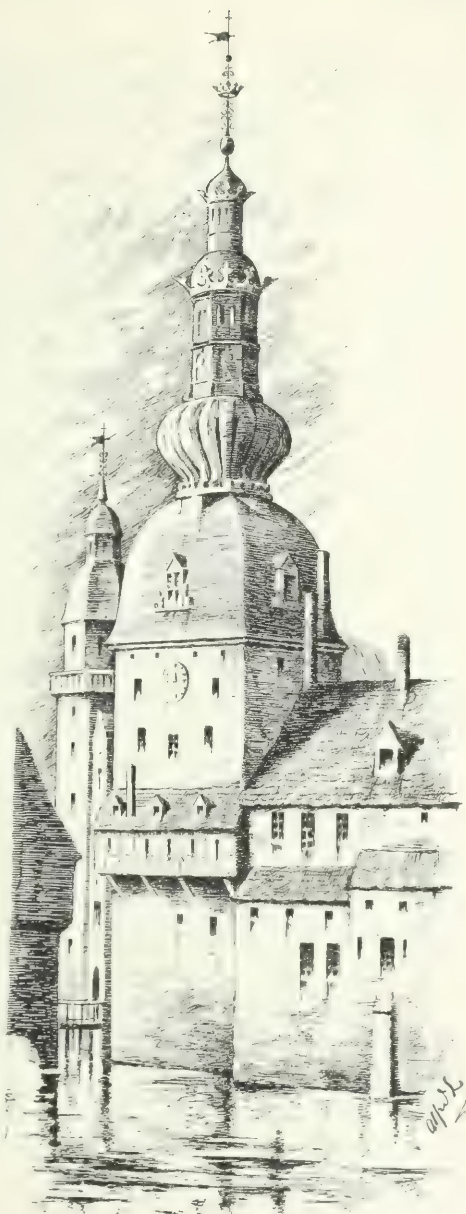

Fig. 140. Københavns Slotstaarn („Blaataarn“).
(Efter Johan van Wycks „Delineation“ af 1611 og et Stik i „Origines Hafnienses“.)

bad om Ordet og svarede, at Kongen for et Aar siden havde tilgivet ham Sagen. Han haabede derfor, at man nu ikke vilde tvinge ham til nogen Tilbagekaldelse. Det var med Urette, at der paastodes, at danske og sachsiske Teologer skulde have lagt Raad op om i Forening at udgive Skrifter af bestemt Indhold. Da sachsiske Teologer havde været heroppe ved Hs. Majestæts Bryllup, havde de og han naturligvis talt sammen om religiøse Emner, men intet videre. Den Sætning i hans Bog, som man især fandt stødende, var han villig til at udslette. Men han kunde ikke sætte noget andet i Stedet.

Endelig afsluttede han sin Tale med følgende frimodige og djærve Ord, der sikkert var som talte ud af Peder Oxes eget Hjerte: „Tyskland er stort. Der er mange Fyrster, og de staar alle under Kejseren. Hver har sine Teologer, og de lemper sig efter deres Fyrste som en Kok efter sin Herres Smag. Men Kongen af Danmark er Herre i sit eget Rige. Ham bør det os at svare. Der udgaar saa mange Trosbekendelser i Tyskland, stundom vel i Løbet af en fjorten Dages Tid et Par Stykker, der staar i indbyrdes Modstrid. At vi skulde underskrive dem, er ubilligt. Min Bog har ikke endnu været Aarsag til nogen Strid. Jeg takker Gud og kongl. Majestæt, at her er Enighed i Kirker og Skoler om den ene Lærdom som om den anden.“

Med denne Forklaring vilde Peder Oxe muligt have ladet sig nøje. Men Jørgen Rosenkrans var bidsk og stridbar, og havde ikke for intet i fire Aar i Wittenberg, som han selv udtrykte det: „hørt mange drabelige lærde Mænd, besynderlig Doctor Morten Luther“. Sligt maatte anvendes og denne Flok Teologer med kraftig Haand gennes tilbage mod Doctor Morten. Han tog derfor Ordet og svarede skarpt til Niels Hemmingsens Slutningstale: „Saa forstaar jeg, Doctor Niels! at disse andre Teologer, her staar, er lige saa gode som I, efterdi I siger: her er Enighed.“ — Kold Sved sprak vistnok frem hos mange ved denne uhyggelige Bemærkning. Det trak op nu. Men behændigt afviste Niels Hemmingsen Angrebet paa sine Fæller ved at svare: „Jeg taler ikke om de andres Bekendelse. Men siden min Bog udkom, er der ikke lært anderledes derom end tilforn.“ — „Saa

hører jeg altsaa", bed Jørgen Rosenkrans hvast igen, „at I lærer i Skolerne tværtimod det, som I prædiker".

Bedst at slaa lidt koldt Vand i Blodet paa denne hidsige Rigsraad ved at vise, hvem man var. Niels Hemmingsen svarede, at den Lære, som han lærte, var den uforandrede gamle, som han selv havde modtaget af Melanchthon og Mænd, som vel kunde maale sig i Lærdom med de Folk, der nu talte imod. Netop den samme Sætning, som man nu opholdt sig over, havde Melanchthon selv forsvaret ved Niels Hemmingsens Doctordisputats, saa den var hverken ny eller urigtig. — Denne Henvisning til Melanchthon kunde maaske have overbevist andre. Jørgen Rosenkrans tirrede den kun. Han havde jo i fire Aar hørt drabeligere lærde Mænd end som saa, besynderligen Doctor Morten. Han svarede derfor overlegent om end lidt forsigtigt: „I har nu længe alene ført Ordet herhjemme. Men vi har nu først fanget det fat at se paa. Andre, som har Forstand derpaa, siger, at det ikke er ret."

Her trængtes aabenbart til en ny Forkæmper, der med mild, men myndig Værdighed kunde lempe og linde, forsonende føre den betrængte Kirkes Sag. Summus theologus, Doctor Povl Madsen, der havde salvet og kronet Rigets Dronning, Sjællands Biskop tog Ordet. Og Biskop Madsen talte, talte mildt bebrejdende, men dog tilgivende mod dem, der kunde tro, at der i de Kirker, som var ham betroede, lærtes andet end, hvad Guds klare og rene Ord medførte, og hvad Kirkens Bekendelsesskrifter anviste. Hvad særlig det her omhandlede Punkt angik, saa var det hans Mening, at, naar man med sand Alvor og enfoldig Gudsfrygt saa paa Sagen, var Uoverensstemmelsen ikke saa stor, som uforstandige antog. Der var jo dog ingen saa grov og forblindet, at han ikke tilstod, at Kristi Legeme og Blod var i Sakramentet. Uenigheden drejede sig blot om, hvorledes det hellige Legeme og dyrebare Blod var dèr til Stede. Men om saa høje og hellige Sager gjorde man bedst i enfoldigen at indrømme, at de laa over vor svage, formørkede, menneskelige Fornuft, og derfor lade dem forblive „med Haand og Mund uberørte". Man

burde give Herrens Ord Æren og overlade det alt til Ham, for hvem intet er umuligt.

Andre vilde maaske have fundet det naturligt at standse her. Men Biskop Madsen vedblev at tale. Og han talte om, hvorledes dette, der laa over den menneskelige, formørkede Fornuft, langt over, hvad Verdens Vise kunde tænke, disputere eller beskrive, det var klart og bibelsikkert udlagt og fortolket i den danske Kirkes Lære om Nadveren. Og Biskop Madsen talte videre. Han udviklede klart og i Overensstemmelse med Kirkens Bekendelsesskrifter den rette og rene Lære om, hvorledes Kristus var nærværende i Brødet og Vinen. Da blev det selv Jørgen Rosenkrans for meget, der dog i fire Aar havde hørt drabelige lærde Mænd, besynderligen Doctor Morten, og — medens Biskop Madsen fremdeles talte — udbrød han med eet: „Det er altfor meget subtiligt."

Denne Afbrydelse virkede som et forløsende Ord. Da Biskoppens Tale havde formaaet at tage Vejret selv fra den iltre Rigsraad, maatte Slaget anses for omme. Rigshofmesteren benyttede Øjeblikket til at hæve Mødet. Han sluttede det med de beroligende Ord til Niels Hemmingsen: „Jeg vil sige min Herre eders Svar. Ingen Ulykke skal komme over eder for min Skyld."

Ud ilte de alle med en lettet og befriet Fornemmelse, over Højbro ned imod Kannikestræde. Formiddagslyset smilte opmuntrende nede paa Torvet paa de mangehaande Urter, som Bønderne fra Amager i deres Baade havde bragt tilfals, og helt op paa Fløjen af Vor Frues høje Taarnspir. Den sorte Flok kunde trænge dertil. Thi det var svært, det var sandelig svært i Tider som disse at sikre sin ene rette Tro, sin Hals og sin Krave.

Men Peder Oxe holdt Ord. Han var Niels Hemmingsen og dem alle en trofast og mægtig Beskytter. Han talte saa forstandigt og beroligende med Kongen, at det hele faldt ud til, at de alle den 9. Juli 1575 maatte underskrive en Erklæring. Heri lovede de at ville hverken tale eller skrive anderledes end i fuld Overensstemmelse med Luthers Katekismus og den augsborgske

Trosbekendelse og ikke give Anledning til Tvist eller forstyrre den i Danmark-Norge herskende Enighed i Religionssager. Overtrædere havde deres Liv forbrudt. — Dette Udfald smagte aldeles ikke Kurfyrst August og hans Teologer.

Hvor afgørende et Værn Peder Oxe havde været for Niels Hemmingsen mod Kurfyrstens Angiveri, fremgik bedst af, hvad kort efter skete. Næppe var Peder Oxe død, førend Niels Hemmingsen, uden at nyt var forefaldet, blev — ifølge sachsisk Paamindelse til Kongen — tvungen til offentlig at tilbagekalde sine Ord, afskediget fra Universitetet og forvist til Roskilde.

22

Saa vanskelige at skærme som Niels Hemmingsen var ikke de to andre bekendte Mænd, hvis Støtte Peder Oxe blev. Men dog havde de hver især ham at takke for meget.

Anders Sørensen Vedel var en ung, meget lovende Mand. Under Peder Oxes Landflygtighed havde hans Søster, Inger Oxe, og hendes Mand, Jørgen Brahe, valgt dette ganske unge Menneske — han var dengang kun 19 Aar gammel — til som Hovmester at ledsage deres 14-aarige Plejesøn, Tyge Brahe, til Udlandet. Han gjorde dette til deres Tilfredshed, om end han ikke formaaede at tvinge sin unge Lærling til for Alvor at studere Retsvidenskab. Naturen havde altfor dybt mærket Tyge Brahe med Lyst og Anlæg i anden Retning.

Efter sin Hjemkomst opnaaede Anders Sørensen Vedel ved Kansler Johan Friis' Hjælp at blive Slotspræst i København 1568. Som saadan kom han i Berøring med Tidens ledende Mænd. Det var ikke blot ved sin gejstlige Veltalenhed, at han vandt dem, men tillige ved sin Dannelse og særlig ved sin historiske Indsigt. Snart var Vedel en kær Gæst hos Trekløveret: Johan Friis, Peder Oxe og Befalingsmanden paa Københavns Slot, Rigsraad Bjørn Andersen. Det synes at have været Skik ved Datidens selskabelige Sammenkomster — i det mindste i

denne Kres — at der i Lighed med gammel Klosterbrug, som jo ogsaa efterlignedes i Luthers Bordtaler, under Maaltidet eller dog, mens man endnu sad samlet ved Bordet, optoges et bestemt Emne til Behandling enten i Form af Oplæsning eller Enetale for bagefter at drøftes i fælles Samtale.

Alle disse Mænd, hvortil senere sluttede sig Christoffer Valkendorf og Arild Hvitfeld, interesserede sig levende for Historie. Og de følte tillige varmt og bevidst for Danmark og dansk Sprog, en Følelse, som den under tre Konger førte Kamp mod tysk Overvælde og fra oven støttet Indtrængen af fremmede havde næret og ægget. Johan Friis og Vedel havde hver især desuden en udpræget Evne til digterisk Behandling af Sproget. Følgen blev det Særsyn, at disse Mænd, hvis Uddannelse havde gjort Latin til det naturlige Udtryk for deres religiøse Følelse og for det meste af deres Dannelse — alligevel grebes af en endnu dybere liggende Drift, reves med af Fornemmelsen af at høre til eet og samme Folk med fælles Sprog, fælles Minder, fælles Længsler og Vaner, der som en indre Kilde fra Barnsben og fra fordum rislede skjult i dem alle. Renæssancens Virkning ytrede sig her som andetsteds i Evropa. Varmebølgen trængte ned til det dybeste i Sindene, lærte dem at føle sig som Bestanddele af et Folk og skyde friske Spirer prægede af egne og svundne Slægters Ejendommeligheder. Folkenes aandelige Jordbund, forhen gennem Kirkeplejen fra Rom fælles dyrket og ens, klædtes nu, alt efter Solfald, af vilde, egne Blomster.

Alle fire Mænd — med Huen eller Kalotten lidt paa Snur og Hagen baaren af den riflede Pibekrave, mødtes, hvad enten de saa sad ved Bordet eller bagefter samledes med Fødderne mod Kaminen med en nyfyldt Vinkande som opmuntrende Femtemand i Stedet for en senere Tids Kaffe og Cigarer — mødtes, hvor de saa begyndte, altid i det samme: den danske Historie burde skrives. — Man havde jo Saxos Værk, skrevet paa sirligt Latin! — Ja, men det var ikke nær nok. Paa Dansk skulde det oversættes, saa at det, ligesom Biblen paa Modersmaalet, kunde komme alle til Gode. Christiern Pedersens paabegyndte Oversættelse burde blive til fuld Virkelighed. Ingen var saa skikket

til dette Arbejde som Slotspræsten. Det var hans Pligt mod Danmark at paatage sig det. Og Anders Sørensen Vedel begyndte. Men alt mens han hjemme gengav det fint drejede Latin i sit troskyldige danske Fyndsprog, bankede Velynderne yderligere paa. Gamle Johan Friis fortalte ham mærkelige Træk af Tidens og sin egen Historie. Hvad var Meningen? Vedel anede det vist. Han udtrykte det, da han af, hvad han havde hørt her og tillige af, hvad den franske Gesandt, Charles Dançay, havde fortalt ham om Krigen, der stod paa, sammenskrev en lille Udsigt over den hele Syvaarskrig, da den var tilendebragt.

Trøstet af sin unge Ven til det sidste under Sygelejet døde Kansler Johan Friis i Køge. Vedel satte ham et smukt Minde i sin fortrinlige Ligtale over ham. Med hvad Johan Friis havde ønsket, levede fremdeles og fik i Peder Oxe en varm og aldrig hvilende Talsmand. Rigshofmesteren var Mand for at give sine Ord ogsaa anden Form for Vægt. Han skaffede Vedel 1573 et Kannikedømme i Ribe, hvis Indtægter kunde sætte ham i Stand til friere at hengive sig til sin Syssel. Men da Trykningen af „Den danske Krønnike, som Saxo skrev“ var paabegyndt, var ogsaa Peder Oxe der med sit nye, større Krav: Vedel skulde fortsætte Saxos Krønnike, skrive Danmarks Historie lige ned til Datiden. Det udtalte Ønske brændte som Lyst hos Vedel selv. Oversættelsen af Saxo udkom og modtoges med Bifald. Den unge Tyge Brahe havde alt forud paa latinske Vers rettet et begejstret Opraab til Landets Kvinder om at støtte det store Foretagende ved at skænke Linned til Papirmøllen i Skaane. Nu var Peder Oxe der igen med sin Opfordring. Vedel saa Opgaven i dens fulde Storhed og vovede trods al sin Lyst til at give sig i Lag dermed, endnu ikke at give et bindende Løfte.

Paa dette Tidspunkt døde Peder Oxe. Men hans Plan overlevede ham. Kansler Niels Kaas og Jørgen Rosenkrans vedblev at stille Opfordringen, og Anders Sørensen Vedel (Fig. 141) gik tilsidst ind derpaa og frigjordes fra al anden Virksomhed for helt at kunne hengive sig til sit Arbejde. Hans store Maal naaedes som bekendt ikke. Han naaede kun at faa udgivet de danske Folkeviser. Opgaven at skrive Folkets Historie viste sig større,

Fig. 141. Anders Sørensen Vedel som ældre.

end han havde tænkt sig. Og selv savnede han Peder Oxes Evne til at kunne overkomme, hvad han vilde. Et af Kresens yngste Medlemmer, Arild Hvitfeld, udførte da om end i ufuldkomnere Form den Tanke, der havde besjælet dem alle.

Allerede før sin Landflygtighed havde Peder Oxe hos sin Søster Inger og hendes Mand, Jørgen Brahe, set deres lille Plejesøn, Tyge Brahe. En lidt sær, lyshaaret Dreng med store, klare Øjne og udpræget Læselyst. Hans Evne til lige let at løse den sværeste Regneopgave og i en Haandevending ryste et langt latinsk Digt af sig, havde uden Tvivl allerede dengang gjort Indtryk paa „Morbroder“ Peder.

Nu mødtes de igen, efter hver paa sin Vis at have løbet noget af Hornene af sig. Tyges Næsetip var nu af Sølv. Men lige opvakt og flink var han, ikke blot til sine underlige og hemmelighedsfulde kemiske Studier, men ogsaa til Iagttagelse af, hvad der foregik omkring ham. Som nu det, at han havde opdaget den nye Stjerne, iagttaget den fra Døgn til Døgn og søgt at beregne dens Bane, længe førend de lærde Professorer ved Københavns Universitet overhovedet havde Anelse om, at den var til! Det var virkelig betegnende. Peder Oxe var den første, som opfordrede ham til at bryde med al Fordom, der forbød en Adelsmand at være lærd, og dristigt udgive sit Skrift om „den nye Stjerne“. Tyge Brahe gjorde det tilsidst, fulgte sin Hjertens Lyst, som havde faaet en saa mægtig Talsmand i „Morbroder“ Peder. Tyge Brahes: „de nova stella“ udkom 1573, medens Stjernen endnu var synlig.

Men en løjerlig og vanskelig Særling var Tyge fremdeles, ikke let at støtte. At han dèr brød med al Skik og Brug, vedkendte sig sin Slegfred og ægtede en „ufri“! Enkelte holdt dog ved ham trods alt, blandt dem hans trofaste Søster, Sophia, der delte hans astronomiske Interesser. Blandt dem ogsaa Peder Oxe. Da Tyge Brahes Bog havde vakt Opsigt i Udlandet, opdagede ogsaa Københavns Universitet ham og mente, at det var klogt at indbyde ham til at holde en Række Forelæsninger. At en Adelsmand gjorde sligt, var ikke hørt før. Tyge Brahe svarede Nej. Men en, der mente ham og hans Fremtids Udsigter det vel, maa have

været hos Kongen og bedt ham tage sig af Sagen. Det ligger nær her at gætte paa Peder Oxe. Vist er det, at Frederik II op-

Fig. 142. Tyge Brahe som yngre.
(Maleri paa Hvedholm.)

fordrede Tyge Brahe til at holde Forelæsningerne, og han gav efter. Maaske skulde han endnu faa Lov at blive i Danmark og virke dèr. Hvo kunde vide, maaske skulde det gaa i Opfyldelse,

som vel havde foresvævet ham, da han i Februar 1574 tog over til Hveen og anstillede Iagttagelser.

I Vinteren 1574—75 holdt Tyge Brahe ved Københavns Universitet sine mærkelige Forelæsninger, hvori han nedlagde sit rige, storladne Syn paa Verdensbygningen, Forbindelsen mellem Himmellegemer og Jordforhold, det største og det mindste. — Forelæsningerne var omme. Han skrev sin begejstrende Opfordring til danske Kvinder om at støtte Anders Sørensen Vedels Værk. Men for ham selv skete der intet. Han drog da mismodig ud for at oplede sig en Virkeplads for sine astronomiske Studier. Han valgte, efter længere Prøven, Basel.

Da han vendte tilbage for at hente sin Familje og sine efterladte Bøger, var hans trofaste Talsmand, Peder Oxe, død i Oktober. Og dog havde han maaske ham at takke for, hvad der skete. Udsendinge fra Landgreven af Hessen havde været i Danmark og føjet en fremmed Fyrstes formaaende Ord til Peder Oxes for, at der burde gøres noget i Danmark for dets betydelige Mand. Niels Kaas og Jørgen Rosenkrans var villige Arvtagere efter Peder Oxe. Ikke et halvt Aar efter dennes Død var Maalet naaet, og Tyge Brahe (Fig. 142) ansat hos Kongen med en Løn af 2000 Kroner (10—12,000 Kroner efter Nutids Forhold) mod at lade sig bruge til saadan Tjeneste, som hans Evner og Indsigter tillod.

Hermed var den Forbindelse mellem Frederik II og hans dygtigste, men vanskeligste Undersaat indledet, som ikke senere skulde briste. Med en storladen Gavmildhed og den nænsomste Hensynsfuldhed støttede Kongen sin ypperste Mand, gav Læ og Vækst til Danmarks Stolthed. Kapløbet mellem Kronborg og Uranienborg er et af de smukkeste Afsnit i Danmarks Historie. Dette ene Træk, Forholdet til Tyge Brahe, vilde være nok til at sikre Frederik II Plads blandt Landets bedste Konger.

23

Peder Oxe var en lykkelig Mand. Ikke blot udadtil var der Trivsel i hans Færd. Men det samme gentog sig i hans private Forhold. Han syntes at have Tid til alt. Medens en anden vilde være segnet under det meget, han havde for i Statens Tjeneste, drev Peder Oxe ved Siden heraf hele sin Virksomhed som be-

Fig. 143. Holmegaard paa Sjælland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

tænksom og dygtig Godsejer. Foruden sine oprindelige Besiddelser, Gisselfeld og Tølløse, fik han ved Arv efter sin Broder Eskild: Løgismose paa Fyn, ved Magelæg og Køb: Holmegaard (Fig. 143) nær Gisselfeld, ved Køb: Hjelmsøgaard paa Sjælland, Togerup i Skaane, Tange paa Fyn. Med sin Hustru og for Stedbørnene styrede han Vallø og Skarholt. I Forlening havde han desuden Vordingborg, Nykøbing, Paddeborg, Thoreby Birk, Jungshoved og Lækkinge.

Overalt viste sig de tydeligste Virkninger af hans kloge og

dygtige Styre. Gisselfeld vokste og fik tre Længer, medens Borggaarden skød sig frem mod Vest, en stor befæstet Lejrplads med Porttaarne, Mure, Stalde og Lader med Skydeskaar. En lignende Forborg tegnede sig alt mod Øst, mens de oprindelige Grave udvidedes og blev til Sø. Paa Tølløse byggedes den dobbeltryggede Hovedbygning med Taarn og Spir. Paa Holmegaard rejste sig et nyt, fint formet Hus stejlt op af Voldgraven, og paa Løgismose opførtes ligeledes en ny Hovedbygning. Medens Bøndergaarde i stadig Strøm sluttede sig til hans Jordegods — til Gisselfeld samlede han efter sin Tilbagekomst ikke mindre end 99 Bøndergaarde til de tidligere — saa skiftede alt lidt efter lidt Præg. Der slog fede Karper i Søerne. Fiskedamme anlagdes i Rad, forbundne og skilte med Afløb og Stigbord. Haverne prangede med nye Træfrugter og Blomster. Fra Parker og Damme kvækkede Peder Oxes Frøer med deres ejendommelige Lyd, Hanner og Hunner paa forskellig Vis og hver med et Ophold mellem Tonerne. I Vandløbene krebsedes der. Vel krydset Kvæg gumlede i Staldene. Og Krager fulgte den uvante Plov ved Sommertid, naar den opvæltede tykke Larver i Fælledens Furer.

Peder Oxe var en lykkelig Mand. Der lyste Sol paa hans Færd, og der var Guldglans i dens Straaler. Men han nød tillige den Lykke at læge, hvad Saar hans egen Fortid havde slaaet. Var end Herluf Trolle død uforsonet med Peder Oxe, saa faldt det i dennes Lod at blive den virksomme Støtte for Udførelsen af hans og Birgitte Gjøes smukke Bestemmelse om Herlufsholm (Fig. 144). Straks efter Peder Oxes Tilbagekomst syntes det vel et Øjeblik, som om den gamle Strid mellem Oxer og Gjøer skulde blusse op paany. Peder Oxe kom paa spændt Fod baade med sin Fætter, Oluf Mouritsøn Krognos, og med sin Moster, Birgitte Gjøe. Men Tvisten blev snart bilagt. Og fra den Stund, Birgitte Gjøe syntes at være kommen paa Kant med Kongen, formentlig paa Grund af hendes Iver for at faa Anna Hardenberg gift, var Peder Oxe hendes Hjælper. Til ham tyede hun allerede, da Ringkloster var blevet hende opsagt, og bad ham udvirke hos Kongen, at hendes Kvæg maatte forblive paa

Fig. 144. Minde- eller Altertavle af Alabast, fremstillende Herluf Trolle og Birgitte Gjøe knælende, i Baggrunden de dødes Opstandelse. Den bærer Aarstallet 1568 og antages at have fra dette Aar tjent som Altertavle i Herlufsholms Kirke. 1869 afløstes den af en anden og anbragtes som blot Mindetavle paa østre Væg i Kirkens søndre Korsarm.

(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

Gaarden Sommeren over, da hun vanskeligt kunde skaffe det Plads andetsteds. Men da ogsaa Aakjær blev hende opsagt, ilede Peder Oxe og Mette Rosenkrans hende til Hjælp ved at tilbyde hende fremtidigt Ophold paa Livstid paa en af deres to Gaarde, Løgismose eller Holmegaard, hvilken af dem hun selv maatte foretrække.

„Maa Du tro for vist", skrev Mette Rosenkrans til hende, „at baade Pær og jeg har Omsorg for Dig af alt vort Hjart, saa sandt mig Gud hilpe . . . Gud haver undt Dig saa god en Forstand, at Du baade i Saarren saa vel som i Gelleæn [Sorgen saa vel som i Glæden] er fornøjet med Herrens Gerninger . . . . . Kære Birte! Forseer jeg mig, at Pær sæl [Per selv] har skrevet Dig til, at dersom det befalder Dig, at Du vil holde Hus enten paa Løssemosse [Løgismose] eller Holme, vil han, saa Gud! med en god Vilje unde Dig en af de tvende Steær [Steder], saa Du ikke skal have behov at forandre Din Husshaalljen [Husholdning] efter denne Dag. Og det skal jeg sige, er de baade to smok lystig Steær [smukke lystige Steder]. Ved Holme har Du ret god Græsgang til Dit Kvæg, men Husene de er smaa. Og er der vel 5 eller 600 Læs Hø til og god Agerjord, saa man hilper sig vel hen dermed, naar Jorden bliver røgtet. Og tror jeg vel, at Du er heller i Sælland end i Fyn." Birgitte Gjøe foretrak dog at bosætte sig i Sortebrødrekloster i Næstved, tæt ved Herlufsholm.

Samtidigt med at Aakjær blev Birgitte Gjøe opsagt, viste Peder Oxe og de øvrige Rigsraader hende den Høflighed at overlade til hende selv at bestemme, hvem der efter Herluf Trolles Broder, Børge, der nu var død, skulde være Forstander for Herlufsholm. Hun valgte sin Søstersøn, Oluf Mouritsøn Krognos. Han begyndte med Iver „Forfølgningen til Laas", som det kaldtes, det vil sige den lovlige Tilsikring som Skolens Ejendom af alt det Jordegods, der var udlagt dertil af de to Stiftere. Men han mødte en haard Modstander i Birgitte Gjøes egen Broder, den stridbare Christopher Gjøe, der nægtede Skolen Ret til at faa Laasebrev. Sagen skulde for paa det kongelige Retterting i Ringsted. Først havde Birgitte Gjøe ønsket Peder Oxes Nærværelse. Senere synes hun at have foretrukket, at

han skrev et Indlæg eller en Betænkning i Sagen. Som Fru Mette skrev til hende: „Jeg formærker af Din Skrivelse, at Du ser det for godt an, at Pær nu paa Onsdag ikke møder i Ringsted. Dèr Du kunde været tjent med det, havde han, saa Gud! gærne gjort det, som han er Dig pligtig. Gud lade alting ske sit Navn til Ære, saa veed jeg vel, at Du bekommer en retfærdig „eænne“ [Ende] paa Din Sag. Dèr Du finder Dig ikke vel, da drag ikke til Ringsted paa Onsdag. Befal Gud din Sag! Han retter den vel ved, som Hannem er behageligt. — . . Kære Birgitte! Dersom Du haver noget af den gule Akvavit, og Du ikke selv bruger den, at Du da vil vel gøre og holde Peder den til Gode. Thi han har ikke mere end et Glas af den Slags. Af den anden har han nok af. Men dog kender han sig bedst af den gule.“

Birgitte Gjøe mødte selv i Ringsted, men Sagen kom ikke til Ende. Christopher Gjøe var en farlig Fjende. Til hendes store Sorg døde Forstanderen for Herlufsholm, hendes Søstersøn, Oluf Mouritsøn Krognos, nogle Maaneder efter (den 25. Juni 1573). Rigsraadet udnævnte da Peder Oxes Broder, Albret Oxe, til Forstander. Birgitte Gjøe brændte af Iver for at sikre Herlufsholm. Hun overlod Peder Oxe sin Arveret efter Oluf Mouritsøn og overdrog ham hele Forhandlingen med de øvrige Arvinger om det indviklede Skifte. Peder Oxe besøgte oftere Birgitte Gjøe i denne Tid og stod i den venligste Brevveksling med hende. „Jeg vil tale med Dig i Næstved i god Tid paa Løverdag. Lad ingen vide det, at jeg kommer, saa kunne vi være ene. Ellers gaar det, som det gik sidst.“

Han sørgede for hende med alle mulige Slags Gaver, som han troede kunde glæde hende. Men han havde megen Møje med at behandle Christopher Gjøe. Tilsidst syntes det dog at være lykkedes Peder Oxe at stille ham tilfreds ved at indrømme ham Andel i alle Hovedgaardene: Bregentved, Bollerup o. s. v., mod en stiltiende Aftale om, at han saa opgav hver Fordring paa Herlufsholm.

Nogenlunde beroliget for sin Stiftelse kunde da Birgitte Gjøe (Fig. 145) gaa bort den 26. Juli 1574.

Fig. 145. Birgitte Gjøe som Enke.
(Maleri af 1587 i Odense Kloster.)

Men Striden om Herlufsholm var dog endnu ikke omme. Jørgen Marsvin, der var gift med en af Birgitte Gjøes Slægtninge, gjorde nemlig endnu et Forsøg paa at omstyrte hendes og Herluf Trolles Gavebrev. Det lykkedes imidlertid Albret Oxe som Skolens Forstander, ivrigt bistaaet af Peder Oxe, at afslaa ogsaa dette Angreb. Ved to kongelige Rettertingsdomme af 20. og 21. Oktober 1575 forhvervedes endelig Laasebrev for Skolens Besiddelse af Herlufsholm. Det var Peder Oxes sidste Sejr. Tre Dage efter fulgte han Herluf Trolle og Birgitte Gjøe.

Peder Oxe var en lykkelig Mand. Men dog var der to Skaar i hans Lykke. Han fik ingen Børn, til hvem han kunde efterlade alt det, han havde samlet. Og hele den Pengesum, som han med saa stor Fordel havde anbragt i Nederlandene, og som tilsidst var løbet op til ikke mindre end 370,000 Kr. — et Par Millioner i Nutids Penge — gik fuldstændig tabt. Hverken han selv eller hans Arvinger fik nogensinde en Hvid deraf tilbage.

Hvorledes saa han selv herpaa? Var han tilbøjelig til heri at spore Virkningerne af en usynlig Magt, der varemærker og toldpligter Menneskenes Handlinger og bringer paa sin egen Vis Skyld og Behold til at stemme i Livets det store Regnestykke? Vi kender for lidt Arten af Peder Oxes religiøse Syn til at kunne afgøre dette. Meget i hans Form for Dannelse med dens fintfølende Maadehold kunde tyde paa, at han i det mindste i andres Livsførelser var i Stand, maaske tilbøjelig til at spore sligt. Han anede vistnok en Forbindelse mellem, at Torben Oxe selv faldt for en andens Voldsomhed; at Christian II selv blev fangen ved en andens Brud paa givet Lejde; at Morfader Mogens med hans sødlige Familjekærhed, der dog narrede baade Broder og Svigersøn for Gisselfeld, selv maatte miste det igen til et kvikt Barnebarn. Men herfra til at overføre og anlægge samme Maalestok paa sit eget Liv, er der et Spring, som de færreste foretager.

Muligvis har Peder Oxe, da han som lille paa Nielstrup med varm Barnehaand paa den duggende Tavle skrev sine første skæve Tal og lærte at regne, som andre fremmelige Børn haft

sine egne Forestillinger, førend han ret forstod Meningen. Han har maaske, naar han skulde trække 9 fra 16 og hørte, at det blev 7, undret sig over, at det gik ud over den urette. 6-Tallet, der ikke kunde betale, lod man staa. Men i Stedet for — under Paaskud af, at man „laante 1, der gjaldt for 10" — lod man det gaa ud over den uheldige Sidemand, 1-Tallet. Det blev slaaet helt ihjel. Og det stygge 6-Tal, som skyldte de mange bort, skammede sig ikke ved at berige sig med det samme, og trods sin Gæld vokse til 7-Tal. Og saadan gik det bestandigt. Altid gik det ud over Sidemanden til venstre, og altid under samme Paaskud: „man laaner 1, der gælder for 10". De til venstre var de rigeste, men maatte bestandig betale og hjælpe de andre. Spurgte han sin Moder, og hun maaske i Spøg svarede, at de til venstre var Mødrene, de gode, der hjælper deres Børn — og Hjertet sidder til venstre — blev han næppe klogere.

Først, da han selv blev lidt ældre og forstod Regningen, forstod han med det samme, at alt, hvad han før havde syntes, var blot Barnesnak.

Og siden i Livet havde han ubekymret regnet saa mangt et Stykke. Men nu, som gammel, at skulle vende tilbage til Barneforklaringen, tro paa, at naar man et eller andet Sted var gaaet Stregen noget vel nær, ja, maaske havde begaaet noget ligefrem urigtigt, at der saa et andet Sted i en — ens Liv, ens Lykke — skulde „laanes 1, der gælder for 10" og betales i Stedet! det var dog altfor urimeligt! Man var jo da Lutheraner nu, ikke længer Katolik, der troede paa Gerninger.

Hvad Forbindelse var der mellem, at han som ung maaske havde taget lidt vel haardt fat paa Morfader i Processerne mod ham, og saa, at han selv skulde nu savne Børn og Børnebørn? Ja, at hele den Drengeflok, der havde jublet over at pudse Bedstefader for baade Gisselfeld og Tordsø, alle skulde dø barnløse, aldrig selv blive Bedstefædre, men Oxernes Navn uddø med dem? — Afbetaling! „Der laanes 1, som gælder for 10". — Dum Barnesnak!

Og saa Pengene i Nederlandene! Ganske vist kunde hele hans Udenlandsfærd til Lothringen, under hvilken han nødtes

til at anbringe sine Penge paa nederlandske Hænder, fra en vis Side set kaldes et Brud med Fædrelandet; men han tilføjede jo dog ikke Danmark noget egentlig ondt dernede fra. Og det, at han siden som Rigshofmester narrede Nederlænderne med „Lasttolden“ — først Indrømmelser, saa deres Oprør, saa Paalæget og om igen med Hertugen af Alba — det var jo kun fint politisk Spil i Statens Tjeneste. Hvorfor skulde han derfor miste alle sine i Antwerpen anbragte Penge, og just paa Grund af Oprøret dèr? Grundstammen i dem var jo netop den gode Broder Eskilds venligt laante Penge, siden ypperligt anbragte af Peder Oxe selv til tolv Procent. — Afbetaling for egen Brøde. Man „laaner 1, der gælder for 10“. — Barnesnak og atter Barnesnak!

Nej, der maatte være klar Forbindelse mellem Aarsag og Virkning, for at han skulde forstaa det eller blot tro derpaa. — Løjerlig Tankegang, den anden, forresten. Hvis han nu for Spøg vilde følge den videre, havde han saa dog nogen egentlig Grund til Klage? Var ikke saa meget andet lykkedes for ham? Selv om der hist og her i hans Livsløbs Regnestykke var til Betaling laant 1, som gjaldt for 10, var saa dog ikke han selv til syvende og sidst sluppen vel derfra? Var han ikke selv som 6-Tallet i Regnestykket 9 fra 16 endt med, alt afbetalt, at blive til 7?

Sommerdagen kunde være varm paa Gisselfeld. Medens Fluerne lydløst sejlede under Loftet, kunde vel selv Peder Oxes rastløse Aand en Middagsstund i Halvdøs krese mellem Drøm og Virkelighed, sagte glide med hen ad Livets rindende Strøm, genfornemme glemte Barndomsindtryk klukke ved Bredden.

Peder Oxe var, efter menneskelige Vilkaar, en lykkelig Mand. Det var ikke hans mindste Lykke, at Regnestykket afsluttedes, medens Tallene endnu var store, at han døde midt i sin Gerning, i sin fulde Kraft. For en Natur som hans vilde det have været svært langsomt at visne hen og blive til en Skygge af sig selv.

Allerede 1573 omtalte Peder Oxe af og til i Brevene til Birgitte Gjøe, at han havde været upasselig. Han led af Hoste og

Aandenød, lidt „Hikke“, som han selv kaldte det. I Sommeren 1575 blev Sygdommen værre og udviklede sig til Vattersot. Den 31. Juli anfører Frederik II Peder Oxes Sygdom som Grund til, at han og Dronningen ikke kunde rejse til Meklenborg. Peder Oxe kæmpede fast imod og vilde ikke give sig. Den 2. Oktober var han og Mette Rosenkrans, ligesom Svogeren, Peder Bille, med Hustru samt en hel Del andre tilsagte til Frederiksborg, hvor Kongen fejrede flere Adelsmænds Bryllupper. Under dette, eller maaske et senere Ophold paa Frederiksborg, blev Peder Oxe syg. Hans Viljekraft besejrede endnu engang Svagheden. Søndagen den 23. Oktober sad han endnu ved sit Bord, omgiven af Venner, og fortalte, tilsyneladende rask og munter, Træk af sit Liv under Opholdet i Lothringen. Dagen efter, den 24. Oktober 1575, forhandlede han om Morgenen Statssager som sædvanligt, men maatte derpaa gaa til Hvile og døde ved Middagstid mellem 11 og 12, rolig og frejdig til det sidste, omgiven af Hustru og Venner. Han var ved sin Død lidt over 55 Aar gammel.

24

Peder Oxe (Fig. 146) blev begraven i Frue Kirke i København. Efter Begravelsen var det Arvingernes Tid at overtage, hvad der tilkom dem, og røgte om det efterladte. Peder Oxe efterlod sig to Former for Arv: sit private Eje og sit Værk i Statens Tjeneste. Hans Enke, Mette Rosenkrans, var Hovedarving til hans Eje, Frederik II til hans Værk. Begge Arvinger havde visse Vanskeligheder ved at overtage Arven og røgte den ret.

Mette Rosenkrans (Fig. 147) var jo ifølge det af Peder Oxe 1569 oprettede Livsbrev den, til hvem efter hans Død Besiddelsen af alt hans efterladte Jordegods og Købstadsejendom skulde overgaa. Hun vilde herved blive en af de rigeste Kvinder i Danmark. Ganske let gik Overtagelsen ikke. Først var der alt Løsøret, Kvægbesætninger o. s. v., som ikke var omtalt i Livsbrevet, og som altsaa skulde deles mellem samtlige Arvinger. Det var

Fig. 146. Peder Oxe.
(Malet 1579 paa den ene Sidefløj af en Hus-Altertavle, tilhørende Gisselfeld.)

mangfoldigt, og Striden mellem Arvingerne stor. Det tog tre Aar, førend Delingen kunde foregaa. Men saa foretoges den ogsaa med haarfin Nøjagtighed. Peder Oxes 30 Skjorter f. Eks. blev omhyggeligt fordelte mellem alle — hans Søster, Sidsel, fik saaledes tre halvslidte, med Knippeltøj om Halsen — af nogle Fastelavns-Masker erholdt hun Skæget af de to, og selv et Par Hoser synes at være blevet delt. Datiden kendte ikke en senere Tids Nødmiddel: at afgøre Tvist ved at lade Auktion fastslaa Værdien.

Med Løsørets Deling var dog ikke Mette Rosenkrans' Vanskeligheder omme. Selve Livsbrevets Gyldighed blev bestridt. Man henviste nemlig til, at, da det udstedtes af Peder Oxe, havde hans ugifte Søster, Johanne, været under hans Værgemaal, og han beskyldtes for,

ved Trusler at have tvunget hende til at underskrive. En Herredagsdom maatte afgøre Sagen. Mette Rosenkrans tilpligtedes ved denne Dom til at udlægge Johanne Oxe Jordegods til Fyldest.

Heller ikke var Mette Rosenkrans let stillet overfor Kongen. Han nægtede hende at maatte, hvad der ellers var Skik, beholde sin Mands Forleninger indtil førstkommende Majdag, den sædvanlige Fraflytningsdag. Allerede en Maanedstid efter Peder Oxes Død befalede Frederik II hende at lade tømme Staldene paa Vordingborg. Skete det ikke, vilde Kongen, om end ugerne, se sig nødsaget til at lade alt Kvæget drive til Gisselfeld eller Vallø. Og hvad Peder Oxes efterladte Gods angik, lod Kongen den ham af Christian III opladte Rettighed til Tordsø Gods drage i Tvivl. Arvingerne nød-

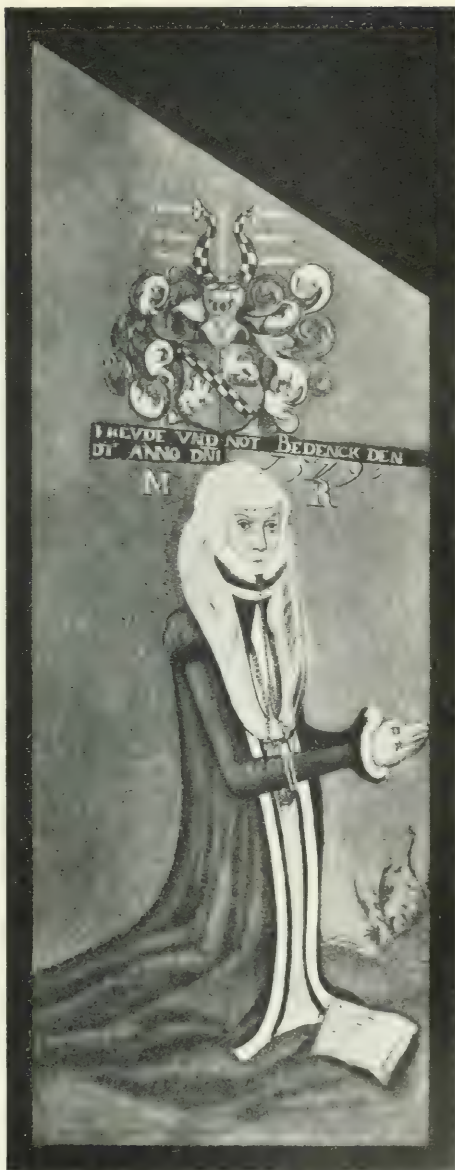

Fig. 147. Fru Mette Rosenkrans som Enke 1579.
(Malet paa den ene Sidefløj af en Hus-Altertavle, tilhørende Gisselfeld.)

tes til at udbetale Kongen 72,000 Kroner for de i den lange Tid med Urette nydte Indtægter af Tordsø og overlade Kongen alt Peder Oxes Gods paa Bornholm i Erstatning og Magelæg for Tordsø Gaard og Gods.

Størst Vanskelighed mødte dog Mette Rosenkrans, da hun over Peder Oxes Grav i Koret i Frue Kirke vilde rejse et prægtigt Mindesmærke. Sligt var just blevet moderne. Tidligere havde

Fig. 148. Parti af Herluf Trolles og Birgitte Gjøes Gravmæle i Herlufsholm.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

man nøjedes med flade Ligsten i Plan med Gulvet. Saa havde man begyndt at lade dem hæve sig lidt op, som et ophøjet Laag. Men nu for ganske nylig var man gaaet langt videre. Over Herluf Trolle og Birgitte Gjøe var der i Herlufsholms Kirke blevet rejst det prægtigste Marmorminde (Fig. 148 og 149), forestillende dem begge slumrende paa Lejet, i Lighed med Dronning Margretes i Roskilde Domkirke. Og lige i den sidste Tid havde Peder Oxes Søster, Pernille, ladet opsætte i Frue Kirkes Kor et fritstaaende Gravminde over sin afdøde Mand, Søhelten Otto Rud. Han havde

jo forlængst været død af Pest som Fange i Sverige, medens hun, for at glæde ham, byggede Møgelkær hjemme i Danmark. Men efter Freden var hans Lig blevet ført fra Svartsjö Kirke i Sverige ned til Danmark om Bord paa et Orlogsskib. Ved Dragør var Kisten bleven bragt over paa Otto Ruds gamle Admiralskib, „Jægermesteren", der heldigere end sin tidligere Øverste var bleven tilbageleveret i god Behold fra Sverige. Under stor Pomp

Fig. 149. Fra Herluf Trolles Kapel paa Herlufsholm.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

var saa Otto Rud bleven stedt til Hvile i Frue Kirkes Kor, og et prægtigt Mindesmærke rejst over Graven.

Men hvad Gravmæle Pernille Oxe havde rejst over sin Mand, det skulde vel hendes Svigerinde, Mette Rosenkrans, rejse anseligere og prægtigere over sin Mand, der dog nok som Rigshofmester var noget mere. Hun bad derfor Kongen om Pas for Udsendinge, der i Udlandet skulde skaffe hende sort Sten til et storartet Gravminde. Men i April 1576 fik begge Svigerinder hver et meget skarpt Brev fra Kongen. Det befaledes Pernille

Oxe at nedtage Gravmælet over Otto Rud, og det forbødes Mette Rosenkrans at gøre Peder Oxe „en anden Begravelse i Frue Kirke, end andre hans Lige“. Samtidigt gaves der dog begge Enker Anvisning paa, hvis de vilde rejse deres Mænd usædvanlige Gravminder, da at gøre det hjemme i deres Sognekirker. Men i Frue Kirke vilde Kongen have fri Plads i Koret

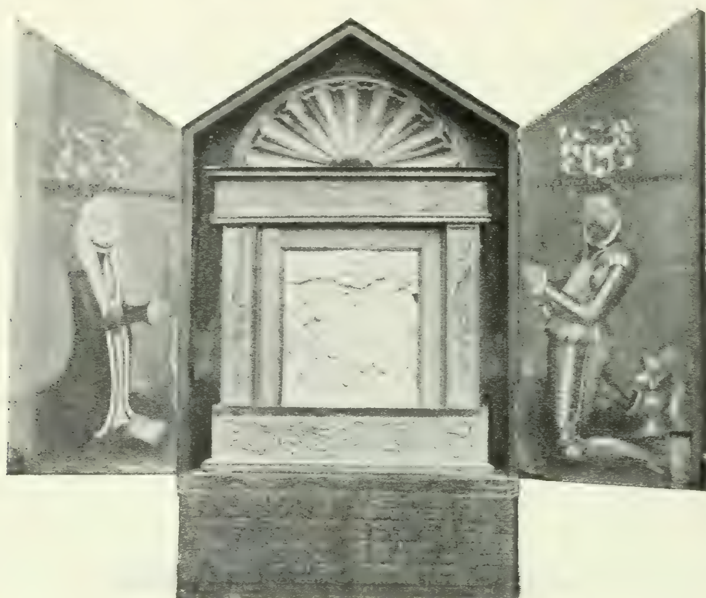

Fig. 150. Minde- eller Husalter-Tavle over Peder Oxe og Mette Rosenkrans paa Gisselfeld.
(Fotografi.)

til, at Kroninger kunde foregaa, og her sømmede det sig ikke, at Gravminder over Adelsmænd spærrede Vejen. Kort efter gentoges den samme Befaling til alle, i den saakaldte Kallundborgske Reces af 21. Novbr., hvori der endda ikke blev givet Tilladelse til at rejse saadanne fritstaaende Gravmæler i Landsbykirkerne.

Begge Svigerinder var altsaa egentlig blevne hensynsfuldt behandlede af Kongen. Og man kunde ikke fortænke ham i at

forbeholde sig og Efterfølgere, i det mindste i Frue Kirke, Plads til kirkelige Højtideligheder. Fru Pernille vilde imidlertid grumme nødigt give efter. Hun sendte Brev paa Brev til Kongen og bad om, at Gravmindet over hendes Mand maatte blive staaende. Men Kongen var ikke til at bevæge. Alt, hvad han gik ind paa, var, at det skulde flyttes hen et andet Sted i Kirken — og sænkes i Flugt med Gulvet. Pernille Oxe var syg og tog vistnok sin Død over denne Modgang. Hun døde 26. Oktbr. 1576.

Fru Mette var fornuftigere end som saa. Hun afstod fra Forsøget med Frue Kirke og tilbød at sælge til Kongen den bestilte, sorte Sten, hvis Kongen var villig til at tage det hvide Alabaster med. Det var kun en grumme ringe Erstatning for storladent Gravmæle i Frue Kirke, naar hun 1579 nøjedes med at lade — rimeligvis til Hjemmebrug paa Gisselfeld — udføre en Husalter-Tavle med Billeder paa Fløjdørene af sin Mand og sig selv (Fig. 150).

Sit ypperste Mindesmærke over Peder Oxe og det, der sikkert vilde have interesseret ham mest, rejste hun, da hun for de mange arvede Penge opførte Hovedbygningen paa Vester-Vallø med dens ene firkantede og det andet runde Taarn (Fig. 151).

Hun bygte slet Vallø hen op af ny
Over grønneste Skove højt op i Sky,
Med Taarn og rødeste Tinde,
Med Saler og Galleri, Port og Bro,
Som bliver til Gavn for dem, der skal bo,
Og hende til ævig Aminde.

Peder Oxes anden Hovedarving var Frederik II. Han arvede hans Værk, men kunde synes at have haft Lyst til at arve mere.

Frederik II havde gennemgaaet en betydelig Udvikling og lært meget, ikke mindst ved sit Forhold til Peder Oxe. Han havde lært at give Afkald paa sin Ungdoms Drøm, at han selv var den store og eneraadende, der blot behøvede at gaa i Spidsen for at føre til Sejr. Han havde gennem bitre Erfaringer lært, at en Konges ypperste Kunst er at kunne vælge og taale store

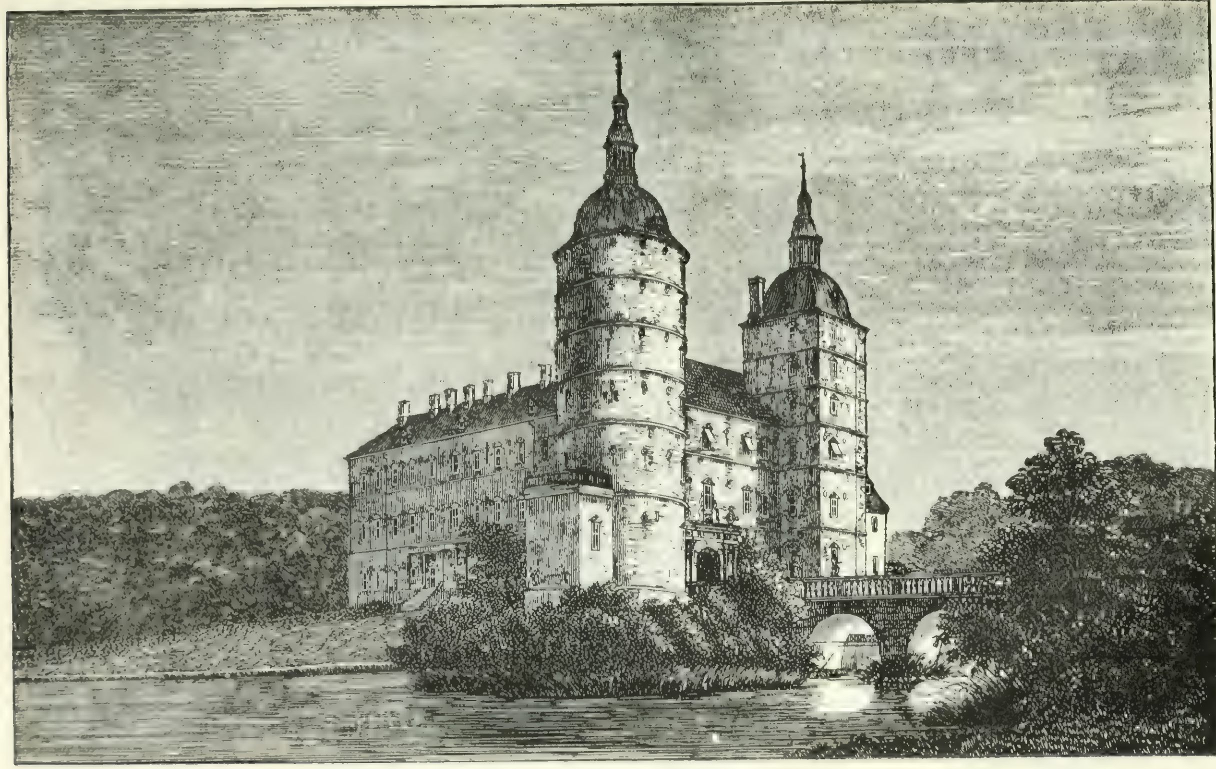

Fig. 151. Vallø (før Branden 1893).

Mænd omkring sig. Denne Evne havde han trolig udviklet hos sig, og den fulgte ham til hans Død. Han gik bagefter de dygtige Mænd, der udmærkede hans Styre, holdt dem sammen i Flok, passede, at ingen gik tabt. „Bagefter“ blev Udtrykket for hans skuffede Ungdomsdrøm og for hans jævne, mandige Selverkendelse.

Men idet han saaledes gik bagefter Flokken og tilsyneladende lod den have sin Frihed, tænkte han stundom paa mere, end han selv gav Ord eller de dèr foran anede. Han tog Kende af sin Hjord, mærkede sig meget, ogsaa dens Unoder. Som nu f. Eks. det, at midt under Landets tidligere Pengenød, hvor det gjaldt om at vende hver Skilling, var der to, der alligevel bestandig voksede i Rigdom: Landets to øverste Embedsmænd, den gamle Kansler, Johan Friis, og siden Rigshofmesteren, Peder Oxe. Enten maatte de bære sig uredeligt ad, eller deres Lønninger som Lensmænd maatte være urimelig store. Kongen lod sig dog ikke mærke med noget, førend „bagefter“, da de var døde.

Da Kansler Johan Friis var død, blev først hans Ret til af sine Godser at oprette et Stamhus omstødt, skøndt den var ham meddelt under de mest lovlige Former. Men dernæst blev der rejst Anklage mod ham for at have erhvervet Gods af Kronen, Klostre og Kapitler, „hvoraf en Del skulde være imod Recessen“. Skøndt en Undersøgelse, der ifølge kongelig Befaling anstilledes i Fyn, kun gav denne Mistanke ringe Medhold, lod man sig dog ikke standse heraf. Der paalagdes Johan Friis' Arvinger at udrede 200,000 Kroner for at faa Tilladelse til at beholde hans efterladte Gods. Frederik II viste sig som en særdeles lærvillig Discipel af Peder Oxe.

Nu var ogsaa Peder Oxe død. Hermed var den Fortryllelsens Kres hævet, som han havde vidst at drage om sig. Mange aandede atter friere, og naturligt trængte det Spørgsmaal sig frem: Hvad var han egentlig? Hos ingen maatte dette Spørgsmaal gøre sig mere gældende end hos Kongen. Her drejede det sig ikke blot som ved Johan Friis om det simple: mer eller mindre redelig. Nej, Spændingen var langt stærkere. Kongen havde en-

gang i Peder Oxe set sin Dødsfjende, derpaa sin dygtigste Tjener. Uafviselig krævede Gaaden sin Løsning: Hvo var den rigtige Peder Oxe, Højforræderen eller den uovertræffelige Rigshofmester, der var bleven tro indtil Døden?

Skade, at de Skridt, som Frederik II gjorde for at faa Svaret, ikke skaffer Rede paa, hvad man dog havde kunnet haabe derigennem at faa klaret: Kongens Hensigt dermed. Vi veed kun, at, men ikke hvorfor Kongen lige efter sin Rigshofmesters Død skrev til Hofferne i Sachsen og Hessen og udbad sig alle hemmelige Papirer vedkommende Peder Oxe. Var det maaske blot en ren sjælelig Interesse, der drev ham, den længe inddyssede, nu vaagnende Trang til at vide, om det dog var muligt, at denne Peder Oxe virkelig engang havde været Forræder? Eller havde Frederik II været ligesaa lun som sin Rigshofmester, stille taget Nytten af ham og rigeligt lønnet sin barnløse Tjener, for nu efter hans Død, belært af hans egne økonomiske Grundsætninger, at lade ham dømme som Højforræder og inddrage alle hans ophobede Rigdomme? Brevene tier, og Udfaldet gør det samme.

Kun eet vidner de lydeligt om: at Frederik II med en paafaldende Iver drev denne Undersøgelse[1]. Næppe var Peder Oxe død, før Kongen ved Vintertide sendte en af Rigsraaderne, tidligere øverste Sekretær i det kongelige Kancelli, Hans Skovgaard, i et hemmeligt Ærinde til sin Svoger, Kurfyrst August af Sachsen. Hensigten var at udbede sig alt, hvad der fandtes i Arkivet af anklagende Oplysninger om Peder Oxes tidligere Færd. Høsten blev forholdsvis rigelig, ikke mindre end 12 Dokumenter. Belæsset med sit Bytte vendte Hans Skovgaard hjem, men ved nøjere Eftersyn viste der sig en Mangel. Særlig to af Dokumenterne var vel anklagende nok, Beviser for, at Peder Oxe under sit Ophold i Lothringen havde været med at hverve Folk i Tyskland imod Danmark, og tilbudt Pfalzgreven Danmarks Trone; men desværre, Dokumenterne var ikke de ægte, oprindelige, kun Afskrifter. Hans Skovgaard sendtes da tilbage igen for om muligt i Hessen at finde de ægte Beviser. Her vistes ham den største Forekommenhed, alt blev eftersøgt,

Landgreven bevidnede, at han ansaa Peder Oxe for skyldig, men Udbyttet var det samme. De ægte Beviser fandtes ikke. Hermed maatte Sagen opgives. Udfaldet havde vist, hvad man kunde forudsige, at Peder Oxe ikke var saaledes at fange. I rette Tid havde han vidst at udvidske hvert sikkert Spor af sin tidligere Virksomhed. Trods alle Anstrengelser og hvor nær man end var ved at finde Løsningen, sejrede dog Peder Oxe; han forblev en Gaade efter sin Død, som han havde været det i Live.

Under disse Omstændigheder blev det magre Udbytte af Kongens forventede Arv efter Peder Oxe kun de 72,000 Kroner og det efterladte Gods paa Bornholm, som Arvingerne maatte afstaa til Kongen for Tordsø. — Maaske blev dog ogsaa Følgen af Frederik II's Optræden mod baade Johan Friis og Peder Oxe, at de øverste Embedsmænd fra den Stund, til Gavn for Land og Konge, lærte at holde Maade. Niels Kaas og Valkendorf lignede ikke deres Forgængere.

Men Frederik II var Hovedarving til Peder Oxes Værk. Og her viste han sig som en trofast og taknemmelig Arvtager. Han fredede om hans Værk, fulgte hans store Plan. Om end det stundom mærkedes, at svagere Mænd nu stod ved Styret, vedblev Frederik II dog bestandig, til stort Held for sine Riger, at følge den af Peder Oxe fastslagne politiske Kurs.

25

Peder Oxe er en af de betydeligste Mænd, som Danmark har frembragt. En saa overdaadig Frodighed af Evner forekommer kun sjældent. I enhver Tidsalder vilde han have vidst at gøre sig gældende. Hans Fejl er iøjnefaldende nok, de laa tæt op ad hans Fortrin, og hans ejendommelige Form for Begavelse maatte, i hvilken Tidsalder han saa havde levet, vistnok især i Begyndelsen af hans Bane have ført ham betænkeligt nær paa Kant med Loven. Men han besad rige Udviklingsmuligheder. Han

viste sig i Stand til at forædles. Det ejendommeligste ved hans Begavelse var maaske, at den var selvregulerende.

Ved Omstændighedernes Træf fik han Lejlighed til helt at udfolde sin Natur. Det var et Kunststykke, som svarede til hans Evner og sikkert tiltalte hans Sindsform, men som staar uovertruffet blandt hans Landsmænd: Tre Gange lykkedes det ham at skyde fra neden af til Vejrs lige op til Toppen, først hjemme i Danmark, saa i Lothringen, saa atter i Hjemmet.

Peder Oxes Evner kom fyldigst til deres Ret i Statens Tjeneste. Aldrig har det danske Statsskib haft saa vejkendt Lods ombord og er blevet styret saa snildt og saa sikkert. Han blev, næst efter Ærkebiskop Absalon, Danmarks ypperste Statsmand.

Andre Statsmænd i Danmark har maaske overgaaet Peder Oxe i Karakterens Renhed, i Varmen af de Bevæggrunde, der ledte dem til Styret. Han taaler f. Eks. maaske ikke som Menneske Sammenligning med de to Bernstorffer. Men hans Adkomst til Magten var bredere end deres: hans og Statens Interesser faldt sammen. Rent personlig ofrede han sig som de i Statens Tjeneste. Og Storheden af, hvad han naaede, overgaar deres. Han besad Korfitz Ulfelds Hensynsløshed, Struensees Uhildethed, Griffenfelds klare Overblik, men han overgik dem langt i Omsigt og Evne til at tage en Sø over Dækket. Derfor blev hans Fald ikke som hos dem Slutningen paa hans Bane, men kun Betingelsen for dens rigere Udfoldelse, den i rette Øjeblik erhvervede Anerkendelse fra Udlandet.

Grundene til Peder Oxes Dygtighed og Held laa delvis i hans Art af Begavelse og unddrager sig som Evner Muligheden af at kunne forklares anderledes end: saaledes var han. Delvis lader dog ogsaa hans Dygtighed og Held sig begrunde.

Mangen dansk Statsmand har til Uddannelse opholdt sig Aaringer i Udlandet; men ingen har gennemgaaet saa grundig en Forskole som Peder Oxe: aarevis at være i Tjeneste hos selve Landets Fjender. Mangen dansk Statsmand har haft et Program; men ingen et saa nyt og dog virkelighedssvarende, saa storladent

et Syn paa Rigets rette politiske Stilling og Kurs som Peder Oxe. Han var i Stand til ikke blot at stille sig det som Maal, men at begejstre en oprindelig uvillig Konge og en hel Slægt af dygtige Mænd derfor. Hans Plan: Danmark-Norges Herredømme paa Havet stod sin Prøve og vilde efter al menneskelig Beregning have kunnet baaret Rigerne en lang Stortid igennem, hvis ikke Christian IV, overmodig ved Lykken, havde brudt med Peder Oxes Tanke. Denne hvilede netop paa: Fred med Sverige, Enighed i Norden. Christian IV mente at kunne forene med Herredømmet paa Havet Angreb paa Sverige og forspildte herved de opnaaede Goder.

Peder Oxe tager sig mest hjemlig ud i Kresen af de mange udmærkede Mænd, som hans Tid var saa rig paa. Han hører med i Flokken: Johan Friis, Niels Kaas, Kristoffer Valkendorf, hver især betydelige Statsmænd. Alle hørte de til et og samme Parti, som man kunde kalde „det danske“, i Modsætning til den tyske Indflydelse fra oven, som de søgte at bekæmpe. Alle betegnede de, hver indenfor sin Slægt — ugifte eller dog barnløse som de var — det højeste, denne enkelte Slægt havde formaaet at yde, et Topskud, hvormed den standsede.

I denne Kres med dens Ejendommeligheder staar Peder Oxes Træk dobbelt levende. De tegner sig som forskellige fra og dog i Slægt med Johan Friis' godlidende, men lidt svedne Smil, Niels Kaas' utrættelige Omhu, selvforglemmende som Danmark-Norges ældre, ugifte Tantes, Valkendorfs solide Harthugning, lige djærv og ærligt ment i Bergen, paa Gulland, Øsel og i København. Mellem dem og Peder Oxe mærker man dog en Artsforskel. De er kun eet og samme. Men i ham er der dobbelt Bund. Ikke blot som i Johan Friis' Lunhed. Men han har gennemgaaet en Udvikling. Oprindeligt modstridende Bestanddele har i ham indgaaet en Blanding, en Gæring. Sluden er blevet klaret, der er foregaaet en Forædling, opstaaet en højere Art.

Dette fornam de og bøjede sig for Peder Oxes Overlegenhed. De tilegnede sig hans politiske Syn, som de med mange

Slægtleds Drift forstod. De støttede ham, medens han levede, og søgte efter Evne at hævde og gennemføre hans Tanke efter hans Død. Thi de forstod: Peder Oxe skabte Danmark-Norge til Stormagt.

Anmærkninger og Henvisninger til IV Bog

„PEDER OXE“

i sin nærværende Form udkom i Efteraaret 1906 og trykkes i Vinterens Løb i tre Oplag. Om Forholdet til tidligere Behandlinger af samme Emne, særlig til „Peder Oxes Hjemkomst“, gjordes nærmere Rede i følgende Efterskrift:

„Skøndt Peder Oxe er Danmarks-Norges betydeligste Statsmand, har han lige indtil vore Dage indtaget en utydelig Plads i nordisk Historie. Grundene er let forklarlige. Selv gjorde han i levende Live, hvad han formaaede, for paa mange Punkter at udviske Sporene af sin Færd. Denne egnede sig lange Tider efter heller ikke til fuldt at fremdrages. Og endnu volder det sammensatte, baade i hans Færd og hans Person, de største Vanskeligheder for den, der vil søge at forstaa dem. Ikke desto mindre har ganske naturligt hans store Skikkelse, ikke mindst ved dens Gaadefuldhed, bestandigt haft noget tiltrækkende ved sig.

De to vigtigste Fremstillinger i det 18. Aarhundrede af Peder Oxes Historie er skrevne af *Hans Gram* (i Fortalen til Christian III's Historie), og af Sognepræst til Lidemark, *Andreas Nicolai Ryge*, der 1765 med kongelig Understøttelse udgav „Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse“, hvis væsentligste Indhold er den ypperlige Samling Dokumenter, hvormed Gehejmearkivar *Jacob Langebek* havde forsynet Forfatteren. Begge Skrifter afgiver, hvor fortjenstlige de end maa siges at være, et tydeligt Bevis for, at Peder Oxes Historie ikke fuldt og sandt kunde fremstilles under Enevælden. Ganske naturligt var begge Forfatterne bl. a. ivrige for at tilsløre og bortforklare Peder Oxes Optræden mod sin Konge.

Da efter 1849 den frie Forfatning aabnede Mund for fordomsfri Tale og Adgang til Kilderne til vor Historie, varede det endnu en Stund, førend dette blev Tilfældet ogsaa med Hensyn til Peder Oxes Historie. Han havde været nær knyttet til Øresundstolden. Men endnu bestod jo denne gamle Statsindtægt, og det vilde have været urigtigt at give alle og enhver Lejlighed til Granskning af dens Forhistorie og herved aabne Vej for fremmed og uvillig Kritik af endnu bestaaende Afgifter. Først da Øresundstolden 1857 var afløst og dens Arkiv afgivet, kunde der være Tale om et fuldt og frit Studium af Peder Oxes Betydning i Danmark-Norges Historie.

Men Emnet var saa stort og Arbejdet saa mangeartet. Ganske naturligt delte da den Skare af Historikere, som de nye Forhold havde kaldt frem, Arbejdet imellem sig. Etatsraad *O. F. C. Rasmussen*, Godsforvalter ved Gisselfeld Kloster, udgav (Nestved 1868) under Titlen: „Optegnelser om Gisselfeld“, en Oversigt over Peder Oxes Virksomhed som Godsbesidder. Professor i Kristiania *L. Daae* skrev i 1872 (i Norsk historisk Tidsskrift II) under Titlen: „Om Frederik II's paatænkte lothringske Giftermaal“, den første paalidelige Fremstilling af Peder Oxes Færd i Lothringen. Samme Aar

offentliggjorde senere Registrator i Rigsarkivet *Frederik Krarup*: „Oplysninger om Kong Frederik II's Ægteskabsforhandlinger" (Hist. Tidsskr. IV. 2. og 1873 den senere Rigsarkivar *C. F. Bricka*: „Kong Frederik II's Ungdomskærlighed". I Aaret 1876 udgav derpaa Kontorchef *Johan Grundtvig*: „Frederik II's Statshusholdning", og jeg: „Historiske Skitser", hvori „Peder Oxes Tilbagekomst".

Siden har Rektor *A. Heise* 1885 (i Hist. Tidsskr. V. 5) under Titlen: „Svogrene Peder Bilde, Sten Rosensparre og Peder Oxe samt deres Hustruer", givet omfattende personalhistoriske Oplysninger. Museumsdirektør, Dr. *V. Mollerup* har i „Danmarks Riges Historie" III fremstillet bl. a. Danmarks Udenrigspolitik under Peder Oxe. Endelig har Sognepræst, Dr. *H. F. Rørdam* i „Historiske Kildeskrifter", Provinsarkivar *Gustav Ludvig Wad* i „Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe", Rigsarkivet ved sin Udgave af „Kancelliets Brevbøger", stillet rigt Materiale til Granskernes Raadighed.

Fra de forskelligste Sider og ad de mest forskellige Veje er der saaledes i de sidst forløbne 40 Aar banet Adgang for en Forstaaelse af Peder Oxes Person og Værk.

Under disse Omstændigheder var det med en egen Følelse, at jeg for nogen Tid tilbage, da „Historiske Skitser" skulde optrykkes, blev stillet overfor Spørgsmaalet om paany at udgive mit i 1876 meddelte Bidrag til den fælles Undersøgelse: „Peder Oxes Tilbagekomst". At udgive denne Fremstilling paany forekom mig, som om jeg under en større Fællessamtale, hvor Forstaaelsen af det behandlede Emne stadigt var skredet fremad, vilde, naar Turen paany kom til mig, indskrænke mig til blot Ord til andet at gentage, hvad jeg tidligere havde sagt.

Jeg har derfor forsøgt at føre Samtalen et Skridt videre. Det, hvorpaa et Slægtled af nordiske Historikere nu har arbejdet, har jo været fra alle Sider at punktere Yderlinierne i Peder Oxes Træk som historisk Personlighed, samle og tilberede Farverne, der hører til hans Billed. Jeg har da paa de foregaaende Blade søgt at drage disse Linier og anvende disse Farver, med andre Ord, søgt at tegne og male det hele Billed af Peder Oxe. Ikke slavisk naturligvis, men med fri Haand, med det Selvsyn, som en saadan Fremstilling nødvendigt maa kræve. Paa mangt et Punkt, hvor jeg har sammenstillet og sammenlignet, har jeg valgt min egen Forstaaelse. Men dette trænger ikke til at fremhæves. Det langt overvejende Hovedindhold er jo det fælles. Derfor har jeg heller ikke besværet Fremstillingen med Fyld af Henvisninger. Jeg har som Regel kun ment at burde angive, hvor jeg har benyttet utrykte Kilder. Hver kyndig Læser veed, hos hvilken Forfatter de nærmere Literatur-Henvisninger er at finde.

Oktober 1906.

Tr.-L."

Side 92. [1] Historisk Tidsskrift 5te Række VI 861.

S. 117. [1] Kancelliets Brevbøger 1561—65, ved L. Laursen, Side 57 Anm.

S. 148. [1] Rentemester-Regnskaberne. Rigsarkivet.

S. 149. [1] Joachim Becks Regnskab Januar—September 1559. Rigsarkivet.

S. 155. [1] Rentemester Joaehim Becks Regnskab 1563—64. Rigsarkivet.

S. 163. [1] „Danske Samlinger". Øresunds Told no. 821. Rigsarkivet.

S. 171. [1] Lothringen no. 2. „Danske Kongers Historie" 55. Rigsarkivet.

S. 184. [1] Øresunds Toldregnskab 1566. — Samlingen „Øresunds Told" no. 819—823. — „Nederlandene" no. 14. Papir. Alle i Rigsarkivet.

S. 211. [1] „Danske Samlinger": Øresunds Told no. 821. Side 113. Rigsarkivet.

S. 212. [1] Breve af 4. og 25. Marts 1567. „Nederlandene" no. 15. Papir. Rigsarkivet.

S. 215. [1] Rentemester-Regnskab 1568. Rigsarkivet.

S. 216. [1] Øresunds Told-Regnskaberne. Rigsarkivet.

S. 241. [1] Nederlandene no. 15 paa Papir. Skrivelse fra Frederik II af 23. Septem-

ber 1567. Rigsarkivet. — [2] Nederlandene no. 16 paa Papir. Skrivelse fra Hertugen af Alba af 12. April 1568. Rigsarkivet.

S. 242. [1] Nederlandene no. 16 paa Papir. Skrivelse fra Frederik II til Hertugen af Alba, dat. 12. Juni 1568. Rigsarkivet. — [2] Øresunds Toldregnskab af 1568. Rigsarkivet. — [3] „Danske Samlinger". Øresundstold no. 806. Rigsarkivet.

S. 278. [1] „Danske Samlinger" no. 819 d. Rigsarkivet.

S. 280. [1] Nederlandene no. 16 paa Papir. Skrivelse fra Hertugen af Alba til Frederik II, dateret 31. Maj 1571. Rigsarkivet. — [2] Nederlandene no. 15 paa Papir. Frederik II til Hertugen af Alba, dateret Kornerup 2. August 1571. Rigsarkivet.

S. 281. [1] „Danske Samlinger". Øresunds Told no. 823. Skrivelse af 13. Juli 1571. Rigsarkivet.

S. 348. [1] Lothringen Nr. 2. Rigsarkivet.

INDHOLD AF IV BOG

PEDER OXE

008705717042

